

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XVIII. KÖTET. — 1. SZÁM.

BERCZIK ÁRPÁD
EMLÉKEZETE

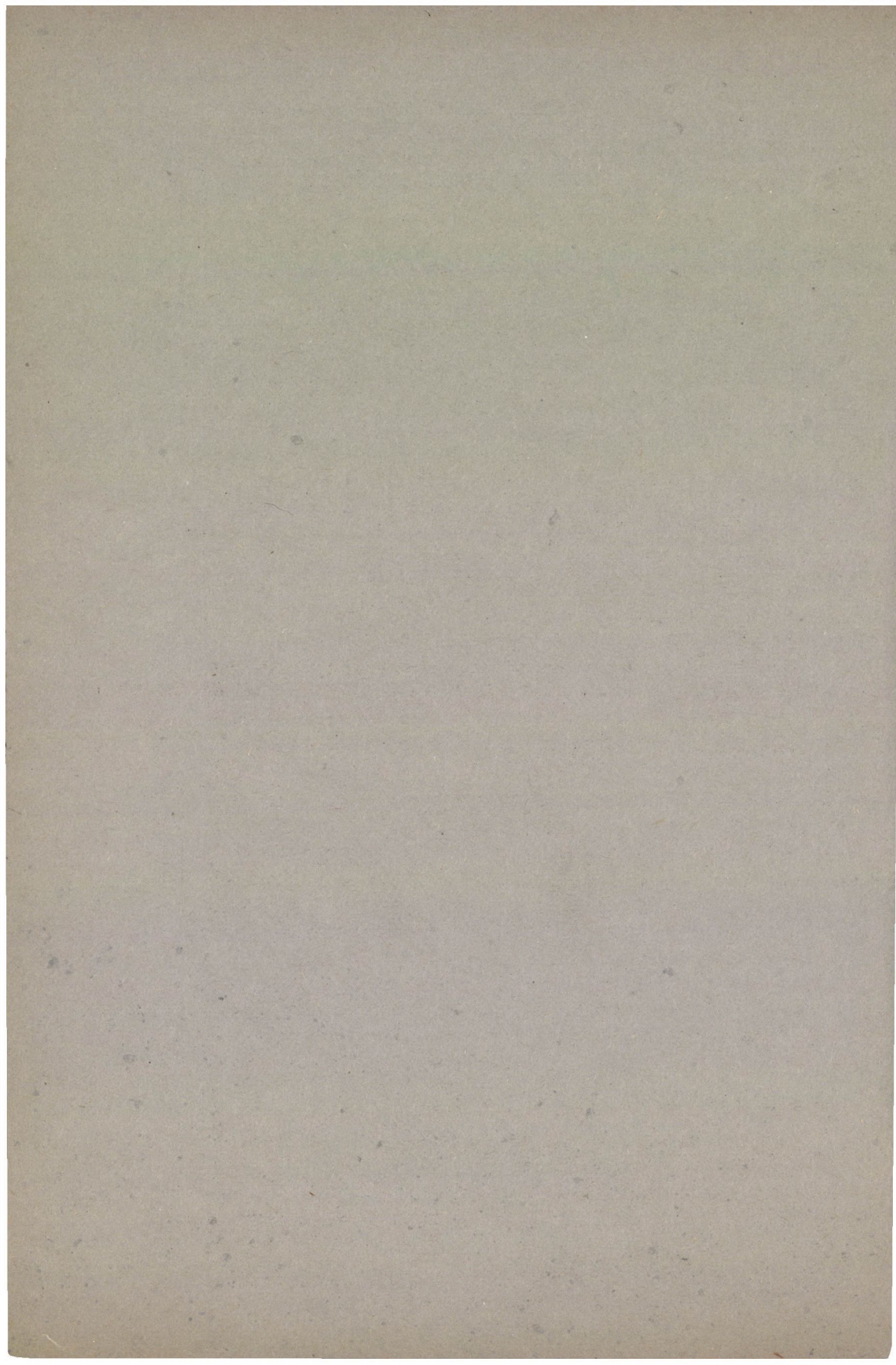
KOZMA ANDOR

TISZT. TAGTÓL.

(FELOLVASTA 1920. ÉVI NOVEMBER HÓ 20-ÁN.)

Ára 8 korona.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1921.

Berczik Árpád emlékezete.

Felolvasta 1920 november 20-án Kozma Andor tiszt. tag.

Budapest utcáin, terein, hidjain — nyaranta leginkább a Svábhegy hosszú fasoraiban — évtizedek óta naponként felbukkant egy passzionátus fürge sétáló. Hol itt, hol ott sietett elő szapora léptekkel, de nem úgy, mint aki valamely kitűzött célra törekszik. Mert a sétáló bizonyos idő vagy bizonyos távolság után meg szokott fordulni, hogy a típusában mindig egy emberi és társadalmi élet folytonos vidám változatait, pihenés nélkül, visszafelé is végig élvezze. Nyilvánvaló volt, hogy a mozgást s a változatosságot nemcsak teste igényli, hanem a lelke is. Erre vallottak vidáman, szinte hamiskásan felvillanó, fürkésző pillantásai is, melyeket derűs nagy fejének mozdítása nélkül, mint gyors nyilakat, oldalazva röpttetett a mellette elmenőkre. Ezek a pillantások mindig találtak, de sohasem sebeztek. Mindenki érezte, hogy nincsenek kegyetlenül hegyesre köszörülve, annál kevésbé a szatíra maró mérgébe mártva. Az ember- és békeszeretet, az életkedv és ártatlan jó humor folyton pezsgő megfigyelő kíváncsisága szokott így pillantgatni ránk. Nem azért, hogy lenézzé gyarlóságainkat, hanem, hogy észrevegye s mulatságosnak találja furcsaságainkat.

Vajjon ki is ez a zömök, deresedő szakállu, fürge úriember? Ez a pajkos és mégis szeretetreméltó megfigyelő? — kérdeztették egymástól a járókelők.

— Mintha láttam volna már valahol — tűnődött az egyik.

— Nekem is úgy rémlik — mondá a másik.

— No, de hát hová is tegyem? — erőltette emlékezőtehetségét a harmadik.

Minthogy azonban a járőkelők között bőven voltak színházlátogatók, a találgatás nem tartott soká. Valamelyik egyszerre csak a homlokára csapott:

— Hopp! meg van. A nemzeti színházban láttuk őt, a rivaldán, a függöny lebocsátása után, mikor zúgott a tapsvihar... Igen, igen, ő ott hajlongott, mint szerző... Hát persze, hogy ő az: Berczik Árpád, a vigjátékiró!

Most már aztán mindenki csodálkozott, hogy nem ismerte fel mindjárt első látásra ezt a kedves embert. És hamar kisült, hogy valamennyien tudták, ki Berczik Árpád, milyen jelese az újabb magyar szinirodalomnak.

Milyen jó szerepet irt például Blahánénak a „Paraszt-kisasszony“-ban!... És ki emlékszik még, milyen nagyokat lehetett kacagni „A bálkirálynő“ című darabján, amelyben Náda Ferenc olyan pompásan adta a pesti ficsúrt, aki a szupé-csárdás megszámíthatatlan hogyvoltjában csuronvizre táncolja magát... És nem volt-e szép darab az „Igmándi kispap“ a népszínházban?... Hát a „Veteránok“, ugyanott, nem volt-e nagyon jóízű mintája a budapesti helyi bohózatnak?... Kár, hogy ez a műfaj a jeles mintaadás dacára sem tudott tovább fejlődni a frivol idegen bohóságok túlságos felkapása miatt... S voltak még olyan régi színházjárók is, akik már 1863-ban tapsoltak az akkor még igen fiatal Berczik Árpád „Szellemdús hölgyé“-nek, melynek címszerepében Prielle Kornélia kiválóan finom volt. Sőt néha még olyan avatott is akadt, aki bevallotta, hogy valamikor, mint műkedvelő, ő maga is játszott és tapsokat aratott Berczik Árpádnak „Közügyek“ című vigjátékában.

Ez a közismertsége és közkedveltsége Berczik Árpádnak már körülbelül harmincz esztendővel ezelőtt jóformán teljes volt. Ami ő rá nézve a boldogító sikert jelentette; mert hiszen azt érte el vele, már életének napfényes delén, amiért kora ifjúsága óta nagy kedvvel és buzgalommal dolgozott: a közönség derűs rokonszenvét és figyelmét. Ő tudta, hogy aki a saját korának, a jelennek embereit s azok mindennapi életének bohó viszonyait a jelen színeiben, szólamaiban és elmésségeiben viszi színpadra, az vagy most győz, vagy soha.

Ő azt is tudta, hogy a jelen színpadát a jelen komédiáival szolgáló szerző, egy-egy darabjának sikerével még nem lesz győztes. Egy-egy siker még csak csatanyerés, egy-egy bukás még csak csatavesztés. Azt a hosszú játékháborút, melyet a szerző a közönség tartós kegyéért, vagyis a műsoron maradásért vív, egyik sem dönti el. Aki a jelen színpadán győzni akar, annak a műsoron új meg új darabokkal való folytonos táplálását is győznie kell. Berczik Árpád győzte. Husz éves korában, 1862-ben, már a Nemzeti Színházban adták „Nincs mama” című vígjátékát s ettől fogva, kerek-számban, ötven esztendőn át a magyar színpadok műsorán mind több és több darabja szerepelt. Nagyobb részük csatanyerés volt, némelyik csatavesztés; de általában Berczik Árpád mint színpadi szerző, a színházak műsorán folyton előbbre nyomult. S ha néhány évtizeddel első színpadi sikere után, szerzői pályájára, mint egészre tekintett vissza, boldogan állapíthatta meg, hogy ő a hosszú játékháboruban máris győzött. Máris elérte, hogy valahol csak a magyar vígjátékírók legjobbjainak neveit emlegették, az ő nevét is fel kellett említeni. És e mellett testi-lelki üdesége, úri módja, teljes gondtalansága, igénytelensége, örökké pezsgő vidámsága, játékos fantáziája és határtalan munkakedve még sok újabb színpadi sikert ígért neki.

Valóban, Berczik Árpád nemcsak szerencsés, hanem boldog is volt. Élete, képlegesen szólva, enyhén emelkedő, lomboktól árnyalt, virágoktól szegélyezett kellemes serpentin út, mely felvisz a boldogság hegyére.

Jó családból származott. Apja, Jászói Berczik Pál, ungvármegyei magyar nemes, intellektuális hivatalnokember volt. Nem gazdag, de eléggé módos, hogy gyermekeit jól neveltesse. Anyja, Hazay Teréz, feltűnően eszes, nagyműveltségű, eleven temperamentumu úriasszony. Árpádnak két testvére volt: egy bájosan szépséges és jószágos huga, meg egy ma is köztünk élő, kiválóan derék öccse. Mind a kettő végtelen szeretettel ragaszkodott Árpádhoz, nemcsak gyermekkorában, hanem azon túl is. Ő viszont leggyöngédebb, legjobb bátyjuk maradt nekik egész életében.

Első gyermekemlékeiben már ott derengett a magyar

szabadságharc dicsősége. Igaz, hogy gyásza is, — de az a gyász nemzeti reményekkel volt teljes. És csakugyan, mire Berczik Árpád a magyar ügyért lelkesen demonstráló diákból legénnyé serdült, már felpirkadt a nemzet új hajnala.

Aztán mind nagyobb rajban körözték őt nyilvános írói sikereinek boldogító emlékei. Ugyancsak büszke boldogsággal emlékezhetett ifjúkori baráti körére. Ez a múlt század hatvanas évei folyamán a pesti Fürdő-utcai Kávéforrás-kávéházban verődött volt össze, mely ama korszak legtehetségesebb fiatal íróinak vidám tanyája volt. Ott Rákosi Jenő, Dóczy Lajos, Toldy István, báró Kaas Ivor, Márkus István, Almási Balogh Tihamér, Ágai Adolf, Hevesi Lajos és a többiek úgy becézgették őt, mint a vigak közt legvigabb, szeretetreméltó barátot. S Berczik Árpád minde fiatalkori barátjához a sirig hű maradt.

Tündöklő emlékül merült fel rajongó nemzeti lelkében a magyar alkotmánynak 1867-iki teljes diadala, a koronázás pompája és a nagy gróf Andrássy Gyula, a „providenciális államférfiú“, akinek miniszterelnökségi sajtóirodájában már Berczik Árpád is tollával kiérdemelt helyet kapott. Ebben a sajtóirodában fokról-fokra emelkedve, dicső emlékezetű Tisza Kálmán miniszterelnöksége alatt már ő, Berczik Árpád, miniszteri tanácsos és a sajtóügyek vezető főnöke. Mint ilyen is, sikerrel állta meg helyét, mignem negyven esztendei államszolgálat után, nagy kitüntetésekkel elhalmozva, boldogan vonult nyugalomba, hogy továbbat már csak az irodalomnak, a nemzeti nyelv és kultúra közügyeinek, meg a saját magánboldogságának éljen.

Irodalmi, főképen vigjátékirói sikereinek bizonyosságai, a közönség tapsain kívül, hogy a Kisfaludy-társaság már 1872-ben rendes tagjává, a M. T. Akadémia pedig 1888-ban levelező tagjává választotta. Utóbb a M. T. Akadémiában a rendes és végül a tiszteleti tagságot is elérte. A Petőfi-társaság szintén tiszteleti tagjai közé sorozta. Közben „Mai divat“ című vigjátékával megnyerte a Garai-pályadíjat, „A papa“ cíművel pedig a M. T. Akadémia Teleki-jutalmát.

Egyszóval, bármely irányba fordította emlékezetét: siker, siker, boldogító siker az egész vonalon!... Mégha volt is

közbe-közbe egy-egy kisebbszerű bökkenő, azt mindig mihamar feledésbe merítette valami új siker.

Aki ilyen sikeres multra már élte delén és ép egészségben tekinthet vissza, az boldog ember lehet. Hanem, hogy csakugyan azzá is legyen, ahhoz még mindig szükséges valami.

Mindenekelőtt, hogy legbensőbb magánélete is boldog legyen. Hogy szerető és szeretett hű pár osztozzék vele a sikerein érzett boldogságban. Mert a boldogság különös dolog. Az több lesz, ha megosztjuk valakivel és kevesebbre zsugorodik, ha csak magunknak tartjuk meg. Berczik Árpád kedves szíve érezte ezt. És ő megosztotta minden boldogságát az ő választottjával, szeretett és szerető párjával, akinek hűséges, gyöngéd gondja révén az a boldogság nagyobb, igazabb, zavartalanabb és tartósabb lett, mintha pusztán csak egy szerencsés ember felhalmozott életsikere maradt volna.

De még ilyen szerencsés körülmények közt is nagyon kíváncsi még egy igen ritka adomány, hogy a boldogság a magunk érzésében és öntudatában is teljessé váljon: a megelégedés azzal a sikerrel, amit már elértünk. Azzal, amit *ma* értünk el, *mára* be kell érünk. Azt úgy kell élveznünk, miintha az volna minden, amire vágytunk. Azt nem szabad kicsinyleni s fitymálva félrelökdösní, mint ki nem elégítőt, mert akkor az a magunk érzésében nem valósul át boldogsággá soha. Nem szabad helyette már ma azt a még nagyobb sikert szomjazni, ami tán csak holnap, vagy még később érkezhetik meg, mert az elriasztott madár tovarepül s elijeszti a többit is, mely lassanként szintén hozzánk szállana. Nyájasan fogadni minden jót, amit éppen hoz a sors, hálásan örvendezni rajta, megelégedni vele, legalább egyelőre —, ezt csak az tudja, akinek a boldogságra veleszületett talentuma van. Berczik Árpádnak volt.

A nagyravágyók az ilyen emberre azt mondják, hogy „nagyon igénytelen“. A raffináltak, hogy „kissé naif“. De valósággal mégis magasan áll felettük az az igénytelen naif, aki, mint Berczik Árpád, a maga óvatos, küzdelmeket kerülő szelíd taktikájával sokkal több sikert ért el — s még ha esetleg sokkal kevesebbet ér is el, sokkal boldogabb tud lenni, mint ők. Az ilyen boldog ember az élet művésze; a nagyra-

vágyók és raffináltak pedig az élet kontárai. Amaz, enyhén emelkedő szerpentin-úton feljut a boldogság hegyére s fenn vidáman sétálgat rajta, majdnem élete végéig. Emezek vagy fel sem jutnak, vagy, ha rohammal és csellel feljutnak is, kielégíttetlenek, keserűek, mert mindjárt az a bajuk, hogy amit elértek, az még mindig nem a Csimborasszó csúcsa.

Ami Berczik Árpád életművészetében igénytelenségnek és naivitásnak látszott, az nem ugyan öntudatos, de ösztönszerű életbölcse ség volt. Életbölcse ség, mely az életművészetnek nem aktiv, nem hajtó tényezője, hanem passzív fékező ereje. Az egyensúly, a mérséklet, a teherbírás biztossága függ ettől. Amit a művészet alkot és elér, ez óvja és tartja meg. Az életművész enélkül sokat kockáztat. Berczik Árpád azonban mitől sem tartózkodott jobban, mint az elért s neki mindig kedves, mindig megbecsült sikerek kockáztatásától. Anyyira szerette az emberileg elérhető legszolidabb biztosságot, akár valamely hidépítész, aki úgy szerkeszti meg alkotását, hogy az, a teherpróba szerint reáférő súlytömegnek tizszeresét is megbirhassa.

Igy folyton dolgozva és folyton boldogulva, mindig elérve az elérhető s mindig örülve annak, soha nem sóvárogva elérhetetlenre, soha ki nem híva a sorsot, sem az emberek irigységét — Berczik Árpád szinte ugyanazzal a biztossággal haladt át egész hosszú élete útján, mint városi és svábhegyi sétaútjain szokott. Lelkében szép harmóniák, hamiskásan villanó szemében az ártatlanul pajkos megfigyelések örök játéka, egész valójában szeretetreméltó fürgeség, melynek ritmusát benső temperamentum diktálja, szaporán lépkedő lábai csak elfogadják.

Persze, a lábak az utolsó évtizedben, különösen annak vége felé, már kevésbé tartottak lépést a benső temperamentum fürgeségével. Lassan-lassan a hosszú sétautak végigrovása oda és kivált vissza, méltóságteljesebb, vontatottabb lett. De a temperamentum, ott belől, még mindig, majdnem mindvégig, a régi fürge ritmusra lüktetett.

Berczik Árpád, miután már ötven, munkában és sike rekben gazdag esztendő t él t meg, tartós frigy et kötött a Svábhegygel. Ezzel mintegy szimbolizálta, hogy ő immár feljutott

legszebb, amit mindenkor tudni fognak Berczik Árpádról a műveiből, kivált „Himfy“-ből, az, hogy magyar fajtát, nemzetét, annak nyelvét, irodalmát és erkölceit végtelenül szeretete; a magyar ifju és a magyar leány szerelmét pedig oly tisztának, magasztosnak, mélynek és hűségesnek becsülte, amely romlásnak induló időkben is megerősítheti a bizalmat az ősi erényben.

Mindezekből következtetve a jövőendő korok is teljes bizonyossággal fogják róla, az íróról tudhatni, hogy nemes szívű, végtelenül jóhiszemű, tiszta, harmonikus lelkű, igen elmés, igen vidám és igen boldog ember volt.

Hanem mi még sok oly szépet és jót is tudunk róla, amiről művei az utókornak nem adhatnak hirt. Mi láttuk olyan kedvességeit is, melyek édesbússá tennék a reáemlékezést akkor is, ha ő nem alkotott volna maradandó műveket.

Mi láttuk őt szerető, résztvevő, nyájas, irgalmas, gyöngéd, mindenkin segíteni kész, igaz, emberséges embernek. Láttuk puritán erkölcsűnek, aki önmaga iránt volt szigorú, míg mások gyöngéit enyhén ítélte meg. Láttuk őt szikrázó elmésségű, villámgyors ötletekben gazdag vitatkozóknak, ki még sem bántott meg soha senkit fájdalmasan. És láttuk őt szerencséjében, rangjában, hírnevében soha el nem bizakodó szerény, egyszerű, közvetlen magyar úrnak, aki egyaránt megbecsülte embertársait, lettek légyen azok a világ hatalmasai, avagy földhöz ragadt szegények. Láttuk őt édes apai szeretettel és bohó jókedvvel lehajolni mások gyermekeihez. De amikor mások gyermekeinek betegségein gyötrődni, szinte kétségbeesni láttuk, örülnünk kellett, hogy az ő boldog házassága gyermektelen maradt. Mert azt a sok bizonytalanságot és veszedelmet, amivel a kicsinyek felnevelése jár, az ő érzékeny apai szíve alig bírta volna ki.

És láttuk őt, aki egykor magas köztisztességben az államgépezetnek egyik igen fontos részét igazgatta, nagyképűsködés nélkül, készségesen vállalkozónak olyan hazafias feladatra, melyek teljesítéséért nem jár egyéb jutalom, mint néhány beavatott polgártársnak csendes, tiszteletteljes elismerése és az az öntudat, hogy minden közügy buzgó szolgálata észrevétlenül is közhaszna a nemzetnek és társadalomnak.

No és — hogy a derüs égi boltot festve, a viharsarokban leselkedő fellegekről se feledkezzünk meg — bizony láttuk mi Berczik Árpád ragyogó homlokának hirtelen haragba borulásait is. Szemének pajkos pillantásai ilyenkor villámcsikázásokká élesedtek; tréfás hangja zorddá komolyodott s szinte a mindent túlcsattogó mennydörgést másolta.

Az Istenért, mi történt?

Csak az, hogy valaki az ő füle hallatára idegen szót talált vegyíteni magyar beszédébe. Ezt nem tudta elviselni a purista magyar; ez kihozta sodrából, — különösen ha a magyar közé pottyantott kifejezés német szószemét volt. Akkor a szerencsétlen ember, vagy akár szépasszony, akit ezen a bűnön rajta csipett, rémült meglepetéssel vette észre, hogy a világ legbékésebb Árpádja egyszerre át tud alakulni szilaj támadó harczossá. Akkor Árpád legenyhébb szava, a „nyelvében él a nemzet!“ is annyi felkiáltó jellel harsogott, hogy megsemmisítő fenyegetésül volt vehető. És orkánul zúgtak utána a kifogyhatatlan nyelvészeti bizonyságok, melyek szerint a „*srég vízavi*“ tisztességes magyarul „ferdén szembe“; a „*kacczenjammer*“ „macskajaj“; a „*spórolás*“ „takarékoság“; a „*pudli*“, ha kutya, akkor „uszkár“, ha nem kutya, akkor „bolti árusító pad“; a „*strudli*“, ha tészta, akkor „rétes“, ha nem tészta, akkor „örvény“; a „*nudli*“ „mácsik“; a „*kugli*“ „teke“; a „*smugli*“ „csempészet“; a „*spindt-bakter*“ pedig „m. kir. pénzügyőr“.

A váratlanul megtámadott, persze — teljesen lehangolva — nem tehetett okosabbat, mint szánta-bánta botlását s lelkesen igazat adott a támadónak. Amire Árpád, a világ legjóvialisabb elismerő hangján csak annyit kiáltott, hogy „nohát!...“ És kisült a vész viharfellegekről, hogy azok csak ártatlan bárányfelhők voltak — s az ég egy pillanat múlva megint még fényesebb derűvel mosolygott le a világra, mint valaha.

Nem is tudom, Berczik Árpád sok feledhetetlen szeretetreméltósága között, nem az ő hirtelen haragviharzásai voltak-e a legkedvesebbek.

Hogy egy neves íróról szóló emlékbeszédben a legmagasabb irodalmi fórum előtt, az író egyéni szeretetreméltóságával ily bőven foglalkozom, azt nem csupán szeretetből teszem,

hanem meggyőződésből is. Berczik Árpád egyéni szeretetreméltóságában ugyanis, én az ő egész irodalmi működésének és sikerének egyik legnagyobb tényezőjét látom.

A közönség, bárha őt személyesen nem ismerte s róla, mint emberről mitsem tudott, az ő darabjainak bohó pajkoságaiban, jólelkű, szerencsés véletleneiben, az ármány okvetlen póruljárásaiban, a tiszta szerelem és igazság holtbizonyos diadalmaiban, — szóval abban az egész boldog optimizmusban, mely Berczik Árpád műveinek éltető eleme, — ugyanazt a szeretetreméltóságot szerette, amely magának a szerzőnek egyéni szeretetreméltósága volt. Ennek híján a közönségnek nem lett volna hite az ő képzelt szinpadi játékvilágának egyszerű mechanikájában. S akkor a közönség tapsai s szívből fakadt nevetései nem adtak volna neki félszázadon át igazat, szemben a rideg kritikával, mely nem ismeri el, hogy a képzelet vidám játékaiban az eleven szeretetreméltóság többet ér, mint a holt szabály.

A közönség emberekből áll, akik legnagyobb részt nem szeretetreméltók és nem boldogok, de általában mégis szeretnének azok lenni. Napi jajaik-bajaik között irigykednek a szeretetreméltó boldogokra, de ha este, a pénzükért mulatni ülnek be a színházba, szívesen engedik át magukat olyan kivételes boldog emberek szeretetreméltó fikcióinak, akik velük született talentumuknál fogva, az élet minden kellemetességét meg tudják találni és műveikben is a végsőig el tudják kerülni annak minden zordonságait.

Berczik Árpád az ilyen istenáldotta kivételes emberek közé tartozott. Ő valósággal csakis boldogságra született. Ha akart volna boldogtalan lenni, akkor sem sikerült volna neki. Ha valamely sorscapás belekeverte volna a boldogtalanságba, vagy kikeveredett volna abból boldogság-talentuma segítségével, vagy belehalt volna. Szerencére a sors, egészen 77 éves koráig, legfeljebb olyan csendes, fájdalmas, de természetes veszteségeket mért szerető szívére, aminőkről csak azt mondhatjuk Arany János versével, hogy „fájdalom a boldogságnak egyik alkatrésze“.

Csupán hosszú élete utolsó esztendejében zúdult reá Berczik Árpádra is az a rettenetes közboldogtalanság, amely

mindnyájunkra: a veszített háboru iszonya és a proletárdiktatura véres förtelme. Ez volt az első és utolsó csapás, mely boldogtalanná tette s mihamar meg is ölte őt. Bár magas kora volt és beteg, a részére kijutott szeretetteljes és okos ápolás mellett még évekig élt volna, ha az ország, a nemzet, a becsület, a tulajdon és az életbiztonság összeomlása nem teszi vala számára kívánatossá a megmentő halált. A hetvenhat esztendő mérő vidám boldogságban eltöltött szeretetreméltó mosolygó megrendült minden reményében, minden bizalmában. Rút romokban látta az egész szép magyar világot, melyet felépíteni ő maga is segített. Elszörnyedt a kegyetlen képtelenségen, hogy háza többé nem övé, hogy családi tűzhelyéhez gyanus alakokat telepítenek be, s viszont neki még a saját kedves svábhegyi tuszkulánumba sincs többé joga nyárára kitelepedni. Nem volt kedve többé az ilyen utálatossá vált élethez s nem akart többé testi és lelki erőfeszítéseket tenni érte. Utolsó szavai is ezt bizonyítják. Az agonia beállta előtt még teljes öntudattal ült fel ágyában, s a tőle éppen távozó orvosprofesszorok után tekintve, nemes ingerültséggel így kiáltott: „hogya lehet egyetlen ember életéért ennyit vesződni, mikor az egész haza haldoklik! . . .“

A proletárdiktatura szörnyei pedig, kik a gyilkos boldogtalansággal kiüldözték őt az életből, még családi sirboltja mellől is elkergették a holttestét, mikor abba akartuk temetni apja, anyja és testvére mellé. S csak hónapok múlva, a szörnyű uralom bukása után tehettük külső temetőbéli magányos sirjából kiásott koporsóját, az ő utolsó kívánsága szerint, elhunyt szerettei közé. Egy embernek egy temetése is elég szomorú, neki pedig két temetése volt.

Úgy látszik, bizonyos boldogtalansági kvóta minden emberre, még a legboldogabbra is kérlelhetlenül ki van róva. Legtöbbször folyton törlesztgetjük azt egész életünkön át. Akin pedig az élet részletenként be nem hajtja, azon utóbb egyszerre veszi meg a végzet, kibírhatatlanul brutális exekúcióval, a késedelmi kamatokkal együtt.

Hanem a brutális exekúcióig Berczik Árpád egy szép, hosszú, munkában és sikerekben gazdag életen át boldog

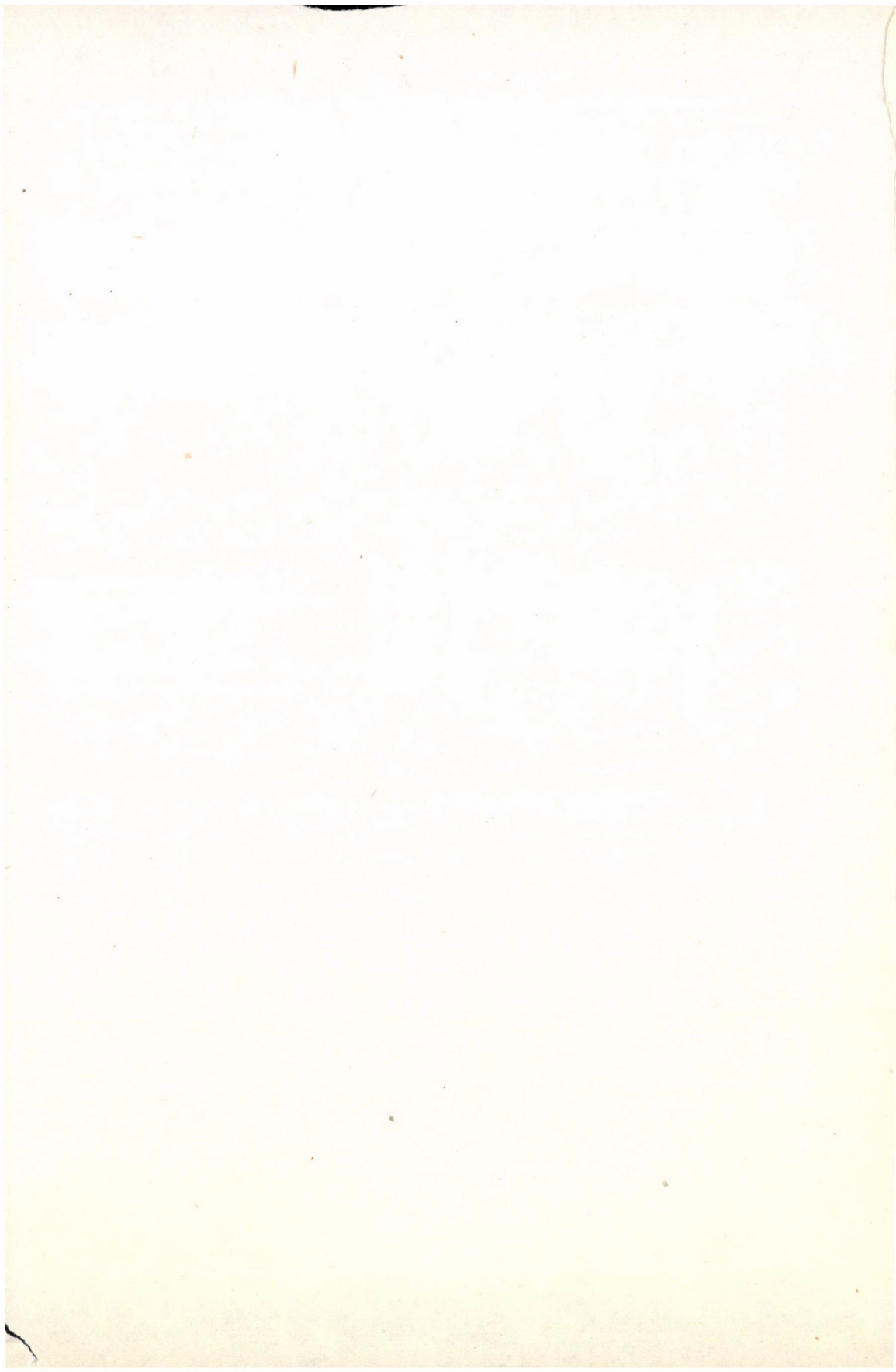
és mindig szeretetreméltó volt. Ez teszi feledhetlenné emberi egyéniségét s ez adja meg irodalmi, főképen szinpadi műveinek is, legigazabb értékül, a tiszta, magyaros vidámság kedves zamatját.

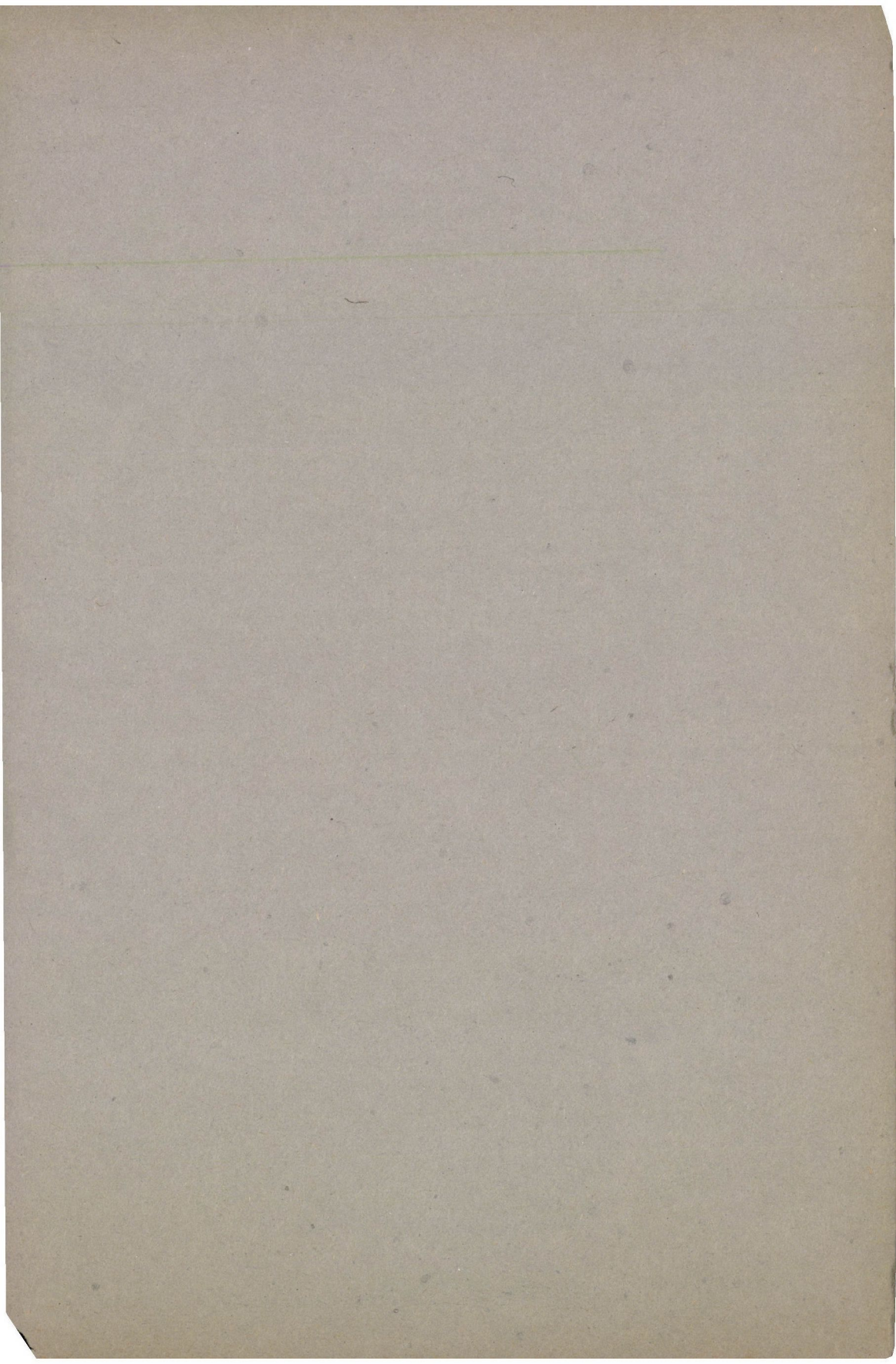
A korszak, melyben ő élt és dolgozott, a magyarságnak reményteljes, boldog korszaka volt. Most már, mikor rettentően elmult, mindenki tudhatja, hogy az volt. Még azok is, akik mig meg volt, elégedetlenkedéssel rontották. Berczik Árpád azonban nemcsak tanuja és részese, hanem kifejezője is volt ama boldog korszak vidámságának. Neki meg kellett hálnia, mikor az a korszak meghalt. A mai nemzeti boldogtalanságban ő, mint magyar ember és magyar író elképzelhetetlen.

Annál inkább meg fogjuk őrizni az ő kedves emlékezetét, mert nem akarunk s nem tudunk veszített boldogságunkba belenyugodni. S annál inkább siratjuk őt, mert nincs nagyobb fájdalom, mint boldog időkre emlékezni a nyomorúságban.

És ha még a magyar szinpadon, búfelejtőül, valamely vidám művével fogunk találkozni, nevetés közben könnybeborulhat szemünk a gondolatra: mikor lesz és lesz-e még olyan boldog idő, mely megint teremhet olyan boldog magyar írót, mint volt a szeretetreméltó, vidám Berczik Árpád!...

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÜNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XVIII. KÖTET. — 2. SZÁM.

LAMPRECHT KÁROLY K. T.
EMLÉKEZETE.

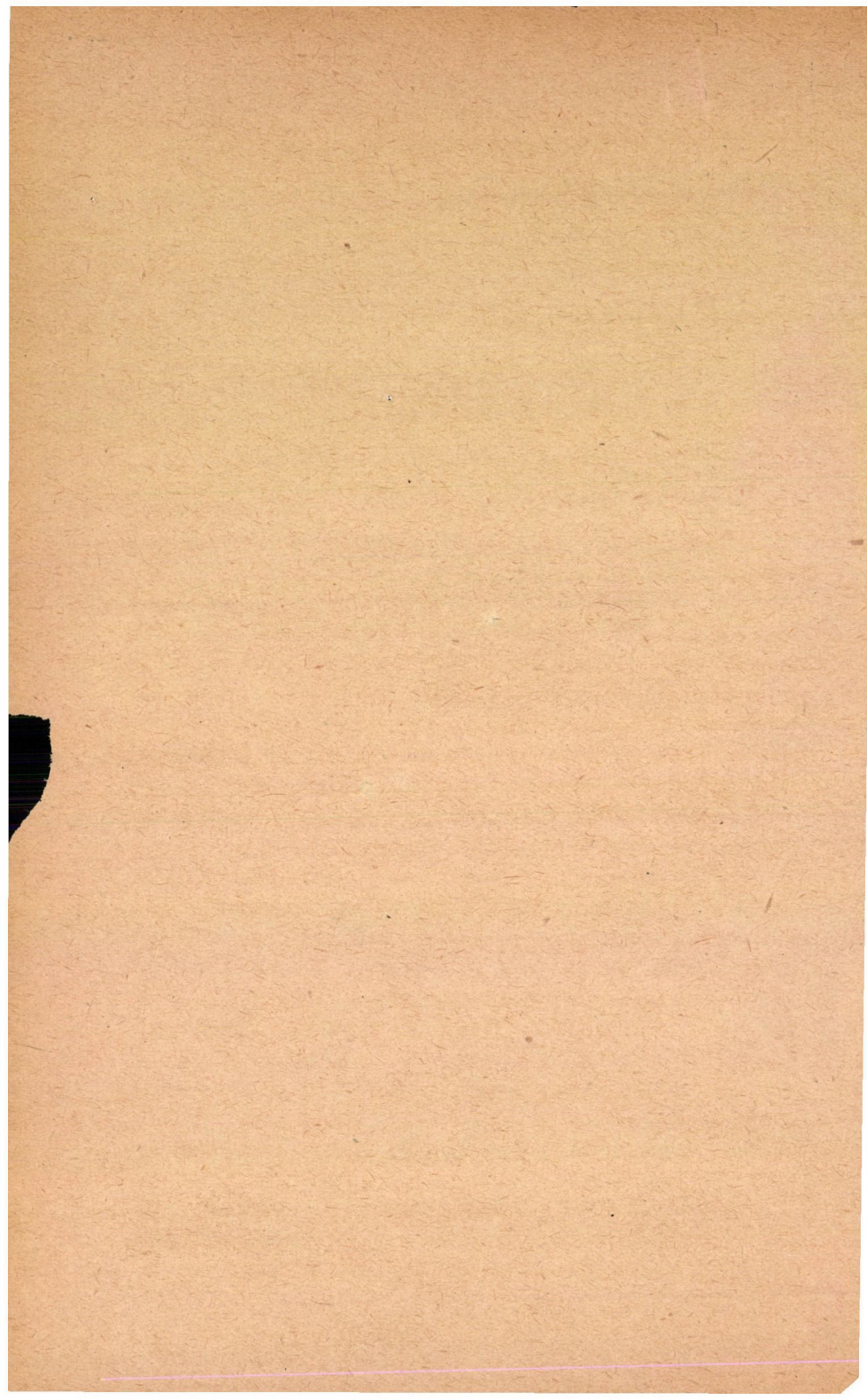
ÁLDÁSY ANTAL

L. TAGTÓL.

(FELOLVASTA A M. T. AKADÉMIA 1919 FEBRUÁR 24-ÉN TARTOTT ÜLÉSÉN.)

Ára 8 korona.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1921.

Lamprecht Károly emlékezete.

Felolvasta 1919 február 24-én Áldásy Antal I. tag.

I.

Tekintetes Akadémia!

Negyedfélve annak, hogy a jelenkori német historikusok legkiválóbbja: Lamprecht Károly, a lipcsei egyetem tanára, akadémiaiunk kültagja, elköltözött az élők sorából. Hogy csak most tesztek eleget a II. osztály megtisztelő megbízásának, hogy róla megemlékezzem, annak oka első sorban abban rejlik, hogy bevárni óhajtottam Lamprecht egyes hátrahagyott munkáinak megjelenését, melyekből egyéniségére és életpályájára részletesebb felvilágosításokat reméltem nyerni. Lamprecht Károly életének utolsó évében emlékiratain, illetve önéletrajzán dolgozott, azonkívül halála után tervbe vették kisebb munkáinak összegyűjtött kiadását és végül szó volt arról is, hogy a Belgium és Franciaország megszállott területein néhány héttel halála előtt tett utazásának naplója is meg fog jelenni. Azonban e kiadások részben elmaradtak. Utinaplójának megjelenését az akkor uralkodott u. n. magasabb katonai szempontok akadályozták meg, összegyűjtött kisebb munkáinak kiadását pedig a világháború teremtette gazdasági válság tette lehetetlenné. Önéletrajza, visszaemlékezései megjelentek ugyan, de ezek csakis zsenge gyermekkoráról szólnak és csak a középiskolába lépésig terjednek, úgy hogy belőlük az atyai ház és a szülőváros mindennapos életén és eseményein kívül alig tudunk meg valamit.

Lamprecht Károly életpályájának külső lefolyása nem sokban különbözik a német tudósok rendes, sablonos életpályájától. Született 1856 február 25-én a Wittenbergtől öt-

óra járásnyira a Fekete Elster mellett fekvő Jessenben. A családi hagyomány szerint a Lamprecht-család szászországi származásu és vallási üldözések miatt hagyta el szülőhazáját. Atyja Jessenben evangélikus lelkész volt, 1853-ban nyerte el a jesseni plébániát, ahol működésének úgy a hitélet, mint a közélet terén tág tér kínálkozott. Szüleiről, atyja működéséről, a családi és a kisvárosi életről Lamprecht 1918-ban megjelent gyermekkori visszaemlékezéseiben szól, meleg szavakkal adva elő az akkori evangélikus lelkészcsalád és háztartás mindennapi életét. Elemi iskoláit Jessenben végezte, azután maga atyja, aki, mint látszik, szellemi tekintetben kiválóbb férfin volt, készítette őt elő a középiskolai tanulmányokra. Ezeket 1867 és 68-ban Wittenbergben végezte, majd Pforta-ba került, ahol atyja is végezte volt tanulmányait. Pforta-ban az iskola rektora: Herbst gyakorolta reá a legnagyobb hatást és Lamprecht később ki is emelte, hogy Herbst rektor volt az, aki benne a történet iránti érdeklődést felkeltette. Lamprecht ragaszkodását Pforta iránt mindhaláláig megőrizte és holttestét utolsó kívánságának megfelelőleg Pforta-ban helyezték örök nyugalomra. Egyetemi tanulmányait 1874 és 1879 között Göttingaban, Lipcsében és Münchenben végezte. Első, 1878-ban megjelent műve előszavában kiemeli, hogy egyetemi tanárai közül különösen Weizsäcker és Bernheim voltak azok, akik őt a történelem tanulmányozásának módszerébe bevezették, míg Lipcsében Noorden, Arndt és Roscher gyakoroltak reá nagyobb befolyást. Más oldalról tudjuk, hogy Münchenben főleg műtörténeti tanulmányokkal foglalkozott, amely disciplina későbbi munkásságában is nagy szerepet játszott.

Amidőn Lamprecht mint egyetemi hallgató hozzáfogott doktori értekezésének megválasztásához, ő is arra a témára gondolt, melyet előtte és utána annyian megtárgyaltak, VII. Gergelyre és az investituraharcra. Azonban e témát csakhamar elejtette és a Chartresi Ivoval kapcsolatban a francia egyházi tizedre vonatkozó tanulmányai eredményeképp 1878-ban kiadta „Beiträge zur Geschichte des französischen Wirtschaftslebens im elften Jahrhundert“ c. munkáját, mely tárgyánál fogva is az első ilyen mű munkának mondható. A franciaországi gazdasági élet egyes megnyilvánulásait rajzolja

meg benne, vonatkozásba hozva azokat a jogi és szociális élet különböző jelenségeivel. Megrajzolja az őstermelés képét általánosságban, szól a föld felosztásáról, a mezőgazdasági viszonyokról, a földmives népről, a termény- és pénzgazdaságról. A munka nem tisztán gazdaságtörténeti jellegű, mint inkább a mezőgazdaságot űző XI. századbeli francia lakosság életmódjáról nyújt áttekintést. A gazdaságtörténeti vonatkozások inkább háttérbe lépnek a kulturtörténetiek előtt és ebben a diszpozícióban már feltaláljuk Lamprecht későbbi előszeretét a kulturtörténet problémái iránt. Röviddel e munka után jelent meg egy másik dolgozata, amely az individualitásról a német középkorban szól. E dolgozatban már megnyilatkozik Lamprecht későbbi egyénisége. A középkori életnek megnyilvánulását az állami és társadalmi élet terén, a gazdaság és jogélet terén, a művészetek, költészet, tudomány és életfelfogás terén egységes szempontból nézi, nem törekszik újabb megállapításokra, de megrajzolja a középkori egyéniség belső lényegét és annak fejlődési menetét a legrégibb időktől kezdve. E dolgozat Lamprecht azon tanulmányainak eredménye, melyeket Münchenben különösen egyetemes történeti kérdések körül végzett, amelyek párhuzamosan haladtak műtörténeti tanulmányaival.

Egyetemi tanulmányai befejeztével Lamprecht letette a tanári vizsgát és Kölnbe ment, hol a Deichmann családnál nyert nevelői állást. Mint próbaéves tanár, a kölni Frigyes Vilmos gimnáziumban működött. Kölni tartózkodása alatt ismerkedett meg Lamprecht azzal a férfiuval, akinek a rajnavidéki tudományos élet, különösen a történettudomány oly sokat köszönhet, Mevissen Gusztávval, a rajnavidéki kereskedők kiváló képviselőjével, aki az ottani politikai élet terén is vezérszerepet játszott, s akinek nevét az általa történettudományi célokra tett nagy alapítvány a későbbi idők részére is megőrzi. Lamprecht és Mevissen csakhamar megértették egymást. Az ő fáradozásuk hozta létre a Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde-t 1881-ben, amely a rajnai terület forrásainak felkutatása és kiadása körül Mevissen bőkezűsége révén oly szép eredményeket ért el. Mevissen volt az, aki Lamprechtnek lehetővé tette azt is, hogy néhány éven keresztül

anyagi gondoktól menten, tisztán tudományos kutatásainak élhessen.¹

1880-ra esik Lamprecht magántanári habilitációja Bonnban, ahol 1885-ben rendkívüli tanár lett. Mint ilyen, 1890-ig működött a rajnamenti városban, ebben az évben Marburgba hívták meg egyetemi tanárnak, 1891-ben pedig Marburgot fölcserélte Lipcsével, ahol haláláig működött. A rajnavidéki tartózkodás mély nyomokat hagyott hátra Lamprecht egyéniségében; halás szívvvel gondolt vissza mindenkor a Bonnban eltöltött évekre, s hogy mennyire állt még élete végéig is az ottani élet hatása alatt, legjobban mutatja az a halála előtt kifejezett óhaja, hogy emlékéit a lipcsei egyetemi hallgatók a rajnamenti egyetemi városokban szokásos Trauersalamanderrel üljék meg.

Egész addig, amíg Lamprecht a lipcsei egyetem tanzékét elfoglalta, nagy terjedelmű munkásságot fejtett ki főleg a középkori történet terén. Ez időbeli munkái közül megemlítendő „Initialornamentik des VIII. bis XIII. Jahrhundert“ c. műve, melyet Münchenben folytatott műtörténeti tanulmányainak eredményeitől tekinthetünk. E munka egy még alig tárgyalt kérdéshez nyújt adalékokat, a német műízlés történetéhez a gotika felléptéig, leginkább a Rajna vidékén keletkezett kéziratok alapján. Műtörténeti és kulturtörténeti szempontból tárgyalja a kérdést, amellyel előtte alig foglalkoztak és ezért műve bizonyos tekintetben úttörőnek mondható. 1887-ben adta ki „Skizzen zur Rheinischen Geschichte“ cím alatt a Rajnavidék történetével foglalkozó, legnagyobbbrészt különböző folyóiratokban megjelent értekezéseit és tanulmányait. Ezek között a legérdekesebb a Stadtkölnisches Wirtschaftsleben gegen Schluss des Mittelalters című, amely Köln városa gazdasági életét a középkor végén, a város belső, polgári életét, a céhek szervezetét és működését stb. tárgyalja és különösen a helyi gazdasági élet különböző terminus technikusainak magyarázata miatt érdemel figyelmet.

Bonni tartózkodása idejében adta ki Lamprecht a rajna-

¹ L. erről bővebben J. Hansen: Gustav v. Mevissen. Berlin, 1906. I. köt. 838—839. l.

vidéki jogszabályok gazdaságtörténeti szempontból fontos jegyzékét, amely a Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde-nak e tárgyú publikáció-vállalatára való tekintettel készült. Ehhez csatlakozott később, marburgi tartózkodása idejében az alsórajnai urbariumok jegyzéke, mely viszont ezek kiadását akarta előkészíteni. A müncheni akadémia történelmi bizottságának kiadásában megjelenő Chroniken der deutschen Städte c. nagyszabású vállalatban Lamprecht két kötetet rendezett sajtó alá, a westfáliai és alsórajnai városok, Dortmund, Neuss és Soest krónikáit. Több kisebb tanulmányban foglalkozott a német parasztság gazdasági és jogi helyzetével a középkorban a XV. századig bezárólag, a német középkori városi viszonyokkal, valamint egyes jog- és alkotmánytörténeti kérdésekkel. Ez utóbbiak is leginkább a Rajna-Mosel vidék történetére derítenek világot.

E kisebb-nagyobb terjedelmű tanulmányokon kívül Lamprecht bonni tartózkodása idejére esik az a nagyszabású munkája, amely a középkori német gazdaságtörténet terén valósággal korszakalkotó volt és amelynek alapján Lamprecht-t a gazdaságtörténet művelői — jöllehet Lamprecht nem

körü forrásapparátusra támaszkodva a sík föld reális megművelésének történetét kívánja adni. Az I. kötet a feldolgozást tartalmazza, a II. és III. kötet az okleveles és statisztikai anyagot kisebb-nagyobb exkurzusokkal, amelyek a közölt anyagnak forráskritikai méltatását is magukban foglalják. A munka tartalma nem fedi teljesen a címet. Lamprecht e munkában nem tárgyalja a gazdasági élet minden egyes megnyilatkozását, a városokra, a városi alkotmányos és közigazgatási viszonyokra, a városi polgárság folytatta kereskedelemre és iparra nem terjeszkedik ki, hanem kizárólag csak a mezőgazdaság történetét tárgyalja. Időben is szűkebb határokra van szorítva, mert nem terjed ki az egész középkorra, hanem csak a Staufok koráig megy. Óriási terjedelmű tudományos apparátussal, ezrekbe menő adatokkal dolgozik, a lehetőségig teljesen használva fel a moselvidéki gazdasági viszonyokra vonatkozó okleveles és statisztikai adatokat. Kiindul a frank

törzs idejébeli gazdasági és jogi állapotoknak, a Lex Salicában feltüntetett gazdasági viszonyoknak ismertetéséből és végig vezet a Moselvidék fokozatos betelepítésének történetén egészen a Staufok koráig. A részletes és kimerítő tárgyalás különös tekintettel van az agrárszervezet három főformájára: a Hufeverfassung, Almendausban és Gehöferschaft-ra, azonkívül a nagybirtokok gazdasági szervezetére és annak elváltozásaira. E mellett a munka számos oly kérdést tárgyal meg, amellyel addig nem igen foglalkoztak, így pl. az irtás különböző formáit, a Königshufet és annak változásait, kiterjeszkedik a szőlőművelésre, a precariák különböző alakulásaira stb. A munka az első ilyenmű, mely magukra a forrásokra megy vissza, szerzője rendkívül széleskörű statisztikai vizsgálatokat végez benne, így különösen a súlyok, mértékek, jövedelmi viszonyokra nézve, s azonkívül rendkívül becses megállapításokat tartalmaz a Moselvidék topographiájára és történetére is. Nem nevezhetjük egyöntetű gazdaságtörténetnek, részleges vizsgálatokból áll, amelyek a Markgenossenschaft, a Hundertschaft, a Vogtei és a földesúri hatalom kialakulásának kérdését is behatóan megtárgyalják. Megállapításai sok tekintetben ma már nem állanak meg, így a Karoling időkre vonatkozó fejtegetései Dopsch műve által nem egy tekintetben meg vannak haladva, de a benne foglalt forrásanyag miatt becsét nem fogja elveszteni.

Ebbe az időbe esik Lamprechtnek egy kisebb terjedelmű munkája: „Die Römische Frage von König Pippin bis auf Kaiser Ludwig den Frommen“. A munka tárgya, mint ebből kitűnik, az egyházi állam keletkezése és első időszakának története, helyesebben pedig az ebből az időből származó császári paktumok tartalmának és egymásközi összefüggésének kritikai méltatása. Kiindul annak az elveszett két oklevélnek tárgyalásából, amelyek a későbbi viszonyt a pápaság és a frank királyság között szabályozzák, a 754. évi promissióból és annak 754/756. évi, a Vita Hadriani-ban említett megújításából. Vizsgálat alá veszi a kérdést, vajon a Vita Hadriani-nak a megerősítésről szóló adata hitelesnek tekinthető-e vagy nem és e tekintetben ugyanarra az eredményre jut, mint már előtte Scheffer-Brichorst, hogy t. i. a Vita ezen adata hiteles

és hogy a megerősítés tényleg megtörtént. Elfogadja Ficker megállapítását is, mely szerint a 774. évi promissio tartalmát a 781-i megszorította és megváltoztatta. Itt a Ficker-féle argumentumokat ismétli ugyan meg, de azokhoz újabbakat is fűz, amelyek hellyel-közzel talán kissé subtiliseknek tekinthetők. A II., III. és IV. fejezetekben a Pactum Hludovicianummal foglalkozik, amely tudvalevőleg az egyedüli oklevél, mely a 754-i promissiónak megerősítését tartalmazó oklevelek közül reánk maradt. E fejezetekben Lamprecht nagyon érdekes megállapításokat kísérel meg. Megállapítani igyekszik a 817. évi pactumból, hogy mit vett át ez az oklevél a 781., 786., 791. és 816. évi pactumokból, vagyis megállapítani igyekszik ezen elveszett pactumok tartalmát, valamint megállapítani igyekszik azt is, hogy a 817. évi oklevélnek melyek azon részei, melyek viszont a 754/756. évi promissiókból vannak átvéve. Külön fejezetben foglalkozik a Constium Constantini-vel, amelyet Rómában hamisítottnak tart, a hamisítást 816-ra teszi és összeköttetésbe hozza a 816. évi Hludovicianummal, amelyet szintén hamisítottnak tart. Összeveti továbbá a 817-i pactumot a 962-i Ottonianummal, amely utóbbinak magvát szerinte a 816. évi Hludovicianum képezi. Az összehasonlítás alapján kimutatja, hogy a 962. évi határozmányok közül melyek mennek vissza a 817., 781. és a 796/99-i pactumokra. Az egyezést a 817. és 862. évi oklevelek között szemlélhetőleg is feltünteti és az erre vonatkozó fejtegetések képezik a munka fő értékét, amelynek egyéb megállapításaihoz és eredményeihez, így főleg ahhoz, hogy a 817 előtti oklevelek mit tartalmaztak, vagyis azok rekonstrukciójához, több tekintetben szó férhet.

II.

Lamprecht 1890-ben foglalta el tanszékét a lipcsei egyetemen. A következő évben jelent meg a „Deutsche Geschichte“ I. kötete, melyet aztán gyors egymásutánban követtek a többiek. E munka, mely 1913-ban nyert befejezést, Lamprecht nevét a legszélesebb körben ismertté tette. Végig vezeti az olvasót a német nép történetén a legrégibb

időktől egészen a legújabb korig. Három főrésze oszlik, az első magában foglalja a germán őskort és középkort, a második az újabb kort, a harmadik a legújabb kort. Mindegyik fő rész több kötetre oszlik. A munkát négy pótkötet egészíti ki, ezek közül kettő a legújabb német történettel foglalkozik, kettő pedig a legújabb idők gazdasági és szociális fejlődését, valamint a bel- és külpolitika átnézetét tárgyalja a XIX. század hetvenes és kilencvenes éve között. Tartalmi tekintetben a munka elüt az eddigi német történetektől abban, hogy a gazdasági életnek hatását a történeti fejlődésre erősebben helyezi előtérbe, mint ahogy azt eddig tették. Ezért a kritikusok egy része annak a nézetnek adott kifejezést, hogy Lamprecht a Marx-féle materialisztikus történetfelfogás felé hajlik. Ezzel szemben Lamprecht utalt arra, hogy munkájában nem a materialisztikus, hanem a psychikus momentumokat tartotta főleg szem előtt, s hogy munkájában az állami és gazdasági élet mellett, mint egyenrangú tényezők a kulturális élet összes ágai szerepelnek és pedig egymásra való szoros kölcsönhatásban. A *Deutsche Geschichte* hosszas irodalmi vitákat provokált és a kritika főleg két irányban nyilatkozott meg. Az egyik, a detailkritika a műben, főleg annak középkori részében a tárgyi tévedések és elnézések egész sorát mutatta ki. E tekintetben a legtovább ment Finke Henrik, a középkori egyetemes történetnek jelenleg egyik legkiválóbb művelője, aki egy külön füzetben állította össze a Lamprecht-féle munka középkori részének tárgyi tévedéseit, főleg a pápaság és az egyház történetére vonatkozókat. E tévedések között vannak olyanok, amelyek — Finke szerint — elnézés és figyelmetlenségre vezethetők vissza és vannak olyanok, amelyek részben a források futólagos és felületes felhasználásából, részben a középkori pápaság és egyház intézményeinek félreismerésén alapulnak. A Finke-féle kifogásokkal és általában a detailkritikával szemben Lamprecht azzal védekezett, hogy egy oly nagyszabású munkával szemben, minő az övé, nem volna szabad a speciális detailkritika kifogásaival sikra szállani, nem főleg a politikai történet terén, amikor a munkában úgylis ki van fejtve az, hogy a tárgyalás fősúlyát nem kívánja a politikai történetre fektetni. Ehhez a védekezéshez

mindenesetre szó fér, mert a történetirótól az adatokban való megbízhatóságot, ha még oly nagyszabású munkáról is van szó, joggal meg lehet kívánni, főleg oly munkánál, amely — mint Lamprechté — szerzőjének egyénisége, hırneve folytán a legszélesebb körben forog kézen, ami a tárgybeli tévedéseket a legszélesebb körben alkalmas elterjeszteni.

Másfelől a kritika Lamprecht művének módszere és felfogása ellen is irányult. A munkát első sorban az jellemzi, hogy a kulturtörténeti anyagot az eddiginél nagyobb mérvben vonja be az előadás keretébe. A társadalmi és szellemi életet, a gazdasági és szociális alakulásokat veszi első sorban tekintetbe, ezek a részek domborodnak ki legjobban a munkában. Azzal, hogy ezeknek az alakulásoknak Lamprecht munkájában tágabb teret adott, kétségkívül tágította a történetkutatás kereteit és ez képezi a munkának egyik legfőbb érdemét. Viszont túlmegy a határon, amidőn a politikai történetet háttérbe lépteti, azt helyel-közzel teljesen elhanyagolja, vagy csak futólagosan és nagyon is per summos apices tárgyalja. Ebből erednek részben a tévedések és félreértések is, melyeket a részletkritika ellene felhozott. A mű beosztása a Lamprecht-ről elnevezett kulturtörténeti módszert és elméletet tünteti fel. E módszert és elméletet Lamprecht a Deutsche Geschichte-vel megindult irodalmi vita kapcsán fejtette ki részletesen különböző röpiratokban és értekezésekben. Ezek közül különösen kettő emelendő ki. Az egyik a „Was ist Kulturgeschichte“ című, amely a Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1896. évi folyamában jelent meg, s amelyben abban a kérdésben, hogy mi a kulturtörténet, arra az eredményre jut, hogy a kulturtörténet nem egyéb, mint a szociálpsychikai fejlődési tényezőknek összehasonlító története és viszonya a nyelvtörténethez, műtörténethez, gazdaságtörténethez stb. ép olyan, mint aminő az összehasonlító tudományok viszonya az alájuk rendelt tudományokhoz. Ezért a kulturtörténet is az összehasonlító tudományok specifikus módszerével dolgozik, az inductio, összefoglalás, összehasonlítás és általánosítással. A másik értekezés a „Kulturhistorische Methode“ (Berlin, 1890.) című, amely voltaképen a Helholt-féle világtörténelem kritikai recenziója, amely kísérlet volt a világtörténet tárgyalásában is

a kultúrtörténeti mértéket alkalmazni. E két értekezésben fejti ki Lamprecht történeti felfogását, amely egy általános világtörténelmi törvényszerűség létezését tételezi fel. Kimutatni igyekszik azt, hogy a nemzet kulturélete a maga egészében törvényszerű lefolyásnak van alávetve. A nemzetek fejlődése, melyek a legállandóbb egységei a történelmi életnek, Lamprecht szerint lényegileg ugyanazon állandó típus alapján megy végbe és a megegyezés nemcsak a korszakokban való fejlődésre terjed ki, hanem az egyes megfelelő korszakok lényegükben tartalmilag is azonosak. A fejlődés lefolyásának kimutatására Lamprecht bizonyos kultúrkorszakokat állít fel, amelyeket az animismus, symbolismus, typismus, conventionalismus, individualismus és subjectivismus neveivel jelöl meg és ezekhez később még egyet, a legalacsonyabb kultúra korszakát, a phantastikus korszakot csatolta. E korszakok mindegyike Lamprecht szerint a kultúra egyes különmemű tényezői, a vallás, a művészet, tudomány stb. alkotta egység által ural kodik, melyet Lamprecht a diapason névvel jelöl meg. E kultúrkorszakok mindegyikének Lamprecht szerint bizonyos gazdasági fokok felelnek meg, de a Deutsche Geschichte tárgycsoportosítását nem gazdaságinak, hanem psychologikusnak kívánta tekinteni. Tárgyalásában az állam és az eseményekben szerepet játszó nagy egyéniségek tehát háttérbe szorulnak, ellentétben az eddigi történeti módszerrel és így a politikai történet nem képezi Lamprecht-nél a tárgyalás magvát és központját. Teljesen háttérbe természetesen Lamprecht sem szorította a szereplő egyéniségeket és egyesekről, így Nagy Károlyról, Lutherről, Goethe és Schillerről stb. művében behatóbb jellemzést adott. E jellemzések között különösen Beethovené emelkedik ki, akinek egyénisége Lamprecht-re általában nagy benyomást gyakorolt, s akivel több ízben, így a halála előtt tartott utolsó egyetemi előadásában is foglalkozott. Lamprecht történelmi elmélete, amely az abszolút causalitas elvén épül fel és amelynek sarktétele a szociális reők döntő voltának feltételezése, hosszan tartó irodalmi vitákra adott alkalmat, amely helyel-közzel személyes élűvé is lett, és a Lamprecht-féle nézetek erős megbíráásával, sőt elvetésével is járt. Lamprecht nézeteinek helyes vagy helytelen volta-

ról lehet vitatkozni, ellenük is, mellettük is hozhatók fel argumentumok, anélkül, hogy a kérdést egyik, vagy másik irányban végérvényesen el lehetne dönteni, de annyi bizonyos, hogy Lamprechtnek számos követője akadt és fejtegetései visszhangra találtak majdnem valamennyi művelt nemzet történeti irodalmában.

III.

Lamprecht módszerét, az általa felállított kulturkorszakokat nemcsak a német történet tárgyalásában alkalmazta. Vizsgálódásai arra a meggyőződésre vezették őt, hogy e kulturkorszakok minden nemzetenél kimutathatók, bizonyos jellegzetes vonást mutatnak mindenütt, amelyet összehasonlítás által ki lehet mutatni. Ezzel áttért arra, hogy módszerét az egyetemes történetre is alkalmazza, amire őt az is készítette, hogy ha az ő elmélete a kulturkorszakokról nemcsak egy népre, nemzetre bizonyul helytállónak, hanem más nemzetekre alkalmazva is beválik akkor elméletének tudományos jelentősége magától meg van adva. Ezért, de meg azért is, hogy kimutathassa azokat az univerzális összeköttetéseket, melyek egy nemzet fejlődésére kívülről befolyást gyakorolnak, tért át Lamprecht egyetemes történeti tanulmányokra, foglalozva egy oly világtörténet megírásának gondolatával, amely az egész emberiség történetét magában foglalja. Egy ily terv természetesen a rendes tudományos kutatások módszerének segítségével kivihetetlen, mert nincs oly halandó ember, aki az összes, e célra számbajöhető nemzetek nyelvének birtokában volna. Csak akkor lehetséges egy ily feladat megoldásához fogni, ha egy oly segédeszköz áll rendelkezésre, mely független a nyelvektől és mégis alkalmas arra, hogy segítségével a mindenkori szellemi diszpozícióra következtetést lehessen vonni. Ezt a segédeszközt Lamprecht a művészetben vélte megtalálni, az egyes népek fantáziájának a képzőművészetek terén való megnyilatkozásában és ebből magyarázható meg, hogy életének utolsó éveiben a műtörténeti tanulmányok mind nagyobb szerepet kezdtek játszani kutatásaiban, főleg pedig a keleti népek, az indus és kínai nép művészete. Különösen az utóbbi, a kínai nép művészeti alkotásai kötötték le figyel-

mét, amelyek segítségével kimutathatni vélte a keletázsiai fejlődés menetének párhuzamosságát a némettel. Céljai megvalósítására az ethnographiát is bevonta tanulmányai körébe és az ethnographia által az egyének lelki életének tekintetében oly fontosnak jelzett gyermekrajzok tanulmányozására mind nagyobb gondot fordított. Intézetében egy közel 100.000 darabból álló gyermekrajzi gyűjteményt létesített, amelynek legbecsesebb darabjai az indiai és általában az ázsiai gyermekrajzok, amelyeknek összehasonlítását a primitív népek képzőművészeti alkotásaival Lamprecht mind intenzívebben üzte. E gyermekrajzok segítségével vélt biztos képet nyerhetni a primitív népek művészetének kezdeteiről.

Lamprecht az általa folytatott kulturtörténeti kutatásoknak, amelyekkel a világ összes népeinek történeti fejlődésében azonos kultorkorszakokat és azonos fejlődési menetet vélt kimutathatni, intenzívebb művelhetése céljából külön egyetemi intézetet létesített. Terve volt eleintén erre a célra a lipcsei egyetem történeti szemináriumát felhasználni, de ezt a tervet csakhamar elejtette és egy külön intézetet létesített, ha mindjárt az egyetemmel szoros kapcsolatban. Agilitásával sikerült csakhamar legyőzni a nehézségeket, melyek terve elé gördültek és 1909 május 15-én megnyílt a Königlich Sächsisches Institut für Kultur- und Universalgeschichte bei der Universität Leipzig.

Az intézet egy régi, történeti multtal bíró épületben nyert elhelyezést. A Breitskopf és Härtel-féle kiadó cég régi székházát rendezték be az intézet részére. Ezen „Zum Goldenen Bären“ elnevezés alatt ismert házban, mely 1736-ban épült, lakott 1767-ig Gottsched, kit Goethe is több ízben fellekerestt lipcsei tartózkodása alatt. Goethe és Gottsched szobrai ékesítik az intézet lépcsőházát és így bizonyos históriai levegő lengi át az egész épületet. Nem bocsátkozhatunk e helyt részletesebben az intézet leírásába, belső berendezésének ismertetésébe. Mint tanulmányhely a legideálisabban van berendezve s az intenzív tudományos kutatásra szolgáló mindennemű segédeszközzel gazdagon fel van szerelve. A kétemeletes ház mindkét emeletén kényelmes előadó és gyakorló termek, valamint dolgozótermek és fürkék létesültek, amelyek-

ben egy nagyszabású és egyes részeiben páratlan teljességű könyvtár nyert elhelyezést. E könyvtártermek beosztása, elnevezése fölött — vörös terem, kék, sárga, zöld terem stb. — Lamprechtnek lipcsei ellenesei ugyan szatirikusan mosolyogtak, de azt nekik is el kellett ismerniök, hogy Lamprecht ezzel az intézettel valóban nagyszabásut alkotott. Lamprecht saját könyvtárát ajándékozta oda az intézetnek, amelynek könyvállományát fáradságot nem ismerő tevékenységgel és agitációval igyekezett gyarapítani. A könyvtár egyes részei közül különösen kiemelendő a kínai és japán rész, amelyben a néhány ezer kötetre terjedő kínai encyclopaedia is helyet foglal, az indiai brit kormány hivatalos kiadványainak teljes gyűjteménye, amely ily teljességben a kontinensen talán nem is található fel. Rendkívül gazdag a könyvtár a keletázsiai, főleg a japán és indus műtörténetre vonatkozó munkákban. Terjedelmes kultúrtörténeti gyűjteményekkel is rendelkezik. A gyermekrajzok gyűjteményén kívül a primitív plasztika alkotásaiból is nagyobb gyűjteménnyel bír, azonkívül terjedelmes irodalmi levélgyűjtemény, valamint a Woltmann-féle arcképtörténeti gyűjtemény is az intézet céljaira rendelkezésre áll. Az elmúlt év folyamán az intézet igazgatósága a Magyar Tudományos Akadémiával is érintkezésbe lépett, hogy a magyar történet tanulmányozhatása céljából kiadványait az intézetnek megküldje. Akadémiánk e kérésnek készséggel tett eleget és történelmi, irodalomtörténeti és nyelvészeti kiadványaiból tekintélyes gyűjteményt küldött meg az intézetnek, melynek asszisztense: Herbert Schönebaum a múlt félévben néhány magyar történeti előadást és gyakorlatot is tartott. Lamprecht maga, míg élt, nemcsak fáradhatatlanul munkálkodott az intézet szellemi erőinek kifejlesztésén, hanem sikerült neki alapítványokat is szerezni intézete részére, melyet a művelődés- és egyetemes történeti tanulmányoknak otthonná tenni igyekezett.

Az intézet működését egy részletesen kidolgozott munkaprogramm szabályozta, amely főbb vonásaiban az úgynevezett Leipziger Programmban is bennfoglaltatik. Lamprecht maga több ízben szólott hozzá a történet tanulmányozásának módszeréhez. Egyetemi előadásaival kapcsolatban hallgatóinak

gyakorlati utbaigazításokat és tanácsokat adott, hogy mikép osszák be egyetemi tanulmányaik menetét. Ezeket a tanácsokat később kényelmi szempontból irasba foglalta és így jött létre az u. n. Leipziger Programm, mely a német historikusoknak 1895-iki frankfurti gyűlése előtt is megfordult. A lipcsei egyetem történeti szemináriuma akkoriban két részre oszlott, az ókori és a közép s újkori történeti szemináriumra. Lamprecht programja eltekint az ókori történettől, a közép- és újkori történet tanulmányozását tartja elsősorban szem előtt és megjelöli először is azokat a tudományszakokat, amelyeket a historikus teljes kiképzésére szükségesnek tart. E tudományszakokat három csoportba osztja, u. m. a propädeutikus, a tulajdonképeni történeti és a segédtudományok csoportjába.

Az első, a propädeutikus csoportba soroltnak a philosophia, philologia, a jogtudomány, nemzetgazdaságtan és földrajz. A philosophiát illetőleg a programm a logika, psychologia és ethika tanulmányozását jelezte kívánatosnak. A philologia terén a nyelvek ismeretén kívül tájékozottságot kíván a philologiai kritikában és hermeneutikában, amely ismeretek elsajátítása céljából a philologiai proseminarium látogatását ajánlja. A jogtudomány terén megfelelő ismereteket kíván meg a római jogból és római jogtörténetből, az egyházjog, közjog és nemzetközi jogból. A nemzetgazdaságtan terén tájékozottságot kíván az elméleti és gyakorlati nemzetgazdaságtan kérdéseiben, megkívánja a pénzügytan ismeretét, nemkülönben jártasságot a politikai és szociális theoriákban és a statisztika elemeiben. A földrajz terén a fősúlyt a politikai és ethnographiai részre fekteti.

A tulajdonképeni történeti tudományok terén a programm megkívánja a politikai, gazdaság-, szociál-, jog- és alkotmánytörténet ismeretét, a philosophia történetét, a műtörténetnek, irodalomtörténetnek és egyháztörténetnek tanulmányozását, tájékozottságot és jártasságot azoknak úgy forrásanyagában, mint pedig módszerükben. Különös súlyt helyez a programm a gazdaságtörténet, szociál-, jog- és alkotmánytörténet ismeretére, amely nélkül nem tartja lehetőnek a behatolást a politikai történet ismeretébe és megértésébe. Végül a történeti segédtudományok terén a chronologia, paleogra-

phia és általános forrástan (historiographia) ismeretét nélkülözhetetlennek mondja, azonkívül a politikai-, jog-, gazdaság-, szociál- és alkotmánytörténet szempontjából a diplomatika ismeretét. Ellenben nem tartja föltétlenül szükségesnek a historikus részért az epigraphia, ikonographia, metrika, nyelvtörténet stb. hallgatását. Ezen utóbbi tárgyak hallgatását inkább csak azoknak ajánlja, akik velük speciálisan akarnak foglalkozni.

A program második része a fent elősorolt diszciplínák hallgatására bizonyos sorrendet állapít meg, jöllehet egyes szakoktól eltekintve, a sorrend betartását nem tartja okvetlen szükségesnek. Általában azt ajánlja, hogy a hallgató az első semesterekben a propädeutikus tudományokat és a politikai történeti előadásokat hallgassa és foglalkozzon behatóan a különböző források olvasásával. Eltekintve az ókortól, első sorban a középkor tanulmányozását tartja kívánatosnak, miután annak pontos ismerete nélkül az újkori történetbe való mélyebb behatolás ki van zárva. Párhuzamosan hallgatandók azonkívül a történelmi szeminárium előkészítő kurzusai, valamint a történelmi segédtudományok. Később aztán sorra következnének a gazdaság-, szociál-, jog- és alkotmánytörténeti előadások, valamint a szellemi tudományok, kapcsolatban a történeti szeminárium magasabb foku gyakorlataival, a műtörténeti, irodalomtörténeti és történetstatistikai gyakorlatokban való részvétellel. Ezekre a későbbi semesterekre tartja fenn a program a szociális hajlandóságnak megfelelő tárgyak körébe vágó előadások és gyakorlatok látogatását is.

Az itt vázolt program természetesen első sorban azoknak szól, akik vagy a szó szoros értelmében vett tudományos pályára, vagy pedig a könyvtárnoki vagy levéltárnoki pályára készülnek. Ellenben azokra nézve, akik a középiskolai tanári pályát választják, a program változást szenvedhet annyiban, hogy egyik vagy másik diszciplína elhagyható, így pl. a pénzügytan hallgatása, kivéve, ha az illetők a tanári pálya mellett még tudományos téren is szándékoznak működni.

E programnak megfelelőleg már a lipcsei történeti szemináriumban tartattak kurzusok, melyek minden évben

ismétlődtek. Az előkészítő kurzus magában foglalt egy bevezető előadást a középkori politikai történet forrásaiba megfelelő gyakorlatokkal, továbbá bevezetést a középkori jogtörténet forrásainak ismeretébe, szintén gyakorlatokkal együtt. A segédtudományok kurzusa kiterjedt diplomatikai-alkotmányjogi gyakorlatokra. A főkurzusok gyakorlatokat foglaltak magukban a középkori és a XVI. század történetéhez, főleg gazdaság- és szociáltörténeti szempontból és gyakorlatokat az újkori történetből.

A Lamprecht-féle intézet megnyitása után a tanulmányi keretek tágultak. A tanulmányi program a következőkben nyert megállapítást. Bevezető kurzusok, melyeknek célja a hallgatót a történetkutatás módszerébe bevezetni, olykép, hogy mindenki, ki azokat rendszeresen, sorban hallgatta, teljes kiképzést nyert a középiskolai tanári pályára szükséges ismeretekben. Kiindulnak e kurzusok a forrástanból és a politikai történet módszertanából, áttérnek aztán a gazdaság- és szociális történetre és befejeződnek a jog- és alkotmánytörténettel. A főkurzusok két csoportba osztattak, az u. n. szinguláris és összehasonlító kurzusokra. A szinguláris kurzusok kiterjeszkednek a történet egyes különböző ágaira, amennyiben ezek nem kimondottan összehasonlítóan, hanem szingulárisan műveltetnek. Első sorban természetesen a német történet jön tekintetbe, de e mellett más országok történetének előadásáról is történt gondoskodás, így pl. a francia és angol kulturtörténet, a kínai történet, a byzanci és kelet-ázsiai stb. történet előadásáról. Az összehasonlító kurzusokban főleg a kulturtörténeti módszerek összehasonlító momentumára fektették a fősúlyt. Hallgatásukat csak a bevezető kurzusok elvégzése után ajánlja az intézet programja, kíváncsnak jelezve előbb valamely szinguláris kurzusnak hallgatását. Összehasonlító kurzusok tartattak pl. az összehasonlító gyermekpsychológiából, az összehasonlító családtörténetből, a primitív művészetek fejlődésének történetéből stb. E három csoportba osztás addig, míg Lamprecht élt, megmaradt és évről-évre a megfelelő előadások meg is tartattak. Az előadások és gyakorlatok megtartásába Lamprecht belevonta a lipcei egyetem magántanárait is, sőt egyes esetekben speciá-

lis gyakorlatokat tartatott az egyetem tanári karának kötelékén kívül állók által is. Az előadás nyelve természetesen a német volt, de amellett más nyelvek is szerepeltek, így pl. a belga és flandriai városok középkori fejlődéséről francia nyelvű előadást tartott egy meghívott szakférfiú, angol nyelven tartatott egy gyakorlat a XVIII. és XIX. századbeli angol kulturtörténetből stb. A középkori források olvasására szolgáló kurzusok vezetői középiskolai tanárok voltak, sőt tartattak olyan kurzusok is, amelyeknek vezetői gyanánt a tanrendben magasabb szemeszterbeli egyetemi hallgatók voltak megnevezve. Maga Lamprecht több ízben tartott gyakorlatokat a japán műtörténetből összehasonlító alapon, született japánoknak közreműködésével. Azt a körülményt, hogy az intézeti kurzusok vezetésében az egyetem kötelékén kívül álló szakőrök, sőt magasabb szemeszterbeli egyetemi hallgatók is résztvettek, erősen kifogásolták, így főleg Walter Goetz, aki Lamprecht utódja lett az intézet vezetésében. Lamprecht ez ellen védekezett és kifejtette, hogy az egyetemen kívül álló szakőrök általában olyanok, akiknek háta mögött vagy elismerésre méltó tudományos múlt áll, vagy pedig elismert szakőrök az oktatás terén, míg a másik esetre nézve megjegyezte, hogy ezek a kurzusok tulajdonképpen csak az egyazon kérdéssel foglalkozó hallgatók tanulmányi egyesülése, s hogy ezeknél is tulajdonképpen a tanár személyes befolyása érvényesül.

A Lamprecht-féle intézet nagy apparátussal kezdte meg működését. Lamprecht az intézetet megnyitó beszédében jelentette, hogy a tagok száma 240. Később e szám még jobban növekedett, az intézet tagjainak száma 350-en felül is volt. A tagok ily nagy számára természetesen Lamprecht egyéniségének, személyes tekintélyének és hírnevének nagy befolyása volt. Hogy az intézet mint ilyen minő hatással volt a történettudomány fejlődésére, arról bajos a mai viszonyok között pozitívumot mondani. Az intézet Lamprecht vezetése alatt normális viszonyok közepette csak négy esztendeig működött, azután kitört a világháború, mely első időszakában jóformán megakasztott minden tudományos és kulturális munkát, 1915 tavaszán pedig bekövetkezett Lamprecht halála és

ennek kapcsán az intézet igazgatásában a személyi változás, amely, mint említve volt, Lamprecht egyik legnagyobb ellenlábását, Walter Goetz-öt helyezte az intézet élére.

IV.

Lamprecht az 1910/11. tanévben a lipcsei egyetem rektori méltóságát viselte. Székfoglaló beszédében többek között rámutatott az egyetemi oktatás reformjának szükségére, hangsúlyozva, hogy az egyetemre háramló új feladatok megoldására a meglevő egyetemi intézmények fejlesztése föltétlenül szükséges. Kifejtette azt, hogy a rendes tanerők már elégteleneknek bizonyultak e feladatok megvalósítására, valamint hogy a fennálló egyetemi intézetek és intézmények keretei is tágításra szorulnak. Mint rektor megkezdte nézeteinek megvalósítását. Fokozottabb mértékben igyekezett bevonni az egyetemi oktatás körébe a magántanárokat és címzetes rendkívüli tanárokat, akik már régebben maguk is arra törekedtek, hogy az egyetemi oktatásban, főleg a szemináriumokban és intézetekben helyet nyerjenek. E törekvése Lamprechtnek nem vezetett a remélt eredményre, ellenben Lamprechtnek egy másik terve közel jutott a megvalósuláshoz. Abba az időbe esik a Kaiser Wilhelm Stiftung létesítése, mely részben a berlini egyetemmel kapcsolatban a különböző természettudományi disciplinák továbbfejlesztésére szolgáló páratlan gazdagsággal felszerelt laboratóriumokat és tudományos intézeteket állított fel. Lamprecht tartott attól, hogy ezen intézetek létesítésével Lipcse mint egyetemi város károsodást fogszenvedni és ennek elhárítására a szellemi tudományok részére hasonló célú intézetek felállítását tervezte Lipcsében. A mozgalom, melyet megindított, anyagi téren szép eredménnyel járt. Rövid néhány hét alatt csak Lipcsében magánosoktól másfél millió márkánál többet gyűjtött erre a célra, majd a hivatalos körök hozzájárulása is megtörténvén, létrejött a König Friedrich August Stiftung, amely 1914 elején formát öltött. Az egyetemmel kapcsolatban tizenkét, tudományos buvárlatokat szolgáló intézet felállítása határozottatott el és pedig az összehasonlító vallástudomány, jogtudomány, pszichologia, klasszika-philologia

és archaeologia, indogermanistika, modern philologia, keleti tudományok, földrajz, történet és műtörténet, kulturtörténet és egyetemes történet, ethnographia, nemzetgazdaságtan és a zenei tudományok részére. Ez intézetek mindegyike részére a fenntartásához szükséges összegeken kívül egy meghatározott összeg bocsáttatott az igazgató rendelkezésére, amelynek tudományos célra való felhasználása felől ő rendelkezhetik. Az intézetek egy részének megalakulása időben összeesett a világháború kitörésével, aminek első következménye volt a kilátásba helyezett állami szubvenciónak tetemes leszállítása.

Az 1914. évben Lipcsében tervbe vett és részben meg is nyílt graphikai kiállítás, a Bugra alkalmat adott Lamprechtnek arra, hogy a kiállításon a maga eszméit, nézeteit is kifejezésre juttassa. A kultúra nagytermében ő rendezte be a kulturtörténeti részt, amelynek központját az emberiség szellemi fejlődésének feltüntetése a legrégibb időkben képezte. Központját a gyermek szellemi életét és annak fejlődését feltüntető csoport foglalta el. Bemutatta ezenkívül a különböző nemzetek kulturális fejlődésének fokait a történelmi korszakok szerint, különös súlyt fektetve a gazdaságtörténetre és a képzőművészetekre. Alig hogy e kiállítás rendezésével elkészült, már egy újabb tervvel kezdett foglalkozni. Azt a rendkívül becses anyagot, amely a kiállításon felhalmozódott, igyekezett legalább részben megmenteni a kiállítások rendes sorsától, hogy bezárásuk után ismét szerte-széjjel kerüljön. Fáradhatatlanul agitált, hogy a kiállítás kulturtörténeti része állandósuljon és ezzel megvettessék egy nagy kulturtörténeti múzeum alapja, melyet az egyetemmel, illetve intézetével kívánt összekapcsolni. Fáradásainak meg volt az eredménye, hogy a kiállítók egy része, sőt egyes államok, így Angolország beleegyezett a kiállított anyagnak átengedésébe. Lamprecht ez irányu terveit is szétrombolta a világháború, a kiállítás idő előtt bezáródott és a Lamprecht-féle múzeum terve legalább egyelőre lekerült a napirendről. A múzeum célját szolgáló anyag azóta ládába csomagolva elraktározottan áll és a jövő titka, vajon a Lamprecht-féle terv meg fog-e valósulni és mily mértékben.

V.

Egy oly nagyszabású egyéniség, amilyen Lamprecht volt, aki tudománya terén vezérszerepet játszott és aki a közéletben is oly ismert személyiség volt, természetesen nem térhetett ki az elől sem, hogy az aktuális élet, a politika kérdéseihez is ne szóljon hozzá. E tekintetben nem játszott oly exponált szerepet, mint annak idején Mommsen Tivadar, de mindamellett hozzászólt egyes aktuális kérdésekhez, így a birodalmi pénzügyi reform kérdéséhez, fölemelte szavát a külügyi hivatal és a diplomáciai hírszolgálat reformjának érdekében, kulturális központ létesítését kívánta Németország részére a külföld különböző, erre alkalmas helyein, hangoztatva a német birodalom részére egy tervszerű külső kulturpolitikának szükségét. Az 1914. évben kitört világháború Lamprechtet is megszólalásra készítette. Ekkor tartott Drezdában néhány előadást, amelyeket később „Krieg und Kultur“ címmel meg is jelentetett. Ezek egyikében az újabb német kultúra fejlődését a XIX. század második felében tárgyalta, azután foglalkozott a közelmúlt és jelen időkbeli német kultúrával is, végül fejtegette, hogy mi a teendő a német kultúra terén a jövőben. Ekkor irta meg „Deutscher Aufstieg 1750—1914.“ című füzetét, amelyet bevezetésül kívánt tekinteni a jelenkori események megértéséhez és amelyben a német nép fejlődését és emelkedését a jelzett időszakban kulturtörténeti szempontból méltatta. Hátrahagyott iratai közül 1916-ban megjelentek „Deutsche Zukunft. Belgien“ cím alatt egyes felolvasásai, amelyek közül különösen a Belgiummal foglalkozó érdemel figyelmet, mint Belgium történeti fejlődésének nagy vonásokban megrajzolt képe. Megírta II. Vilmos császár jellemrajzát „Der Kaiser“ című művében, akinek egyénisége Lamprechtet teljesen hatalmába kerítette és akinek személyisége előtt, bármely téren történt is annak megnyilatkozása, föltétlenül meghódolt. Amidőn Lamprecht meghalt, 1915 május 10-én, senki sem sejtette a bekövetkezett átalakulásokat. Akkor még ő is telve volt bizalommal, a német fegyverekbe vetett reménnyel, noha helyel-közzel megnyilatkozott említett előadásaiban egy bizonyos skepticismus. A történettudomány

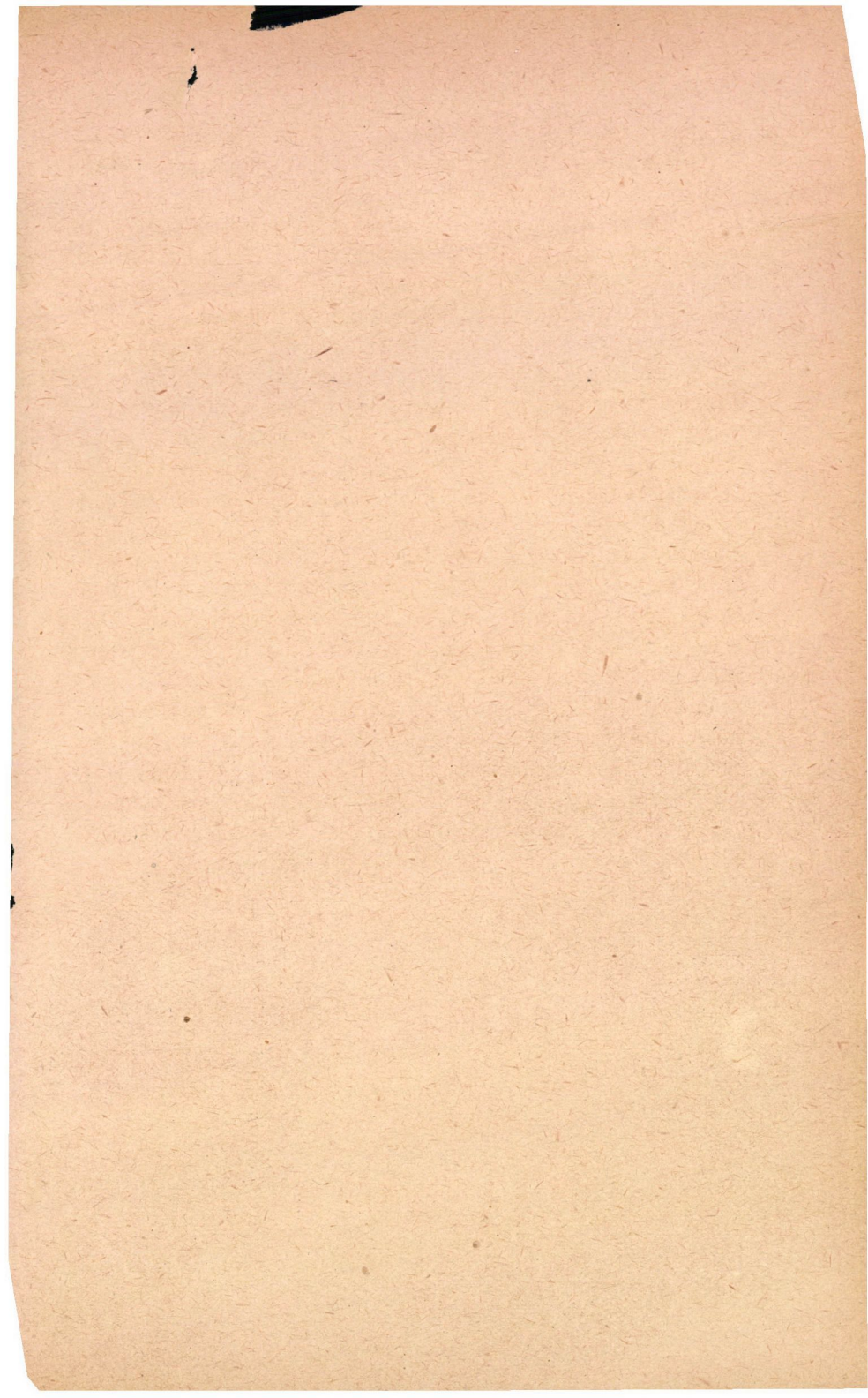
szempontjából sajnálnunk lehet, hogy a sors nem engedte meg Lamprechtnek a mai időket megélni. Fölötte érdekes lett volna megtudni egy oly kiváló egyéniség nézetét a mai alakulásokról, mint amilyen ő volt és megtudni azt, hogy miképen ítélte volna meg a német történelmi tudomány e vezérémbere azt az ellentétet, amely a mai összeomlás és az 1914 augusztus havában a túltengő önérzetben elhangzott császári szavak között mutatkozik: „Addig nem dugom vissza kardomat hüvelyébe, amíg én nem diktálom a világnak a békét“.

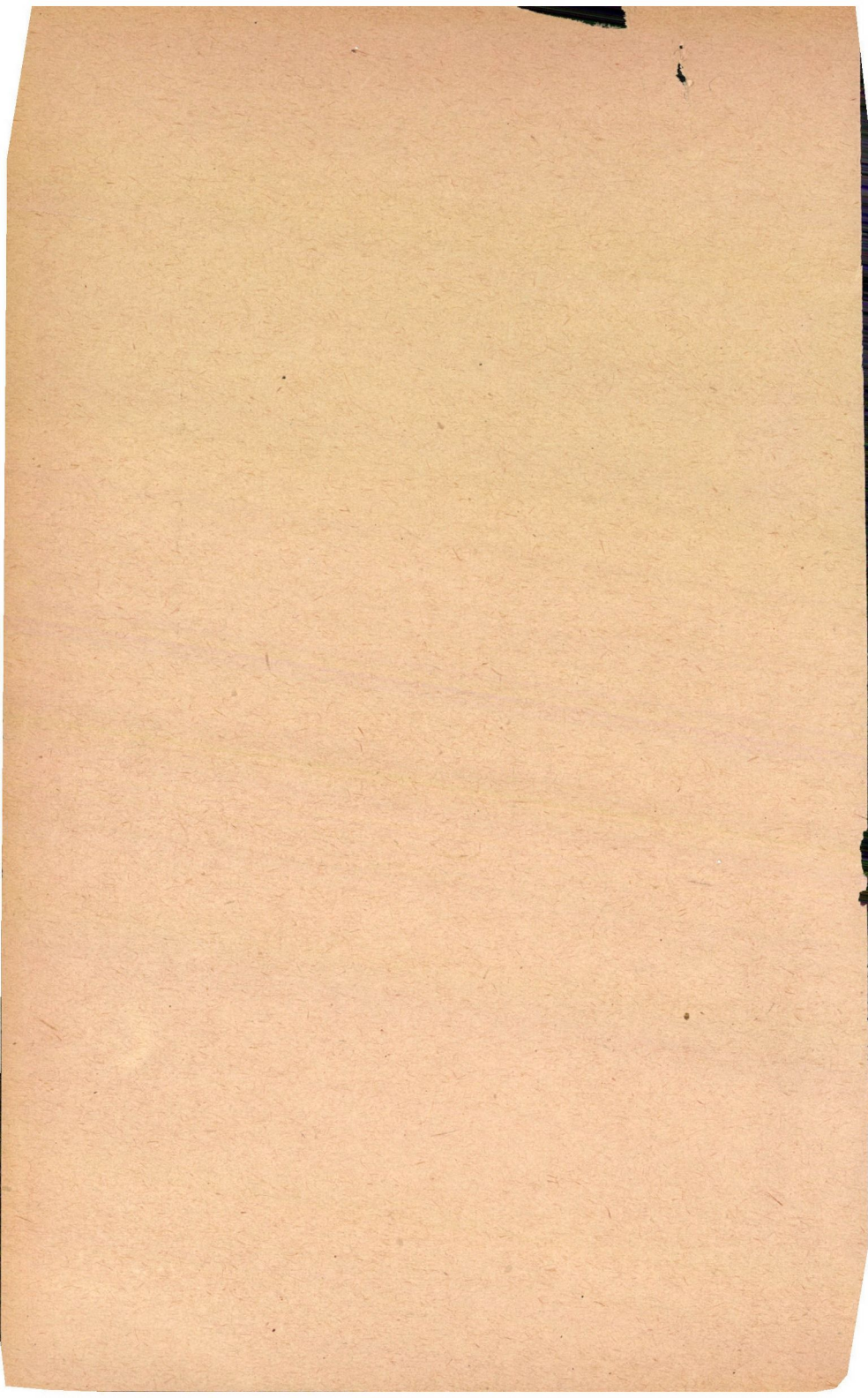
Lamprecht halála oly időben következett be, amidőn naponként ezren és ezren estek áldozatul a világháború iszonyatos mészárlásának, amidőn az egyes ember élete, lett légyen is az bármily kiváló egyéniség, jelentéktelen semmiséggé süllyedt le. Ennek dacára mégis feltűnő, hogy Lamprecht halála mélyebb nyomokat nem hagyott maga után. Ő, akinek szavára ezren és ezren hallgattak, szinte észrevétlenül lépett le az élet színpadáról. Egyes visszaemlékezéseket kivéve, a napi és a szaksajtó alig vett tudomást haláláról, sőt a szakfolyóiratok legnagyobb része beírta azzal, hogy elhunytát egyszerűen regisztrálta, ugyanakkor, amidőn tudományos tekintetben jóval alatta állókról hosszabb visszaemlékezéseket közölt.

Lamprecht rendkívül impulzív természetű egyén volt, aki az egyes ember erejét messze felülhaladó célok elérését tűzte ki maga elé. Egyéniségében, jellemében valami nyugtalan idegesség volt, amely folyton előre hajszolta őt. Innen van az, hogy munkássága nem egy tekintetben a befejezetlenség jellegét viseli magán. Mintha sejtette volna, hogy élete fonala hirtelen megszakad. Mohón kapott minden új eszme után, mely tanulmányai során fölmerült, de ezeket gyakran ép oly hirtelen, érthetetlenül el is ejtette. Bizonyos fokú szeszélyesség és állhatatlanság mutatkozott benne és amint ezt egyik tanítványa megjegyezte, ez némelykor személyi téren is megnyilatkozott. Azt az óriási munkát, amelyet magára vett, főleg azzal, hogy minden újonnan fölmerült eszmét azonnal felkapott és tovább fejleszteni igyekezett, még az ő hatalmas szervezete sem bírta meg. Teljes kimerültség vett rajta erőt és a halála előtt tett belga-franciaországi utazása végképen

megtörte erejét. Halála voltaképen váratlanul következett be, a nagy nyilvánosság majdnem egyidőben vette a hirt betegségéről és haláláról.

Hogy a Lamprecht által alkotott történeti módszer, az általa felállított kulturkorszakok theoriája és az ahhoz fűződő összehasonlító kulturtörténeti módszer a jövőben fog-e és minő hatást gyakorolni a történettudomány terén, az a jövő titka. Módszere ellen már életében is nagy ellenzék támadt, amely tanait elvetette és ellenök állást foglalt. Igaz, hogy Lamprecht iskolát alapított, amelynek tagjai a mester tanításának szellemében igyekeztek elveit terjeszteni és azoknak érvényt szerezni, ámde tanítványainak nagy része a fiatalabb generációból került ki, akiknek egyénisége még nem alakult ki teljesen. Tekintetbe kell vennünk azt is, hogy az általa alapított intézet élén, amely hivatva lett volna tulajdonképen az ő rendszerének szellemébe a történetirői újabb nemzedéket bevezetni és azt abban megerősíteni, csak néhány évig állt, tehát nem fejthetett ki intenzivebb befolyást. És végül tekintetbe kell vennünk azt is, hogy az a nagy világkatasztrófa, amely 1914-től kezdve végig tombolt Európán, tudományos és kulturális téren hosszú időre megakasztotta a fejlődés menetét. Mindez hozzájárulhat ahhoz, hogy a Lamprecht-féle szociál-psychologiai irányzatú történeti módszer, amely nagyrészt az ő személyes befolyásához és tekintélyéhez volt kötve, a maga eredeti formáját többé-kevésbé elveszítse.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FÖTITKÁR.

XVIII KÖTET. — 3. SZÁM.

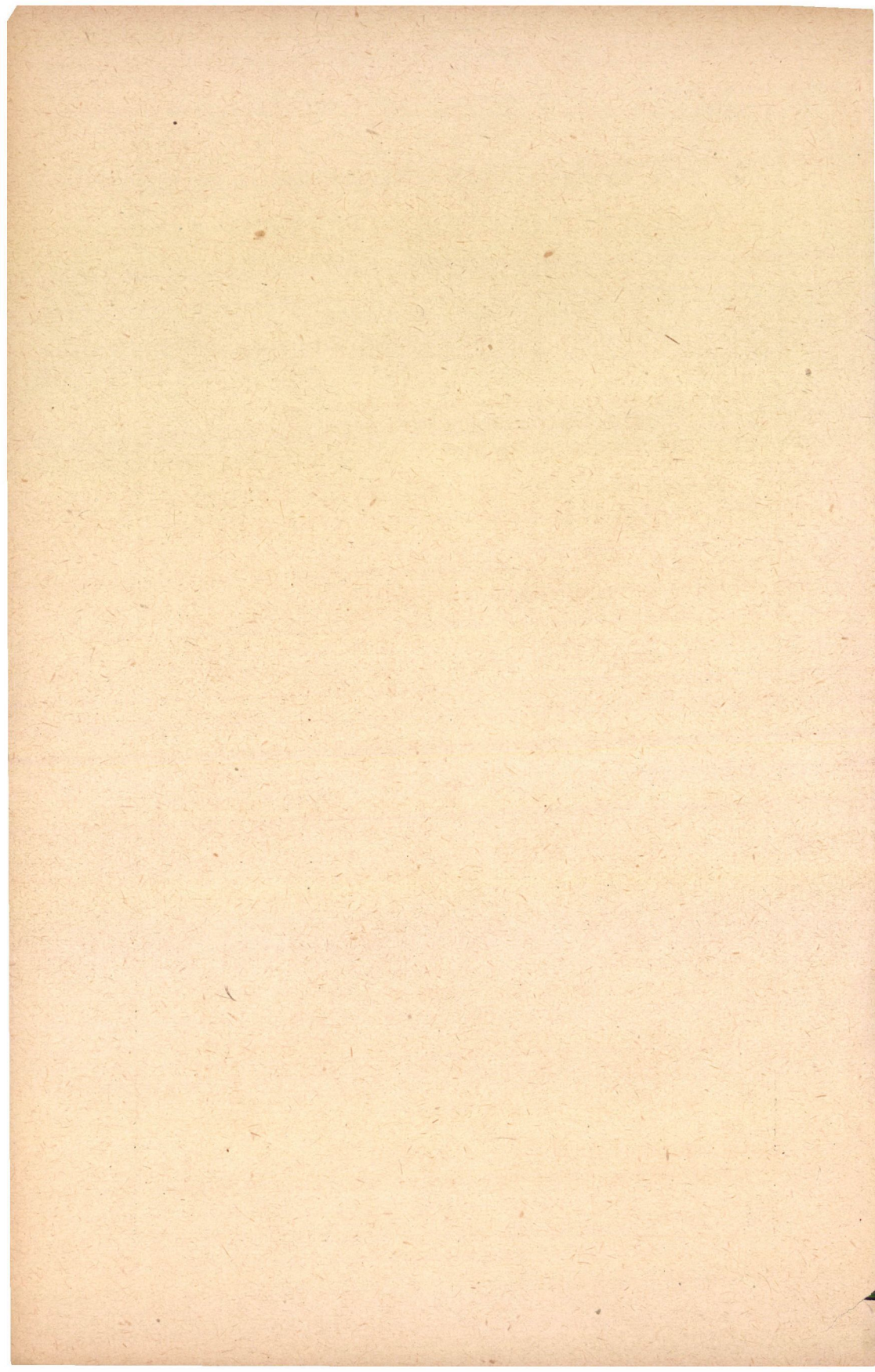
ENDRŐDI SÁNDOR L. TAG
EMLÉKEZETE.

IRTA
BADICS FERENC
R. TAG.

(FELOLVASTA A M. T. AKADÉMIA 1921 NOVEMBER 2-ÁN TARTOTT ÜLÉSÉN.)

Ára 16 korona.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1922.

Endrődi Sándor 1. tag emlékezete.

Irta s a Magyar Tudományos Akadémia 1921 november 2-iki összes ülésén felolvasta **Badics Ferenc** r. tag.

Tekintetes Akadémia!

Most esztendeje — azon a verőfényes szép novemberi napon, mikor Akadémiánk előcsarnokában Endrődi Sándor ravatala körül állottunk — jóbarátai és tisztelői seregében kivülem még egy ember volt, kinek gondolatai — az elhúnytat és költészetét magasztaló beszédek alatt — azok közt a több mint félszázados ifjúkori emlékek közt révedeztek, midőn Endrődi egyik ünnepi költeményével, ő pedig hatásos szavalatával a nyilvános elismerés első koszorúját nyerte el. Ez a gyászoló jóbarát, ki őt szeretetével és becsülésével a sírig elkísérte — s ide nem rég, sajnos, maga is követte — egykori tanulótlársa, majd önképzőköri elnöke: Wekerle Sándor volt, az a kettős elismerés pedig — alig 16—17 éves korukban — egy országos irodalmi ünnep keretében érte őket.

I.

Akkor történt ez, mikor Vörösmarty ércszobrát szülő-megyéje székhelyén, Székesfehérvárott leleplezték. A szobor már régóta készen s 1865 őszén már kijelölt helyén is állt, de a tüntetéstől félő kormányhatóság akadékoskodásai miatt a leleplezés addig késett, míg végre is a legizgalmasabb időben ment végbe, amikor az újra összehívott országgyűlésen heves politikai viták folytak, a monarchia pedig lázasan készült háborúra. Az ős koronázó város 1866 május 6-án ünnepi díszben várta vendégeit: az országgyűlés 35 tagú

nagy küldöttségét, a szomszédos megyék és városok, az Akadémia és Kisfaludy-Társaság, a Nemzeti Színház s más testületek képviselőit, akikhez sok fővárosi s néhány külföldi újságíró is csatlakozott. Így vált a csak irodalminak tervezett kegyeletos ünnep nemcsak nemzeti jellegűvé, hanem a jobb idők felvirradtát türelmetlenül váró reménykedés tüntető kifejezésévé.

S kinek emlékezete lett volna erre alkalmasabb, mint a *Szózat* költőjeé, ki már egy emberöltővel azelőtt rendületlen hittel és prófétai lélekkel hirdette, hogy „el kell jönnie a jobb kornak“, s aki a maga hitét s munkára hívó lángoló hazaszeretét — magasan szárnyaló ódáival — beoltotta az akkori nemzedékbe. Ez a nemzedék, ha elvesztette is hőiesen védett szabadságát, nem bukott el, nagy költője hatyúdalára tovább is hívó lélekkel bizott a feltámadásban, s dacos némasággal mostanig tűrte az elnyomatás igáját.

A nemzet nagy tanítójának szelleme ott lebegett felettünk az iskolában is, melynek ódon falai közt egykor ő is tanult; természetes, hogy a Vörösmarty-kultusz Fehérvárott mindig nagyobb volt s a költő munkáit mélyebb benyomások közt olvasták, mint akárhol. S ha az ifjúság meg nem értette volna, derék cistercita tanáraink gondoskodtak, hogy azok minden vonatkozását megértessék. Amikor Deák Ferenc szavai szerint „bűn volt a szabadság érzete, bűn volt ragaszkodásunk nemzetiségünkhöz, bűn volt még a legtisztább honszeretet is“: ők nemcsak az irodalmi és történelmi órákon, hanem a klasszikusok fordításai közben, s egy-egy régi emlék magyarázása kapcsán hazafias keblük minden érzetét bele tudták vinni tanításukkal a gyermek-ifjú lelkekbe. Alkalom és emlék pedig volt bőven. Még akkor állt a régi várnak utolsó tornya, itt-ott egy-egy faltöredék is, nem régen (1862 őszén) folyt Szent István bazilikájának s a királysiroknak feltáró munkája és az akkori ifjúság is „néma bőrongással“ járt-kelt a romok között, melyek „régi dicsőségünkre“, régi nagyságunkra emlékeztették.

Az az ifjúság, mely ilyen hatások alatt nevelkedett, bizonyára fogékonyabb lehetett hazája jelen sorsa iránt is. Még pirkadni is alig kezdett a jobb idők hajnala, ez az

ifjúság már 1858-ban társulni kezdett s jótékony célra egy kis füzetet adott ki saját munkáiból, 1861 március 15-én pedig formálisan is megalakította a máig is virágzó *Önképzőkört*, hogy itt — mint mondták — „ifjúi hévvel áldozzanak a honszeretet oltárán“. A kör első tanár-elnöke maga az intézet lelkes igazgatója, *Gerlach Benjamin* volt, a következő évben *Vajda Ödön*, a későbbi apát, majd hosszú időn át az irodalom költői lelkű tanára, *Mészáros Amand* voltak vezetői s irányítói az irodalmi szárnypróbálgatásoknak, s tapintatos mérséklői a tüzes vérű ifjúság szavatainak. Mert ha legtöbbször meg is elégedtek Vörösmarty és Petőfi hazafias költeményeinek előadásával, szerepeltek néha olyanok is, melyeknek elszavalásáért, mint az egykorú jegyzőkönyv mondja: „könnyen bajba kerülhettek volna, ha kitudódik“. De sohasem tudódott ki, ha csak a nekihevíült arcokról nem olvasta volna le valaki a történeteket; de azért az óvatos tanár-elnök még 1866-ban sem ajánlta *A golya* elszavalását, nehogy „a már békülésre hajló lelkeket izgassa“.

Ez az *Önképzőkör* épp akkoriban, az 1865/6. és 1866/7. években élte legmunkásabb és legszebb virágkorát. Lázás buzgalommal készültek ők is a Vörösmarty-ünnepre: pályázatot hirdettek egy Vörösmartyt dicsőítő ódára, s ezt *Endrődi* — akkor még családi nevén *Kupricz* — *Sándor* VI. oszt. tanuló, a szavatali verseny első díját pedig *Wekerle Sándor* VII. oszt. tanuló nyerte el *A vén cigány* előadásával.

A főünnepségen az ifjúság nagyja, deli termetű szép ifjak — atillában, kardosan, sastollas kalpaggal — voltak a rendezők és kalaúzok, az ifjúsági énekkarral pedig mi kisebbek is ott állhattunk a szobor mögött s felejtethetlen benyomások közt hallgattuk az országos nevű szónokok és szavalók előadásait. Mivel a vendégeket aznap késő estig elfoglalta az ünnepség további sorrendje, az *Önképzőkör* külön ünnepe másnap délutánra volt kítűzve a vármegyeháza nagytermében, mely színültig megtelt a helybeli s a még itt maradt sok idegen vendéggel. Itt kerültek bemutatásra *Endrődi Vörösmarty szelleméhez* című pályanyertes költeménye, melyet nyomtatva is szétosztottak és *A vén cigány* elszavalása. Társaik elismerése mindkettőjüket rég elsőnek

jelölte ki a maga területén, de akkora közönség nyilvánossága előtt mindketten most élvezték először az elismerő ünneplés dicsőségét. Ezt megtetézte aztán társaik ünneplése és bizalma, midőn a következő 1866—7. iskolai évre az Önképzőkör ifjúsági elnökévé azt az elegáns fellépésű szavalót, főjegyzőjévé pedig azt a halvány arcú, ábrándos poétát választották meg.

Az önképzőkori jegyzőkönyvek szerint Endrőditől két év alatt mintegy 50—60 kisebb-nagyobb költeményt és egy prózai elbeszélést fogadtak el *Emlékkönyvbe* írásra, úgy hogy majd minden gyűlésen olvastak fel tőle egy-két, néha három költeményt is. De nemcsak ez a termékenység érdemel figyelmet, hanem költői tehetségének megnyilatkozása módja is, mert tárgyválasztása és érzelmi világa olyan, hogy későbbi költői működése jórészt ez önképzőkori bimbók virággá fejlődése. Az ébredő szerelem első fellobbanásaiban a *Tücsök-dalok* csicsérgését, meg a későbbi szerelmi költemények édesbús hangját halljuk; a balatonparti csendes falusi otthon képei már mutatják a fiatal költő természet-szeretét, vidám bordalai pedig az *Anakreoni dalok* társas örömeiket kedvelő költőjét. Ezekből is ki-kicsendülnek, külön is sokszor felhangzanak, miként későbbi lantján is, hazafias érzelmei, mint az akkori társas-életnek és családi köröknek ébredő, majd csüggedő reménykedése, aggódó, majd bizakodó hangulata. Ezeken kívül a *Sóhaj Lengyelhonból* címűben az elnyomott nép szenvedéseit, A *cédrus panasza* című szép allegóriájában pedig az idegen földön élő száműzött magyarság keserveit tolmácsolja ódai emelkedettséggel.

Irt egy-két románc- s ballada-féle kisebb elbeszélő költeményt is *Kún Lászlóról* és *Rozgonyi Cicelléről*, de mind-egyiket felülmúlja a *Thökölyné* című, mely mintegy előhangja a később méltán elhíresült *Kuruc-nótáknak*. Nem is elbeszélés ez, csak izgalmas párbeszéd az idegenben bújdosó Zrinyi Ilona és férje közt, olyanféle drámai dal, minő az ó-görög költészet Theseus-éneke vagy a skót balladák némelyike, mely feltárja a beszélők háborgó lelkiületét, néha egész tragédiáját. Endrődi ekkor még bizonyára egyiket sem ismerte, de ösztöne eltalálta a költői előadásnak ezt a ki-

válóan drámai formáját. Ifjúkori zsengei közül legyen szabad ezt a — nyomtatásban sehol meg nem jelent — kis költeményt bemutatnom :

<p>1. Halod, halod édes férjem,
Mely onnan jő, hogy' sír a szél?
Vagy oly búsnak
Én hallom csak
Azt, mit az a szellő beszél?</p>	<p>4. Nem sirás az, szép llokám,
Lánc-csörgés az, amit hallasz,
És a zúgás —
Átokzúgás,
Átokzúgás, mennydörgés az!</p>
<p>2. Halom én is, szép llokám:
„Szomorú most ott az élet” —
Az a szellő,
Mely onnan jő,
Azt suttogja nekem s néked!</p>	<p>5. És a sóhaj? halod, halod?
Milyen gyötrő, milyen nehéz,
Mintha volna
Halál hangja
A kinnak, mit felsír a vész!</p>
<p>3. Halod azt a tengerzúgást,
Halod édes-kedves férjem?
Vagy hang az, mit
Örülés sirt
Kétségbe'esett reménységben?</p>	<p>6. Nem sóhaj az, szép llokám;
Takard fátyolba lelkedet,
Ott az a hang —
Halálharang:
Haldoklik a magyar nemzet!</p>

(1866 nov. 27.)

Bizonyos, hogy ekkori hazafias költeményeiben épp úgy találkozunk néha Vörösmarty gondolataival s itt-ott egyes kifejezéseivel, mint szerelmi és bordalaiban Petőfi, s a természet-festésekben néha Tompa-reminiscentiákkal. De nem természetes-e, hogy e hatásoktól még nem tud szabadulni, s nem elég-e a 16—17 éves ifjútól, ha — amit mestereitől tanult — megkísérli a maga egyszerűbb hangszerén eljátszani. De e visszhangos játék néhány fordulata s változata azt mutatja, hogy a tanítvány megértette mestereit, átérezte hangulataikat, s ha játékából még hiányzik is a kifejező erő, van érzéke a közvetlen benyomások iránt, nyelvének már van színező képessége, s több költeményében megnyilatkozik a belső forma, a dal hangulategysége iránti érzéke. Olyan tulajdonok, melyek már kétségtelen költői tehetség jelei.

Jól kiéreztek ezt költeményeiből társai is, s midőn — Schmidt József, a későbbi államtitkár indítványára — elhatározták, hogy az utóbbi évek termékeiből 1867-ben *Szemelvényeket* adnak a közönség elé: míg másoktól csak

egy-egy prózai vagy verses művet méltat kiadásra a bíráló-bizottság, Endrőditől egy prózai elbeszélésen kívül 8 eredeti s 2 fordított költeményt jelöl ki felvételre. Az elismerés különben akként is megnyilvánult iránta, hogy mindkét évben ő nyerte el a költői pályadíjakat, s a tanár-elnökkel egyetértve neki ítelték „a legjobb verselő” számára adományozott aranyakat is.

Kortársai, a VIII. osztályúak, kikkel szorosabb barátságot tartott, mint tulajdonképeni osztálytársaival, a koronázási szünet után már érettségi vizsgálatra készültek, s ennek befejeztével, 1867 július havában, boldogan távoztak, kiki választott életpályája megkezdésére, az új idők felvirradta után telve reménnyel, egyik-másik a marsall-bottal tarsolyában; de aki Toldi Miklósként csak sóhajtozott utánuk: „bár-csak én is, én is köztetek lehetnék”: annak tarsolyában csak egy csomó vers, szívében pedig alaktalan vágyak égtek.

Nem mehetett velük, de maga is végkép elhagyta első dicsősége színhelyét. Emléke azonban megmaradt a Körben, melynek későbbi tagjai évtizedek múlva is büszkén vallották magukénak, s a Wekerle—Endrődi korszakra úgy tekintettek vissza, mint az *Önképzőkör aranykorára*. Örömmel várták a Kör félszázados emlékünnepe is (1911 május), melyet a nagy számmal összegyűlt régibb és ifjabb tagok — köztük a helyi és országos közélet több kitűnősége — meleg együttérzéssel ültek meg; de a betegeskedő költő a távolból csak egy szép költeménnyel üdvözölhette őket, meghatottan emlékezve vissza az egykor ott töltött kedves időkre. (L. 50 év után című költeményét *A pálya végén* című kötetében.)

II.

1867 őszén tehát hiába várták vissza Endrődit Fehérvárott. Családi körülményeken kívül valami nyugtalan vágy vitte őt eddig is iskoláról iskolára. Alig mult még kilenc éves,*

* Költőnk, ki a keresztségben *Sándor, Cyrus, Ráfael* nevet kapott, 1850 január 16-án Veszprémben született. Atyja *Kupricz Sándor*, előbb törvényszéki ülnök (assessor), a 60-as években törvényszéki tanácsos,

mikor atyja, ki törvényszéki bíró volt Veszprémben, 1859 őszén a nagyszombati konviktusba vitte, a III.—IV. osztályt szülővárosában, a többi Kecskeméten, Pozsonyban, Fehérvárott és Pesten járta. Az az otthon oly élénk, sőt verekedésben is hősködő fiú az idegenben, magára hagyatva, egyre csöndesebb, mélázóbb lett, s úgy elgyönyörködött a természet, meg költői olvasmányai szépségében, hogy e mellett az iskolai munka mind unalmasabbá vált. Fehérvárról hazatérve is a nyarat, meg az őszt így mulatta el a Balaton-parton, meg a Bakonyban, s csak a II-ik félévben iratkozott be a VIII.-ra Pesten, de mire ezt befejezte (1868 okt.), lemaradt az érettségi vizsgálatról.

De legalább megszabadult az iskolai fegyelem nyűgétől, s mehetett oda, hova vágyai vezették: a nagy Bismarck hazájába, bizonyára nemcsak a német nyelv alapos megtanulása, hanem világlátás végett is, mert a német nép az utóbbi évtizedben méltán keltett bámulatot minden téren nagyarányú haladásával, s főképp tudományos irodalmával.

Az 1868/9. telet Berlinben töltötte. Mint rendkívüli hallgató el-eljárt az egyetemre, s esztétikai és irodalmi leckéket hallgatott, sokat olvasott és tanult otthon s a városban is, melynek muzeumai és sokféle intézménye mind nagyon érdekelték, de annál jobban úntatta a mindenben megnyilatkozó pedáns fegyelmezettség, meg a porosz nép gögös önérzete. Amint tehát kitavaszkodott, átment Lipcsébe, s innét kisebb-nagyobb kirándulásokkal feljárta a közeli s távolabbi környék nevezetesebb helyeit: Drezdában gyönyörködött a Zwinger gazdag képtárában, Hamburgban az élénk hajóforgalomban, s legfőképp az Északi-tenger partjain; alig tudott betelni a végtelennek látszó titokzatos nagy víz fenséges képével s a morajló hullámok szemléletével. Hazatérve feldolgozta úti emlékeit, melyek a *Főv. Lapok*-ban közölve (1869/70.) már némi figyelmet keltettek a sokat látott s jó tollú fiatal író iránt.

ahogy akkor a vármegyei törvényszék bírát nevezték, anyja hamvai Kováts Szerafin volt. Sok gyermekük közül csak a másodszülött Sándor, s legidősb nővére, Szerafin érték nagy kort, a többiek kiskorukban elhaltak.

Otthon azonban nem sokáig volt maradása. De mielőtt megtalálta volna igazi pályáját, előbb még egy-két csalódáson kellett átesnie. Mint egykor Petőfi és Arany, ő is megpróbálkozott a színészettel, de még hamarabb kiábrándult. Visszatérve a fővárosba, 1869 őszén beiratkozott az egyetemre, ahol újra találkozott fehérvári barátaival, s velük együtt hallgatta Pauler és Kautz előadásait, de bizony poétai lelke a jogi tudományokat épp oly szárazaknak találta, mint egykor Csokonai a híres Kövy Sándor sárospataki leckéit. Inkább irogatott s fordítgatott, de közben — nyilván szülei sürgetésére — 1871 őszén letette az érettségi vizsgálatot „dicséretes” eredménnyel, választott életpályául azonban nem a jogit, hanem az *íróit* jelentette be.

Régi vágya tehát határozattá érlelődött. De szülei nem minden aggodalom nélkül hallották ez elhatározást, nem elfogultságból, hiszen a vele anyai ágon rokon Ányos- és Kisfaludy-családokból* hírneves költők kerültek ki, hanem a megélhetés gondjaitól féltették a bizonytalan jövedelmű pályán, öregedő atyja pedig már nem igen segíthette. De fiuk bizott magában: ekkor már némi sikerekre mutathatott, s vágyait tapasztalatai is támogatták. Ő már közelebbről látta Németországban s itthon a fővárosban is, azt a pezsgő életet, mely az utóbbi évek alatt minden téren kezdte átalakítani az életviszonyokat. Az alkotmány helyreállítása után az országos meg a megyei és városi közigazgatás újjászervezése, a nagyarányú gyakorlati vállalkozások munkája egész sereg embert tart lázas foglalkozásban, s új lendületnek indul a társadalmi, irodalmi és művészeti élet is. Mindezeknek meg az állandó országgyűlés pártküzdelseinek következeképp módfelett felfezaporodnak a politikai és képes hirlapok, s évről-évre új szakközlönyök és folyóiratok indulnak meg a szépirodalom, esztétika és kritika szolgálatában is. (*Figyelő, Athenaeum, Otthon.*) Ez a sokféle irodalmi vállalat bő teret nyújtott nem-

* Endrődi anyai nagyanyja: hamvai Kováts Imréné faiszi és vámosi Ányos Aloysia, ki másodunokahuga volt Ányos Pálnak, a költőnek. Az Ányosok révén jutott aztán rokonságba a Kisfaludyakkal.

csak a régibb íróknak, hanem az egyre szaporodó ifjabb írói nemzedéknek is, sőt mindinkább ezeknek, mert az idősb írók jó részét elvonta a különböző közéleti foglalkozás, s a politikai tevékenység. Ez a nagy termelés nem állott ugyan arányban az olvasóközönségnek sem számával, sem igényeivel, de tagadhatatlanul mozgalmassá tette az irodalmi életet.

Ebbe a világba került bele a 20 éves Endrődi — nagy munkakedvvel s nem közönséges írói tulajdonokkal, és tíz éven át jóformán teljesen az irodalomnak élt — nem szünő buzgalommal és egyre növekvő sikerrel. Élete külső körülményei csak kétszer változtak meg: midőn 1880 őszén tanári állást vállalt Nagyváradon és 1891 őszén, midőn a képviselőház naplószerkesztője lett, s maradt 28 éven át. De jóllehet az új munkakörökben is egész ember munkáját végezte, megmaradt mindvégig írónak és költőnek, ezt tekintette igazi élet-hivatásának, e mellett a hirlapírói, tanári és naplószerkesztői foglalkozás csak kenyéradó állása volt.

Ez az írói munkásság tulajdonkép már Berlinben és Lipcsében kezdődött. Endrődi meleg barátságot kötött a szintén ott tanuló Láng Lajossal, együtt jártak az egyetemre, s együtt ismerkedtek meg a tudós világot már másfél évtized óta élénken foglalkoztató természetbölcselet és materializmus tanaival. Hogy ezeket a magyar közönséggel is megismertessék, még odakint kezdtek hozzá egyik alapvető munkának: Büchner *Erő és anyag* c. könyvének lefordításához, melyet azután Láng 1870-ben Lipcsében adott ki. Mikor Vogt Károly, a másik kiváló materialista tudós 1869 végén, Büchner Lajos pedig 1872-ben nálunk is tartottak felolvasásokat, Endrődi ismertette a lapokban életüket és működésüket. Még 1870-ben fordította le önállóan a szocialista Held munkáját: *A nagy francia forradalom történetét*, melyet szintén Láng L. adott ki. (1871.) Utóbb az akkori ifjabb írói nemzedék legtanultabbjainak (Láng L., a György-testvérek, Márkus Miklós, majd Törs K., Széchy K. stb.) társaságában résztvett a nagy-hírű materialista történetíró, Buckle H. Tamás *Anglia művelődésének története* c. befejezetlenül is nagy munkájának fordításában (1872—80).

Ezek a munkák nem voltak újak: Büchneré 1855-ben,

Buckleé 1857 és 1861-ben jelent meg, de azóta amaz már tíz, emez német fordításban is már öt kiadást ért. Hiába volt hazájukban többeknek, hiába nálunk Greguss Ágostnak már 1859-iki akadémiai székfoglalójában kifejezett óvó, sőt valószínűséggel jósló intelme, hogy „a materialista eszmék megmértelyezve a gondolkodást és érzületet, lerombolással fenyegetnek mindent, amit eddig a vallás- és erkölcstan, a tudomány, szépirodalom és művészet hirdetett“. Bár a vitatkozás egyben-másban tompította hatásukat, az új eszmék terjedését még növelte a természettudományok roppant haladása, s úgy tűntek föl sokak előtt, mint a modern haladás szükségképeni előmozdítói. Az a szabadelvű áramlat, mely akkor köz- és magánéletünket áthatotta, eléggé kedvezett az új eszmék terjedésének, sőt — az általános anyagi föllendülésre mutatva — korukat sokan már „az anyagiság korá“-nak kezdték nevezni. Hatásuk érezhető volt az irodalomban is; az ifjabb nemzedék eszthétikusai részéről az egész évtizeden át meg-megújult a panasz, hogy lírai költészetünk szűkkörű, s ha nem tud kifejezést adni a koreszméknek: elveszti hatását, a költészet ideje már-már úgyis lejárt; mások társadalmi cikkekben és — a francia regényírók hatása alatt — szépirodalmi művekben is terjesztik az új élet- és világfelfogást.

Már itt kimondhatom, hogy Endrődi, ha — mint az ideális keresztény szabadelvűség híve — nem vonhatta is ki magát teljesen az új eszmék hatása alól, sokkal jobban tisztelte az irodalom nemzeti hagyományait, s a költő ideális hivatását, hogy sem azok szolgálatába szegődhetett volna. Egy 1873-ban írt cikksorozatában csodálattal adózik ugyan a pezsgő, forrongó kor ujjaszületést és haladást munkáló erejének, mikor „az ember maga végzi az istenek csodamunkáit“, de „a hit és kétkedés bizonyos fájó habozásával néz az óriási küzdelem csatátüzebe“, s döbbenve látja, hogy „az ember eszményi fejlődését illetőleg lejtőn állunk: a házi istenek lassankint elhagyják tűzhelyeinket, a tündérek dideregve vonulnak a mély erdők áthatlan sűrűjébe, a Múzsák arca mindjobban torzul, elváltozik“. Majd egyik, korszerűséget sürgető eszthétikusnak felelve, öngúnyoló szatirában mondja el keserű panaszait (*Dissonantia*, 1875.), élete vége felé pedig haragos

kitörésekben támadja a legmodernebb versírók szentségtörő munkáit. (*Új istenek*, 1901.)

Ha mindemellett pályája elején résztvett a materialista írók fordító munkájában, s alkalmi cikkeket írt szerzőikről, ez az ő részéről csak irodalmi és szerkesztőségi napszámos-munka volt. Endrődi egyéniségét, gondolat- és érzületvilágát, irodalmi felfogását és ízlését azok a költemények és költői rajzok, fordítások és értekezések mutatják, melyeket 1868 óta a képes- és más szépirodalmi lapok meg folyóiratok hasábjain s külön kötetekben bocsátott közzé, s amelyek pár év alatt jóhangzásúvá tették kezdettől fogva használt írói nevét, sőt ezt a színlapokról is ismerték, mert 1871 óta a Nemzeti Színház az ő fordításában adta elő Hugo Viktor *Angelo* című romantikus drámáját.

Legtöbbet dolgozott a Vadnai által kitűnően szerkesztett *Fővárosi Lapok*ba, melynek 1869-től kezdve fennállásáig hűséges munkatársa, s a 70-es évek derekán meg a 90-es években belső dolgozótársa volt. Itt jelent meg legtöbb költeménye, s számos költői vázlata, útirajza és más tárcacikke. Értekezései legnagyobb részét a *Figyelő*ben (1871—73. évf.) jelentek meg: tanulmányok Byronról, Heineről, Ányosról, esztétikai fejtegetések a pesszimizmusról s a korszerű irodalmi kérdésekről, könyvismertetések, bírálatok stb. E nagy olvasottságról tanuskodó cikkeken a meggyőződés hevével vitatja az egyéni érzelmek s különösen a pesszimizmus jogosultságát, a világirodalom példáin kívül hivatkozva Erdélyi és Arany János szavaira is, hogy „a művész melancholiája, mihelyt megérthető, azonnal jogos“, s hogy „a művészet harmoniája nem mindig az optimizmusé is“; azokkal szemben, kik a Kisfaludy-Társaság sok fordításától irodalmunk eredetiségét féltették, szükségesnek tartja a világirodalom remekeinek megismertetését, mert így „összebb hozzuk a nemzeteket, s közkinccsé tesszük műalkotásaikat“. Az irodalomnak ez a kozmopolitizmusa — úgy mond — „a józan haladás követelménye“, s összefér a nemzeti jelleggel, csak hogy ennek nem szabad az 50-es évek túlzott patriotizmusába, sem a napi politika pártszolgálatába tévednie, s a művészet korlátait lerombolnia. A költészet ellen felhangzó panaszoknak oka „az idealizmustól való távolodás“.

„A valódi költő — úgymond alább — mindig törekedni fog az egyetemes, az örök emberi felé. A szív szavát mindenütt megértik, s a szív vallását mindenütt befogadják a fogékony keblek, — gyönyört találnak az igazban, jóban, és a szépért, tehát a költészetért is, lelkesednek“.

Ezeknek az itt kitűzött eszméknek állott szolgálatában Endrődi költői és írói tehetségének kifejtésével, s azoknak híve maradt egész életén keresztül.

III.

1874 végeig már annyi tárcája jelent meg a lapokban, hogy a javát *Falusi álmok* cím alatt kötetbe foglalva adta ki. Nagyobbrészt színes útirajzok és hangulatos költői vázlatok — prózában, de mindig az ő gondolatainak és érzelmeinek kifejezéseit halljuk, akár csak lírai költeményeit olvasnók. Különösen szépek a Bakony mélyén Ányoséknál élvezett nyári holdas éjnek s az erdélyi őserdők rengetegében, meg a királyi havasok láttára kelt érzelmeinek rajza. De bármennyire gyönyörködik az erdős hegyvidék szépségeiben, legtöbb rajongással mégis a Balatonról ír, nemcsak ez első kötetében, hanem a később *Balatoni ég alatt* (1884.), s *Hangulatok* (1887.) címen összegyűjtött cikkeiben is. Ami Petőfinek az Alföld, az neki a Balaton: gyermekkorától ott volt igazi otthona az alsóörsi nádfödeles családi szállóhajlékban, ide járt le képzelete a távolból, ide megy legszívesebben, amikor csak teheti: élvezni a természet szépségeit, figyelni a tavasz ébredését, hallgatni a madarak csicsergését, nyáron meg gyönyörködni a víz szeszélyes háborgásában. Mily beszédessé lesz tolla alatt erdő-mező, s főképp az a titokzatos víz, a föléje boruló ég verőfényes nappalaival és csodaszép éjszakáival, a víz alatt tündérpalotákat képzelő regék, a tihanyi barlangok, a vitorlázás, a jégzajlás és viharok. Mennyi színes kép, mily megértő hangulatok, az édes andalgásba merült léleknek mennyi emelkedett érzése és gondolata, a velük együtt születő képek és hasonlatok festői, szemléletes nyelvén. Valóban, nincs költőnk, ki a Balatont jobban ismerné, szeretné és annak életét, szépségeit ragyogóbb képekben tárná elénk!

A Balatonra azonban később nemcsak a gyermekkori emlékek s a természet szépségei vonzották.

1875 végén egy csinos verses-füzetkét adott ki *Tücsök-dalok* címmel, 92 lapon ugyanannyi kis költeményt foglalva egybe. 1871 óta már mintegy harmadát közölte a lapokban: ifjúkori futó ismeretségek, pillanatnyi hevülések emlékei azok, röpke örömek, múló fájdalmak, egy-egy ábrándos sóhaj vagy elmés fordulatú ötlet, csengő rímekben, a dal egyszerű nyelven és közvetlenségével. De az ábrándokon egyre jobban átizzik az ébredő szenvedély izgalma, mely tüzes vallomásokban tárja fel a költő első igazi szerelmét, majd meg nem hallgattatva, kesernyés gúnyba vegyül búcsúja.

De hiába akarja elhíttetni magát, hogy feledni fogja azt a büszke, hidegen ragyogó szépséget, kinek ingó termete, szőke fürtjei, kék szemei annyira megigézték. Ez a büszke lány lesz ezentúl Múzsája, annyi szenvedésből, majd boldogságból és gyászból fakadó költészetének sugallója, ihletője és — sorsának intézője. Ezért Endrődi szerelmi lírája, egyuttal legigazabb életrajza: érzelmei, tettei, munkássága — majdnem két évtizeden át — mind ebből a végzetes szerelemből fakadnak.

Ismeretségük még 1874-ben kezdődött; 1875 és 1876-ban már miatta van oly soká, szinte tavasztól őszig a Balaton mellett, hol Alsóörsön, hol Füreden vagy másutt a partvidéken, néha jóbarátok közt önfeledten, borongós kedvvel mulatva, majd vitorlák szárnyain repdesve, enyhe szellővel játszadozva vagy vészes viharok hullámaival küzködve, hogy vergődő szívét nyugtatgassa, vágyait, bánatát altatgassa vagy akár örökre eltemesse. Akik látták a vakmerő mulatóságot, irigyelték s féltették, aki ábrándjairól is tudott, az a néhány hölgy részvéttel nézte, csak az nem törődött vele, aki mindennek okozója volt, a fürdőigazgató ünnevelt szépségű unokahuga. Hiába minden epedés, hiába a legszebb dalok csábító zenéje, melyekben elsírja szerelmét, bánatát; ha hizeleg is mindez a lány hiúságának s egy-egy szavával halvány reményt kelt is, másnak igéri szívét-kezét.

Alighogy elmúlt a tél, a legelső tavaszi fuvalommal (1877) újra lemegy Füredre, meggyőződni arról, amiről hal-

lott, de amiben nem tudott hinni. Aztán megrendült lélekkel menekül az enyhe délvidékre — feledni a soha nem feledhetőt. Trieszt, Velence, Bologna, Flórenc néhány napig némi szórakozást nyújt, majd Róma, Nápoly, Palermo, Messina sok látnivalója s a délvidék pazar természeti szépsége gyönyörködteti, végre Capri szigete lesz menedékhelye, ahol a tenger s a sziget csöndje már-már visszaadja lelke nyugalmit, midőn pár sornyi levélke ideálja nővérétől új reményt ébreszt benne és lázas sietséggel rohan haza: látni s vigasztalni a korai csalódástól megtört szívű lánykát. Mire úti élményeit feldolgozza, a költő már boldogan ül imádottja előtt, s ha nem feledheti is a fájó emlékeket, mámoros boldogsággal gondol a jövőre. (L. *Ragyogó napokban* s más költ., továbbá a *Meghitten* és *Tea mellett* című tárcáit a Fővárosi Lapok 1877—78. évf.) Szerelmük történetét megírta a *Másodvirágzás* című novellájában (1878), ez ugyanis nemcsak két egymásnak teremtett szív története, hanem az ő történetük. A nevek, a viszonyok mások, de a helyszín és a helyzetek felismerhetőleg ugyanazok; bármennyire igyekszik rajtuk a szerző változtatni, az idealizált személyek rajzán s érzelmeik megnyilatkozásában egyikép átérzik a valóságot.

De a költőnek még hosszú évek kálváriáján kellett átesnie; míg a gyámkodó aggodalmakat legyőzve s egyetemi tanulmányait befejezve, tanári diplomát, azután pedig állást szerezhetett. Végre 1880 őszén — hét évi küzdelem után — oltárhoz vezethette Écsy Antóniát s vitte messze, túl a Dunán-Tiszán, keletre, hogy vele új, nyugalmas életet kezdjen, mely az első években nagyon boldog volt ugyan, de mindvégig küzdelmes, s utóbb nagyon sok gyászt borított a költő-tanárra.

IV.

Endrődi ifjúságának ragyogó álmai, boldogságot kereső ábrándjai, a lelkét ostromló gondolatok s a szívét háborgató érzelmek abban a két kötetben vannak megörökítve, melyek az 1876 őszén alakult Petőfi-Társaság első kiadványai közt jelentek meg 1877- és 78-ban. Ezek a költemények már első, hirlapi közlésük alkalmával nemcsak reményt, hanem jogos

várakozást keltettek jövő működése iránt,* most összegyűjtve pedig szinte osztatlan elismerésben részesültek,** annál inkább, mert a 70-es években fellépett ifjabb költői nemzedékben, ha volt is néhány ügyesebb verselő, új utakat törő, izmosabb s önállóbb költői tehetség nem igen akadt. Való, hogy ez évtized lírai költészete szűkebb érzelmi körben mozgott, de az új esztétikusoknak ez a kifogása nem tehetette jogosulttá azt a követelést, hogy a költő mindenáron korszerű eszmékről énekeljen s közérzéseket fejezzon ki, a maga egyéni érzelmeit pedig, bármily igazak s lelke mélyéből fakadók, temesse magába. Közéletünk akkori sivár időszaka s személyes pártviszályai bizonyára nem nyújthattak anyagot hazafias felbuzdulásokra, a terjedő anyagi gondolkodás pedig, ha kedvezett is a reális tudományok fejlődésének, az anyagi érdekek hajhászása szinte napról-napra rombolta az idealizmusra törekvő költők lelki világának ékességeit.

Endrődi minden ellenhatás mellett megmaradt az idealizmus szolgálatában. Ifjúkorától fogva kedvvel foglalkozott idegen (francia és német) költők fordításával, természetes, hogy ez itt-ott nyomot hagyott a saját költeményeiben is. Küzdelmes ifjúságának vágyai és tépelődései eleinte világfájdalmas kitörésekre is ragadják, de az élet való benyomásai csakhamar igazabb érzelmeket keltenek szívében, tanulmányai fejlesztik ízlését s megtalálja a saját hangját. Mily szépek például a kedvesét altató *Dal* c. költeményének egyszerű s lágyan ömlő tiszta trocheusi sorai, mily gazdag s játszi képzelet nyilatkozik a *Tündérek játékában*, mily benső hazafias érzés szól a *Hazámról* címűből, s mily merész szárnyalásuak a *Vasúton* című rhapszódiaának rímek és strófák nélkül, daktilikus sorokban izgalmasan omló gondolatai, s mily hű ki-

* L. a *Budapesti Szemle* (1874 9. sz.) A legújabb magyar lyra c. cikkében.

** A *Budapesti Szemle* u. a. névtelen kritikusa *Négy fiatal lyrikus* c. alatt (1877 XV. k.) gr. Zichy Géza, Váradi Antal és Bartók Lajos kötetéről szólva Endrődi költészetét mindegyikénél jóval magasabbra értékeli. Hasonló elismeréssel szól a *Vasárnapi Ujság* 1877 426—7. l., de legmelegebben Vadnai Károly a *Fővárosi Lapok* 1877 július 17-iki számának öthasábos tárcájában és *Reviczky Gyula* a *Koszorú* 1878 82. s köv. l.

fejezője melanchóliájának a *Hajnali óra*, midőn tudós könyvei mellett fáradtan virrasztva, a faluja egén átvonuló daruseregge, meg az esteli harangszóra gondol.

Mikor aztán kiszabadul a városból s a természet csendes nyugalma veszi körül (*Rengetegben, Nagy-Esztergáron*) vagy a *Csillagoknak* miriádjait s később a fölkelő nap tűzpompáját (*Himnusz a naphoz*) szemléli, a gondolatoknak egész raja viharzik föl lelkében: misztikus hit és kétely, a természet örök nagysága s a törpe ember mulandósága stb. Különös virtuózitással tudja rajzolni a háborgó Balaton s a viharzó tenger láttára kelt benyomásait (*Viharmadár, Ferge-tegben* stb.), melyeknek kifejező erejű nyelvében teljesen át-érezzük emelkedett hangulatát és izgalmas gyönyörűségét.

Nem kevésbé hű tolmácsa és rajzolója a maga viharos lelke háborgásának. Megszabadulva a tépelődő gondolatoktól, minden érzése, vágya, gondolata a felé a szép árva lány felé irányul, ki bűvös ígézetével fogva tartja s hidegségével annyi fájdalmat okoz szívének. 1875-től 1878-ig írt költeményei tele vannak a remény és féltékenység, az égő vágy és csalódás, az áldás és átok háborgó érzelmeivel, míg végre, ha fájó emlékei fel-felsírnak is, visszaszáll lelkébe a bizalom és megnyugvás (*Ragyogó napokban*), s újra élvezni tudja a természet örök szépségeit (*Falun*).

A dal fájón-édes sóhajaitól az ódai szárnyalásig, majd az emlékein busongó merengésig mennyi változata a szerelmi lírának! Ezek a költemények Endrődít a nagy-szerelmesek költői családjába emelik; csakhogy az ő troubadour-szerelme nem romantikus ábránd, mert alapja, forrása valóság, megnyilatkozása őszinte igazság. Folytatása, a boldog szerelem költészete, a következő kötetben van, melyet 1885-ben „Feleségének“ ajánlva adott ki. Az átélt viharok után egy csomó újabb *Tücsökdalban* s külön költeményekben is — megszólal lantján a lelki béke és boldog nyugalom hangja:

Hiú vágy nem öldös, nem úz dőre álom,
Maga az üdvösség vert fészket tanyámon.
Van-e gyász valahol? Tűzhelyem világa
Nevetve sugárzik az egész világra —

írja a *Szélcsend alatt* c. költeményében.

Fokozza boldogságát, mikor a bölcsőből „rózsás arcok, bimbó ajkak, nagy kék szemek mosolyognak feléje“. Mily örvendő szívvel mond altató dalt (*Bölcső mellett*) és mesét a kis manókról, a *Csigahintóról* és *A kis egérről* a ragyogó képzeletnek szinte zenévé vált nyelvén. Ugyanily csapongó fantázia nyilatkozik *Lili* c. lírai elbeszélése I. részében a tündérsziget buja természeti szépségeinek s a mesés villi-népségnek rajzában, s milyen mosolygó derű ömlik el az ifjú pár idealizmusának s a bankár-apa realizmusának festésében. Ekkor készülnek a heinei „Romancero“ cím alá foglalt derűs hangú élet- és jellemképei: *A váradi bán*, *Langsam Tóbiás* stb. Még bosszúsága is humoros hangulatba olvad, mikor pl. Nagyvárad poros-sáros utcáiról és egyéb furcsa látnivalóiról (*Ábránd nélkül*) vagy a hétköznapi gondokról szól (*Zárszámadás*).

Irt már régebben s újabban néhány kisebb komoly elbeszélő költeményt is, melyek közül a *Szent Anna-tó regéje*, *A celli búcsú* s a *Lengyelországi harangok* legendái a sikerültebbek, a verses regénynek tervezett *Bolygó hollandi* azonban, melyet előbb prózában írt meg (a *Falusi álmok* c. kötetében), bár száznál több stanzái közt vannak igen sikerültek, egészben nagyon szubjektív kifejezése a költő boldogságkeresésben háborgó lelkiállapotának. Nem is fejezte be, s ismervén tehetsége határait, később sem fogott nagyobb költői elbeszélések írásába. Prózai elbeszélései közül is csak a már említett *Másodvirágzás*, meg a hevesvérű kis caprii olasz lányka tragikus szerelméről szóló *Ghitta* című jelent meg, a többi sohasem gyűjtötte össze.

Van azonban 1885-iki kötetében még néhány új hangú költeménye. Azelőtt a maga búja-baja közben mintha észre sem vette volna azt, ami körülötte a köztéren történik. Most olyan jelenségeket lát, melyek boldog napjai közben is föl-háborítják. Egyszer *Deák* szellemét idézi fel (*Jelenés*), ki alig ismer hazájára, máskor a lármás hazafiakat ostorozva, türelmetlenül kiáltja feléjük (*A láрма közt* c.):

Az én szívemben a honszeretetnek

Valódi neve: tett és áldozat!

Majd lelkes hangon ünnepli a nagyok emlékét: *Petőfiét*

(1882), kinek szobra leleplezésére dicsőítő ódát ír, első díjat nyerve azzal a Petőfi-Társaság pályázatán, *Aranyt* (1882) mélyen érzett elégikus strófákban gyászolja, tüzes hazaszereget lobog a *Március 15-ikében*, de valamennyit felülmúlja *A homályban* című ódája, mellyel 1882 őszén a Kisfaludy-Társaságban székét elfoglalta. Alig fékezhető hévvel zúg nemes haragja, midőn szétnézve, azt látja:

Hogy váltig győz itt s boldogul a gaz,
 Mig hanyatt-homlok buknak az erények!
 Hogy ami szép, mi jó, nagy, — sárba hull,
 S rózsás párnákon hentereg a vétek,
 S míg rút hizelgés fel, magasra száll:
 Szárnyát töri a tiszta ideál!

Ez-é — kérdi tovább — a kívánt cél, az igazabb kor,
 A *haladásnak* áldott százada?
 Kenyérért, koncert szolgálává szegődik
 S almon rothad meg az erők java!
 Ameddig egy-egy érdek rongya terjed, —
 Csak addig terjed immár a háza...
 Óh! nem vagy oltár többé, drága hon,
 Csak elvont, rideg, pusztá fogalom.

Azután — mintha belefáradt volna a korholásba — a jövőbe tekint, s hívő bizalommal énekl:

Óh, lesz idő még! Megjönnek bizonynal
 Ama teremő, zúgó századok,
 Melyek az emberiség oceánján
 Hullámmá vernek minden kis habot,
 S új lelket adnak a vénhedt világnak,
 Rab-nemzeteknek nemzet-alakot,
 Munkának; észnek friss koszorukat —
 S az igazságnak zászlót és — utat!

A költő haragját a korhadó közélet szemlélete váltotta ki, de hevét bizonyára izzította a maga személyes elégedetlensége is. Olyan pályán kellett működnie, melyre nem a hivatás érzete, hanem a kenyérkeresés kényszere vitte, s bár tudását és tárgyaiból merített lelkesedését eredményesen értékesítette a katedrán, a mindennap s évről-évre megújuló munka fárasztotta, lelke szabad szárnyalását pedig lenyűgözte a pedagógiai sablon, meg a sok §§. Egyik legrégibb jeles

tanítványa, kit a felső osztályokban tanított, most 40 év múlva is hálás kegyelettel emlékszik vissza egykori tanárára, ki magyarázataival annyi érdeklődést tudott kelteni bennük az irodalmi művek, s megbecsülést ezek írói iránt, s aki a maga erős hazafias érzését és idealizmusát maradandó hatással tudta szívéükbe oltani. S milyen gonddal és mennyi jóakaró buzditással javítgatta dolgozataikat, külön utbaigazításokkal is serkentve azokat, akikben némi írói hajlamot vett észre. Persze ezek a derék tanítványok nem is sejtették, hogy szeretett tanáruknak mennyi drága idejét vették el a gondos javítgatások. Hanem, mikor új kötetéhez gratuláló levelemre válaszolt (1886 márc.), a maga ifjabbkori s újabb költeményeit érdekesen jellemző hosszabb kitérés után, panaszkodva írja, mennyit bajlódik-vesződik a sok gyakorlat-javítással, mert a VIII.-ik osztályban olyan szorgalmas tanítványai vannak, hogy 50—60 oldalas házi dolgozatokat írnak.

A sok hivatalos munka fáradsága után alig várta a nyarat, hogy pihenni oda menjen, ahol ifjusága boldog álmait szőtte, s mikor végre oda ér, örömujjongással üdvözlí a rég látott partokat :

Ragyogjatok, ragyogjatok rám

Égő, tündöklő csillagok :

Hadd érezzem, hogy nem csupán gép,

De kissé — költő is vagyok !

(Szabadon c. költ.)

Itt töltötte kis családjával minden évben a nyarat, az alsóörsi családi hajlékban, melynek verandája oda könyökölt ki a Balatonra, hogy — ha otthon van gazdája — hajnaltól késő estig gyönyörködhessek benne. De nem mindig volt otthon, hanem ha jó szellő volt, elvitorlázott a szomszéd Kenesére vagy Siófokra, Tihanyba, jóbarátai látogatására, vagy csak magányos sétára, mert — írja 1887 nyarán — „van valami kellemesen vad, egészségesen bolondos és jóleső érzés ebben a vizenvaló csatangolásban“. Persze, ha aztán úgy déltájban, ami nyáron gyakran megesik, eláll a szél a víz közepén, akkor aztán hiába várják ebédre, akkor a szalonnaebéd ott van a hajó fedélzetén, mert néha alkonyatig

is eltart a teljes szélcsend. Így történt akkor is, mikor Jókaiekat vitte Füredről Alsóörsre, hogy ott született kis fiának keresztelői lakomáját otthon tartsák meg. De bizony — költőnk nagy bosszuságára s a keresztapa nem kisebb mulatóságára — a déli szélcsendben csónakba kellett szállniok, hogy a lakomáról le ne maradjanak.

Az 1887-iki nyarat a sűrű vendégjárás különben is emlékeztetéssé tette: ott jártak többen kolozsvári, nagyvárad, budapesti és környékbeli barátai és jó ismerősei. Augusztus végén aztán fájo szívvel bucsuztak, maguk sem gondolván, hogy utoljára mulattak ott együtt kedves családi otthonukban. Pedig már most sem volt teljes az örömük, a mult években alig fél év alatt már eltemették elsőszülött kislányukat s fiukat, kiknek édes zaját, nevető arcát a két kisebb fiu sem tudja feledtetni. *(Itthon vagyunk újra.)* Azok a kis sírhalmok most már drágává tették a nagyvárad poros földet is *(Nagyvárad)* s korábbi humoros gúnyolódásait azzal is igyekezett jóvá tenni, hogy két új kötetét itt nyomatta s a *Költők világa* címűt, melyben értékesebb irodalmi tanulmányait és felolvasásait gyűjtötte össze, „Nagyvárad lelkes közönségének” ajánlotta.

Ilyen munkásság közepett érte a súlyos csapás, hogy felesége, több hónapi szenvedés után 1889 márc. 20-án elhunyt, mély részvétet keltve mindazokban, kik ismerték s szerették őket, s porig sujtva a költő-férjet, ki 8 és fél évi boldogsága után két kised árójával siratta az elhunytat. A legnagyobb árva azonban ő maga, kinek sem éjjele, sem nappala, otthonában mindig őt látja, idegenben őt keresi mindenütt. Mennyi bús elégia fakad e fájdalomból, a soha vissza nem térő után ejtett könnyeiből. Sehol békét, sehol nyugalmat nem találva, megtörtén borul az Isten-ember, a legnagyobb szenvedő keresztje elé, s évek múlnak, míg a Mindenható akaratában való megnyugvással imákba tördelheti zokogó fájdalmát. *(Krisztus, Angelus, Diadal stb.)*

Szerencsére, még élt öreg édesanyja (atyja már 1875-ben meghalt) s egyetlen nővére, kiket Váradra hívhatott, s akik legalább kicsinyeinek gondozásával pótolhatták a pótolhatatlant.

1889 nyarán még lementek a Balatonra, de csak azért, hogy eladják a alsóörsi kedves tanyát s végleg elbucúzzanak egykori boldogságuk emlékeitől. A következő évben már Fekete-hegyre vitte családját, maga pedig — mint később is rendszeren — az Északi-tengerre ment, mint írta: „a hullámokért, a hajókért, a viharért és ismeretlen emberekért“. Ezek az új izgalmak valamennyire lecsendesítették, de többé nem volt nyugta Váradon. Pedig résztvevő tisztelet környezte, mely abban is kifejezésre jutott, hogy a város 1889-ben törvényhatósági bizottsági tagul választotta. De terhére volt már minden: hivatala, az emberek, egészsége sem volt kifogástalan. 1890 végén tehát orvosa tanácsára félévi szabadságot kért.

Ezt az időt arra fordította, hogy kötetbe gyűjtötte az utóbbi 5—6 év alatt írt költeményeit, melyeket a kritika az eddiginél is melegebb elismeréssel fogadott. S méltán. Az élet küzdelmei férfiúvá edzették az egykor álmok és ábrándok közt élő ifjút; míg költeményeiben elsírta fájdalmát, megenyhült a hit vigaszával: új küzdelmekre készen erőt és ihletet merített sorsából, a Múza fölemelte lelkét!

Mire a kötet megjelent, költőnk sorsa is fordulóponthoz jutott. 1891 augusztus havában ugyanis megüresedett a képviselőház naplószerkesztői állása, s arra a ház elnöke — már akkor miniszteri székben ülő ifjúkori barátja ajánlatára — őt nevezte ki. Ezzel aztán véget ért tizenegy évi, száműzetésbe menő távolléte a fővárostól.

V.

Endrődi férfikorának második szaka az új működési körben közel három évtizedig, szinte élete végéig tartott, s szakadatlan, de nyugalmasabb munkában telt el, mint eddigi élete. Hivatali dolgai — főkép a hosszabb országgyűlési szünetek alatt — bőven juttattak időt irodalmi munkásságának folytatására. A komoly munka közepett lassankint behegednek a régi sebek, a köz- és magánélet új benyomásai új érzelmeket keltenek lelkében, s ezek megnyilatkozása tárgyban és hangban új zengésű költeményeket eredményez.

Már vagy 20 év óta sokat fordított franciából: Hugo

Viktor, Béranger, Coppée, Baúdelaire, Richopin stb. s még többet németből, különösen Heine költeményeiből. Ez utóbbiakból már 1882-ben adott ki egy füzetnyit „Szász Károlynak ajánlva“, utóbb a Nordsee-cyklusból s egyéb költeményeiből is egy-egy csomót, úgy hogy midőn Budapestre költözése után azt a megbízást kapta az Athenaum igazgatójától, hogy Heinenek egész *Buch der Lieder*jét fordítsa le, csak teljesebbé kellett tennie korábbi fordításait s a *Dalok könyve* már 1892-ben megjelenhetett: egy nagyobb díszkiadás bevezető tanulmány-nyal és Thuman Pál eredeti rajzaival s egy kisebb zsebkiadás, melyből nemsokára 2.-ik kiadás vált szükségessé, mert a közönség és a kritika egyaránt szívesen fogadta az új Heine-fordítást. Az 50-es évek óta ugyan sokan megpróbálkoztak egyes dalok fordításával, s van néhány költemény, melyet öten-hatan is megkísérlettek átültetni, de egyik sem mondható teljesen sikerültnek. Nem mondhatjuk, hogy Endrődinek is valamennyit egyformán tökéletesen sikerült volna lefordítania, mert bizonyos, hogy — bármily könnyűnek tetszik — Heine dalainak fordítása a legnehezebb feladatok közé tartozik: a sikerhez ugyanis nem elég a tartalmi és formai hűség, sokkal fontosabb a heinei hangulatnak visszaadása. Némi lelki rokonság, mely Endrődöt fordításra ösztönözte, költői nyelvének sok változatú színező ereje s verselésének könnyedsége bizonyára sokaknál hivatottabbá s képesebbé tették őt az előzőkénél jobb fordításra. Kevésbé mondhatjuk azonban ezt többi fordított költeményéről, melyek többször inkább csak átírások, mint műfordítások.

A következő években két nagyméretű munka kiadása foglalkoztatta. Ezek egyike: *A magyar költészet kincsháza* című nagy anthologia volt (1895), melyben a XVI. századtól a saját koráig, műfajok szerint csoportosítva, költői irodalmunk legjava termékeit gyűjtötte össze (a népköltészetet is beleértve), bevezetésül történeti áttekintésen kívül a vers-tan és az egyes költői műfajok elméletét is adván. Ez utóbbi munkához mások segítségét is igénybe vette, maga csak a lírai költészet fajairól írt, de teljesen ő végezte az összes költemények kiválasztását. A másfélezer hasáb-lapra terjedő nagy kötet mindmáig a legteljesebb s leggazdagabb

anthológiánk, mely az egyidejűleg készült *Képes Irodalom-történet* (1895.) mellett igen jó szolgálatot tett, nemcsak az ifjúságnak, hanem a költői irodalmunkat kedvelő műveltebb közönségnek is.

Mire ez elkészült, már egy másik nagy s még fárasztóbb munkába fogott. De Endrődöt a fáradság sohasem riasztotta vissza, ha munkájával jó szolgálatot tehetett, s ilyen hivatalos működése terén is talált, mely tárgya szerint is érdekelt s eredményében hézagpótlóan hasznossá vált. Ez az angol parlamenti *tárgy- és névmutatók* mintájára az 1861-től 1892-ig tartott országgyűlésekről készített *Általános mutató* volt, mely a gazdag tárgyalási anyagot nemcsak a későbbi országgyűlési viták, hanem a történelem számára is értékesíti. Mint az előszóban mondja: „három évi szakadatlan munkára” volt szükség, míg a 9 országgyűlés 340 kötetre rugó napló- és irományköteteinek rengeteg anyagát a szerkesztőség tagjainak segítségével feldolgozta. A több mint ezer hasábra terjedő, rendkívül fontos munka további kötetei a későbbi országgyűlésekről még több mint 20 éven át szintén az ő felügyelete és utmutatásai szerint készültek.

A politikai élet azonban, bár benne élt, annál kevésbé vonzotta, mert nagyon jól ismerte, nemcsak az elmúlt évtizedek vitáinak, hanem az újabb pártos harcok titkos rugóit. Csak egyszer fakadt ki erősebben, midőn 1895-ben annyira tisztelt ifjúkori barátját, a miniszterelnököt megbuktatták, de ezt a költeményét is csak később adta ki.

Mikor a millenniumi készülődések izgalma s az országos ünnepek zaja egy időre elnémította a pártharcokat, a dicsőséges múlt s a munka békés ünneplése pedig mindenkinek lelkét az elégtűlt öröm nyugalmával töltötte el: az ő lelke azoknak harcain, dicsőségén és hazafi-keservén borongott, akiknek emlékét a nemzeti kegyelet eddig is szeretettel ápolta s amelyeken az ő romantikus lelke már kora ifjúságában elmerengett. Ez a kegyelet, melyet több mint három évtized óta Thaly Kálmán ápol rajongással, még nálunk is szokatlanul tüzes lelkesedéssé fokozódott, midőn 1892 és 1894-ben Káldy Gyula a kuruc-világ költészetét a maga által gyűjtött és hangszerelt dallamokkal mutatta be Akadémiánkban s fő-

városi és vidéki hangversenyein. Egyszerre mindenfelé felhangzottak az édes-bús kuruc nóták, népszerű lett a varázshangú tárogató, melynek utolsó hatását a „kalapos király“ halála után támadt nemzeti felbuzdulás idejéből jegyezte föl egyik emlékirónk. (Keresztesy József 1790.)

E versek és dallamok senkire sem hatottak mélyebben és termékenyítőbben, mint Endrődire. Gyönyörködve hallgatta s merengései közt dudorásztta az ismerős s mégis új nótákat és e hangulat közepett tovább zsongott lelkében a fölkeltett érzés és gondolat. Érdeklődése rávezette egyenesen a forrásokra: sorra szedte Thaly történeti kiadványait, s ahol egy-egy jellemző sor, mondás, történet vagy jellemvonás megkapta figyelmét, mindazt kijegyezte, s mikor így — mondhatni — megtelt a lelke a kuruc-világgal, a jegyzetekből egy-egy motívumot kikapva, a régi kuruc versek hangján dalba szőtte érzelmeit, előbb csak próbául (melyek közül néhányat nekem már 1894—95. telén mutatott), utóbb azzal a komoly becsvággyal, hogy a kuruc-világ lelkét, érzelmeit megjelenítse, mintegy „korrajzot adjon dalokban“ arról az időszakról, mely annyi dicső példáját tartotta fenn az önfeláldozó s rajongó hazaszeretetnek. Daloskönyve *Kuruc nóták* címen már 1896 őszén kikertült sajtó alól, Thaly Kálmánnak ajánlva. Az előszóban azt mondja, hogy „soha életében több gyönyörrel nem dolgozott munkán, mint ezen a kis nótáskönyvön“ s ez meg is látszik a költemények lendületes hangján: a régi idők hangulatai s érzelmei olyan ötletes, könnyen folyó rithmikus és népies nyelven szólalnak meg, mely egyszerre megkapja a figyelmet. Semmi sem mutatja jobban, mily hódító kedveltségre kaptak e nóták, mint az, hogy csakhamar (1898) 2-ik, s utóbb (1906) 3-ik kiadást értek, többet közülök megzenésítettek, sőt az egészet németre is lefordították. A költő nevét pedig népszerűbbé tették, mint előbb s később írt köteteinek bármelyike. Érdeme mindenesetre az is, hogy a hazafias kegyelet ébrentartásával, sőt fokozásával hozzájárult a közhangulat olyan előkészítéséhez, hogy a Rákóczi és társai száműzetésére vonatkozó 1715-iki törvény eltörlésével, hamvaikat hazahozhattuk az anyai földbe.

A *Kuruc nóták* nagy sikere után az Athenaeum készséggel

kiadta Endrődi *Összes költeményeit* is. A négy szép kötetben, melyeket „szeretete és hálája“ jelül Wekerle Sándornak ajánlott, együtt van az 1867-től 1897-ig írt jóformán minden költeménye vagy 50 darab kisebb fordítással együtt. Kötetekre rugó prózai elbeszéléseit, tárcacikkeit és irodalmi tanulmányait nem is számítva, íme csupán verses munkái s ezek közt lírai költeményei oly nagy számuak, hogy egy hosszú élet munkásságának is elég volna. E nagy termékenységnek forrása mindenestre gazdag kedélyvilága s az a könnyen hangolható érzékeny lírai természet, melynél fogva költőnk lelkét a legkisebb érintés rezgésbe, mélyebb benyomás pedig tartós háborgásba hozza s az érzelmek és képek egész raját kelti fel; ezek aztán szinte önkénytelenül csengő-bongó rímes szavakban szólalnak meg, vagy zúgó harsogásban törnek ki. Erényei és hibái egyaránt ebből a könnyűségből fakadnak, különösen az ifjabbkori alkotásokban. Később az élettapasztalások hatása alatt világnézete tisztul, reflexiói emelkedettebbek s alkotásai szerkezetben és formában is gondosabbak lesznek. Az ifjúkori költeményekből meg a fordításokból egy csomó bizonyára elmaradhatott volna, de költői fejlődése, 30 évi lelki élete így jobban letükröződik, s ő ezt akarta. „Nekem gyönyörűség volt megfutni pályámat a *szép* szolgálatában, s gyűjteményem nem akar egyéb lenni, mint egyszerű beszámolás. Itt van az egész életem rímekben“ — írja az előszóban. Ennek a 30 évi költői munkásságának érdemeit ismerte el Akadémiánk is, midőn 1898. évi nagygyűlésén Endrődöt tagjai sorába iktatta.

VI.

A négy kötettel azonban még nincs befejezve Endrődi-nek sem költői, sem írói működése. Még nagyon termékeny évek következtek, az új század első tizedében, sőt azon túl is, szinte haláláig. S ami 30 évi költői, főképp lírai működés után feltűnő jelenség, költői szelleme még folyton új meg új ágakat hajt s fejlődést mutat, nemcsak tárgykörének bővülésében, hanem lelki életének, gondolat- és érzületvilágának megnyilvánulásában is.

Az új század küszöbén betöltötte élete 50-ik évét, amikor — még kevésbbé küzdelmes élet után is — hajlik a lélek a multba tekintő merengésre, az elmélyedő gondolkozásra: fölmerül a lét és nemlét, a mindeneket megtartó istenség s a közelgő elmulás és a küzdelmeket felváltó örök csend gondolata. Régibb költeményei közt is van egy-két ilyen költeménye, de ezekben az alig elmult fájdalom hangulata izzóbb, nyugtalanabb; az újabbakban a mindinkább erősödő vallásos önmegadás, a mindennel kibékülő érzés megnyugtató csendje hallatszik egyszerű, tiszta, szinte imádságos hangokban. Ezeket foglalja össze 1901 végén *Isten felé* c. szép kötetében. Akadémiai székfoglalóul is ezekből olvasott fel néhányat 1901 nov. 4-én, mielőtt a kötet megjelent volna.

A könyvecskét — hálás visszaemlékezéssel a Fővárosi Lapokra — Vadnai Károlynak ajánlotta, aki kezdettől fogva rokonszenvvel, atyai jósággal kísérte lépteit. Az ajánló levélnek a multakra visszaemlékező elegikus hangja épp oly megható, amily jellemző benne a kötetre vonatkozó önvallomása. „Ennek — úgymond — az volna a hivatása és célja, hogy a vad élethajszában, kapzsiságban és dulakodásban agyongyötört lelket a szomorú földiségből boldogítóbb eszmények felé irányítsa. Azt akartam, hogy az a tusakodó, lázongó, hitetlen emberi lélek, gúny és keserűség közt vergődve, szenvedések és bánkódások tisztító tüzén át eljusson a hit vigaszához s megnyugodjék Istenben. Nem szolgáltam felekezeti célokat, csak az az örök emberi érzés lebegett előttem, mely inkább keresi az igazságot az egymást szeretés nemes gondolatában, mint a romboló, sötét gyűlölködésben.“ E tiszta hitvallásból fakadó magasztos érzelmek kifejezésével eljutott Endrődi költészete a delelő pontjára.

De még nem tette le a lantot, még van mondanivalója; ha felújulnak régi emlékei s egy-egy fájó sóhaj vagy késő vágy szakad föl lelkéből, el-eltűnődik a mulandó életen, érzi az alkonyulás közeledtét, de nem zúgolódik, hanem csendes humorral mendegél az öregek országútján (*Öregség*, 1904). Jobban busítja a tétlen nemzeti élet; a történeti emlékek látára, az elhunyt nagyok emléknapjain (*Pusztaszer, Drégely, Kőrösi Csoma S.*) elegikus hangon ad kifejezést hazafias

érzelmeinek. De vannak alkalmak, midőn java férfikorára emlékeztető szárnyalással és erővel fejezi ki gondolatait, így a *Petőfi halála évfordulójára* írt dithyrambjában, meg a Kisfaludy-Társaság 1904-iki ünnepi ülésén felolvasott *Contra festa* c. hazafias ódájában, melyben haragos kttöréssel korholja nemzetét a sok parádés, hazug ünneplésekért:

Cifrálkodó népség, hivalkodó nemzet,
Áldomások rabja, ünnepek bolondja,
Mikor térsz eszedre? Az lesz a te veszted,
Hogy sohasem gondolsz a hétköznapiakra!

Pusztuljon az üres, áldatlan parádé,
Legyen egész lelkünk a szegény hazáé . . .

mert csak ha „a haza ott lángol minden gondolatban“, s „ott lüktet igazán minden szívverésben“, ha a szántóvető, munkás, tudós, költő, művész „verítékét, fényét mind a haza kapja“:

Majd ha a műveltség nem lesz hiú cégér,
És a hazafiság nem visel álarcot,
Majd ha szabadságért, magyar dicsőségért
Megvivjuk a döntő, diadalmas harcot, . . .
S büszkén odaállunk a független, szabad nemzetek sorába:
Te megtisztult, erős, dicső Magyarország —
Akkor ünnepelhetsz Isten igazába'!

Ezt a hazafias hangot kiegészíti még egy-egy megkésett kuruc nóta, mint a *Bujdosó kuruc éneke* meg a *Labanc ország* c., melyek bena saját kora nyomoruságain keseregve, a haszonleső, labanc gondolkodású hazafiak gyáva lemondását ostorozza.

De van még e kötetben, melyet *Tarló-virágok* (1904) s a következő évben meg bővítve *Őszi harmat után* címen adott ki, van egy csomó költemény, melyeknek hangja új s eddig nem zendült meg lantján: ezek az *Anakreoni dalok*, legtöbbször az eredeti 3¹/₂-es jambusi versformában. Valóban nem lenne teljes Endrődinek egyéniségéről és költészetéről adott jellemzésünk, ha hiányoznának e költemények, melyeket utóbb 60-ra szaporítva 60 éves korában (1910) külön kötetben is kiadott. Azoknak a deákori bordaloknak folytatásai ezek, melyeknek hangulatát később elnyomta életének küzdelmes

folyása, de amelyek öregedő kora nyugalmasabb éveiben újra visszatértek. Az a vidám, sőt néha dévaj hangulat ez, mely a munka fáradalmi után jóbarátok bizalmas körében, vig pohárcsengés közt elfeledteti az élet minden bajoskodásait, s főkép a hanyatló kor szenvedélytelen korában élvezni engedi az élet apró örömeit; a multak emlékei, a rózsás kor álmai már nem nyugtalanítják, de ha azok „kigyuló melegénél fel-lángol is“ néha, jó bor mellett „játszi ötletek“ tarka pillangói röpködnek körül, s feledtetik a bút, a gondot.

Még 1904-ben kiadta *Válogatott költeményeit* is, s ezek a kötetek (az *Isten felé* c. is beleszámítva) kívánt alkalmat nyújtottak Akadémiáknak, hogy az 1901—7. évkörbe eső munkáiban „egész költői munkásságát kitüntesse“, midőn az 1908. évi nagy jutalom mellett, mely Mikszáth Kálmánnak jutott, a bíráló-bizottság s az osztály egyhangú javaslatára a *Marczibányi-jutalomra* érdemesítette. Beöthy Zsolt kitünően jellemző jelentése (*Akad. Értesítő* 1908, 264—5. l.) kiemeli, hogy Endrődinek közel négy évtizedes költői működését „a költészet hivatásának nemes felfogása, a költői érzés és kifejezés gazdagsága és versművészetének szépsége tüntetik ki“. Endrődi költeményei valóban „egy igazán költőileg végig-érezett életnek“ hű tükre.

Endrődi írói működése azonban még jóval tágabbkörű. Az Athenaeum megbízásából még 1899-ben írta *Századunk irodalma képekben* c. kor- és irodalomtörténeti munkáját Széchenyi fellépésétől a kiegyezésig. Nem szakmunkát akart írni, csak nagy vonásokkal rajzolt írói arcképeket a nagyközönség számára; de jellemzése nem mindig tárgyilagos, míg az igazán nagyok működését lelkesen, sőt elragadtatással ismer-teti, némelyek (pl. Bajza s általában a kritikusok) iránt el-elfogult és igazságtalan. Tárgyilagosabb jellemzés van azok-ban a kisebb cikkekben, melyeket *Vajda János*, *Bartók Lajos* költeményei, a *Magyar népdalok* és *népballadák* s *Abonyi Lajos* elbeszélései elé írt bevezetésül.

Évtizedeken át szorgalmas részt vett az irodalmi társu-latok munkáiban is, így az Akadémia és Kisfaludy-Társaság körében résztvett a költői pályamunkák bírálatában s emitt többször tartott felolvasást is mind a havi, mind az ünne-

pélyes gyűléseken. Továbbá igen emlékezetes működést fejtett ki a Petőfi-Társaságban, melynek egyik alakító tagja (1876) volt, s utóbb örökös alelnöke lett (1906); első kiadványai közt jelentek meg költeményei (1877/78), dolgozott a Társaság lapjaiba (*P. T. Lapja* és *Koszorú*) s gyűlésein többször olvasott fel költeményt és irodalmi értekezést (Petőfiről, Vörösmartyról), Szana T.-sal pedig szerkesztette a *Petőfi-Album* c. díszkönyvet. Mint alelnök, különösen sokat fáradozott a *Petőfi-ház* megszerzése s a *Petőfi-könyvtár* és *Ereklye-Múzeum* anyagának összegyűjtése körül. Szerkesztette végül Ferenczi Zoltánnal a *Petőfi-könyvtár* című vállalatot, melynek XVII. (*Petőfi a magyar költők világában*) és a XXX. (befejező) kötetét maga állította össze; az utóbbiban *Petőfi napjai a magyar irodalomban* cím alatt időrendi sorban összegyűjtötte a költőre és munkáira vonatkozó összes cikkeket a legkisebb megjegyzéssig, nyolc évről 42 különböző hirlapot és folyóiratot kutatván át az adatokért.

VII.

Ekkora elfoglaltság, ilyen sokágú munkásság közepett egyedüli pihenője az a néhány óra volt, melyet hébe-hóba vidám baráti körben tölthetett. Nyaranta, mikor a baráti társaság elszélyedt, maga is kirándult, már nem a tengerekre, hanem csak a közeli szebb erdős vidékre, vagy oda, ahova annyi fájó s édes emlék fűzte, a Balatonra: rokonokat, jóbarátokat látogatni. Ilyenkor engem is rendesen útba ejtett Fonyódon s felejthetetlen napokat töltöttünk együtt. Emlékezetes marad különösen 1902., 1908. és 1915. évi többnapos látogatása; 1908-ban régi kedves tanárunk, Vajda Ödön apát meghívására, ellátogattunk Zirczre is, melynek környékén ő egykor, ifjúkorában, annyit gyönyörködött az erdőzúgásban s a titokzatos holdvilágos éjszakákban.

De haját már egyre jobban „dérrel lepi be az élet őszi gondja s kedélye derűjén — úgymond — már a tél csilláma reszket“. Mióta meghalt öreg, de mindvégig vidám lelkületű édesanyja (1908 dec.), felnőtt fiai pedig elköltöztek hazulról, nővérével együtt magára, sokszor éppen egyedül maradt;

1910 kora tavaszán tehát maga is otthagyta zajosabb városi lakását (IV., Havas-utca 7. sz.) s felköltözött a Rózsadombra, a Bimbó-utca legvégére (32. sz.). Innét már csak hivatalába járt le; de bőven kárpótolta a szabad levegő, a szép kilátás s mindenek fölött a csend és nyugalom. „Oly édes itten csöndben lenni“ — így szól a *Rózsadomb* c. költeményében:

Odalenn láрма, szitkozódás,	Odalenn hajsza, itt fenn béke,
Garázda gond, füst és korom:	Csillagok az éj fátyolán, —
Itt fenn rigófütty, pítypalattyszó,	Úgy hajlik rám a tiszta égbolt,
Napfény a lengő lombokon.	Mintha Isten hajolna rám!

Órákig el tudott nézegetni s gyönyörködni a kertben s a környék sétaútjain, elandalogni a múlt emlékein s az eliramló élet mulandóságán. De humora öregségében sem hagyta el (*Öreg úr dala*); s ha már nem mehet le a jóbarátok társaságába, egy-egy névnapi vagy más ünneplő alkalommal elküldi vidám ötletekkel fűszerezett köszöntőit. Mert ő már csak egy-egy pohárka mellett mulathat, s mikor a „kegyetlen Aeuskuláp“ ezt is eltiltja, — *A viz dicséreté*-ről ír anakreoni-nótát. Én mindamellett — mint már vagy 10 év óta — még 1912-ben is küldtem neki Sándor-napra néhány palack édeskés újbort, amit régebben nagyon szeretett s rendszeren hevenyében írt pompás rigmusokban köszönt meg. (Egy ilyen verse az *Anakreoni dalok* kötetében meg is jelent.) Most is így tett, de köszönő verse már nem a régi vidám hangon szólt, címe is *Borongás*. Kiadatlan, mindössze három versszak, legyen szabad ekkori hangulatának jellemzésére felolvasnom:

1. Szemben üldögelek
A boroddal, pajtás,
S mellemből szakadoz
Egy-egy mély sohajtás:
A borod most is a
Régi még, barátom,
Hej, de hova pusztult
Az én — ifjuságom!?	Álomnak is emlék,
Emléknek is álom,
Csak úgy rémlik most már
Az én — ifjuságom.
2. Valamikor, egykor
Nem néztem, de ittam,
S ifjú tüze égett
Zengő dalaimban.	3. Mégis, köszönöm, hogy
Küldöttél belőle,
Legalább emlékszem
A letűnt időkre;
Éveim bogáncsát
A nedvébe mártom,
S tűzében fölreszket
Boldog — ifjuságom.

Az élet vándorútján egyre fáradtabban tipeg, a magasba vágyó madár szárnyai nehezen nyílnak repülésre, az ihlet, a Múzsza látogatása egyre ritkább. Előveszi hát régibb és újabb köteteit, mindegyikből választ néhányat, nemcsak a legjobbakat, a legkedvesebbeket is — költői érzületvilágának mindenestre leghivebb tolmácsait — a legutolsókig, s a gyűjteményt *A pálya végén* cím alatt 1914-ben kiadja „Szülővárosa, Veszprém lelkes közönségének” ajánlva.

Ezzel — úgy hitte — befejezte működését: élete bealkonyult s „közelget a nagy éjjel”. De még hátra volt hat küzdelmes esztendő, tele izgalmaival, hazafi- és házi gondokkal, melyek az agguló költő éjszakáit is fölverték (*Viharok fölött.* 1914 okt.). A következő év nyarán ellenállhatatlan vágya támadt, még egyszer végig járni a Balaton kedves emlékü partjait s elbúcsúzni tőlük örökre. De a látogatás csak izgalmaival növelte s két jóbarátja társaságában már nagyon kimerülten érkezett hozzánk s aztán haza. Az őszi és téli hónapokban többször betegeskedett; 1916 január 20-iki levelében is erről panaszkodik, de azért figyelemmel kíséri a közdolgozat. „Hej — írja — ha nem savanyodott volna meg bennem minden ifjúság, úgy érzem, még egy kötet kuruc nótára lenne itt alkalom, minden régebbi történelmi vonatkozás nélkül! De ezt a kötetet már másnak kell megírnia, — én eljátszottam játékaimat.”

Az új kuruc nótákat csakugyan nem írhatta már meg; más harc foglalta el: a mindennapi küzködés az élet egyre fokozódó bajaival. Érezte, hogy támaszra, segítségre lesz szüksége, aki szeretettel és megértéssel osztozik gondjainak bajaiban. Nem kellett keresnie, rég megtalálta abban a nőben, akinek már 1882-ben a *Lengyelországi harangok* című legendáját (megjelent a *Köszorú* 1883-iki 1. számában) ajánlotta, elhunyt felesége nagyváradi barátnőjében, ki egykor tanúja volt családi boldogságának, utóbb vigasztalója mélységes gyászában. Azóta rég özvegyé lett ő is, s a költő kértére hajolva 1916 április 10. óta mint felesége, megosztotta vele az öregség terheit. S ez volt szerencséje: a még harmadfél évig tartó háború s utóbb a két forradalom rémes napjai olyan bajokat zúdítottak ránk, melyeket nélküle, az ő

aggódó szeretete és segítsége nélkül aligha tudott volna elviselni.

Az így szerzett nyugalomban elrendezte iratait s szép könyvtárát, melyet Heine és Petőfi összes kiadásain kívül még sok első kiadású költői munka tett értékessé, s végül összeállította nyolc kötetre tervezett költői és prózai munkáinak anyagát.

Megérte még a rémuralom bukását, s volt még két öröm, melyet arra tartogatott sorsa, hogy annak sugaraival a baráti és fiúi szeretet bearanyozza élete utolsó esztendejét.

Midőn 1919 őszén nyugalmaztatását kérte, nem volt országgyűlésünk, de mihelyt összeült a nemzetgyűlés, egykori tisztviselőtársai maguk tettek lépéseket, hogy 28 évi napló-szerkesztői szolgálata után Endrődi megfelelő kitüntetésben részesüljön. *Elnöki tanácsossá* neveztetván ki, az erről szóló értesítést a legmelegebb elismerés kíséretében küldötte meg neki a nemzetgyűlés elnöke. Jóleső érzéssel fogadta, annál inkább, mert nem várta s nem kereste a kitüntetést.

Még mélyebben érintette az a távirat, majd levélbeli értesítés, melyet Amerikában élő idősb fiától kapott, kiről — a háború alatt — már évek óta semmi hír sem érkezhett. Azt írta, hogy jó dolga van, meg is nősült, magyar lányt vett feleségül, s ha atya — mint írta — már nem vállalkozhatik a nagy utazásra, mihelyt lehet, ők jönnek haza, két szép gyermekükkel, kiket apja s anyja nevére kereszteltettek. A kegyelet és gyengéd fiúi szeretet ennyi jele nagyon meghatotta. Hát megláthatja még nemcsak fiát, hanem unokáit is. Százfélét is tervezgetett: mint fogadja, hogyan mulattatja majd a kicsinyeket. Az öröm s a reménylett viszontlátás boldog izgalma meghozta még egyszer ihletét is. Amit egyszer már tervezgetett, most megvalósította: előkereste azokat a bájos gyermek-meséket, melyeket még első, korán elhunyt gyermekeinek írt; ezeket megtoldotta újakkal s egyéb rokonhangulatú költeménnyel: a nagyapó gyermekkori tanulságos eseteivel, mókáival. Mennyi szeretet, mennyi játékos jótanács árad minden sorából, a ragyogó képzeletnek, a csengő rithmusnak és a nyelvművészetnek mennyi bája mindenütt. Milyen szép könyvecske lesz ez, — mondogatta — s hány fiucska és kislány

fog ennek örülni karácsonykor, de legjobban mégis az ő várva-várt kis madarait fogja az mulattatni, oktatgatni, ha most még nem, hát pár év múlva.

E boldog tervezgetések közben látogattam meg a múlt év őszén. Rég nem találkoztunk s nagyon örült látogatásomnak. Egyedül volt, s a délutáni verőfényben sütkérezett — cigarettázgatva. A közelmúlt rémes emlékei elől a múltba menekültünk, a régi jó időkbe. Aztán készülő könyvecskéje korrektúráit akarta mutatni, de alig birt az íróasztaláig vánszorogni, pedig különben, azt mondja — elég jól érezné magát. Csak még e könyvé megjelenését érje meg!

Másnap — tudta nélkül — megsürgettem a nyomdában a szedés tördelését s Kriesch Laura szép rajzainak nyomás alá készítését. Az Athenaeum igazgatósága, mely mindig nagyon figyelmes volt iránta, azonnal intézkedett is, úgy hogy az illusztrált kötetke iveit pár hét múlva még átnézhetette. Készen voltak a *Játszi órák* c. művésziesen kiállított kötet revideált ívei, de szerzője már fájdalmas sejtéssel írta rá az ajánlást: „Kis unokáimnak, akiket nem ölelhettem az életben“.

Mikor újból meglátogattam, már ágyban találtam: nagyon gyengének érezte magát, orvosságot szedett s csak szemei hálás pillantásaival köszöngette neje gondos figyelmességeit. Ha magunkra maradtunk, egy-egy sóhaja, egy-egy töredék mondata árulta el, merre járnak gondolatai.

Pár nap múlva jobban lett s föl is kelhetett; azután ismét gyöngeség következett, de fájdalomról ilyenkor sem panaszkodott.

November 7-én aránylag ismét jobb napja volt, s orvosát is meglepte arca s kedélye nyugodtságával. Karosszékekben pihenve rá is gyújtott — az utolsó cigarettára. Aztán, alig távozott el orvosa, hirtelen ismét bágyadság lepte meg, s néhány perc múlva minden agónia nélkül — kimúlt.

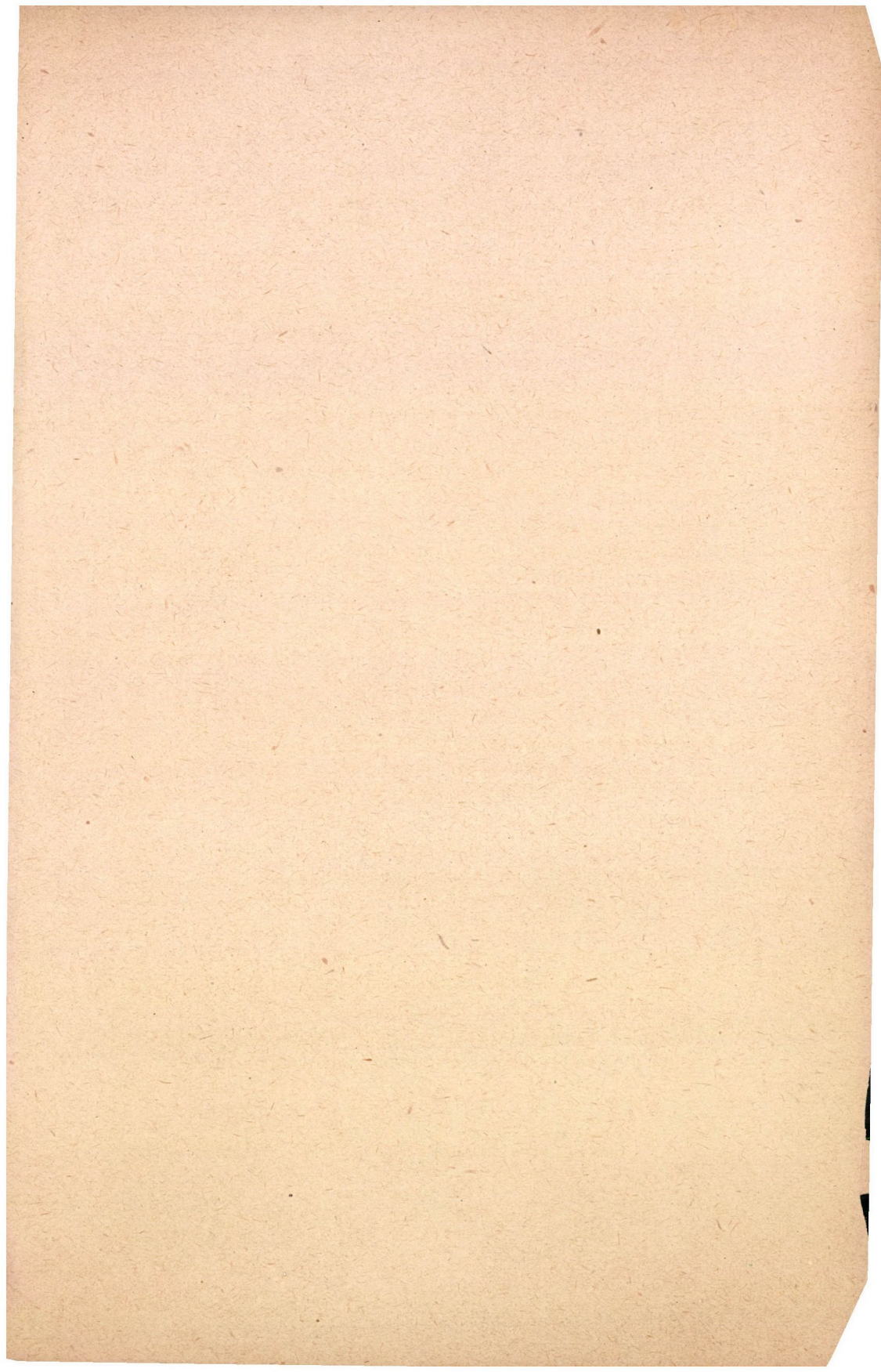
Mint egész élete, olyan csendes és zajtalan volt elmúlása is. Mindig kerülte a feltűnést, a szereplést, s ha lehetett, még a személyes felolvasások alkalmát is. A magány, a családi kör s néhány jóbarát társasága — ez volt az ő világa, a szabad természet, a költészet — az ő temploma. Szeretetet lakta szívét, szeretetért epedt háborgó ifjúságától haláláig;

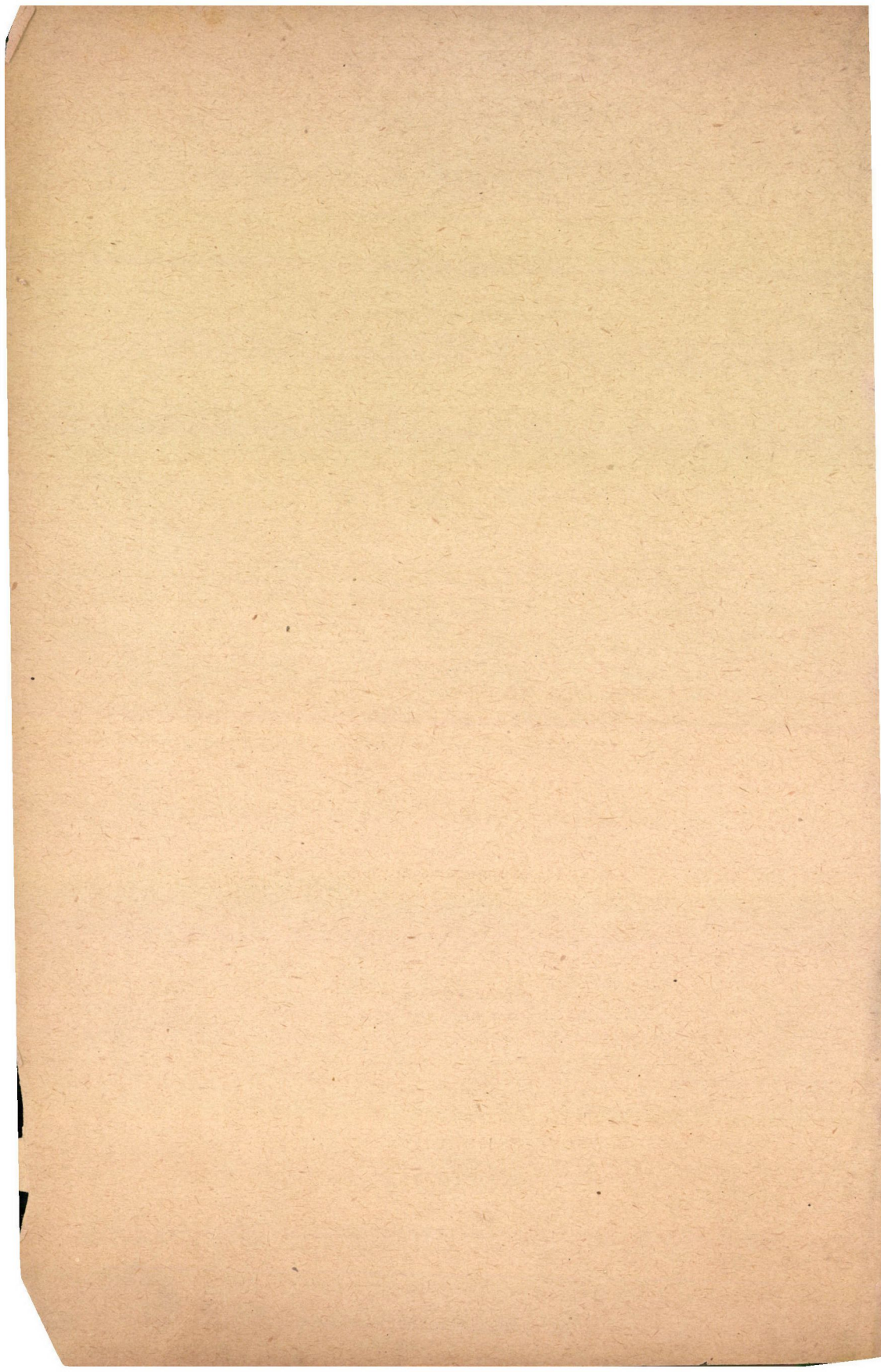
az volt minden örömének s ezernyi szenvedésének is forrása. De sem a bánat, sem a szenvedések nem törték meg; élete első felét ez a küzdelem foglalja el, második felében szakadatlan munka köti le küzdelmekben megedzett erejét. Bánát enyhítette, a munka örömét fokozta a költészetnek szinte áhítatos művelése. Ami szép és csodás a természetben, ami jó és igaz az emberben, ami tiszta az erkölcsi világban — az vonzotta, a haza dicső múltja, a kultúra igazi értékei lelkesítették, az emberi nyomor és szenvedés meghatotta, az álnokság és gonoszság, a gyűlölködő pártosság felháborította; de akármilyen érzelmét fejezte ki, azt a költészet „édes, vigasztaló igézete alatt“ mintegy vallomásként, mindig őszintén, mindig égbetörő ihlettel mondotta el, mert neki a költészet — mint egyik legszebb költeményében (*A költészethez* címűben) mondja — „sohasem volt játék“, ő azt mindig, haláláig „szentnek tartotta“.

Ezek a tulajdonok indították a Petőfi-Társaságot arra, hogy halála hetében egyhangúlag neki ítéljék a Társaságnak 1920. évi Petőfi-nagydíját; ezek a jeles tulajdonok szereztek költészetének megbecsülést tágasabb körben is; egyéni szeretetreméltósága, szívbeli jósága, vidám kedélye pedig biztosították számára oly sokak szeretetét.

S ezzel ő mindenkor beérte. Bár sikereinek örvendett, nem kinozta becsvágy, hogy a nagyokhoz mérjék, velük párhuzamba állítsák; nem akart, nem is tudott napként ragyogni, megelégedett, ha csillagfénnel, szelíden ragyoghat. Az a költészet-kedvelő közönség, mely Endrődi érzelmei, hangulatai, gondolatai változatos és művészi kifejezésében évtizedeken át eddig is igaz gyönyörűséget talált, költészetének tiszta légkörében bizonyára még sokáig fog enyhületet találni, mint ahogy megóvjá nevét az elfeledéstől az irodalomtörténet, mely mindenkor elismeréssel fogja följegyezni, hogy 1920 november 10-én az utolsó félszázad magyar lírai költészetének egyik legkiválóbb művelőjét kísértük örök nyugvóhelyére.*

* Endrődi teljes életrajzát *Összes Munkái* bevezetésével fogom közölni.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XIX. KÖTET. — 4. SZÁM.

VÉCSEY TAMÁS T. TAG
EMLÉKEZETE.

IRTA
NAGY FERENC
R. TAG.

(FELOLVASTA A M. T. AKADÉMIA 1921 NOVEMBER 28-ÁN TARTOTT ÜLÉSÉN.)

Ára 10 korona.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1922.

A pápai ref. főiskola nyomdája.

Vécsey Tamás emlékezete.

Felolvasta 1921-november 28-án Nagy Ferencz r. tag.

Tekintetes Akadémia!

Már közel 10 éve, hogy Akadémiánknak egyik legbuzgóbb és közszeretetnek örvendő tagja, jeles kollégánk: Vécsey Tamás sorainkból kivált. Még oly időben költözött egy jobb hazába, amikor még senki sem bírta elképzelni sem, hogy ez a szép és a természet által oly dúsan megáldott ország valaha darabokra lesz tépve; amikor ő maga még mint teljes lehetetlenségre gondolt volna iszonyattal arra, hogy az a föld, ahol ősei nyugosznak, ahol született, ahol gyermekéveit töltötte, ahol első nevelését kapta s fiatalos lelkesedéssel magásra törő pályáját megkezdte — egy reánk kényerített szerencsétlen világháború borzasztó következményétől el lesz szakítva a haza testétől, s idegen járom alá fog kerülni. 73 évet élt abban az előbbi szép, nagy Magyarországon; nem idő előtt ment el tehát tőlünk, még elég jókor, hogy összeomlásunkat ne kelljen látnia s abban a biztosnak hitt reményben, hogy amely hazáért küzdött és fáradozott, nemcsak örökké meg fog maradni, de még nagyobb, szebb és gazdagabb lesz.

Vécsey Tamás *Szikszón* Abaújmegyében, 1839 február 24-én született régi magyar nemes családból, mely az utolsó 400 év alatt adott a hazának vitéz katonákat, tudós papokat, tekintélyes ügyvédeket, egyházi és vármegyei tisztviselőket. Atyja *György* több vármegyének táblabírája s Abaujnak 1849-ig számvevője, 1861 végétől haláláig tisztii főügyésze; a szabadságharcban a szikszói nemzeti őrsereg főhadnagya és év-

tizedeken át a szikszói ev. ref. egyház főgondnoka. Anyja *Szedliczky Rózsa*, kinek nemes érzését legjobban tanúsítja, hogy mindenik gyermeke mellett egy-egy árva fiut tartott játszó-, majd iskolatársul, így pótolván az akkor még hiányzó árvaházakat.

Iskoláit 1845-ben kezdte meg szülővárosában, ahol akkor nemcsak elemi iskola, hanem gimnázium is volt. De az 1852-iki tűzvész a szikszói templomot és egyházi épületeket elhamvasztván, az ottani gimnázium tarthatlanná vált, minek folytán Vécsey az V. osztályba Miskolcra került, ahova jeles tanárát: Finkey Pált követte, akinek különösen a klasszikus nyelvekben, ép úgy mint a költő: Lévay Józsefnek a magyar nyelvben tökéletes jártasságának szilárd alapját köszönhetette. Finkeyt azonban már 1853-ban Sárospatakra hívták, Vécseyt pedig atyja ugyanekkor a hirneves *eperjesi* kollégiumba vitte, hol Vandrák, Hazslinszky, Herfurth, Krajzel, Limberger és Czundel Károly tanárok csakhamar szeretni és becsülni tanulták a szorgalom, fegyelem, erkölcsi viselet és tanulás szempontjából jól megismert hatodik osztálybeli tanulót. 1855-ben a kollégium főgimnáziumát Thun nyilvánossági joggal ruházta fel s az iskolai ünnepélyen Vécsey magyar költeményben tolmácsolta az ifjuság érzelmeit s az ott először tartott érettségi vizsgát kitűnően tette le. A Thun-féle rendszer talán Eperjesen volt leghelyesebben megvalósítva: az eperjesi evangélikus tanárok mind látogatták a német egyetemeket, ismerték Bonitz szellemét. A németesítő irányt azonban nem követték s így a mi jó az 1854. évi „Entwurf“-nak nevezett tanrendszerben, azt életbe léptették, ami azonban germanizációra szolgált, azt hazafiasan mellőzték, az evangélikus Tomaschek „Schulrath“ elnézésével, aki azonban mégis azt megkövetelte, hogy a bizonyítvány német legyen. Az eperjesi kollégium tanítási szellemét s módszerét hiven tünteti fel maga Vécsey amaz Emlékbeszédben, melyet *Vandrák* fölött mondott 1885-ben az Akadémiában. A kollégium nemcsak *tanító*, hanem *nevelő* intézet volt. Sok ember köszöntötte jellemfejlődését Vandrák ethikai előadásainak, a kizárólag tanári hivatásuknak élő tanférfiak példája és oktatása kifejleszté sokakban az igazság olyan fokú szeretetét, hogy ne „ioco quidem menti-

retur“ és a jognak olyan finom érzését, mely parányi tárgyaknál sem szünetel s melyet soha nem vesztegetett meg semmiféle diákcsíny.

1856 augusztus 2-án hagyta el Vécsey az eperjesi kolégium főgymnáziumát, keblét háláérzet töltvén el a jeles tanárok iránt, akik szépre és jóra tanították s buzdították. Ősszel belépett a budapesti egyetem jogi karába. Wenzel és Pauler volt akkor az ifjuság kegyeltje. Pauler mindig mintaszerű s nyomtatás alá adható kizárólag magyar előadásokat tartott, Wenzel kedélyesen és érthetően, de többnyire átgondolt szerkezet nélkül közölte hallgatóival saját buvárlatainak nemcsak tudományos, hanem mulatságos részleteit is. Tetszett Vécseynek a jogtanári hivatásnak eszményi felfogása, melyet Wenzel hirdetett s mely érthetővé teszi *Cicero* eme szavait: „jus civile docere semper pulchrum fuit“. Jelesebb tanítványait: köztük Vécseyt is, tudományos légkörbe vezette Wenzel; megkedveltette velük a külön és a részszerű jogok vidékeit, de még inkább a források keresését, olvasását. Tudott buzdítani a könyvtárak szorgalmas látogatására, mintha *Plinius* szavait igazolta volna: „ingenia hominum rem publicam bibliotheca facit“. Wenzel tanári nagysága azon alapul, hogy kutató szellemet, búvárlati ösztönzést adott tanítványnaiak. Vécsey is neki köszöni a tanári pályára irányuló első impulzust; majd *Fogarassy* János, az Akadémia nagy szótárának tudós szerkesztője, aki Szikszón tanult, mikor még Vécsey Zsigmond, a Tamás szépapja volt ottan ev. ref. lelkész s ennek támogatásában részesült, vette pártfogása alá s ajánlotta az egyetemi tanárok és akadémiai tagok figyelmébe, akik mind megismervén a törekvő Vécseyt s kitűnő kolloquiumai és államvizsgálatai, tudományszeretete és lelkesedése, végül approbált szigorlatai alapján bátorították a habilitációra s megnyerni kívánták a tanári pályára. E végből külföldi egyetemekre készült, de *Pauler* ajánlására 1861-ben báró *Eötvös* József reábizta fiának, *Lórándnak* nevelését. Így jutott a nagy államférfi, tudós és költő közvetlen környezetébe és családi körébe, mely nemesítőleg és buzdítólag hatott reá s melyben nemcsak a legfenköltebb gondolkodást és mély érzést tapasztalhatta, hanem amely oly értékes összeköttetéseket szerzett neki,

melyek további haladását lényegesen előmozdították. Már ez időben a *római jog* tanulmányozásához kezdett, miután 1862-ben egyetemes jogtudorrá promoveáltatott. *Walter* és *Savigny* volt a bevezető. E mellett letette az *ügyvédi* cenzurát, melyhez a gyakorlati előkészültséget *Loisch Ede* előkelő fővárosi ügyvédnél szerezte meg. 1863-ban az egyetem jogi karánál magántanári colloquiumra bocsáttatott a „*római polgári perrendtartás és az actiókról*” szóló dolgozata alapján s a *litiscontestatioról* megtartván próbaelőadását, a kar felterjesztésére 1863 szeptember 24-én kelt udvari rendelettel *magántanárrá* képesíttetése jóváhagyatott. Az 1863—64. tanév második felében már 200 hallgató előtt kezdte meg előadásait s a cancellaria kinevezte őt a jogtörténeti államvizsgáló bizottság tagjává is.

Vécseynek jó hírnevét csakhamar széthordták figyelmes hallgatói s örömmel hallották ezt az eperjesiek, akik 1864-ben új tanszéket állítottak fel a római jog és az elméleti tárgyak számára. Vandrák igazgató egykori jeles tanítványáról, Páuler és Wenzel útján, kedvező véleményt hallván, ajánlotta, hogy Vécsey ünnepélyes vocatussal hívassék meg az új tanszékre, melyet ő, 1863-ban árvaságra jutott hét kis testvére iskoláztatásának s nevelésének kötelességét s Eperjes iránti vonzalmát érezve, elfogadott. A jogkari dékán: *Konek Sándor* kintűntető távozási bizonyítványt adott a buzgó magántanárnak, a jogi kar háladatos tanítványának, kitől Eötvösök is nehezen váltak el. „Éltem utolsó perczéig áldani fogom az órát”, írja br. Eötvösné egyik levelében Vécseynek, „melyben ön körünkbe lépett”.

Eperjesen Schmidt Gyula, Kubinyi, Vandrák és minden barátja a kollégiumnak szíves szeretettel fogadta a fiatal új tanárt, aki 1864 szeptember 1-én tartott székfoglaló beszédével rendkívül kedvező hatást gyakorolt a pártfogósági közgyűlésre. Megnyerte a szíveket. Heti 16 órában előadta a római jogot, statisztikát, a közgazdaságtant és a politikát. A nagy halmaz tárggyal csak az alig 25 éves fiatal tanár volt képes megküzdni, aki nemcsak a külföldi könyveket hozatta s olvasta figyelemmel, hanem irodalmilag is kezdett működni, vigaszt merítve Eötvös egyik leveléből, melyben azt írta a

tudós államférfiu, hogy „a több tárggyal való foglalkozás megóv az időelőtti egyoldaluságtól, a tudományok kölcsönös hatása és összefüggése iránti érzéketlenségtől“. Pár év múlva a kollégium szaporítá a jogkari tanszékeket s így a *római jog* és a *közgazdaságtan* maradt Vécsey főtantárgyául, melynek előadása mellett a jogászi alkotó és előadó képesség fejlesztése céljából „Kölcsöy“ Kört alapított és vezetett s különböző lapokban, így a *Keleti Károly* szerkesztése alatt megjelent „Politikai Hetilap“-ban, a kiegyezést előkészítő „Wiener Lloyd“-ban, a *Frankenburg Adolf* „1848“ című lapjában, mint külső munkatárs, tudományos háttérű cikkeket közölt. A kollégium első „Tudósítványa“ számára a „Szegények ügye“ cím alatt a szociális politika égető kérdését hozta napirendre. A *Csengery Antal* Budapesti Szemléje bírálati cikket hozott Vécseytől 1867-ben *Pulszky Ágost* és *Tauffer Emil* börtönügyi pályaművéről, az Akadémiai Értesítő V. kötetének rövid füzeté római jogi tanulmányaiból értekezést. — 1868-ban jelent meg első nagyobb munkája: a *Római jogtan*, amelyben ezelőtt 50 évvel megmondta már, hogy a római jognak jelentősége ránk magyarokra nézve nem abban áll, hogy itt-ott tétéles törvény, hanem abban, hogy világrészünk uralkodó nemzeteinek jogfejlődésére idomítólag hatott, jogi gondolkodását iskolázta s kihatott az emberi művelődés előmozdítására. Még 1870-ben közölte Vécseytől az Akadémia a „Fogyasztási egyletek“ című közgazdasági értekezést, melyet *Matlekovits Sándor* szakértően méltányolt a Pesti Naplóban. Nagyhatású volt Vécseynek *Máday* püspök fölött tartott emlékbeszéde, közfigyelmet ébresztett a gimnáziumi reformokra vonatkozó szakvéleménye, melyet a Budapesti Közlöny hozott. 1868/69-ben a jogi kar dekanátusával, 1869/70 óta pedig az egész kollégium rektorátusával tisztelték meg, amely bizalmi állásban a kollégiumnak úgy bel-, mint küléletére, úgy anyagi, mint tanulmányi viszonyaira irányadó befolyást gyakorolt.

Amily odaadó szeretettel fordítá Vécsey minden idejét kedvelt tanári pályájának, époly váratlan volt a *késmárki* választókerület szavazása 1870 augusztus 12-én, mellyel Vécseyt *országgyűlési képviselővé* választá, egykori tanítványainak lelkes ajánlatára, akik kedves tanáruk hiveivé tették a választók

többségét. Hamar beteljesült Eötvös egyik erre irányuló jóslata s a nemes államférfi megtartá Vécsey iránti nagyrabecsülését akkor is, amidőn Vécsey nem a Deák-párthoz, hanem a *Ghyczy Tisza-féle balközéphez* csatlakozott. A kollégium egyidőre szabadságolta igazgatóját, de szíve csak az eperjesi tanszékhöz vonzotta, melytől végre mégis meg kellett válnia, midőn a budapesti egyetem jog- és államtudományi kara által első helyen történt kandidációja alapján *1874 február 10-én egyetemi tanárrá* nevezte őt ki Őfelsége a Deák-párti miniszter, Trefort előterjesztésére, aki a politikai pártállás változtatását nem kívánta. Vécsey, bár akkor még nem volt összeférhetetlenségi törvény, mégis tüstént letette mandátumát, amint ki-neveztetéséről értesült, Késmarkon azonban újra egyhangulag megválasztották. A kollégiumi eljáróság oly *távozási bizonyítványt* adott a bucsuzó Vécseynek, mely a közvéleményt híven fejezte ki s egyebek után így szól: „Vécsey Tamás, mint rendes jogtanár alapos és terjedelmes tudománya, kitünő és lelkiismeretes szorgalma, tanári ügyessége, tiszta jellem s intézetünk iránti buzgó érdekeltsege által a tanári testületnek díszje volt. Alapos, a hallgatóságban a tudomány iránti szeretetet keltő, oktató s nevelő előadása által számos hallgatóinál mindig fényes eredményt mutatott fel. Ugyanő, mint az egyes kollégium igazgatója, mely díszes, de terhes hivatalra a pártfogóság s tanártársainak osztatlan bizalma által emeltetett s újból megválasztott, lelkiismeretes buzgalommal szolgált a kollégium érdekeit, szigoruan fenntartván az iskolai rendet és fegyelmet, az ifjúsággal a legnagyobb tapintattal bánt, a *kellő időben* szigorral s ismét atyai szeretettel járván el. Tanártársai közt a nemes kollegiálitást ápolta; több ízben képviselte a kollégiumot közmegelegedésünkre a kerületi és egyetemes gyűléseken és szakértekezleteken. Szóval, a kollégium anyagi és szellemi ügyeit körültekintőleg, bölcsen, fáradozást és időt nem kimélve vezette, mi által intézetünk jó hírét közel s távolban gyarapította s annak jóakarókat szerzett, úgy, hogy neve és érdemei anyaiskolánk évkönyvében elenyészhetlen betűkkel vannak beírva s távozásakor mind a tanulósnál, melynek meleg szeretetével, mind tisztársainál, kiknek barátságával, mind végül a kollégium pártfogóságánál

és felügyelőségénél, melynek méltányoló elismerésével s őszinte tiszteletével dicsekedhetett, az élénk sajnálkozás érzete nyilatkozott afelett, hogy őt, mint tanárt s igazgatót tovább mienknek nem mondhatjuk“.

A *képviselőházban* Vécsey munkakedve és képessége azonnal megtalálta a neki megfelelő munkateret. Megválasztották az országos alapokat vizsgáló bizottságba, melynek előadójaként terjedelmes latin okiratok áttanulmányozása alapján véleményes jelentést dolgozott ki, mit a ház nem tűzött ugyan napirendre, de sokan olvasták azt és helyeselték. A bányatörvényi szakbizottságban 1874 kora tavaszától nyár derekáig minden délután résztvett s reábizták a végleges szövegezést is. Serény munkálkodást fejtett ki más szakbizottságokban és az osztályüléseken; tagja volt a fuzió után az igazságügyi, a kérvényi, a mentelmi, a könyvtári bizottságoknak. Az igazságügyi bizottságban előadója volt a zsidók és keresztények közti házasságról szóló törvényjavaslatnak. A kérvényező bizottságot Vécsey emelte a képviselőház véleményező bizottságává, ő referálta az orthodox és neolog zsidó ügyet, mely a két millió forint Haynau-féle sarcz hováfordításával függött össze, ő referálta a kényes zászlósértési Seeman-ügyet, a népgyűléseket korlátozó miniszteri rendelet kérdését, a boszniai occupatio sérelmeit, szóval országos érdekű publicopoliticus tárgyakat, melyek iránt a Ház Vécsey javaslatai elfogadásával határozott.

Azonban egyetemi tanári teendői és jogirodalmi munkássága teljes idejét követelvén, önként megvált Vécsey a képviselőségtől 1881-ben — miután még két ízben a nagyszentmiklósi választókerület tisztelte meg mandátumával — s azóta kizárólag a tudománynak és a tanításnak, az Egyetemnek, az Akadémiának s egyházának élt.

Egyetemi működését először mint *rendkívüli* tanár kezdette meg az 1874/75. tanév első felében; de már 1875 március 30-án a kar felterjesztésére a római jog nyilvános *rendes* tanárává neveztetett ki. A jog- és államtudományi kar az 1881/82. tanévre és ismételve az 1902/3. tanévre *dékan-jává* választotta, az 1901/2. tanévre pedig az egyetem *rector-magnificusává* választatott. Az Egyetem annáleseiben díszes

helyet foglal el az a székfoglaló beszéd, melyet rectori inauguratiója alkalmával az egyetem alaptörvényét képező 1848 : XIX. t.-c. jelentőségéről és hatásáról, valamint a karok egymásközi viszonyáról tartott s úgy dékáni, mint rectori állásában nemcsak kitűnő adminisztrátornak bizonyult, aki a rendnek és fegyelemnek hű őre volt s a reábizott terhes feladatait a legnagyobb odaadással és pontossággal végezte, hanem mint az egyetem jogainak, különösen autonómiájának és az egyetemnek biztosított tanítási szabadságnak erélyes szószólója és védője hervadhatatlan érdemeket szerzett, anélkül, hogy az előfordult ellentéteket kiélezte volna, sőt mindenkor arra törekedvén, hogy azokat elsimítsa s a harmóniát az egyetem vezetése és a legfőbb felügyeleti hatóság között helyreállítsa és megszilárdítsa. Ezt az összhangot igyekezett szorosabb kartársai között is biztosítani s az ő konciliáns, a kollégák iránti előzékeny, elismerő, más nézet iránt elnéző, s különösen az ifjabbakat buzdító és támogató magatartása kivívta mindnyájunknak tiszteletét és szeretetét. Szelid, humánus jelleméből hiányzott minden elbizakodottság, erőszakoskodás, gyűlölködés és irigykedés s a kötelességteljesítésben és szolgálatkészségben mindnyájunknak példaképe volt. Ami pedig viszonyát az *ifjúsághoz* illeti, azt valósággal ideálisnak lehet mondani. Mélyen áthatva nemes hivatásától, igaz lelkesedéssel és teljes odaadással szentelte minden erejét a serdülő jogásznemzedék tanításának és tudományos vezetésének s gondosan előkészített, folyékony és kellemes, vonzó, meggyőződést sugárzó és keltő előadásai az azokat szorgalmasan látogató nagyszámu hallgatóira nagy hatást gyakoroltak. De az előadásokon kívül is magához vonzotta tanítványait az általa létesített szemináriumban, az ifjúsági egyesületekben és saját otthonában, amely mindenkinek nyitva volt, aki tőle utbaigazítást, tanácsot kért. Mint a kötelességteljesítés mintaképe, tanítványaitól is megkövetelte ugyan a kötelesség teljesítését, de a szigorban is mutatta atyai szeretetét az ifjúság iránt, mely ezt a szeretetet teljes szívből viszonzta. Kifejezést nyert ez különösen 40 éves tanári jubileuma alkalmával, amikor tanítványai épúgy mint tanártársai meleg szerencsekívánataikkal árasztották el az 1904 május 13-án tartott

egyetemi ünnepen. Ő maga pedig a hozzá intézett üdvözlő beszédekre megilletődve köszönetet mondva, ugyanakkor meghatóan tanúságot tesz arról, mennyire szereti tanszékét, a kötelességteljesítést, a tehetségek érvényesülését, s milyen jól esik neki a tudat, hogy még bírja szeretni a hallgatókat, akik a tudományt keresik, s tisztelni a kartársakat, akik a tudományt művelik. Hasonló meleg és szeretetteljes ünneplésben volt része 70-ik születésnapja alkalmával, amikor első helyen az Egyetem tanácsa hivatalos átiratban üdvözölte, kiemelvén, hogy bőven rászolgált az Alma mater czimerének két ékeségére: a *babérra* nemzeti szellemtől áthatott kiváló tudományos tevékenységével és az *olajágra*, a tanári és kartársi kötelességek minden vonatkozásban való hű, lelkiismeretes, conciliáns s emberszeretettől áthatott teljesítésével.

Tanári működésének páratlan sikerét azonban nemcsak előadásai formai kiválóságának, hanem kitűnő *tanítási módszerének* is köszönhette. Ő maga erről hátrahagyott írásaiban következőleg számol be: „Hogy a gyakorlat legyen tudományosabb és a tudomány legyen gyakorlatiabb: *Savignynak* ezt az óhajtását és *Iheringnek* ezt megvalósító példáját tartva szem előtt: már mint eperjesi jogtanár római jogi előadásaimat jogesetek bemutatásával és tárgyalásával egészítettem ki, mely alkalommal az érdeklődő hálás tanítvány megfigyeli a jogesetek tárgyalási módját, résztvesz az eset feletti eszmecserében, a jogeset elemzésében, meghatározásában, a döntő szabály keresésében és megtalálásában és a jogi vélemény alkotásában. Ily órákon az érdeklődők nem merőben *hallgatók*, hanem tevékenyen résztvevő *közreműködők* a jogász vizsgálgatás, okoskodás, következtetés szellemi munkájában, a jogalkalmazás művészetében. Hallgatóimmal együtt gondolkodva kerestük az intézmények alapelveit, az elvek rendeltetését s alkalmazását. Együtt mérlegeltük a megfelelő szabályokat s a szabályok erejét és terjedelmét a jogeseteken“. Ezt a módszert az egyetemen is állandóan követte. Mindjárt ki-neveztetése után hirdetett s azután gyakran tárgyalt jogeseteket a pandekták szerint s tartott Pandekta praktikumot. A jogesetek könnyebb tárgyalása és megkedveltetése céljából minden szerződésnél utal a Corpus juris megfelelő érdekes casuis-

tikájára s az általa megalapított és vezetett római jogi seminarium kiadványai közt külön „Jogesetek“-et adott ki s előadásaiiban nemcsak a remekjogi, hanem a modern, főleg pedig a magyar judicatura eseteit is felhasználja. Igen hasznosnak találja a római jog tanításánál az Exegeticumot is, az 1884/85. tanévben külön is hirdetett Exegesist. A remek jog forrásai önmagukban is irodalmi értékűek, az interpretatióknak legtanulságosabb anyaga.

Egy más helyen következőleg nyilatkozik a római jogról vallott felfogásáról: „A római jogot már Eperjesen is, úgy mint aztán az Egyetemen kiválóan propaedeutikai jelentőségében méltányoltam. Tudományosan képzett jogászokra van szükség s így az oktatásnál alapvető gyanánt nálunk se nélkülözhető a római jog. A műszavak, kifejezések, fogalommeghatározások, a jogászi gondolkodás és okoskodás, az elvi fejtegetések, következtetések, a szövegmagyarázás, kiegészítés: mindezek csak ott találhatók, ahol gondolják a civilistikus tanokat. *Werbőczy, Kelemen, Frank, Wenzel, Zlinszky* s a többi híres magyar jogtudós a római jog ismerete következtében váltak képessé arra, hogy szórványos jogtételeinkből elvonás útján fogalmakat alkossanak, berendező osztályozásokat tehessenek s a joganyagot egységes átnézetes rendszerbe foglalva tárgyalhassák s ezzel hazai jogunk körvonalait határozottsággal megállapítsák“. A római jog tanulmányozására még az is serkentheti a magyart, hogy Róma polgárosítá először a Dunavidéket, ahol őseink letelepedtek s ahol számos maradványát találjuk a rómaiak itteni kulturmunkájának, melynek kikutatását és ismertetését Vécsey Tamás különös előszeretettel tűzte ki célul. Ő volt a hazai romanisták közt az első, aki a római jogba hazafias magyar vonatkozásokat szőtt be. A *Corpus Inscriptionum Latinarum* tartalmából kimutatta, hogy hazánk területéről 4610 feliratot közöl és a jogügyletekről szóló szöveget felhasználja, pl. a Vöröspatakon talált viaszos táblákat. A jogtudósok ismertetésénél ő az, aki felkeresi mindazokat a szálakat, melyek egyiket-másikat ehhez a földhöz fűzték; pl. *Neratius Priscus* Pannonia kormányzója volt Kr. u. 98-ban, a híres *Marcellus* Pannonia helytartója, *Tarruntenus Paternus* jogtudós hatalmas legió élén jött Pan-

noniába s döntő csatát nyert a marcomanaok és quádok fölött a Morvamezőn stb.

Általában nagy előszeretettel foglalkozik magukkal a római jogászokkal: *Marcellusról, Africanusról, Papinianusról* külön monografiákat írt s főmunkájában a „*Római jog institutiói*”-ban, mely először 1886-ban jelent meg s 1907-ben a 7. kiadást érte el s melyet az Akadémia a *Sztrókey*-díjjal tüntetett ki, a római jogászoknak, azok életének, tanításának, műveinek és jelentőségének beható tárgyalást szentel, kiemelve különösen a *bölcsészet* hatását a római jogászokra és azok tanítására. Határozottan *stoikus* volt *Sabinus, Cassius, Julianus, Pomponius, Paulus*, de leginkább *Ulpianus*, aki műveibe gyakran beviszi a bölcsészetet s leggyakrabban dönt a stoa elvei szerint. A jognak főparancsait: *honeste vive, hominem laede, sum cuique tribue*” is onnan vette, mit *Werböczy* is hirdet. Az erények közt a stoa szerint legfőbb az igazságosság (*justitia*), a remek jogászok is az igazságot tartják az élet erkölcsi szabályozójának. *Honestas, boni mores, bona fides* tisztelete, a *mala fides* megbélyegzése stoikus tan. A stoa szerint fejtegetik a remek jogászok a köteletséget (*officium*). A czélszerűség (*utilitas*) és a stoából ismeretes *naturalis ratio* volt a jogtudósok szerint a jogtétel kötelező erejének végső oka. A stoikusoktól tanulták, hogy az erkölcs-tan édes testvére a jogtannak: „*ethica est germana jurisprudentiae soror*”. A bölcsészetből vették a jogtudósok az *eszményképeket*, pl. a tisztességesnek (*honestas*), a gondosságnak (*diligentia*), a jóhiszeműség (*bona fides*), a jónak és méltanyosnak (*ars aequi et boni*) ideáljait. *Ulpianus* szerint igazi bölcsészettel voltaképen a jogtudós foglalkozik. A bölcsészetből vették át a fogalomalkotást, a beható megvitatást, az ítéletalkotás törvényeit, a megokolás szabadságát, a tudományos módszert és rendszert.

A Thun-féle rendszer behozta nálunk is a római jog tanításának Németországban meghonosult kettéosztását a római jog külső története és alapfogalmainak tárgyzó u. n. *Institutiók* és a magánjog részletes dogmatikai fejtegetését a tételes jogalkalmazás szempontjából tartalmazó u. n. *Pandektákra*, melyek Németországban mint „*gemeines Privat-Recht*” römi-

schen Ursprungs“, mint „*Usus modernus pandectarum*“ a tételes törvénykönyv hiányában vagy azt kiegészítőleg kötelező erővel bírtak. E kettéosztás szerint, mely az egyetemi vizsgarendszerben ma is alkalmazást nyer, amennyiben az alapvizsgán csak Institutiók követeltettek, a Pandekták azonban a szigorlat tárgyát is képezik, tanította Vécsey is a római jogot, de miután annak teljes keresztülvitele egy tanár erejét meghaladja, a munkát megosztotta kitünő kollégájával *Hoffmann Pállal*, akinek érdemeit akadémiai emlékbeszédében örököltette meg és jeles tanítványával: *Szászy-Schwarz Gusztávval*, akit a magyar jogtudomány továbbfejlesztésének nagy kárára oly korán vesztettünk el. Ezeknek engedte át mindinkább a Pandekták előadását, s bár dogmatikai tanulmányaiban sohasem szünetelt, amit az Akadémia könyvtárában őrzött és sok kötetre terjedő kézíratai bizonyítanak, később már csak az Institutiók előadására és a római jogforrások exegetikai magyarázatára és semináriumi feldolgozására szorítkozott. Sajnos, ma már ott tartunk, hogy a pandektaelőadások egyáltalában nem szerepelnek az egyetemi tanrendben, pedig miután polgári törvénykönyvünk még nincs, a pandektajog volna még mindig hivatva arra, hogy a civilisztikai képzés s általában a jogtudomány centruma legyen, amint ez Németországban és Ausztriában volt s ott oly nagy tudományos eredményeket szült, s oly sok kiváló jogtudóst: egy *Savignyt*, *Puchtát*, *Arndtsot*, *Windscheidot*, *Iheringet*, *Brinzet*, *Ungert*, *Dernburgot* s annyi más jeles német jogtudóst nevelt.

A kiváló siker, melyet Vécsey már rövid idő alatt egyetemi tanárságával s irodalmi munkásságával kivívott, csakhamar reáirányította *Akadémiánk* figyelmét is s 1881 május 19-én a II. osztály levelező tagjává választotta. Székfoglalóját az Árpádkori jogi oktatásról 1882 január 9-én tartotta meg, miután már megválasztatását megelőzőleg is felolvasott a II. osztály ülésén: 1869 július 19-én a fogyasztási egyletekről s Lucius Ulpius Marcellusról 1881 május 9-én. A székfoglalót követte felolvasása Papinianusról 1884 március 10-én, emlékbeszéde Vandrák András I. tag fölött az 1885 december 21-iki összes ülésen és felolvasása Sextus Caecilius Africanusról 1888 október 6-án. Emellett lelkes odaadással közre-

működött az Akadémia által kiküldött bíráló és más bizottságokban s oly meleg érdeklődéssel kísérte az Akadémia működését, hogy jóformán a legszorgalmasabb tagjaként ismertük meg, aki a legritkább esetben hiányzott üléseiről s nemcsak saját és összes, hanem a többi osztályok üléseit is rendszeren látogatta. Már ezért is bőven rászolgált arra, hogy a *rendes* tagok sorába is felvétessék, ami 1889 május 3-án történt. Azóta lehetőleg még jobban viselte szíven az Akadémia ügyeit s vette ki előkelő részét annak működéséből. Már 1889 május 13-án tartotta rendes tagsági székfoglalóját *Africanus* római jogtudósról és néhány u. n. *lex damnataról*. A reá következő évben, 1890 május 12-én értekezett Justinianus „Omnem reipublicae“ kezdetű rendeletéről a jogi oktatás tárgyában; 1894 május 28-án tartotta Emlékbeszédét *Wenzel Gusztávról* s ugyanazon évben tartott szép előadást „*Széchenyi és a magyar magánjog*“ címén a november 4-én rendezett akadémiai Széchenyi-ünnepen. Sűrű egymásutánban követték ezután remek emlékbeszédei *Hajnik Imre* fölött 1903 február 19-én a Történelmi Társulatban, *Tóth Lőrincz* fölött az Akadémia összes ülésén 1903 december 21-én, nagy államférfiunk, *Tisza Kálmán* fölött az Akadémia közülésén 1905 május 14-én és legközvetlenebb volt collegája *Hoffmann Pál* fölött 1907 december 16-án, úgy, hogy meg lehet állapítani, hogy senki sem támogatta jobban az Akadémiát saját tagjai iránti kegyeletének méltó lerovásában, mint Vécsey, aki ez által mindnyájunknak legmelegebb elismerését és háláját vívta ki, amely végül abban a megérdemelt kitüntetésben nyert kifejezést, hogy 1911 április 27-én majdnem egyhangulag: az összes ülés 40 szavazatával 1 ellen az Akadémia *tiszteleti* tagjává választották.

Vécsey Tamás azonban nemcsak tudós tanár és akadémikus, hanem igazi hívő, vallásos lélek is volt. *Kálmán Gyula* esperesnek a külső-somogyi ref. egyházmegye 1912 június hó 13-án tartott rendkívüli közgyűlésén elmondott emlékbeszédében említi, hogy Vécseyre, mint hitbuzgó férfiura, a nagynevű *Török Pál* püspök már 1882-ben irányította reá a dunamelléki egyházkerület figyelmét és a kerület egymásután halmozta el bizalmának jeleivel. Megválasztotta elsőbben is kerületi aljegyzővé, mely választás idejéről érdekességénél

fogva feljegyzi *Kálmán*, hogy az egyházak és papjaik egyrésze habozott reá szavazni, aki Eperjesen szolgált, tehát bizonyára lutheránus! Megmutatta a következők, hogy a legerősebb kálvinista férfiut nyerték meg benne. Aljegyző korában gyűjtötte össze a kerület megbizásából „A református egyházakat, lelkészeket és tanítókat érintő újabbkori törvényeket és rendeleteket”. Később tanácsbirósággal, majd ker. főjegyzőséggel, konventi tagsággal tisztelte meg a kerület; a külső-somogyi egyházmegye pedig 1903-ban ritka egyértelműséggel a gondnoki, majd 1907-ben zsinati rendes tagsági diszes állásokra hívta fel őt. Tagja volt ezenkívül különböző bizottságoknak s presbytere a budapesti ref. egyháznak. Általában következő szép jellemzést ad Kálmán esperes Vécsey működéséről és jelentőségéről az egyházi téren: „Ez az élénk szellemű, kötelességtudó férfiú mindezen megbízatásaiban, melyeket „nobile officiumnak” szoktunk jelezni, nem az első, hanem a második szóra, az *officiumra* helyezte a hangsúlyt s nemcsak a címet viselte, mint annyian a mai korban, hanem a velük járó terheket is hordozta, mint minden téren egész ember. Fokozatos egyházi gyűléseinkről betegség vagy egyéb nagy akadály eseteit kivéve, soha el nem maradt, s ezekre — óriási elfoglaltsága mellett is — mindig tudott, mert akart, időt szakítani. Gyűléseink vezetésében inkább a szelídség és szeretet fegyvereit használta s ezekkel több eredményt tudott elérni, mint mások a rideg energia hatalmas quos ego-jával. A tanácskozó asztalnál kevés beszédű, mondhatnók szükszavú, mert tudja, hogy az Isten országát nem üres szavakkal, hanem tettekkel lehet és kell megépíteni; türelemmel hallgatja végig a különböző véleményeket, az egymással harcoló érveket, de midőn szükségét látja, felemelkedik helyéről, megzendül tisztascsengésű szép hangja, a természettől kistermetű alak mindnagynyobbá lesz előttünk, súlyos argumentumai egymás mellé sorakoznak és — a legtöbbször eldöntik a kérdést —, aminek emlékezetes példáját láttuk, különösen egy kerületi gyűlésünkön, amikor theologiánknak a budapesti egyetemre beviteléről volt vita és az ő lelkes felszólalása elég volt az ellenkező vélemények megcáfolására s végül annak kimondására, hogy protestáns autonomiánkat nem álldozzuk fel az

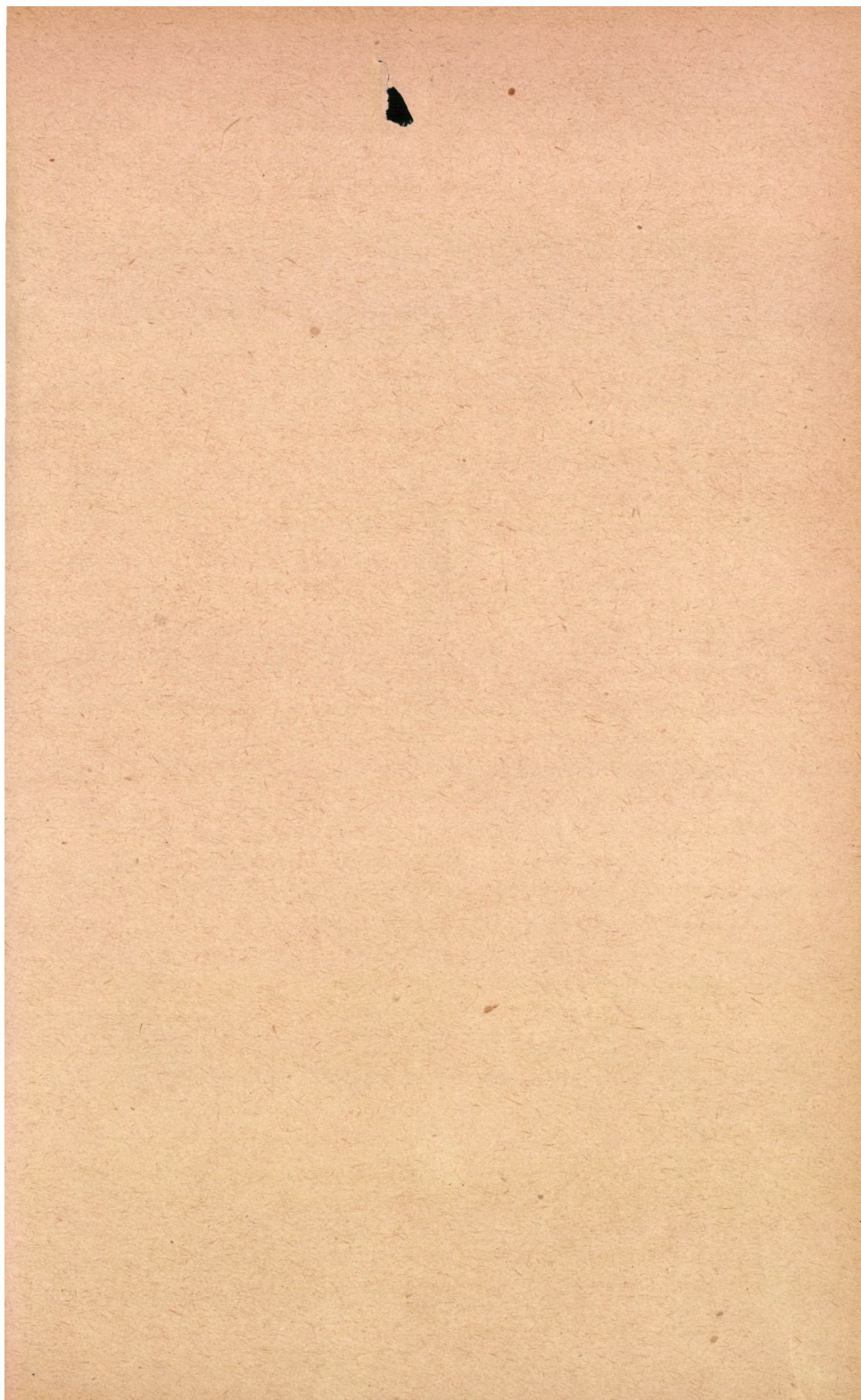
állami subventióért s nem megyünk be az állami befolyás alatt álló egyetemre.“

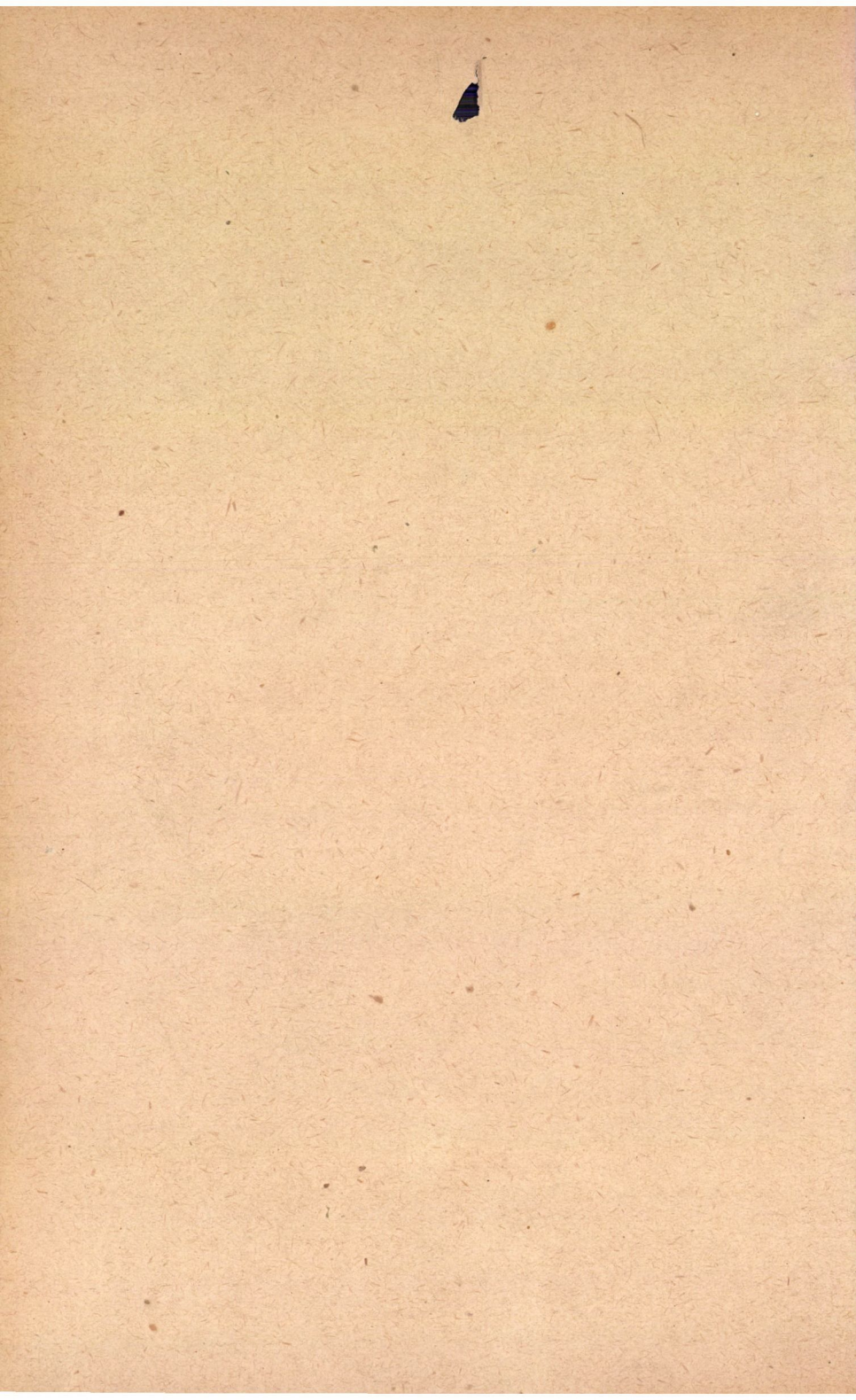
Az egyházi téren kifejtett nagyjértékű tevékenységén kívül a társadalmi élet számos más terein is tapasztaltuk Vécsey kitartó, hatékony közreműködését; olyanokon, melyek hivatásával kapcsolatban állottak, de olyanokon is, melyek attól távolabb estek. Az előbbieik között első helyen említem a Magyar Jogászegyletet, melynek egyik megalapítója, kezdetől fogva igazgató-választmányi tagja és 1878 óta ismételtén megválasztott alelnöke volt, s melynek ülésein gyakran hallatta ékes felszólalásait. Így különösen a jogi szakoktatás reformjáról tartott vitában 1889-ben. Buzgó igazgató-választmányi tagja volt továbbá 1903 óta a Történelmi Társulatnak, a Magyar Kárpátegyletnek. Különféle megtisztelő megbízásban is részesült, úgy a kormány, mint különböző testületek és irodalmi vállalatok részéről. *Wlassics* Gyula 1896-ban kinevezte az Országos Közoktatási Tanács tagjává, s mint ilyen, kiküldetett érettségi vizsgálatra számos főgimnáziumba. *Pauler* Tivadar kinevezte az ügyvédvizsgáló bizottságba 1883-ban, gróf *Csáky* Albin, a szerzői jogról szóló törvényben szervezett állandó szakértő bizottságba 1890-ben; gróf *Tisza* István pedig az „országos levéltári szakvizsgálatok megtartására hivatott bizottságba“ 1904-ben.

Ily lankadatlan, széles kiterjedésű közéleti tevékenység nem maradhatott külső elismerés nélkül sem. Ő Cs. és Ap. Kir. Felsége 1901 november 26-án kelt legfelsőbb elhatározásával a tudomány és tanügy terén szerzett érdemei elismerésül a magyar királyi *udvari tanácsosi címet* adományozta Vécseynek; 1904-ben régi magyar nemességét megerősítette a „*hernádvecsei*“ előnév használatával s 1911 szeptember 3-án kelt legfelsőbb elhatározással a *Ferencz József rend* középkeresztjét adományozta neki. Különösen a római jog terén kifejtett kiváló munkássága pedig abban a kitüntetésben részesült, hogy a *Cataniai* egyetem római jogi intézete őt 1906-ban tiszteleti tagjai sorába választotta, akik közé Európa leghiresebb romanistái tartoznak. A „Budapesti Hírlap“ ezt „Magyar tudós kitüntetése“ cím alatt közölte azzal, hogy Vécsey tudományos munkásságát Olaszországban *Gubernatis* gróf

könyvéből ismerik, aki a nyolczvanas években itt járván, Téli kisérétében megjelent Vécsey római jogi előadásán, ki is az illusztris vendég jelenlétében *latinul* tartotta meg az előadást, mit a gróf élvezettel hallgatott s latin nyelven köszönt meg.

A legnagyobb jutalom azonban, melyben a jótékony sors az embert részesítheti, a meglegedett, boldog családi élet s ebben Vécsey a legszerencsésebbek közé tartozott. 1875 febr. 8-án vezette oltárhoz técsői Móricz Margitot, Móricz Pál ismert országgyűlési képviselő és biharmegyei birtokos leányát, kivel 37 évig, haláláig, zavartalan, igaz szeretettől áthatott családi életet élt. Házasságából öt gyermek született: három fiu, Tamás, Loránd és Kálmán és két leány: Margit férjezett Kosch Elemérné és Ilona férjezett Vass Elemérné. A sors kedvezett neki testi jólétében is. Noha nem volt különösen erős szervezetű ember, úgy szólván sohasem volt beteg, nagyon ritkán mulasztott egy órát is előadásából mindaddig, amíg 1910 körül érelmeszesedés tünetei nem mutatkoztak nála. Még ekkor is küzdött a betegséggel s előrehaladott kora dacára hiven iparkodott kötelességeit teljesíteni, mígnem 1911-ben, melyben szept. 1-től kezdődőleg egy évi szabadságot kapott, ágynak esett, honnan már 1912 ápr. 14-én bekövetkezett haláláig fel sem kelt többé. Temetése április 16-án ment végbe a központi egyetem előcsarnokából, mely alkalommal a *Petri* Elek püspök által tartott egyházi beszédén kívül a külső-somogyi ref. egyházmegye részéről *Kálmán* Gyula esperes, az Egyetem részéről *Szászy-Schwarz* Gusztáv s Akadémiánk, valamint a magyar jogászegylet nevében *csekélységen* mondott bucsubeszédet. Az általános részvét, mely úgy a gyászborult család, mint a működési terét képező testületek iránt úgy a végtisztességen való tömeges megjelenésben, mint a nagyszámú részvétiratokban nyilvánult, szóló bizonyosságot szolgáltatott annak a megállapítására, mily nagy tiszteletnek és őszinte szeretetnek örvendett a megboldogult, minő pótolhatlan veszteségnek éreztük mindnyájan az eltávozását, mennyire megérdemelte azt, hogy előkelő helyet jelöljünk ki neki annak az előbbi Nagy-Magyarországnak pantheonjában, melynek felépítésében oly odaadással és szorgalommal és oly szép eredményekkel közreműködött. *Az Akadémia az ő emlékéét mindenkor kegyelettel fogja megőrizni!*

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHUNYT TAGJAI FELETT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

DÉCHY MÓR
L. TAG
EMLÉKEZETE

SCHAFARZIK FERENCZ
R. TAGTÓL

FEOLVASTA
A M. TUD. AKADÉMIA 1922 MÁJUS 29-ÉN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN

ÁRA 10 KORONA

XVIII. KÖTET • 5. SZÁM

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1922.

Déchy Mór emlékezete

Schafarzik Ferencz r. tagtól.

Déchy M., a M. Tud. Akadémia lev. tagja, 1851 november 4-ikén Budapesten született. Vagyonos szülei gondos nevelésben részesítették és különösen modern nyelvekre taníttatták. A középfokú osztályokat Temesvárott és Budapesten a piarista rend gimnáziumában járta, majd pedig a jogot a budapesti és bécsi egyetemeken végezte. Már gimnazista korában módja volt az Alpesekben megfordulhatni és innen datálódik komoly érdeklődése a földrajz és a természettudományok iránt. Habár joghallgatónak volt beiratkozva, mégis eljárógatott Hunfalvy János geográfiai és Szabó József élvezetes geológiai előadásaira is. Azok az impressziók, melyek első alpesi túráin fogékony lelkébe bevésődtek, mélyek és egész további életére kihatók voltak.

Eltételezve Európa közép- és alpesi előhegységeitől, melyeket régebben is bebarangoltak és megvizsgáltak, a tulajdonképeni alpesi főlánc kikutatását és a vele járó alpesi hegymászást a 4810 m. magas Mont-Blancnak 1787-ben történt sikeres legyőzésével és ezen útjának leírásával Horace de Saussure hírneves genfi természetbúvár kezdeményezte. A havasok iránti érdeklődés azonban mégis csak a XIX. század derekán lángolt fel általánosabban, még pedig kezdetben kizárólag a sport jegyében.

Az első alpesi egyesületet: az *English Alpine Club*-ot Londonban alapították 1757-ben. Szigorú határozmányai szerint csakis oly egyének jutottak be mint tagok, akik arravalóságukat valamely magasabb alpesi csúcs megmászása által igazolták és útjukról irodalmilag is beszámolni tudtak. Ennek mintájára létesült azután 1862-ben a bécsi, majd 1869-ben a német *Alpen-Verein* (1874 óta

egyesülten mint *Deutscher und Österreichischer Alpenverein*, úgyszintén 1874-ben a francia *Club Alpin Français* stb.). Az alapítások ezen elevenen lüktető idejében ismeri meg Déchy a magashegységi turistaságot. Lelkesedéssel veti magát bele ebbe az áramlatba és rajongó hegymászó lesz ő is, amire őt éles szeme és nem mindennapi testi rugékonysága kiváló módon képesítették. A dauphinei Pointe des Ecrins-től kezdve a keleti Alpok Dachstein magaslatáig egész sorát mászta meg a legnehezebben elérhető csúcsoknak. Némelyikére új oldaláról vergődött fel, többet azonban mint úttörő hódított meg az alpinizmus számára. Többek közt megmászta 1873-ban Zermatt felől a Dente Blanche, az Aiguille verte, a Monte Rosa, a Rothorn csúcsait stb.

Az alpesi hegymászók készsége kölcsönös okulás révén valóságos testi-lelki tudássá lett, amellyel az alpinisták sokszor halálmegvetéssel még a legnagyobb nehézségeket is diadalmasan legyőzték. Ezzel karöltve nemesedik az alpinista irodalom és az úti tapasztalatok leírása is egyre szabatosabb formát ölt. Az éber turista legtöbbször az orografia, glaciologia, geologia, biologia és meteorologia tudományágainak szolgáltató fontos adalékokat, az ösztökélő körülmények hatása alatt pedig egynémely hegyi utazó végérvényesen geografussá, sőt még geologussá is nevelődött. Így volt ez Déchy-nél is. Sorozatos alpesi hegymászásai közben a legbehatóbban ismerkedett meg a főlánc topográfiájával, orografiai sajátágaival, valamint jégárviszonyaival is.

Hegyi turáinak leírását és az azokon szerzett tapasztalatait különböző alpesi egyesületek és geografiai társulatok közlönyeiben tette közzé. Ezeknek régibb évfolyamaiban lapozgatva jól esik annak a ténynek a megállapítása, hogy Déchy a többi nyugati nemzetek fiaival versengve Európa legmagasabb hegységének feltárásában tevékenyen részt vett.

Az alpinizmus intenzív módon való gyakorlása mindig jobban a geografia felé vonja Déchy-t és amikor 1872-ben Hunfalvy János budapesti egyetemi tanár, a földrajz hi-

vatott előadója, egy magyar földrajzi társulat nagy jelentőségét hirdette és alapításának eszméjét megpendítette, Déchy, kinek akkoriban, mint az Alpok ismerőjének, már jó hír-neve volt, buzgón támogatta őt. Független anyagi helyzete megengedte neki, hogy hivatalt vagy egyéb idejét lekötő foglalkozást ne vállaljon, hanem ellenkezőleg teljesen ideáljának: a magashegységi régiók megismerésének szentelhesse életét.

Nyáron a magas hegységek valamelyikében találjuk őt, hűséges útítársával: a fotografiai kamarával. Télen pedig élményeinek leírásával és fotografiai felvételeinek kidolgozásával, meg az újabb irodalommal és klasszikus zenével foglalkozik, ami — hozzászámítva még sűrű levelezését is — jóformán teljesen lefoglalja minden idejét. Ezeken kívül még egy szenvedélye volt Déchy-nak, t. i. a könyvgyűjtés. Gyönyörű kézi könyvtárt alapított (1223 mű 5360 kötetben s ezen felül mintegy 1000 térkép), melyet — közbevetve legyen megemlítve — Déchy halála után a m. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztérium a debreczeni egyetem földrajzi tanszéke számára megvett. Déchy kényelmes otthonát a benne művészielen elrendezett sok exotikus emléktárgy és műkincs szinte muzeális jellegűvé tette. Bizalmas baráti látogatóinak buzgón mutogatta kincseit és büszkélkedve gyönyörű fényképeit; külföldi kutatók előtt pedig vendégszeretettel nyitotta meg termeit. Ebből az idillikus életrendjéből csak ritkán zökentette ki valami nobile officium, többnyire a kormánynak egyik vagy másik irányú időleges külföldi megbízása, nevezetesen kiállítások és tudományos kongresszusok alkalmából, sőt némelykor politikai ügyekben is, amire őt a nyugati nyelvekben való tökéletes jártassága, valamint biztos fellépése mintegy praedesztinálták.

Életrajzi adatait még csak azzal egészítjük ki, hogy 1884-ben Steinberg Simonovits Paulina odesszai bankár leányát vezette oltárhoz, akitől két gyermeke született, az első, Mária leánykája még gyermek korában halt meg és Iván fia, ki ezidőszerint Nyitra megyében földbirtokos. Felesége ingatlanainak kezelése 1887-ben több évre Odesz-

szába szólították, mit arra is használt fel, hogy az orosz nyelvet is elsajátítsa, aminek a későbbi kaukázusi útjain igen jó hasznát vette. Feleségének néhány évre rá bekövetkezett halála után megint Budapestre telepedett vissza, majd pedig nőül vette *Eichel Dorottya* berlini tanítónőt, megértő élettársul, ki egyszersmind félárván maradt fiának gondos anyjává lett, utóbb pedig őt is, a rajta elhatalmasodó betegségében hűségesen ápolta. Élete utolsó éveiben a mindig jobban elharapódzó szívbaja tette az addig rendkívül edzett szervezetét beteggé s végül is szívszélhűdés oltotta ki idealista, főleg a természetimádásnak szentelt életét. Halálának napja 1917 február 8.

Utolsó útjára, a kerepesi-út melletti temetőbe, nem kísérhettük el, mivel végső akarata szerint a haláláról szóló gyászjelentések csak a temetést követő napon küldettek szét. Egy hétre rá azonban a lelki üdvéért a Szt. Ferencziek templomában az Úrnak bemutatott szt. miseáldozaton a M. Tud. Akadémia is képviseltette magát.

A kizárólag, az alpesi hegymászó sportnak szentelt évei után, utazási vágya mindig tovább viszi őt; utazik, hogy minél többet lásson s kivált nevezetes hegységekben tapasztalatokat szerezzen.

A hazai hegységek viszonyait megismerendő, bejárja a Magas Tátrát, meglátogatta az Erdélyi havasokat, elment 1888-ban Kállay B. közös pénzügyminiszter megbízásából Boszníába és Hercegovinába, a Dinári Alpok sajátosságainak tanulmányozása végett. Ezután következtek a Pireneusok, Norvégia hegységeinek zord belső részei, egybekötve egy Spitzbergeni utazással. Ezek közül kivált az Erdélyi havasok és a Dinári Alpok egyes kimagasló tájait a tudományos köröknek kitűnő fotográfiai felvételekben mint első ő mutatja be.

Mindezen utazásai után, de kivált az alpesi iskolázottságát távolabb eső ismeretlen vidékeken is óhajtván érvényesíteni, a Himalaya keleti részére vetette volt szemét. 1878-ban a párisi világkiállításon vállalt hivatalos teendői elvégzése után, tudományos eszközökkel kellőképen ellátva, *Maurer András* svájci vezetővel kelt útra és csakhamar

ott termett Szikkimben a Himalaya főlánczának déli oldalán. Kitűzött célja az volt, hogy valamely alkalmasnak mutatkozó hágón át a főlánczot keresztezze és amennyire lehetséges, Tibetben leereszkedjék. E tervét azonban sajnos nem valósíthatta meg, amennyiben Dardzsiling elhagyása után heteken át súlyos lázrohamok gyötörték, úgy hogy elerőtlenedve végre más irányban volt kénytelen útját folytatni, illetve rövidesen befejezni. Elhatározta ugyanis, hogy a Szikkim és Nepal közti hegylánczok mentén a Singhalila lánczig folytatja útját, még pedig azon pontig, ameddig előtte a *Schlagintweit* testvérek is eljutottak. Ezt az útvonalat újabb akadályok nélkül végig is járhatta, de ennek befejezése után kimerülve hamarosan Európába tért vissza.

A Szikkim Himalayába való másodszori kiszárlására azonban többé már nem került a sor, egyrészt azért, mivel még éveken át a szikkimi láz utóhatásait érezte, másrészt pedig, mivel 1884-ben a Kaukázusba tett első útja lelkét annyira elbűvölte, hogy habozás nélkül most már ezt a hozzánk közelebb eső, de mégis merőben ismeretlen magas hegységet jelölte ki magának működési területül. Azonkívül inkább biztosította itt a sikert az orosz kormány és a helyszinen lévő hivatalos apparatus messzemenő és jóakaró támogatása is.

Életének ezen kaukázusi időszakában szerezte Déchy földrajzi működésének legbokrosabb érdemeit. Feladata, melyet magaelé tűzött, az volt, hogy a Kaukázus magas régióját, mely eladdig még kikutatlan volt, geográfiai és biológiai szempontból megismerje és a világgal is megismertesse. Evégből nemcsak szerződött alpesi vezetőkkel, hanem hazai szakférfiakkal, geológusokkal és botanikusokkal szervezte meg expedícióit a Kaukázusba, még pedig oly eredményesen, hogy alig maradt nevezetesebb része, csúcsa vagy magas hágója ennek a hegységnek, melyet meg nem közelített volna. Eközben természettudományi és helyrajzi kérdések is foglalkoztatták, míg társai földtani és növényteni megfigyeléseket és gyűjtéseket eszközöltek. Fotográfiai kamarájával mindent felvett, amit megörökítésre

érdemesnek tartott, s ebben valóban utolérhetetlen mestertnek bizonyult.

Összesen 7 expedíciót vezetett Déchy a Kaukázusba, még pedig:

1884-ben mint második jelenik meg a Kaukázusban. Előbb 1868-ban mint első Douglas W. Freshfield járt e hegységben, amelynek legmagasabb csúcsát, az Elbruszt, meg is mászta. Déchy ezen első kaukázusi útjára Alex. Burgener és Petes Ruppen wallisi vezetőkkal jött, akikkel az Adai Choch-ra (4647 m.) és az Elbrusz (5629) főcsúcsára feljutott. Majd a Betscho hágón Svaneciába ment át.

1885-ben, vagyis második útján, nyilván a hazai tudományos körök szuggerálására, már lényegesen bővítette programját, amennyiben a magas hegység topografiáján kívül figyelmét most már határozottan még annak természettudományi megismerésére is kiterjesztette. Ez alkalommal Lojka Hugó botanikus és főleg lichenologus volt a társa. Ez évben számos glaciologiai megfigyelést tett, Lojka pedig florisztikai és lichenologiai tanulmányokat végzett.

1886-ban kísérője Schafarzik Ferencz, áll. geologus volt, akivel újból a Central Kaukázust bejárta; ő maga orografiai és glaciologiai megfigyeléseit folytatta, utóbbi pedig geologiai felvételeket eszközölt.

1887-ben D. W. Freshfield-del szövetkezve, a központi Kaukázusba, kizárólag alpinista utazásra indult. Freshfield ez alkalommal másodszer járt a Kaukázusban. Wladikawkasból a Bakszan völgyében, Uruszbie-t érintve, a Donguszorun-hágón (3199) átjutnak a főláncz déli oldalára, Magas-Szvaneciába, ahonnan a Zanner-gleccseren és a hasonló nevű szoroson át a Besingi völgybe leszállnak, végül pedig a Koschtan-tauhoz (5145) eljutnak.

Ezen 4 utazása után kénytelen volt Déchy a családjában előfordult halálesetek és privát ügyeinek vezetése miatt hosszabb időre a kaukázusi utazásait félbeszakítani, pedig ekkor gondolataiban ezen bűbajos hegységnek ismeretése már elhatározott dolog vala.

1897-ben felvette azután újból kutatásainak fonalát, arra igyekezvén, hogy a hegység távolabbi keletjével is

megismerkedhessék. Két tirolai vezetővel meglátogatta a gruzinai hadi út nyugati oldalán emelkedő Kazbek-csoportot, a centrális Kaukázus keleti bástyáját, amelynek főcsúcsára (5043 m.) fel is kapaszkodott. A keleti Kaukázusban pedig feljutott a Machkos Mta (3809) és a Datch Kort (4272) magas csúcsokra, amelyek környéke, habár kisebb arányokban, szintén még el van jégesezve.

1898-ban utitársa Papp Károly állami geologus és Hollós László botanikus, mindketten Akadémiánk tagjai, akikkel először a Nyíri Kaukázusban a Kubán vidékét tanulmányozza, majd pedig különböző pontokat a keleti Kaukázus vagyis Dagesztanban meglátogat.

1902-ben pedig Laczkó Dezső veszprémi tanár és geologus volt az utitársa. A velük volt tiroliakat pedig azért vitte magával, hogy a kaukázusi hegyláncz legdélkeletibb végén emelkedő utolsó magas hegycsúcsot: a Bazardzuzist (4487 m.) is meghódítsa és ennek csekély elfirnesedéséről maga is megbizonyosodhassék. Egyébként gazdag geológiai gyűjtéseket eszközöltek úgy Dagesztanban, mint befejezésül ismét nyugaton a Lába völgyeiben, valamint a szemközti déli oldalon, a Zagerker-hágón túl fekvő lejtősödéseken, le egészen Szuchumkaléig, vagyis a Fekete tenger partjáig, Déchy expedícióinak utolsó pontjáig.

Amint az előzőkből látható, a kaukázusi hegyláncz bejárása tervszerű és alapos vala. Nem maradt ki belőle semmi nevezetesebb rész, hacsak nem az előhegység, amit az expedíciókban résztvett geologusok valamennyien élénken sajnáltak, lévén ez a szedimentumoknak a színtere, a nagyobbbrészt kristályos palákból és eruptivumokból álló főgerinczczel szemben. De elvégre Déchy főcélja épen a magas hegység minél alaposabb kikutatása volt az ő hótakarójával és jégáraival és ehhez a programhoz kellett utitársainak is alkalmazkodni. Azonban így is örök hálával tartoznak mindannyian, kiknek alkalmuk volt az ő oldalán a Magas Kaukázus átkutatásában résztvehetni, azért a fenséges élvezetért, melyet egy ilyen hatalmas ritka szép és szabályosan felépített, firnfedte hegység tanulmányozása nyújtott. A hegység ismertetését illetőleg tehát Déchyt

illette meg a kezdeményező elsőbbség, annyival is inkább, mivel többi kísérői mind csak egy-egy alkalommal fordultak meg e hegységben, úgy hogy azt csak egyes részleteiben ismerhették meg.

Az utazási ciklus lezárása után Déchy csakhamar derekasan hozzá is látott munkája megírásához, melynek első kötetei 1905-ben német nyelven Berlinben láttak napvilágot. Munkájának címe: »*Kaukasus, Reisen und Forschungen im kaukasischen Hochgebirge von Moriz von Déchy.*« Legnagyobb 8°. Az I. kötet (348 old.) 21 réznyomattal, 10 panorámaképpel és 176 a szerző saját fényképfelvételei után készült szövegközi ábrával van ellátva, — nemkülönben a II. kötet (392 old.) 17 réznyomattal, 8 panorámával és 224 ábrával, továbbá 5 geológiai szelvénnel és két lapon a kaukázusi főlánc topográfiai térképével 1 : 400,000 mértékben. A III. kötetben (404 old.) foglaltatnak a szorosán szakszerű természettudományi adalékok 36 fotolithografiával Filárszky Nándor, Csiky Ernő, Papp Károly, Schafarzik Ferencz és Déchy Móricz tollából. Az első két kötet 1905-ben, a harmadik 1907-ben jelent meg. A mű kiadója Dietrich Reimer (Ernst Vohsen) Berlinben.

Ezt követte 1907-ben a mű magyar kiadása: »*Kaukasus. Kutatásaim és élményeim a kaukázusi havasokban*« (462 oldal). Összevontabb, tömörebb kiadás egy kötetben, nagy 8°, 16 réznyomatú táblával, 6 körképpel 235 szövegközi ábrával, 5 geológiai szelvénnel és a kaukázusi magas hegység részletes térképével. Kiadja az Athenaeum irod. és nyomdai r.s.t. Budapesten. A szakszerű jelentések ebbe a kiadásba csak kivonatossan vétettek fel, de a fent említett munkatársakhoz csatlakozik még Laczkó Dezső is.

Mind a két kiadás valódi remekműve a könyv megjelentetésnek. Illusztrációi páratlan szépségűek és rendkívül tanulságosak. Richthofen Ferdinand Br., a berlini egyetem egykori híres geográfia tanárának ítélete szerint e főlvételek alapján a Kaukasus az Európán kívüli hegységek közt a legjobban van illusztrálva. A mű szövege mesteri könnyedséggel, mindvégig lebilincselően van meg-

írva. Aki Déchy könyvét olvassa, igaz élvezetet lel benne. Mikor Déchynek a megírandó mű szerkezete dolgában határoznia kellett, sokáig habozott, hogy milyen formába is öntse a Kaukaszra vonatkozó gazdag tudását. Előszavában el is mondja, hogy könnyebb s talán tudományosabb színezetű lett volna, ha tapasztalatait topografiai sorrendben száraz paragrafusokba foglalja, azonban ő inkább az elevenen, lüktető útleírás formáját választja, mert meg van győződve, hogy a művelt közönség így szívesebben olvassa művét. És ebben a feltevésben nem is csalódott; könyvének csakugyan igen sok olvasója akadt. De viszont a szakembernek sincsen oka a nehezítésre, mivel e műben könnyen eligazodhatik és belőle hamarosan kivonhatja azt, ami a hegység orográfiájára, a glaciológiaiájára stb. tartozik. Igazolja ezt többek közt Karl Oestreich, az utrecht-i egyetem ismert földrajztanára, ki a Petermann's Geogr. Mitteilungen 1909-iki évfolyamában Déchy művét egy teljes értekezés formájában ismerteti. »Der hohe Ernst und die tief angelegte Forscherpersönlichkeit des Verfassers« mondja Oestreich »machen die Lektüre dieses Werkes zu einem Genuss besonderer Art. Das Wort wird in bisher gewiss unerreichtem Masse durch das Bild unterstützt, und es wird uns klar, dass von nun an zu dem Unternehmen einer Gesamtdarstellung eines Landes sich nur der wenden darf, der zugleich Forscher, Wort- und Bildkünstler ist.« Különben ki kell emelnünk, hogy Déchy maga is igyekszik a geografus munkáját megkönnyíteni, amennyiben műve II-dik kötete végén a Kaukasz és az Alpok közt megvonja a párhuzamot, valamint több szelvény kíséretében a hegység tektonikájával is foglalkozik. A III. kötetben pedig a hegység fiziogeografiáját tárgyalja, nevezetesen a Kaukasz orográfiáját, a hidrografiát, az eljegesedés tüneményét és végre röviden az orogenezist is, összesen 135 oldalon. A munkájához csatolt térképlap szintén modern alkotás, amelyen minden megfigyelése rajta van, úgy hogy ez megbízhatóság tekintetében, beleértve a hegység nomenklaturáját is, a közkézen forgó hivatalos orosz térképet tetemesen felülmulja.

Déchy kaukázusi művéből — habár még sok a megoldásra váró detail — mégis már eddig is mint főeredményeket kiemeljük a következőket:

A Kaukaszus firn és jégelborítottatása nemcsak mintegy 280 kmt.²nyi, amint azt addig hitték, hanem egyedül csak a centrális részében 1840 km.² területű, tehát akkora, mint az egész Alpoké (1838 km.²); a nyugati és keleti harmadainál kisebb eljegesedésével együtt pedig azokat tetemesen felül is múlja. A Kaukaszus 20 nagy glecsérével szemben az Alpokban csak 19 sorolható fel olyan, mely 20 km.²-nél nagyobb felületű. A Kaukaszusban az örökös hóhatár nyugatról kelet felé haladva emelkedik, mivel a nyugati és részben még a centralis lánc a pontusi csapadékdús klíma hatása alatt áll, míg a keleti már az ázsiai száraz klíma körébe esik. A negyedkorban kiterjedtebbnek ismeri fel *Déchy* a hegység eljegesedését. Azonkívül sok lényeges vonatkozásban helyesbítette a hegység orográfiáját és vízrajzi hálózatát is.

Egy 1100 km. hosszú, 60–150 km. széles, 5600 m.-ig emelkedő, zord és nehezen járható hegyláncra vonatkozó, szívós kitartással megállapított tudományos alapfogalmak ezek, amelyekkel a szerző a geográfiai tudásnak inventáriumát határozottan gazdagította.

De volt azonkívül érzéke és gondja arra is, hogy felváltva több hazai természetvizsgálónak is alkalmat adjon, hogy ezen impozáns hegységgel megismerkedhessenek. Így jöttek létre a III. kötet természetrajzi adalékjai, melyek a hegységet többféle szempontból megvilágítják. Expedícióinak gazdag gyűjtéseit hazai tudományos intézeteinknek adományozta, nevezetesen a magyar nemzeti Muzeumnak és a m. kir. Földtani Intézetnek.

Ritkán részesült könyv olyan diadalmas fogadtatásban, mint *Déchy*-nek a Kaukázusról szóló díszműve, melyet a Nyugat nagy nemzetei körében elragadtatással üdvözöltek. Geografusok és geologusok a leghizelgőbb kifejezésekkel ismertették e művet. *F. Heger* (Deutsche Rundschau 1908), *E. de Lapparent* (Annales de Géographie 1907), *E. A. Martel* (La Nature 1907), *R. Blanchard* (La Géographie),

L. Baldacci (Roma 1905), *E. Oberhummer* (Wien N.fr.Pr. 1906. *H. Cramer* (Berlin) 1911. *C. Diener* (Geographische Zeitschrift 1908) és még mások. A hazai geográfusok közül *Lóczy Lajos* a szóbanforgó munka két első német nyelvű kötetét »az alpinista irodalom legszebb és legtartalmasabb termékének« mondja; kellemesen tűnik fel továbbá objektivitásánál fogva *Prinz Gyula* ismertetése, de hallottunk szubjektív felfogásból eredő zsémbelődő hangokat is, melyek azonban *Déchy* »Kaukázus«-ának fényes vértetééről hatástalanul lepattantak.

Déchy ambiciózus működése, valamint azon törekvése, hogy a magas hegységek még ismeretlen csúcsrégióinak feltárását célzó magyar készséget a világ fórumán is nyilvánvalóvá tegye, nem maradt észrevétlen. Szoros összeköttetése és sűrű levelezése az angol, franczia, német, olasz, osztrák geográfiai és alpinista körökkel, valamint az egyesületeikben tartott előadásai alapján is kedveltté tették *Déchy* nevét. A Royal Geographical Society Londonban Honorary corresponding member-évé választotta meg. A Berlini, Párisi, Szt.-Pétervári, Bécsi, Római, Brüsszeli, Amsterdami és Madridi földrajzi társaságok tiszteleti, illetőleg levelező tagjuknak nevezték ki. Tiszteleti tagja volt a Club Alpin Français, a Club Alpino Italiano és az Erdélyi Kárpát Egyesületnek is. Számos érem tulajdonosa, azonkívül Officier de l'Akademie és Officier de l'Instruction publique de France. *I. Ferencz József* királyunk a cs. és kir. Ferencz József-rend lovagkeresztjével, majd pedig a III. oszt. vaskoronarenddel tüntette ki, 1882-ben okt. 29-én királyi resolúcióval megkapta a magyar nemességet, 1908 okt. 5-én pedig a »Marosdécsei« előnevet, amiről őfelsége 1910 október 14-én keltezett és címerrel ellátott ünnepélyes diplomát adományozott *Déchynek*. E címer alsó harmadában az országos címerben előforduló, középsőjén koronázott hármashalom is látható; a sisakból kiemelkedő oroszlán pedig bal lábában a magyar Tricolort lobogtatja, amely szimbolikus ábrázolásokkal *Déchy* nyilván a magyar Haza iránt való odaadását és hűségét óhajtotta kifejezésre juttatni.

Elismerésben részesült a hazai szaktársak részéről is; a magyar Földrajzi Társaság tiszteleti tagjává, majd tiszteleti elnökévé választotta *Déchy*t, a kolozsvári m. kir. Ferencz József Tud. Egyetem pedig tiszteletbeli Doktorrá avatta, a *M. Tud. Akadémia* végre földrajzi érdemei alapján a III. osztályába levelező tagjául választotta. Székfoglalóját az 1910 március 14-iki ülésen »Kaukázusi utazásaim tudományos eredményei« címén tartotta meg.

Valóban mondhatom, hogy éppen ezt az utóbbi kitüntetését tartotta legnagyobbra. De ezen electióval egy szersmind a *M. Tud. Akadémia* is objektív elfogulatlanságának adta tanujelét, amennyiben *Déchyben* oly tudományos érdemet kívánt honorálni, mely nem a rendes iskolából való volt, hanem önerejéből szabadon kifejlődött.

Távozása geografusaink körében észrevehető űrt hagyott hátra és szomorkodva kérjük, mikor fog soraikban ismét egy olyan lelkes, bátor és áldozatkész kutatójuk támadni, ki az alpinizmus élvezetét a geografia komoly kutatásaival oly szépen össze tudta egymással hangolni, mint tiszteletre méltó tagtársunk, néhai marosdécsei *Déchy Mór*.

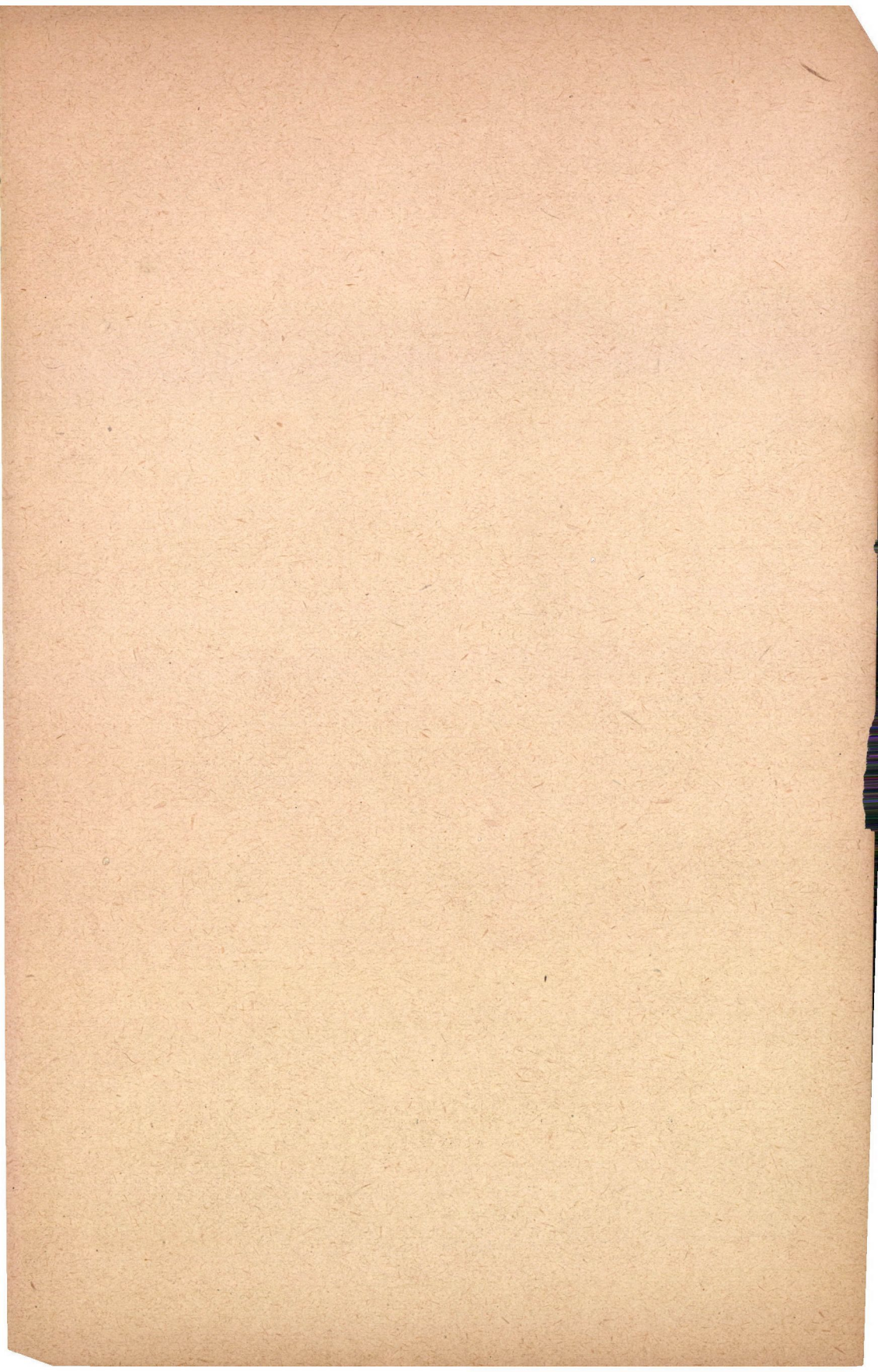
Déchy Mór irodalmi munkássága:

1. Zum Piz Buin (Silvretta csoport) Zeitschr. d. D. u. Österr. A. V. Bd. IV. 1. Abth. 1873.
2. Gletscherfahrten i. d. Berner u. Walliser Alpen. Jb. d. S. A. C. Bnd. IX. Bern. 1874.
3. A Monte Rosa legmagasabb csúcsának megmászása Délről. (4 táblával.) Földr. Közl. I. köt. 1873.
4. Salita della Punta più alta del Rosa (Dufourspitze — 4 táblával) Boll. del. C. A. I. Torino. Vol. VIII. 1874.
5. Zur Topographie d. Mte. Rosa-Stockes. Jb. d. S. A. C. Bnd. XI. 1875.
6. Aus d. Ortler-Alpen (IV. Vom Cevedale auf d. Pallon della Mare V. Die Thurwieserspitze a. d. Val Zebru. Zeitschr. d. D. u. Österr. A. V. Bd. VI. 2. Abth. 1875.
7. Von der Wildspitze nach Gepatsch. Zeitschr. d. D. u. Österr. A. V. Bd. VI. 1875.
8. Fedcsenkó Alexis. Földr. Közl. II. köt. Budapest 1874.
9. Jelentés a magas Tátrában tett utazásról. Földrajzi Közlöny. III. köt. 1875.
10. Aus d. hohen Tátra (1 térképvázl. és 1 ábra). Jahrb. d. S. A. C. X. Jg. Bern. 1875.
11. Die Gerlachfalverspitze i. d. Hohen Tátra. Zeitschr. d. D. u. Österr. A. V. Bd. VI. Abth. 2. 1875.
12. Zur Geschichte d. Montblanc-Ersteigungen. Mitth. d. D. u. Österr. A. V. Frankfurt a/M. 1875.
13. Új átmenetek a Tátrában (Neue Übergänge i. d. Tátra) Kassa 1875.
14. A kartographia a bécsi világtárlaton. Földr. Közl. III. köt. 1875.
15. Jelentés a párisi nemzetközi földrajzi kiállításról. Földr. Közl. III. köt. Budapest 1875.
16. Aus den Südhälern d. Monte Rosa. Neue deutsche Alpen Ztg. Bnd. II. Wien 1876.
17. Catalogue des ouvrages graphiques et cartographiques exposés a l'occasion du IX-ième Congrès international de Statistique rédigé sur l'ordre de la Commission organisatrice hongroise Budapest 1876.
18. A berni Alpok közt. A természet. Budapest 1877.

19. A Mont Blanc. Utazási tanulmány. (1 térképpel.) Földr. Közl. VI. köt. Bp. 1878.
20. Der Mont Blanc u. seine Ersteigung v. Courmayeur (mit Abbild.) Bern 1878.
21. Papír, nyomdászat és térképészet: A topographiai térképek. Hivatalos jelentés a Párisban 1878-ban tartott egyetemes kiállításról, kiadja az orsz. magy. kir. Statisztikai Hivatal. Bp. 1879.
22. Bericht ü. d. intern. Congress für Handelsgeographie zu Brüssel 1879. Mitth. d. k. k. Geograph. Gesellschaft in Wien 1879.
23. Jelentés a Magas-Ázsiában tett utazásomról. Földr. Közl. Budap. 1880.
24. Mountain Travel in the Sikkim-Himalaya. Translated by D. W. Freshfield Alpine Journ. For August 1880. London.
25. Bergreise im Sikkim-Himalaya. Peterman's Mitth. 1880. Hft. XII.
26. Mittheilungen ü. eine Reise im Sikkim-Himalaya. Mitth. d. k. k. Georg. Gesellsch. Wien 1880.
27. Le Massif du Kinchinjunga vu du couvent de Rinchinpoong (Sikkim independant) Annuaire du Club Alpin Français Année 1881.
28. Óralja-Boldogfalva Vasárnapi Ujság Bpest 1882 aug. 6.
29. Itinerary of a tour in the Central Caucasus. Alpine Journ. London 1884.
30. Mitth. ü. eine Bergreise im Kaukasus. Österr. Alpen-Ztg. VI. Jg. Wien 1884.
31. Utazásom a Kaukázban (több ábrával). Földr. Közl. XIII. köt. Budapest 1885.
32. Voyage dans le Caucase. Földr. Közl. Abrégé Budapest 1885.
33. Zur Geschichte der Ersteigungen des Elbrus (Minghi Tau) Mitth. d. D. u. Östr. A. V. 1885.
34. Ascension de l'Elbrous (Minghi Tau — 2 ábra). Annuaire de Club d'Alpine Française. 11. Vol. 1884. Paris 1885.
35. Mitth. ü. eine zweite Bergreise im Kaukasus. Österr. Alpen-Ztg. VII. Jg. Wien 1885.
36. Voyage au Caucase. Revue géographique internationale (2 ábra) [Georges Renaud]. 10 année, Nr. 121—122. Paris 1885.
37. The first ascent of Adai-Choch. With a map and two illustrations. Alpine Journ. 1885 aug. and 1886 may. London 1886.
38. Recherches sur l'orographie et la glaciologie da Caucase centrale. Congrès intern. des sciences géographiques 1887.
39. Mittheilungen über eine dritte Bergreise im Kaukasus 1886. Österr. Alpenzeitung, IX. Jg. 1887.
40. Szabad Svanéczia az Ingur felső hosszvölgyében. (Egy térképpel.) Földr. Közl. Budapest, 1886.
41. La Svanétie Libre, la Haute vallée longitudinale de l'Ingour. (Egy térkép.) Földr. Közl. Abrégé Bp. 1886.
42. Über photograph. Landschafts-Aufnahmen im Allgemeinen, insbesondere im kaukasischen Hochgebirge. Mitth. d. D. u. Ö. A. V. 1887.

43. Ein neues Feld für die alpine Thätigkeit. Österr. Alpen-Ztg. X. Jg. 1888.
44. A nemzetközi földrajzi kongresszus Párisban 1889. Földr. Közl. 1889.
45. The ascent of Maglich, with a map and two illustrations. Alpine Journal. London 1889.
46. Neuere Forschungen und Bergreisen im kaukasischen Hochgebirge. Mitth. d. D. u. Ö. A. V. Jg. 1889. Nr. 4.
47. Das Massiv des Adai-Choch im zentralen Kaukasus. Petermann's Mittheil. 1889. Hft. IX. Gotha 1889.
48. Mittheilungen über eine vierte Bergreise im Kaukasus 1887. Österr. Alpen-Ztg. X. Jg. 1889.
49. The sources of the Kuban. Extracted from »The Exploration of the Caucasus by D. W. Freshfield and V. Sella. London 1890.
50. A Kaukázusból. Számos illusztr. Vasárnapi Ujság XXXVII. évf. Bpest 1890.
51. Künstlerische Streitfragen in der Photographie. Eder's Jahrb. f. Phot. 1891.
52. Neuere Forschungen und Bergreisen im kaukasischen Hochgebirge. Wien 1891. Verlag d. D. u. Österr. A. V.
53. Über die Wahl der Brennweiten in photographischen Objectiven bei Landschaftsaufnahmen. Phot. Wochenbl. XVII. Berlin 1891.
54. Über Entwicklung von Aufnahmen aus dem Hochgebirge. Phot. Wochenblatt XVII. Berlin 1891.
55. Bergfahrten in den Alpen der Herzegovina. Mit einer Illustr. i. Texte u. einer Heliogravure. Österr. Alpen-Ztg. Wien 1892.
56. La Svanétie libre. Revue géographique intern. Paris 1892.
57. Ásványforrások és fürdőhelyek az északi Kaukázusban. Budapesti Szemle, 223. füzet. Bp. 1895.
58. Die Mineralquellen u. Badeorte im Norden des Kaukasus (mit 3 Illustrationen. Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik. XVII. Jg. Wien, Pest, Leipzig 1895.
59. A londoni nemzetközi földrajzi kongresszus. Budapesti Szemle 229. sz. Bp. 1896.
60. A Kaukázus közlépláncolata (több képpel). Vasárnapi Ujság 42. évf. Bpest 1895.
61. New expeditions in the Caucasus in 1897. Alpine Journal London Novemb. 1897.
62. Dr. Gustav Radde (1831–1902) Geographischer Anzeiger. Gotha 1902.
63. Kaukasus. Reisen und Forschungen in kaukasischen Hochgebirge I., II. nagy8°, 38 réznyomattal, 18 panorama-képpel és 400 a szerző saját fényképfelvételei után készült szövegközi ábrával 1905. és III. Tudományos eredmények 36 fotolitografiával. 1907. Berlin, D. Reimer (E. Vohsen).

64. Kaukázus. Kutatásaim és élményeim a kaukázusi havasokban. Egy kötetben nagy 8°; 16 rézny. táblával, 6 körképpel és 235 szövegközi ábrával, 5 geológiai szelvénnel és a kaukázusi magas hegység részletes térképével. Athenaeum i. és ny. r. t. Bpesten 1907.
 65. Die neue Hauptstadt Indiens. Pester Lloyd. Budapest 1912.
 66. A természet védelme és a nemzeti parkok. Természettud. Közlöny Bpest 1912.
 67. Hegyóriások. Képek Európa és Ázsia magas hegyeiből (37 képpel). Századok legendái. Bpest 1913 augusztus.
 68. A Kaukázus térképe. 1 : 400,000 mértékben. Wien 1907.
-

BUDAPEST, 1922.

M. TUD. TÁRSULATOK SAJTÓVÁLLALATA RT. VIII, MUZEUM-KÖRUT 6.
NYOMDAIGAZGATÓ: SZABÓ T. ISIVÁN.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHUNYT TAGJAI FELETT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

6
ORTVAY TIVADAR
R. TAG
EMLÉKEZETE

SZENTKLÁRAY JENŐ
L. TAGTÓL

FEOLVASTA
A M. TUD. AKADÉMIA 1922. ÁPRILIS 24-ÉN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN

ÁRA 10 KORONA

XVIII. KÖTET • 6. SZÁM

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1922.

Ortvay Tivadar r. tag emlékezete

Szentkláray Jenő 1. tagtól.

Mélyen tisztelt Akadémia!

Természet törvénye, hogy légköri távlatban a valóságnál kisebbnek látjuk a tárgyak képét. A látszatos kép annál csalékonyabb, minél távolabbra esik tőlünk.

Ezzel a természeti törvénnyel fordított viszonylatban van a lelki világ törvénye. Lelkünk a felhők határait túlhaladó rejtelmes távolságban az igazi nagyság képét tünteti fel.

Földi életünk korlátjai például nem engedik, hogy tisztán és igaz mivoltában ismerjük meg az ember valóságát. Inkább csak a külső szín szerint, mintegy homályos vagy kicsinyítő tükörben látjuk itt lenn embertársainkat. Míg közel állunk egymáshoz, jobbadán csak fogyatkozásainkba és gyarlóságainkba ütközik látásunk. Ami nagy, szép és kiváló az emberben, csak a földöntúli örök valóság fényességéből világít le reánk igazán. Idelenn fátyolképben látunk, az eget magasságában színről-színre. Onnan a szellemek honából tökéletesen ragyog le reánk az igazság, mint éj homályából a hajnali csillag.

És ez a gondolat megnyugtató érzést ébreszt bennünk, mikor az elmúlással szemben állunk és megindultan tekintünk elköltözött szeretteink után. *Ez a gondolat enyhíti fájdalmunkat ebben a pillanatban is, midőn Akadémiánk egyik fáradhatatlan munkásának, Ortvay Tivadar rendes tagnak elhalálzásáról emlékezünk.* Kegyeletével tanúságot tesz az Akadémia arról, hogy az a magába vonult, hallgató és szerény ember, kit a köznapi élet egyéniségének

kisszerű megjelenésében alig vett észre, ki itt köztünk, barátai és pályatársai közt, szinte szemérmes félékséggel húzódott meg, kiváló jeles ember volt. Előkelő tényezője volt a magyar irodalomnak, lelkes harczosa nemzeti közművelődésünknek, aki maradandó értékű alkotásokkal gazdagította szellemi kincseinket és tehetségének minden erejével önzetlenül szolgálta Akadémiánk magasztos céljait. Alázatos alakja eltűnt ugyan az Akadémia székéből, de emlékezete megmarad köztünk. Élni fog a hazai tudományos világ elismerő, méltányoló tiszteletében. Nevének megbecsülése nagyobb lesz az idők távlatában, mint volt ideleinn a földi lét fonák látszatában.

Vele foglalkoznom, élete folyásának és munkásságának nemes vonásait megrajzolnom, megtisztelő feladat reám nézve. Köszönöm az Akadémiának, hogy e feladatra csekély-ségemet méltóztatott kijelölni. Fiatal korom óta ismertem és szerettem őt. Iskolatársam, hűséges szövetségese volt. Soha meg nem zavart szakadatlan barátság fűzött hozzá ötven esztendeig, halála napjáig. Együtt dolgoztunk Dél-magyarország legújabb magyar nemzeti művelődése kezdő napjaiban. Boldogan osztottunk az örömben, ha sikerült valami eredményt elérnünk. Útjaink párhuzamosan haladtak egymás mellett. De ő most elhagyott engem és előre ment. A tér, melyet a maga munkássága számára lefoglalva tartott, talán még sokáig marad parlagon.

I.

Ortvay Tivadar Károly (eredeti nevén *Orthmayr*) 1843-ban november 18-án született a krassómegyei Ércs-hegység kies fekvésű *Csiklova* (ma Csiklobánya) községében, a régi magyar Chegló vagy Chigló faluban. Atyja, *Orthmayr Károly*, igazgató főnöke volt a csiklovai bányának, melyeknek arany-, ezüst és rézkincsei kiaknázásával, a rómaiaktól visszamaradt nyomokon, már magyar őseink, sőt tán a törökök is foglalkoztak. A török hódoltság után, a XVIII. század elején, tirolai és németföldi bányászok és

érczverő munkások újra üzembe helyezték a csiklovai bányászatot. 1717-től kezdve többször küldött oda a bécsi kormány német és cseh kolonistákat. 1723-ban cs. kir. főbányahivatal állíttatott föl, melyet utóbb bányagazgatósággá szerveztek és alája rendelték az összes délmagyarországi bányaműveket, hámorokat és kohókat. Fölmerülő szükség szerint az igazgatóság folytonosan szaporította Csiklován a külföldi bányásznépet, főképpen 1855 óta, mikor a többi délvidéki bányatelepekkel Csiklova is a kincstártól az osztrák-magyar vasutttársaság birtokába ment át.

Ezzel új munkástársadalom keletkezett a délvidéki régi magyar bányaközségekben. Ez a társadalom nyelvre nézve — éppen úgy, mint a felsőmagyarországi bányaközségekben — német volt ugyan, de a királyi magyar kamara és a magyar vármegye közigazgatása alatt nem idegenült és nem tántorodott el az anyaországtól. Negyvennyolcban, a szabadságharczok idején, bátorságukkal és hősi tettekkel bizonyították magyar érzelmeiket.

Az Orthmayr-család a kincstári kezelés, talán Mária Terézia vagy II. József uralkodása alatt, telepedett le az akkori Temesi Bánságban, Boksánbánya községben. Boksánbánya a délvidéki Orthmayrek eredeti családi fészke, melyből nevök először emelkedett ki. Ortway Tivadar nagyatyja, Orthmayr Tamás bányafőnök, úgy szintén a dédapja is, Boksánbánya műveinél hivataloskodott. Édesatyja, Orthmayr Károly, ki Selmecezen végezte a bányászati iskolát és Nagyváradon két évig a jogi akadémián tanult, mint gyakorlott, ügyes geologus és bányatechnikus, szintén Boksánból nyerte el Csiklován az előkelő bányafőnöki állást. Boksánból ágazott szét az Orthmayr-család fiatalabb nemzedéke a környékbeli bányatelepek különféle hivatalaiba és műhelyeibe. Megbízható, iskolázott, intelligens és dolgos emberek voltak. Mindenütt szívesen fogadták és megbecsülték őket.

Tivadar atyja java férfikorában nősült. Harminczkét éves volt, mikor 1840-ben május 11-én a szomszédos Oraviczabányáról feleségül vette a huszonhatéves *Jendrássik Emília* hajadon úrhölgyet, Jendrássik András kapnikbányai

főnök és a horvátországi szamobori Kussevich Alojzia leányát. Emilia akkoriban, mint árva leány, Oraviczán tartózkodott fivérénel, Jendrássik Miksa ny. szomolnoki bánya-tanácsosnál. *) Nemcsak külső előnyeivel, hanem inkább egyéni kiválóságával, szellemességével, nemes jó szívével, műveltségével és szelid, nyájas modorával bilincselte magához férjét. Házasságuk a hozzáfűzött reményeknek megfelelt és minden tekintetben szerencsés házasság volt. Kölcsönös szeretet, megértés, bizalom és türelmes engedékenység, összhangzatban okos házi életrenddel, állandóan boldoggá tette frigyöket.

Négy gyermekük született: *Miksa, Tivadar, István és Béla.* **) Tivadar, vagy mint a család körében nevezték Tódor, volt a másodszülött. A csiklovai plebános, Stein Antal keresztelte a meredek sziklafokon álló hírneves Mária-templomban, mely a vidék áhitatos lakosságának sűrűn látogatott búcsújáró szentélye. Keresztvízre az atyafiságból való Seymann János és Scheichenstuel Borbála tartották.

Zsenge gyermekéveit szülőhelyén, a bányaigazgatósági épületben élte le. Magas, tágas hajlék volt az, nagy udyarral és veteményes, gyümölcsös kerttel. A bányafőnök hivatalos helyiségei és lakása egy földel alatt sorakoztak egymás mellé. Itt folytak le az áldott szülők csendes otthonában *Ortvay Tivadar* első gyermekévei.

Szüleit szíve egész hevével szerette. Már kiskorában visszavonuló, jámbor és nagyon szófogadó gyermek volt. Kerülte a testvérei és játszótársai közt előforduló zajos jeleneteket és harczias erőpróbákat. Mikor a gyermekszoba játékaik közben felfogatott székek lövészárkaiból fölhangzott

*) *Jendrássik Miksa* a szabadságharcz után bányatanácsosi állását elveszítvén, Iglón telepedett le és mint kiváló jogász több bányavállalatnak lett ott jogi tanácsosa. A gróf Csáky-család teljhatalmú ügyvéd-jévé nevezte ki. E minőségében oly tekintélyes és népszerű ember lett, hogy a 60-as és 70-es években országgyűlési képviselőnek választották meg.

**) *Miksa* ny. m. kir. kuriai bíró Budapesten, *Béla* ny. cs. és kir. közöshadseregbeli ezredes Bécsben, *István* négy év előtt Nagyikindán halt meg, mint törvényszéki irodaigazgató.

a vészes kiáltás és rohamra indult az ellenség, Tódor futva menekült a lármás csatatérről. Anyja ölében keresett fedezéket, hol mindig legbiztosabbnak érezte magát. Ő volt becézett kedvencze a jó anyának, ki szíven melengette, képzelmet bájos mesemondásokkal élesztgette, tanácsai és oktatásaival a nevelés gyökérszárait gyengéd lelkébe plántálgatta. Természetes, hogy a jó anya Tivadart állította utánzásra méltó példaképül többi gyermekei elé, noha jóságát és anyai szeretetét azoktól sem vonta meg.

A házi teendőknél, különösen a konyhában, Tivadar forgolódott legbuzgóbban anyja körül, főképpen a sütemények és gyümölcsbefőttek készítésénél, mikor kilátás nyílt arra, hogy az édességekből, — melyeket teljes életében rendkívül szeretett — neki is jut egy-két falatocska.

A tavaszi és nyári játékok künn folytak a szabadban, balzsamos, üde hegyilevegőn. A bányatisztek és munkások aprósága nagy számmal gyülekezett e játékokra napderős délutánokon a regényes fekvésű község friss patakvíze mellett, vagy a mosolygó zöld mezőségen és erdős, árnyas ligetekben. Ilyenkor Tivadar is megjelent a vidám pajtások közt és kedélyesen vett részt örömeikben. A szülői ház és e gyermekjátékok emlékei mélyen vésődtek elméjébe. Még élte alkonyán is sokszor mondogatta: akkor voltak a legboldogabb napjai. Mialatt Csiklován és Oraviczán az elemi iskolákat látogatta, legkedvesebb szórakozásai közé tartozott miseruhák színes papírból készítése, oltárok állítása és a misézés; későbbi éveiben a templom szorgalmas látogatása és a ministrálás.

Ortvay Tivadar atyja folyékonyan beszélte a magyar nyelvet, anyja csak hiányosan. Csiklován a társalgási nyelv akkor még úgy a családok körében, mint a házon kívül, német és oláh volt. Gyermekkorában Tivadar sem tudott magyarul. Elemi iskoláit, melyeket a múlt század ötvenes éveinek legelején részint Csiklován, részint Oraviczán látogatott, szintén németül végezte. De a német nyelvű elemi tanítás nem gyakorolt hatásosabb befolyást későbbi magyaros fejlődésére. Sőt nagyon is hasznos volt reá nézve, mert megalapozta mesterkéletlen, ékes és élvezetes német

irályát, mely a német közönség számára írt közleményeit és némely kötetes munkáit is előnyösen jellemzi.

Az Ortway-család a szabadságharcz kitörése után csak rövid ideig maradt Csiklován. A magyar kormány a család fejét bányafőnökké nevezte ki Boksánbányára. De mihelyt vége lett a függetlenségi harczoknak, az Ortway-családnak ismét vissza kellett költöznie Csiklovabányára. Az abszolút osztrák kormány ugyanis a magyar kormány kinevezéseit érvényteleneknek nyilvánította és azonfelül Tivadar atyját, ki a forradalmi mozgalmakban élenkebben nyilvánította hazafias érzelmeit, a Temesvárott működő paczifikáló bizottság elé állította, hol nem történt ugyan nagyobb baja, de a boksáni hivatalát elvették tőle. Visszatették ismét a kisebb javadalmú csiklovai főnöki állásba.

Az osztrák elnyomatás súlyos gondok elé állította a délvidéki középrendű szülőket. Sokan nem tudták, mit csináljanak a fiúk középiskolai nevelésével, hol és miképpen iskoláztassák őket. Tivadar atya nem habozott. Őt nem ingatták meg az osztrák uralom által életbeléptetett alakulások. Az abszolutizmus alatt is hazafias meggyőződéssel ragaszkodott a Széchenyi-kor szelleméhez és a negyven-nyolczadiki nemzeti politika törekvéseihez. Rendületlenül hitte, hogy hazánkban a magyar alkotmányos élet nem sokára vissza fog térni és a nemzet vágyai teljesülni fognak. Arra határozta el tehát magát, hogy gyermekeit magyar gimnáziumba küldi és a jövőendő idők számára magyar nevelésben részesíti.

Választása Nagyváradra esett, hol egykoron ő is jogi tanulmányait végezte. A premontreiek váradi gimnáziuma a múlt század ötvenes éveiben kiváló tanerőkkel dicsekedhetett és igen jó hírnévnek örvendett. Hazafias szellemben nevelte az ifjúságot és kilátást nyújtott arra, hogy a németajkú tanulók rövid időn elsajátítják a magyar nyelvet. Azonkívül még anyagi előny is kecsegtette a szülőket, mert Nagyváradon könnyen lehetett cseregyermekeket kapni, akik szívesen mentek a német nyelv tanulására az oraviczai bányavidékre.

Akkori időben az utazás még szekéren történt és kissé

fárasztó volt. Beleszámítva a fiúk elhelyezését, oda-vissza húsz napot is igénybe vett. De Tivadar szülei nem sajnálták az idővesztést. Nyugodtan tértek haza, mikor gyermeküket cserébe adhatták vagy megfelelő koszházban elhelyezhették.

Nyolcz esztendő telt el Ortway Tivadar a premonstreiek váradí gimnáziumában.

Már az első osztályokban jól megtanult magyarul és oly szorgalmas tanuló volt, hogy mind a nyolcz évfolyamban a jeles és kifogástalan viseletű diákok közé tartozott. Különös előszeretettel tanulta a görög és latin nyelvet, a történelmet és az irodalmat. A felsőbb osztályokban már kisebb irodalmi dolgozatokkal foglalkozott, sőt pár éven át egy dilettáns festő vezetése mellett a festőművészettel is megpróbálkozott. Számos képet festett olajban, de mikor első tanítóját elvesztette, jó vezető hiányában ezen a téren nem jutott el kívánatos eredményre. Gimnáziumi tanárai közül hálásan emlegette igazgatóját és bölcséleti tanárát Krausz drt., Szigethyt, a latin- és Szentpéteryt, a görög nyelv tanárát, Sziskeyt, a matematikust és fizikust s Benedeket, a későbbi jászói prelátust, kik mindannyian díszel valának a premontrei rendnek.

A váradí gimnáziumi évek alatt történt 1857–58-ban, hogy a bécsi kormány a délvidéki kincstári bányabirtokokat eladta a szabadalmazott osztrák vasúti társaságnak. Más tisztviselőkkel Tivadar atyja is kénytelen volt a társaság szolgálatába lépni — bár csak ideiglenesen. Vezető hivatalnokká nevezték ki Szászabányára a Nérahutaművekhez. Mikor e művek működését a társaság több évi kísérletezés után megszüntette, Tivadar atyját Erdélybe nevezték ki egy ottani vasműgyár főnökévé. Néhány évig működött ott; de elbetegeskedvén, állásáról lemondott és családjával Boksánbányára ment a rokonság közé, mint nyugdíjas bányafőtiszt.

Tivadar időközben jeles érettségi bizonyítvánnyal befejezte gimnáziumi tanulmányait és 1862-ben fölvétette magát Temesvárott kispapnak a csanádi egyházmegye theologiai liceumába.

E lépésével nemcsak a saját hajlamát követé, hanem

atyja kívánságát is teljesítette, ki a nehéz idők körülményeivel számolva azt akarta, hogy négy fia közül mindegyik más-más életpályára szánja el magát. Így lett Miksa a legidősebb fiú jogász, Tivadar gyermekkori hajlamainak megfelelően pap, István orvos és Béla katona.

Tivadar a szeminárium négyesztendei tanfolyama alatt ernyedetlen szorgalmat fejtett ki tudományos föladatainak teljesítésében. Lelke egész hevével igyekezett szabad óráit hazai és külföldi jelesek műveinek olvasásával fensőbb műveltség és emelkedett fölfogás szerzésére fordítani. Pontos, rendszerető, fegyelmettartó növendék volt. Beszédeiben és viselkedésében mindig az őszinteséget, egyszerűséget és a komolyságot érvényesítette. Mindig csak a jót forgatta szívében és növendéktársai iránt önzetlen és meleg testvéri szeretettel viseltetett. Teljes mértékben bírta társai bizalmát. Soha meg nem bántották és benne a jólelkű, nemes gondolkodású és mindenkor készséges jó barátot tisztelték. Tanárai és előljárói kivételes előnyökkel halmozták el. Az összes növendékek vezető felügyelőjévé, főduktorává tették meg.

1864-ben május 19-én nagy csapás érte Tivadart. Gondviselő jó atyját Boksánbányán elragadta a halál. Engedélyt kapott résztvehetni atyja temetésén. De a gyász eset oly lesújtó hatást tett lelkére, hogy ezentúl az iskolai kötelességeken kívül hónapokon keresztül semmi mással nem foglalkozott. Tanárai ajánlására a megyéspüspök ritka kitüntetéssel vigasztalta meg, midőn mint negyedéves theologust a tanév közepén szerpappá szentelte föl.

1866-ban dícséretes előmenetellel befejezve szemináriumi tanulmányait, július 20-án *Bonnaz Sándor* csanádi püspök áldozópappá avatta. Első miseáldozatának örömmünnepét édesanyja és rokonai jelenlétében a boksáni plébánia-templomban tartotta. 1866-tól 1870-ig segédlelkészi és hitoktatói minőségben lekipásztorkodott Nagy-kikindán, Oravicabányán és Fehértemplomban.

Ezzel aztán egész életére véglegesen végeszakadt lelkipásztori munkálkodásának. Az egyházmegye kormánya ugyanis méltányolva tudományos igyekezetét és nyom-

tatásban megjelent első két irodalmi dolgozatát — az 1868-ban kiadott »*Bél Mátyás de servitute hungarica*« és az 1869-ben kiadott »*Ítéset és vitiligitismus*« című műveit — 1870-ben kinevezette őt Lugosra helyettes gimnáziumi tanárnak.

Fontos esemény volt ez Ortvy életében. Megnyitotta számára a tudományos munkálkodás csarnokainak kapuját, ahová vágyai vonzották, hogy egészen a magyar kultúra érdekeit szolgálhassa, saját szellemi szükségleteit és írói becsvágyát fiatal tetterejének szakadatlan edzésével kellőképpen kielégíthesse.

Két esztendeig maradt Ortvy Lugoson. Abban az időben alapítottam Temesvárott a »*Történelmi Adattárt*« és szerencsés voltam őt szerkesztőtársamul megnyerni. Tanári teendőin kívül csaknem minden idejét havi folyóiratunk tartalmának gazdagítására fordította. Amellett beiratkozott a budapesti tudományegyetem bölcsészeti karán hallgatónak és doktori disszertációján dolgozott.

A »*Történelmi Adattárban*« közreadott munkálataival csakhamar magára vonta Akadémiánk akkori vezetőférfiainak figyelmét. Ipolyi Arnold, azidőben a Szent István Társulat igazgatója, a társulat kebelében juttatott neki szerény alkalmazást, hogy fölvihesse őt a fővárosba és alkalmat adjon tehetségeit szélesebb körben értékesíthetni.

Igy jutott Ortvy Budapestre, hol az 1872–73-ik tanévet mint szigorlatra készülő egyetemi hallgató töltötte. Buzgó munkatársa lett az *Archaeologiai Értesítőnek*, az *Archaeologiai Közleményeknek* és az *Egyetemes Magyar Encyklopaediának*. 1873-ban és 1874-ben »*Egy állítólagos római mediterrán út Pannoniában*« és »*Dácia feliratos emlékei és térképe Mommsen kiadásában*« című dolgozataival a Magyar Tudományos Akadémia tetszését is megnyerte, mely e két művét kiadásra érdemesítette. Tudományos készültségét az egyetem »*summa cum laude*« letett szigorlatai után 1874-ben doktori oklevéllel jutalmazta.

Értekezései, különösen az Akadémiában tartott föl-olvasásai révén gyakran volt alkalma bemutatkozni a fővárosi tudósok és írók köreiben. A szimpatikus fiatal

embert mindenütt szívesen fogadták. *Rómer Flóris* pártfogásával 1873-ban a M. Nemzeti Múzeum tisztviselőinek karába vétetett föl és a régiségtárhoz neveztetett ki tisztviselőnek. Ezen állásában harmadfél esztendeig működött. 1875-ben a pozsonyi jogakadémián a magyar és egyetemes történelem ny. r. tanárává nevezték ki és még ugyanazon évben érte a M. Tudom. Akadémia kitüntetése is, mely őt levelező tagjává választotta. Valósággal csodálni való a rengeteg munka, mit 1875-ben végeznie sikerült. Nem kevesebb, mint tizenkilencz önálló értekezése jelent meg abban az évben. Arra is ráért, hogy a budapesti egyetemen magántanárrá képesíttesse magát.

Pozsonyi tanárságának már első éveiben annyira megkedvelték őt és oly nagy tekintélyt és köztiszteletet vívott ki magának a város előkelő köreiből, egyházi és polgári társadalmában, hogy a tudományos egyesületek, közoktatási, művészeti, emberbaráti és jótékonyági társulatok szinte versenyre keltek egymással, hogy elnökükké vagy igazgatósági tagjukká megnyerhessék. Tanítványai rajongtak érte. A katedrán pontos, lelkiismeretes és nagyon kedvelt tanár volt; az ifjúság atyai jóságú tanácsadója, pártfogója és készséges barátja. De nemcsak a pozsonyi közönséget hódította meg szellemi fölényével, megnyerő, igénytelen modorával és a város közügyeiben való tevékeny részvételével, hanem a budapesti tudományegyetem tanári karát is annyira megnyerte, főképpen az 1876-ban megindult nagyobb szabású irodalmi műveivel, szakfolyóirati és hirlapi dolgozataival, hogy 1879-ben a bölcsészeti fakultás első helyen terjesztette föl a *classica-archaeologia* megüresedett tanszékére. Minthogy azonban akkor ezt az egyetemi tanári állást egy képviselőházi alelnökkel töltötték be, Ortvyat később a *kolozsvári egyetem történet-nyelvészeti kara* terjesztette föl szintén első helyen a *világtörténet* tanszékére. Ezt sem sikerült elnyernie. Mászt neveztek ki, kit a kar nem is ajánlott.

A mellőzést bizonyára kevés ember tudta volna oly nyugodt rezignációval és annyi önmehtagadó lemondással elviselni, mint azt Ortvy tette. Panasz nélkül hajolt meg

a felsőbbség intézkedése előtt és épp oly fáradhatatlan buzgósággal folytatta tevékenységét az iskolában és a pozsonyi egyházi és városi közelet szolgálatában, mint annakelőtte. Mintha lelkét éppen semmi sérelem sem érintette volna.

Irodalmi munkásságáról az alábbiakban lévén szó, itt rövid foglatatban még azt említem, ami az ő személyére vonatkozik és állásbeli emelkedését, rangfokozatait, kitüntetéseit tünteti föl. 1883-ban igazgatósági tagja lett a Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaságnak. 1887-ben a csanádi püspöki szentszék tanácsosává nevezték ki. 1887-ben a Szent István-Társulat tudományos és irodalmi osztályának tagjává, 1888-ban a Vatikáni Okirattár szerkesztőbizottságának tagjává választották. *Dessewffy Sándor* csanádi püspök fölterjesztésére XIII. Leo pápai titkos kamarássá nevezte ki. 1894-től kezdve hat éven keresztül igazgatója és tanára volt a pozsonyi Orsolya-rendi apácák tanítóképző intézetének, 1896-ban pedig másodelnöke a pozsonyi Orvos- és Természettudományi Egyesületnek. Ugyancsak *Dessewffy* kérelmére 1900-ban szt. Györgyről címzett csanádi apáttá nevezte ki a király. 1895-től 1905-ig, tehát teljes tíz évig, történelmi tanára volt Frigyes királyi herceg leányainak, névszerint Mária Krisztina (férjezett Salm-Salm), Mária Anna (férjezett Pármai Bourbon), Mária Henriette és Mária Gabriella királyi hercegnőknek. 1902-ben Pozsony város közönsége a városi törvényhatóság tagjává választotta. A következő 1903-ik évben tagja lett a Műemlékek Országos Bizottságának, tiszteletbeli és alapító tagja Temesvárott az Arany János-Társaságnak. 1905-ben a *M. Tudom. Akadémia* rendes tagjai sorába emelte. Ezzel a kitüntetéssel ment 31 esztendei jogakadémia tanári szolgálata után 1906-ban nyugalomba. I. Ferencz József király Pozsony város kérelmére s a vallás- és közoktatásügyi miniszterium fölterjesztésére 1911-ben az egyház, a tanügy, a tudomány és irodalom terén szerzett érdemeiért a harmadosztályú vaskoronarenddel díszítette föl.

II.

Ortvay Tivadar kevés híján félszáz esztendő-t töltött a tudományos irodalom szolgálatában. E hosszú idő alatt mintegy *harmadfélszáz* darabra szaporodott nyomtatásban megjelent irodalmi dolgozatainak száma. És ez a rengeteg munkásság annál föltűnőbb, mert Ortvay nem volt, mint mondani szokás, született író. Fiatal korában nem részesült olyan irodalmi kiképzésben, hogy e téren valami nagyobb jelentőségű szereplésre gondolhatott volna. De volt benne erős lelki ösztön arra, hogy fölülemelkedjék az átlagosság színvonalán és becsületet szerezzen nevének műveltségével és a közönségesnél sokkal nagyobb tevékenységével. Lan- kadni nem tudó szilárd akaratával és megfeszített szorgalmával, vagyis a tulajdon erején, de már érett férfikorában küzdötte fel magát a magaslatra, mely tudományos és írói életpályájára fényt és dicsőséget árasztott. Gyors fölfogású, éles elméjű ember volt. Gondolatainak írásba foglalásánál elmélyedéssel, megfontolással dolgozott. Olvasmányaiból jegyzeteket készített és a művei tárgyára vonatkozó forrásmunkákat, tudósok véleményét, olykor egészen jelentéktelen szerzők állításait is mind beleszorította a könyveibe. Némely munkájában két-három sornyi szöveg alatt egész lapokat töltenek be az idézetek, jegyzetek és kontrovers állítások.

Történeti, szépműtani és archeologiai dolgozatainak kívül oly sok másnemű tárgyra terjesztette ki tevékenységét, hogy szinte bámulatba ejt ismereteinek, sokoldalú készségének terjedelmessége és különfélesége. Írt a hazai barlangok paleontológiájáról, az éremisméről, feliratos római és görög emlékeinkről, a vasutakról és vízszabályozási dolgokról, a dunai szigetek képződéséről, hazánk őstelepítéseinről, a talajalakulat befolyásáról a fajok eloszlására, a fémiparról, az ősi kőeszközök készítési módjáról, a magyar birtokviszonyokról, műgyűjteményeinkről, a halászatról és a magyar halászati viszonyokról, a természet befolyásáról a kultúrára, a hidászatról, a magyarországi kivándorlásokról, éghajlatunkról és a növényültetésről, a rovásiásról, a

városok tisztántartásáról, a lótenyésztésről és a magyar gazdasági érdekekről. Írt politikai és közjogi értekezéseket, életrajzokat és emlékbeszédeket, útleírásokat és vadászati cikkeket. Értekezett a történelmi oktatásról, a tudomány megbecsüléséről, a magyarosodásról és a magyar-nemzeti érzés fejlesztéséről. Pozsony és Pozsonymegye helytörténetéről száztizenegy közleménye jelent meg az ottani hírlapokban és kilenczvenkilencz történeti, régiségtani, életrajzi, földrajzi és családtani közleménye látott napvilágot az »Egyetemes Magyar Encyklopediában«.

Kisebb tanulmányai, tudományos értekezései, életrajzi dolgozatai és egyéb közérdekű cikkei különféle kiadványokban, füzetes folyóiratokban, magyar és német lapokban jelentek meg. Így a Csanádegyházmegyei Történelmi Adattárban, a Magyar orvosok és természetvizsgálók munkálataiban, az Archaeologiai Közleményekben és Archaeologiai Értesítőben, a M. Tudom. Akadémia emlékbeszédeiben és történeti értekezéseiben, az Egyetemes magyar Encyklopediában, a Századok című történelmi folyóiratban, a Délmagyarországi Történ. és Régiségtudom. Értesítőben, a Magyar Sion és a Kath. Szemle című egyházi füzetekben, a Matematikai és Természettudományi Közleményekben, a Pulszky-Alumban, a Régiségtudományi Társulat Évkönyveiben, a Pozsonyi Orvos- és Természettudományi Egyesület Közleményeiben, a Magyar Gazdaságtörténeti Szemlében és a Magyarország vármegyéi és városai című vállalatban, a Magyar Államban, a Pressburger Zeitungban, a Pozsonyvidéki Lapokban, a Westungarischer Grenzbotenban, a Fővárosi Lapokban, a bécsi Archaeologische und Epigraphische Mittheilungen című folyóiratban, a müncheni Correspondenz-Blatt der deutschen Anthropologischen Gesellschaft című kiadványban, a Pozsonymegyei Közlönyben, a Pesti Naplóban, a Budapesti Hírlapban, Temesi Lapokban és az Alkotmányban. Legtöbb cikke a pozsonyi Nyugatmagyarországi Híradóban jelent meg.

Kisebb dolgozatai közül, melyek az említett füzetekben és folyóiratokban adattak közre, különösen a követ-

kezőket kell kiemelni, mint olyanokat, melyek értékes új fejezetekkel, tájékoztató új irányeszmékkel gazdagították irodalmunkat és úgy itt az Akadémia fórumán, mint a nagyközönség előtt méltányló elismerésben részesültek. Így különösen a következő dolgozatok: *Nagybecskerek, Borosjenő és Csanád monografiái.* (Csanádegyházm. Tört. Adattár 1871–73. évf.) — *A gyulafehérvári káptalan orsz. levéltárának Csanád egyházmegyére vonatkozó okiratai.* (M. O. 1871.) — *Egy állítólagos római mediterrán-út Pannoniában.* (Budapest. Akadém. kiadv. 1873.) — *Dácia feliratos emlékei és térképe Mommsen kiadásában.* (Budapest. Akadém. kiadv. 1874.) — *Tájékoztató sz. Gellért, másképp sz. Bernát csanádi apátságai iránt, tekintettel a csanádi romokra.* (Budapest. Akadém. kiadv. 1875.) — *Dácia és Moesia területén.* (Budapest. Akadém. kiadv. 1875.) — *A kund-kapitányság.* (Tört. és rég. Értesítő. Temesvár. 1875.) — *Jelentés a beszercezbányai városi levéltárról.* (Századok. 1875.) — *Tibiscum helyfekvése.* (Budapest. Akadém. kiadv. 1876.) — *Margum és Contra-Margum.* (Budapest. Akadém. kiadv. 1876.) — *Kritikai adalékok Margum történetéhez.* (Budapest. Akadém. kiadv. 1876.) — *A magyarországi dunaszigetek alakja, iránya, nagysága és partmagassági viszonyai.* (Budapest. Akadém. kiadv. 1878.) — *A magyarországi dunaszigetek földirati csoportosulása s képződésük tényezői.* (Budapest. Akadém. kiadv. 1880.) — *A hazai római köemlékek.* (Pulsky-Album 1884.) — *Összehasonlító vizsgálatok a hazai és észak-európai prehisztorikus kőeszközök eredete és régisége körül.* (Budapest. Akadém. kiadv. 1885. I–II. füz.) — *A prehisztorikus kőeszközök régiségi jellegéről.* (Budapest. Akadém. kiadv. 1886.) — *Az Ajtony és Csanád nemzetségek birtokviszonyai Délmagyarországon.* (Századok. 1891.) — *Hazánk legrégebb művelődési viszonyai.* (Akadém. Értes. 1896.) — *Szent László régi kőszobra Pozsonyban.* (Századok. 1900.) — *Az ősember táplálkozása.* (Székfoglaló. Budapest. Akadém. kiadv.) — *A mohácsi csata elvesztésének okai és következményei.* (Budapest. Akadém. kiadv.) — *Habsburgi Mária és férje, II. Lajos magyar király, katolikus igaz-*

hitűségének kérdése. (Kat. Szemle. Budapest, 1913.) — *Az állatvilág és a gazdasági kultúra.* (Magy. Gazdaságtört. Szemle 1901.) — *Az európai művelődés kezdete és haladása.* (Nyugatm. Híradó. 1904.) — *A hazai lótenyésztés története.* (Magy. Gazdaságtört. Szemle, 1905.)

Életrajzi dolgozatai a M. Tudom. Akadémiának az elhunyt tagok fölött tartott Emlékbeszédnek című füzetekben jelentek meg: *Pesty Frigyes r. tagról* (VII. köt.), *Wosinszky Mór l. tagról* (XIII. köt.), *Csaplár Benedek l. tagról* (XIII. köt.), *Bubics Zsigmond l. tagról* (XIV. köt.) és *Hampel József l. tagról* (XVI. köt.) — Könyvbírálati és kritikai dolgozatai a Századokban: *Fekete Zsigmond műve Magyarországon vízeiről*, 1883. — *Észrevételek Tagányi bírálatára*, 1883. — *Végszó Fekete Zsigmond úrhoz*, 1883. — *Helmár Ágost: A magyar birodalom 888-tól 1849-ig*, 1879. — *Pesty Frigyes: A szörényi bánság és Szörény vármegye története*, 1878–79. — *Pesty Frigyes: Az eltűnt régi vármegyék*, 1881. — *Pesti Frigyes: A magyarországi várispánságok története*, 1882. — *Szentkláray Jenő: A dunai hajóhadak története*, 1886. — *Wosinszky Mór: Leletek a lengyeli őskori telepről*, 1886. — *Récsei Viktor: Pannonia ókori mitológiai emlékének vázlata*, 1895. — *Kovács Sándor: A csanádi papnevelde története*, 1908. — *Nyári Sándor: Brocky Károly festőművész élete és művei*, 1910. — *Baranyay József: A csallóközi aranymosás*, 1912.

Nagyobb művei, melyekkel a tudósok társadalmában előkelő helyet szerzett s melyek tudományos irodalmunkban maradandó értéket képviselnek, a következők:

Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig. 2 köt. A M. Tudom. Akadémia kiadása. Budapest, 1882.

Száz év egy hazai főiskola történetéből. 1 köt. A m. kir. vallás- és közokt. minisztérium kiadása. Budapest, 1884.

Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. Térképekkel. 2 folio köt. A Szent István-Társulat kiadása. Budapest, 1892.

lenf meg. város története. Pozsony város kiadása ma-

Kisebb dolgozatai közül, melyek az említett füzetek-

ben és folyóiratokban adattak közre, különösen a követ-

Nagyszombat, Bazin, Modor és Szentgyörgy városok állatvilága. 1 köt. Pozsony, 1902.

Temes vármegye és Temesvár város története. 2 köt. (Befejezetlen.) Temes vármegye és Temesvár város kiadása a M. Tudom. Akadémia anyagi támogatásával. Bpest, 1914.

Mária, II. Lajos király neje (1505–1558). 1 köt. A M. Tört. Társulat kiadása. Budapest, 1915.

Ezek a kötetes nagy munkák irodalmunk úttörő és hézagpótló termékei. Okiratos levéltári kutatások alapján készültek, a vonatkozó bel- és külföldi irodalom kimerítő, kritikai fölhasználásával, rendkívüli szorgalommal és lelki ismeretességgel. Tudományos folyóiratainkban hozzáértő szakférfiak megbírálták s tüzetesen ismertették e műveket. Ezek a bírálatok és ismertetések fölmentik az életrajzírókat attól, hogy a boldogult szerző alkotásainak bonczolgatásával is foglalkozzék.

Nagyobb föltűnést keltő munkáiról legyen elegendő egész röviden a következőket mondanom:

Magyarország régi vízrajzának megírására a M. Tört. Társulatban többször ismételt fölszólalások, nevezetesen Pesty, Römer és Nagy Imre óhajtásai ösztönözték Ortvyait. Összegyűjtötte és földolgozta hazánk régi vízrajzának anyagát a legrégibb történeti időktől a XIII. század végéig. Ismerteti hazánk álló- és folyóvizeit, forrásait és kútjait, lápjait és mocsarait, fürdőit és vízvezetéseket, árkaikat és vízfogóit, gázlóit, réveit és hídjait, melyeknek az egykori történeti és okiratos emlékekben nyoma van. Forrásul használta a XIII. századot megelőző történeti, föld- és térrajzi s epigrafiai irodalmat kezdve Herodotostól, Strabó és Pliniustól egész az árpádkori diplomatikai kiadásokig, ami megközelítőleg mintegy húszezer darabot teszen. E nagy anyagösszeg jó kilencztizedrészét csakis okiratokból, régi krónikákból merítette. Az adatgyűjtés mellett megállapította régi vízrajzi topografiánkat, a vizek történetét. Nagy nehézségekkel küzdött föladata megoldásánál. Munkáját lexikális alakban, a gyakorlati célnak megfelelően szerkesztette. A tér, melyet megmunkált, irodalmunkban teljesen parlagon hevert. Dolgozatához semmiféle előmunkálatot nem talál-

hatott. Ortway vízrajzának fölhasználásával most már elkészíthető Magyarország legrégibb történeti korszakának hidrográfiai térképe. Ő maga így nyilatkozik e munkájáról: »Munkám által régi vízrajzunk története újabb stádiumba lépett. Az anyag a fölvett korra nézve jóformán együtt van s nagyrészen szortirozva is. A vízrajzi anyaggal egyesítvük úgy a hisztorikus, mint a prehisztorikus bűvárlatok vívmányai, amennyire azok vizeink telepítési, kulturális és közgazdasági, meg hadászati befolyásának kimutatására alkalmasak.«¹

A magyar tudósok közül a legkiválóbb szakférfiak bírálták Ortway vízrajzi könyvét. Az Egyetértésben *Károlyi Árpád*, a Budapesti Szemlében *Hunfalvy János*, a Philologiai Közlönyben *S. jegy alatt egy ismeretlen*. Mindnyájan kedvezően és elismerőleg méltányolták e munkát. Ellenben *Tagányi Károly* a Századokban nem volt vele megelégedve. Ő is elismerte ugyan Ortway »Vízrajzának« relativ értékét, de kívánta, hogy az egyes vizek minden mellékágaikkal, egész vízrendszerükkel és eredetük hegységeivel egyetemben lettek volna tárgyalva. Kívánt egy absolut értékű, művészileg befejezett monografiát,² Azonban egy ilyen teljes tökéletességgel megalkotott mű mind e napig nem jöhetett létre és Ortway »Vízrajza« még nagyon sokáig lesz egyedüli és alapvető kútfője magyar vízrajzi tudományunknak.

A munka egyik szakaszát 1883-ban német nyelven adta ki egy pozsonyi kiadó 300 példányban. Ezekből legtöbb kelt el Oroszországban és Svájcban. *Sonklar* tudós tábornok, mint legilletékesebb szakember, ezt írta e német kiadványról: »Die Arbeit ist nicht nur sehr reich an historischen Daten aus der Hydrographie Ungarns, sowie an Berichtigungen falsch verstandener älterer Angaben, sondern sie legt auch die wechselnden Erscheinungen von einst auf jetzt sehr glücklich auseinander.« — Ortway nagy reményeket kötött e művéhez, »mert — ugymond — oly

¹ Századok: 1883. évf. 188. l.

² Századok: 1883. évf. 169—174. ll.

irányban s oly kimerítően dolgoztam föl benne az anyagot, hogy hézagot fog pótolni.«¹

A pozsonyi kir. akadémia történetét e főiskolának 1784-től 1884-ig való főnnállása alkalmából írta. Trefort Ágoston, akkori kultuszminister, az intézet történetének megíratásával jelentőssé akarta tenni a századik évforduló ünnepélyét és a mű elkészítésére Ortwayt, az akadémia történettanárát kérte föl. Vállalkozott arra is, hogy Ortway könyvét a budapesti egyetemi nyomdában nyomatja és államköltségen adja ki. Ortway megfelelt a várakozásnak. A huszonnégy oktavívet betöltő, gazdag tartalmú kötet önálló kutatások s levéltári adatokon épült föl. Egyike a legjobb alkalmi irodalmi termékeknek. Becses kútfő és kiegészítő része hazánk műveltségtörténetének.

A Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején című, két folio-kötetben megjelent hatalmas munka a XIV. századi pápai tizedlajstromok helyneveinek magyarázatával és a középkori magyar egyházmegyék beosztásával foglalkozik, föltüntetve az egyházmegyék akkori állapotát írásban és térképekben. Hazánk történettudósai már régen érezték egy ilyen földleíró műnek a hiányát. Fraknói Vilmos kezdeményezésére bizottság alakult, az ú. n. Vatikáni Bizottság, melynek elnöke Schlauch Lőrincz váradi püspök, titkára Fraknói Vilmos volt. Ők tervezték a művet és megjelenését nagy anyagi áldozatokkal lehetővé tették. Ajánlatukra a bizottság Ortwayt bízta meg a mű megírásával. Ortway teljes hét évig dolgozott a munkán, míg végre 1891-ben Budapesten a térképekkel együtt közrebocsájtathatta. Ortway e munkája egészen új ösvényen halad, megelőzve a külföldi irodalmat is. A terjedelmes Bevezetést a pápai tizedjegyzékek földirati és történeti jelentőségéről Ortway írta. Ez egymagában is kiválóan értékes tanulmány. Ugyanő írta az esztergomi és kalocsai érsekségek, a nyitrai, váci, győri, csanádi, váradi és zágrábi püspökségek történeti és földrajzi monografiáit is és egy külön fejezetet a tizedjegyzékekben nem említett, de a XIV. században mégis

¹ 1882. okt. 17-én kelt levele.

létezett egyházas helyekről. A többi püspökség leírása Balássy Ferencz, Beke Antal, Kammerer Ernő, Nagy Imre és Városv Gyula tollát dicséri. A térképeket igen ügyesen Hrubant László főhadnagy rajzolta és a bécsi katonai földirati intézet nyomatta. Ortway nagy örömmel dolgozott e munkáján, »mert meghalad minden eddig kézrekerült geografiát s visszatükröz minden tudományos mozzanatot, mely Fényes óta nálunk előfordult. Azért hiszem, hogy művem mindenki számára hasznavehető könyv lesz.«¹ De a sok felelősséggel járó nagy munka nagyon kifárasztotta. Bántotta az is, hogy a szerfölött fárasztó munkáért nevetségesen csekély díjazásban részesítették. »Nekem — írja egyik levelében — a Vatikáni Bizottság a földrajzi munkámért ívenként 8 forintot fizetett, a térképekért és azok szerkesztéséért meg éppen semmit. Nem áll tehát a régi szólás: Unter den Krummstab ist gut zu dienen. A hét évi munka, melyet a földrajzra fordítottam, egész életem legsötétebb emlékét képezi.«² Nekünk azonban és a következő nemzedékeknek drága szellemi kincset hagyott örököül e művében, mely — ha itt-ott vannak is fogyatkozásai vagy tévedései — a magyar tudományos irodalomban az elsőrendű forrásmunkák közé számítandó.

Pozsony város történetének megírásával Ortway az Első Pozsonyi Takarékpénztár főnnállásának félszázados ünnepét akarván emlékezetessé tenni, oly kézikönyvet adott a pozsonyi polgárság kezébe, melyből az az ősrégi nevezetes város múltját alaposan megismerheti. Tartózkodott a száraz és nehézkes előadástól. Arra törekedett, hogy könnyen megérthető, élvezetes olvasmányt alkosson, anélkül mégis, hogy előadását a tudományos alaptól megfossza. Beleszötte ugyan művébe az országos eseményeket is, de csak azért, hogy a város történetét megfelelő háttérrel lássa el. Nagyszámú, eddig ismeretlen levéltári adatot értékesített. A pozsonyi levéltárakat teljesen kiaknázta. Az ottani káptalan országos levéltára és a városi levéltár vég-

¹ 1888. szept. 29-ki levele.

² 1893. nov. 9-ki levele.

telen sok anyagot szolgáltatott monografiájához. A budapesti országos levéltáron kívül a Batthyániak és Esterházyak levéltárában is sokat kutatott. Négy vaskos kötetre terjedő műve városi monografiáink közt díszhelyet foglal el.

1905-ben külön kötetben járult ugyan a nyilvánosság elé, de szorosan Pozsony város történetéhez tartozik *»Pozsony utczái és terei. A város története utca- és térsínevekben«* című műve is, melyről bírálója ekképpen nyilatkozik: »A városi monografiák írói közt — írja — alig van még egy, aki annyi szeretettel kutatta és tárgyalta volna városa történetét, mint Ortvy. A tudományos czélon kívül arra is törekedett, hogy a város lakosságában fölkeltsse az érdeklődést a múlt emlékei iránt és megtanítsa őket a hagyományok tiszteletére. Kiválóan érdekes, amit az óvárosról és a névadókról ír, kiknek életrajzi adatait is összeállította és megmondja, miért lett nevük egy-egy utczában megörökítve. Megvan minden régi és nevezetes épület ismertetése, a régi viszonyok és intézmények leírása. Tanulságos részek a ferenczrendiek templomának, a Káptalan-utczában az 1250 előtt épült kis háznak és a Mária Terézia által emelt művészi granáriumnak leírása.¹ Pozsony történetében fölvetette Ortvy a »Pozsony« név etimológiájának, a név eredetének és jelentésének vitás és érdekes kérdését is. Fölsorolja ugyan a különféle nézeteket, de ő maga a Pozsony nevet szláv eredetűnek tartja. Kiegészítő és nagyon tanulságos része a pozsonyi monografiának az a természetes kötet, melyet Ortvy *Pozsony vármegye állatvilága* címmel 1902-ben a pozsonyi Stampf- és cég bizományában bocsátott közre Pozsony vármegye és város költségén. E könyvében elérhető teljességgel nemcsak a megye faunájának anyagát adja, hanem kiterjeszkedik az egyes fajok történeti szereplésére és gazdasági jelentőségére is, szemelőtt tartván, hogy az állatok története egyik fejezetét képezi a haszonra és jólétre irányuló nemzetgazdasági tevékenységünknek. A munka első részében ismertetette a kövületekben fennmaradt állatvilágot, a má-

¹ Domanovszky Sándor: Századok, 1907. évf. 351. l.

sodikban a ma élő állatvilágot, a harmadikban az állatvilággal kapcsolatos nemzeti munkásságot. Ki kell még emelnem, hogy Ortway az első magyar író, ki a lősz származását nem a tengerből magyarázza, mint mostanáig a magyar geologusok teszik; ő a legújabb német, angol és francia búvárlatok eredményeire támaszkodva, a kövületek jelenségeit a szerves zoologiai élet tüneményének tekinti.

Ortway e nagyarányú és nagybecsű műveivel elévülhetetlen emléket állított magának Pozsonyban. Örök hálára kötelezte le Pozsony városát és Pozsony megye közönségét, hogy életének legjavát e város és vármegye dicsőségére szentelte.

Rátérek rövidesen Ortway Tivadar egy másik megyei és városi monografiájára.

A M. Tudom. Akadémia ugyanis 1886-ban tárgyalásokat indított meg Temes vármegye és Temesvár városa közönségével történetük megírása iránt. E municipiumok akkoriban 5000 frtot ajánlottak föl erre a célra, de a tárgyalások eredménytelenek maradtak. Pesty Frigyes szándékozott vállalkozni a mű elkészítésére. Fáradhatatlanul gyűjtötte hozzá a levéltári adatokat, mielőtt azonban a földolgozáshoz hozzáfogott volna, 1889-ben meghalt. Évek múltán a tárgyalások mindkét irányban újra megkezdődtek és most sikerre vezettek. Az Akadémia Tört. Bizottsága ugyanis 1890-ben Ortwayt kínálta meg Temesmegye és Temesvár városa monografiájának megírásával. Minthogy a föltételek kedvezőek voltak, Ortway elfogadta a megírt megbízást és vállalkozott nemcsak a két municipium történetének elkészítésére, hanem elhunyt barátja, Pesty Frigyes emléke iránti kegyeletből még arra is, hogy Krassó-Szörény megyék még hiányzó köteteit is megírja.¹ Ez utóbbira azonban már nem került a sor.

A Történelmi Bizottság miheztartásul előírta, hogy a monografia négy kötetre terjedjen. Az első az általános és a magyarok bejöveteléig terjedő részt, a második Temes megye és Temesvár városa történetét, a harmadik a mono-

¹ 1890. jan. 22-ki levele.

grafia topografikus részét, a negyedik az oklevéltárt foglalja magában. A költségeket 12.500 forintban állapították meg. Az egyezség az Akadémia, valamint a megye és város közt létrejött a következő végleges formában: Pesty hagyatékának megszerzése 9000 kor., írói tiszteletdíj (150 nyomt. ív) 8000 kor., nyomdai költség 8000 kor., mellékletek, rajzok 1000 kor., összesen 26.000 kor. — Fedezet: a M. Tudom. Akadémia ad 9000 K-t, Temes vm. közönsége 10.000 K-t, Temesvár sz. kir. város közönsége 4000 kt. A megye átvesz 80 példányt 1920 kor., a város átvesz 40 példányt 960 kor. Összesen 25.880 kor. A nyomtatásról az Akadémia gondoskodik.

Ortvay megírta és kiadta *Temes vármegye és Temesvár sz. kir. város monografiájából az Őskort a vidék földtani alakulásától a kelta vaskor végéig*. Pozsony, 1895. — *A Régebbi középkort a római hódítástól a magyar királyság megalapításáig*. Budapest, 1914. — Kiadta továbbá az *Okleveleket* Temes vármegye és Temesvár város történetéhez (1183–1430). Pozsony, 1896. (418 drb.) Temesi műveiből megjelent tehát összesen három kötet. Az őskori rész, melyben egész Magyarország őskorának fejlődését rajzolja a kőkorszaktól egészen a történeti korig, eddig legjobb összefoglalása a magyar őskorra vonatkozó ismereteinknek. Az a mód, ahogy a külön rézkor föltevését czáfolja, szép példája a világos és meggyőző tudományos tárgyalásnak.¹

Ortvay bizonyára az Akadémia vezető férfiainak magánúton hozzá intézett fölszólítására vette át Pesty oklevélgyűjteményét. Nem várta be a Tört. Bizottság 1895. évi határozatát, hanem nyomban hozzáfogott monografiája földolgozásához. Az őskort tárgyaló kötet ugyanis már 1895-ben, az oklevelek kötete már 1896-ban látott napvilágot. A munka beosztásánál sem vette figyelembe a Tört. Bizottság határozatát. Teljesen önállóan, szabadon és a Bizottság pontozataitól függetlenül, a saját ízlése és belátása szerint írta munkáját. Kezdte a dákoknál s folytatta

¹ *Angyal Dávid: Történeti Szemle, 1916. évf., 4. füz., 541. l.*

a rómaiakkal, hadjárataikkal, térfoglalásaikkal és kulturájukkal, délmagyarországi telepeik topografiai meghatározásával, a római utak és sánczok megjelölésével és a római tartomány összeomlásával. Ismertette Temesmegyét a népvándorlás idején, tárgyalta a magyarok honfoglalását, a temesi vidék honfoglaláskori történetét, Glád, Ajtony és Csanád uralmát Délmagyarországon.

A munka akadémiai ismertetője különösen azokat a fejezeteket emeli ki, melyek a római korról, valamint a népvándorlás korával foglalkoznak. »Ortvay — mondja jelentésében — e fejezetekben mint e korszak egyik legkiválóbb ismerője mutatkozik be. A római és népvándorláskori rengeteg lelet ismeretében teljesen otthonos, azoknak alapos ismeretével, az archeologia terén való teljes otthonosságával és tájékozottságával, a hazai és külföldi forrásoknak és irodalmi termékeknek lelkiismeretes és pontos fölhasználásával oly munkát végzett, amely ezt a dolgozatot messze kiemeli a monografia-irodalom termékei között és maradandó értéket biztosít neki.«¹

Azonban előfordulnak Ortvay művében némely oly állítások is, melyekkel ellentétbe helyezkedik Temesmegyének általam írt történetével és melyekhez én hozzá nem járulhatok. Erre vonatkozólag ezt írta nekem: »Azt, hogy egyben-másban nem vagyok a részedben, nekem rossz néven nem veheted. Kötelességemnek ismertem tudományos meggyőződésemmek kifejezést adni, ami mindnyájunk kötelessége, mert hiszen csak addig szolgáljuk irodalmunk érdekét, míg az igazságot kutatjuk.«²

Meghagyva őt külön véleményénél, az eddig napvilágot látott kötetekről általánosságban teljes elismeréssel kell nyilatkoznom. Igazán bámulni való szorgalommal és alapos erudícióval dolgozott. Nagyszerűet, újat és minden eddigit fölülmúlót akart alkotni s megajándékozni Temesmegyét és Temesvár városát maradandó értékű történeti művel.

¹ Áldásy Antal: Akadémiai Értesítő, 1916. évf., 379. l.

² 1914. decz. 20-ki levele.

Milyen kár, mekkora veszteség, hogy Ortvainak ez az igazán nemes törekvése 1916. évi július 8-án bekövetkezett halálával nem mehetett teljesezésbe!

Gyászos végzete derékon szakította meg Temes megye és Temesvár városa történetét, melyről jeles bírálója azt a véleményt nyilvánította, hogy »igen nagy értékű munka.«¹ Növeli tudományos irodalmunk veszteségét még az a körülmény, hogy a drágább nyomdai bérek beálltával a mű kiadására szánt költség fölemésztődött.

Ha a munka folytattathatnék, a megszavazott pénz-alapot revideálni kellene. A folytatásra azonban a mostani tudós körökben nem igen akad vállalkozó. Ortвай ugyanis oly széles alapra fektette munkáját és a szöveg alatt a magyarázó jegyzetek oly óriási tömegével terhelte meg azt, hogy az eddigi köteteket az ő tervezete szerint összhangzó és egységes folytatással elkészíteni és befejezni csaknem lehetetlen. Monografikus álláspontból tekintve a megjelent köteteket, ki kell jelentenünk, hogy Ortвай temesi monografiája tulajdonképpen a tudományra tartozik. Tudósok használatára van írva és eltér az eredeti szándéktól, hogy a nagyközönség könnyen áttekinthető és könnyen megérthető kézikönyvet kapjon. A folytatásra vállalkozó eddig még nem jelentkezett. A döntés természetesen az Akadémia Történelmi Bizottságáé, melynek bölcsességében kell megbíznunk.

Ortвай utolsó nagy műve *Mária, II. Lajos király néje* című kötete, mely ékes koronája felszázados, sokoldalú és rendkívül terjedelmes irodalmi munkásságának. A Mária királynéről szóló munka, melynek megírása céljából külföldön is, nevezetesen Belgium levéltáraiban végzett kutatásokat, becses kortörténet, mely a Mária királynéira vonatkozó irodalomban hézagot pótol s a XVI. századi magyarországi és európai közállapotok kiváló ismeretéről tanúskodik.² Ortвай nagy előszeretettel foglalkozott Habsburgi Máriával s tanulmányai szélesebb körök figyelmét keltették

¹ *Angyal Dávid*: Történeti Szemle, 1916. évf., 540. l.

² *Századok*: 1916. évi szept.—okt. füz. 554. l.

föl. Targyalta, mint f6nn említ6m, *Mária 6s férje, Lajos király igazhiv6ségének kérd6sét*, 6sszegyűjt6tte 6s ismer-tette azokat az emlékeket, amelyek Mária-nak, mint Német-alföld kormányzójának nevét meg6rökítették. Érdekes 6s becses a »Történelmi Szemlében« (1913.) közreadott czikke is »*Egy magyar királyné emlékének nyomozása külföldön*«. E munkálatok mind csak 6l6tanulmányok voltak Mária királyné életét tárgyaló nagy munkájához, mellyel betölt6tte azt a h6zagot, mely a Mária királynéra vonatkozó iroda-lomban mutatkozott.

Az Akadémiában *Áldásy Antal* mondott szakvéleményt Ortway e munkájáról. »Ortway műve — úgymond — egy-ségesen tárgyalja Mária élettörténetét 6s noha a f6súlyt a királyné magyarországi szereplésére helyezi, életének német-alföldi korát is részletesen 6s kimerítően tárgyalja. Nem nyújt csupán életrajzot, ezt már csak azért sem tehet-te, mert a királyné személyisége elválaszthatatlan a kor poli-tikai, kulturális 6s udvari történetét6l. Ki kellett terjesz-ke-dnie hazánk e szomorú korszakának politikai történetére is. Ismerteti az ország akkori politikai helyzetét, kulturális 6s egyéb közállapotait, a királyi udvari életet stb. Épp így részletesen szól Mária németalföldi kormányzói működé-sér6l, a királynénak a tudományos élet, a szépművészetek 6s a zene körűl szerzett érdemeir6l 6s megvilágítja Mária összeköttetéseit Magyarországgal élete e második id6szakában, amelyben a királyné a távolság daczára sem szakította meg a kapcsolatot, amely 6t Magyarországhoz fűzte, itteni özvegyi birtokai miatt összeköttetésben állva régi híveivel, akikkel sűrűn vált levelet 6s kifejezésre juttatva magyar királynéi voltát azzal, hogy külföldön is a magyar özvegyek vise-letét hordja. Ortwaynak ezt a munkáját is épp úgy, mint műveit általában az irodalmi források gondos mérlegelése 6s f6lhasználása jellemzi.«¹ *A bíráló bizottság 6s az osztály javaslatára a M. Tudom. Akadémia 1916. évi nagygyűlése Ortway Tivadar »Habsburgi Mária, II. Lajos felesége« c. munkáját a Marczibányi-jutalommal tüntette ki.*

¹ *Akadémiai Értesítő* 1916. évf. 388—389. ll.

A nap, mikor erről értesült, az örvendezés és megnyugvás boldog napja volt. Jól esett lelkének a magyar tudósok elismerő kitüntetését elnyernie. Ez igazságot szolgáltatott félszázadot meghaladó önzetlen munkásságának és az egyetlen kitüntetés volt, melyet az Akadémia kebelében elnyernie sikerült.

Noha egészségét ekkor már betegségek sorvasztották, Mária királyné élettörténetének sikere mégis annyira fölvillanyozta munkakedvét, hogy arra is vállalkozott, hogy a nagy *Mommsen Tivadar* fölött, aki Akadémiánk világírú kültagja volt, emlékbeszédet mondjon. »Nagy sajnálkozásomra — írja levelében — vállalkoztam, sok rábeszélésre, Mommsen fölött emlékbeszédet mondani. Oly nagy és terjedelmes az ő irodalmi működése, hogy áttekintése is hetekbe, hónapokba kerül. Az ősszel fogom megtartani.« Legott hozzá is fogott e tanulmányához és erejének megfeszítésével, éjjel-nappal dolgozva, néhány hónap alatt elkészült vele. Ortvay ekkor már végső napjait élte és írására a közeledő halál vetette sötét árnyékát. Kéziratát azonban már nem nyújthatta be; csak halála után mutatta be azt *Heinrich Gusztáv* főtítkár az Akadémiában. Ez volt Ortvay utolsó dolgozata.

Magam is átnéztem ezt a terjedelmes kéziratot. Mommsen tudományos és irodalmi kiválóságait oly mély alapossággal és oly kimerítő részletességgel tárgyalja, amint az a magyar irodalomban még tárgyalva nem volt. Sajnos, hogy a mű töredékes és befejezetlen alakban maradt ránk. Kiadható csak akkor volna, ha a történet- és régiségtudósok közül akadna vállalkozó, ki a hézagokat pótolná, a hiányzó részt megírná és a lényegtelen bővítéseket a mű csonkítása nélkül áthidalni tudná.

Életének sokoldalú és széleskörű irodalmi tevékenysége mellett a kegyelet érzésével kell még méltányolnom azt a készségét, mellyel az Akadémia felszólítására vagy barátai és ismerősei kérésére azonnal szolgálatkésznek nyilatkozott nemcsak emlékbeszédek tartani, hanem egyről másról hirlapi cikkeket, értekezéseket és leírásokat is közreadni. Hirlapi cikkei, tárczái és értekezései mind érdekes

és tanulságos olvasmányok. A lapokba és folyóiratokba küldött könyvismertetései és bírálatai egytől-egyig számottevő dolgozatok. Bírálatában és számos könyvismertetésében mindig alapos készütséggel, férfias őszinteséggel, jóakarattal és meggyőződése szerint igazságos ítélettel szólott a tárgyához. Bírálati mintaszerűek, udvariasak, a bírált munka szerzője iránt simpatiókat keltek. Sablonos dobálózással sohasem helyezkedett szembe író társaival, soha senkit meg nem bélyegzett, senkit bántó hangon le nem kicsinyelt. Űnta a harcot. Polemizálni nem szeretett. A meggyőződéséhez törhetetlenül ragaszkodott. Elméje szabadságát senki által sem engedte gúzsba kötni vagy befolyásolni. Megfigyeléseit, észrevételeit mérséklettel, illemszabatosan, minden szavát megfontolva adta elő. Mikor aztán őt érték ellenfeleinek nyilai, stoikus nyugalommal viselte sebjei terhét.

A műzsák alázatos papja, ki hazánk történetét számos tévedéstől s félreértéstől tisztázta, ki oly sok homályt oszlatott el és fölvilágosító adataival oly sok hamis fölfogást igazított helyre, türelemmel viselte az ellentétes nézeteket, olykor még az epés és kíméletlen megszólást is. »Nézetem szerint — írja egyik levelében — a helytelen és méltánytalan kritika támadásai ellen épp a megtámadott legrosszabb védője önmagának; mert hiszen saját magát föl nem dicsérheti és a szerénység határait túl nem lépheti, sőt még a személyes indignációnak sem adhat kellőképpen élesebb kifejezést.«¹

Másik levelében, mikor valaki a »Nemzetben« kicsinyességekkel támadta egyik munkáját, így nyilatkozott: »Egyébként nekem már teljesen mindegy, mit tartanak tudományomról, készségemről némely emberek. Annyi keserves tapasztalaton mentem át s munkásságomat oly csekély jutalomban látom részesülni, hogy teljesen eltompultam minden iránt.«² Egy harmadik levelében: »Az élet tapasztalásaiból eléggé meggyőződhetik az ember,

¹ 1883. évi aug. 4-ki levele.

² 1883. évi febr. 21-ki levele.

hogy a boldogságot és megelégedést ne magán kívül, hanem saját magában keresse. Így még legalább megtalálhatja azt a megnyugvást, melyet az élet kedvetlen és igazságtalan esélyei meg nem zavarhatnak. Ha hozzá is vagyok szokva, hogy tehetségemet tagadják, törekvéseimet és évtizedekre terjedő lankadatlan munkásságomat kicsinylik: mégis a végzett munka tudatában megnyugvást találok.«¹ Máskor ismét ezt mondja: »Nálunk a szorosan vett tudományos munka csak nehezen tör útát magának. A hirlapi cikkek ellenben érdeklik és meghódítják a közönséget.«² »Vidéki íróember manapság még csak ne is mutassa, hogy jogosítva érzi magát arra, hogy őt is figyelembe vegyék. A tudomány a mi viszonyaink közt legháladatlanabbul fizet s ami legszomorúbb az, hogy maguk a tudósok a pályatárs érdemeinek legmostohább méltánylói. A vidéki ember ne is merjen mozogni.«³

Ami Ortway dolgozatainak külső alakját, stílusát, nyelvezetét és különösen az ő írói módját illeti, nem tagadható, hogy fiatalabb korabeli műveiben lépten-nyomon kikandikál nyelvezetének magyartalansága, stílusának dagályossága, kifejezéseinek germán struktúrája. Azonban ez a családi nevelésnek a maradványa, melyet előnyösen leplez a gazdag tartalom és alaposság. Ezekről a külső félszegeségektől későbbi munkáiban már csaknem teljesen mentesítette irányát. Szerette azonban a latin szavakat beleszőni fogalmazásaiba, mint vitalis, sanguinikus, salto mortale, ephemer, antagonismus, perhorreskálni, ignorálni, attakirozni stb. Ortway fiatal éveiben ez divat volt a köznapi sajtóban is.

Némiképpen zavaró hatással volt az olvasóközönségre az a különös szokása, hogy könyveinek, nagyobb műveinek közreadásánál nem követte a sorrendet. Például az első kötet után a harmadikat vagy negyediket adta ki, mint Pozsonynál és Temesnél tette. Ha ezt szóvá tették előtte,

¹ 1895. évi nov. 8-ki levele.

² 1883. évi ápr. 24-ki levele.

³ 1892. évi nov. 9-ki levele.

külföldi példákra és arra hivatkozott, hogy a kötetek megjelenésének időrendjét a földolgozandó adatok teljes együttele határozza meg. Azt a kort dolgozta föl és adta ki tehát, melynek egész anyaga már birtokában volt.

Arra is figyelmeztették, hogy túlságosan sokat idéz. Tanácsolták neki, ne terhelje műveit idézetekkel. Ortvy ezt felelte: »Ez olyan tanács, melyet életemben követni nem fogok. A történetírásnak nem lehet forrása a fantázia és a hipotézis. Az adat lesz mindig alapja a historio-grafiának. Idézés nélkül tudományosan írni manapság módi minálunk; de vele inaugurálva van a tudományos nyegleség, a fölületesség. A források pontos idézése az egyedüli mód arra, hogy a történetíró állításaiban ellenőrizhessük. S amely mérvben ezt nem tehetjük, abban csökken könyvünk értéke.«¹

III.

Áttérek Ortvy utazásaira, műveltsége egyik forrására. A nyári szünidőt többnyire külföldön töltötte. Talán egyetlen szórakoztató szenvedélye volt az utazás. Az íróasztalhoz lánczolt emberek közül kevesen utaztak annyit, mint Ortvy. S mert az utazás speciális hajlamai közé tartozott, nem hagyhatom említés nélkül.

Idegen országokat látni, művelt nemzetekkel ismerkedni, az emberiség kulturális tűzhelyeit fölkeresni, a világ folyását, vergődését közelről szemlélni, lelkét új eszmékkel gazdagítani, egyik erős ambíciója volt, melyet évről-évre örömmel igyekezett megvalósítani. Történetírói becsvágya is új tapasztalatok, ismeretek föl kutatására ösztönözte. De a pihenésre szánt idejét egészségi szempontból is gyakran használta külföldi vagy hazai fürdők, klimatikus vidékek látogatására. Sűrűn ismétlődő nagy utazásai kis vagyonnal felérő költségeket emésztettek föl, ámbár ritka önmegtagadással és takarékossgal utazott.

¹ 1892. évi május 24-ki levele.

Első nagyobb utazását a velünk szomszédos országok, nevezetesen: *Lengyelország, Galícia és Oláhország* megtekintésére használta föl. 1881-ben július és augusztus havát *Krakkóban, Lembergben és Csernovicban*, majd az oláhországi *Jassziban, Bukarestben és Szinajában* tölté. Visszajövet *Erdélyt* nézte végig. Meglátogatta a székely- és szászföldet, *Brassót, Nagyszebent és Gyulafehérvárt*. Megelégedéssel írta *Kolozsvárról*, mily sok érdekeset látott és tapasztalt ott útjában.

1883-ban *Dániát, Norvégiát és Svédországot* látogatta meg. Tovább időzött *Upsalában, Hammerfestben és Koppenhágában*. Visszafelé megpihent *Helgoland* szigetén, ahonnan fölfrissülve *Hamburgon át Berlinbe és Drezdába* ment az ottani műgyűjtemények tanulmányozására.

Északi útjára nemcsak a természet szépsége serkentette, hanem főképpen az északi régiségek és az ottani kulturvilág megismerése. »Az ilyen utaknak haszna kétségkívül az — mondja levelében —, hogy az ember a különféle tájakat, embereket, műveltségük fokát, a kulturának ezernyi nyilvánulásait egymással összevetni tudja s aztán független, önálló ítéletre képes legyen.«¹

Berlinben tisztelgő látogatásra jelentkezett a római történelem klasszikus írójánál, *Mommsen Tivadar* egyetemi tanárnál. Félve tette bejelentését. Berlini körökben ugyanis azt hallotta, hogy *Mommsen* sokszor még a princzeket sem fogadja. *Ortvy* azonban szerencsés volt és bebocsátást nyert. *Mommsen* fogadta és bár tartózkodó volt, mégis elég nyájasan viselkedett iránta. De kevésbé nyájasan beszélt a magyar archeologusokról. Gúnyolva, fitymálva emlegette őket és kijelenté: »Mi mindaddig barbároknak fogjuk önöket tartani, míg rá nem szánják magukat, hogy németül írjanak.«² — »Bár ne mentem volna hozzá« — jegyzi meg keseregve *Ortvy*.

1884-ki útját a Rajna vidékén kezdé. *Frankfurt, Wiesbaden, Rüdesheim, Koblenz, Bonn, Köln, Baden* és

¹ 1883. évi júl. 1-én kelt levele.

² U. o.

Ems sorra kerültek egymásután. A Rajnáról Strassburgon át Belgiumba ment s megnézte *Lüttich, Gent, Brügge, Mecheln, Löwen* és *Brüsszel* műgyűjteményeit, tan- és tudományos intézeteit. *Ostendéből Londonba* utazott. A British-Muzeum és a Kensington-gyűjtemények kincseinek megtekintésére 12 napot fordított. Figyelmét itt is leginkább az antiquitások, a Tower és az óriási könyvtárak kötötték le. Londonból kirándult *Windsorba, Woolwichbe, Cheilhurstba, Canterburyba, Greenwichbe* és *Etonba*. Visszautaztában egy napot *Waterlóban* töltött.

Az 1885. évi nyári szünidő alatt *Hallstadtban* üdült.

Az 1887-ki téli és tavaszi időszakot *Egyiptomban, Palesztinában, Görög- és Olaszországban* tölté. *Alexandriában* és *Kairóban* néhány hétig tartózkodott. Megmászta a Gizeh piramist és rejtekeibe is betekintett. A klasszikus óvilág területén, *Görögországban, Athén, Trója, Korintos* és *Korfu* romjai, plasztikus régiségei és a helyrajzi adatok érdekelték. Athénből *Jaffába* hajózott. Onnan akkor még tengelyen kellett *Jeruzsálembe* utaznia. A szentváros nevezetességeinek megtekintése után elment *Betlehembe* és a környék biblikus helyiségeibe. Aztán öszvér nyergében a Jordán folyó mentén a *Holt-tengerre* ereszkedett le, majd a fárasztó sziklás úton északnak tartott és megnézte a *Genezáret* tavát és *Názáretet*. Végre *Damaszkusból Cyprus, Kréta* és a szicíliai városok érintésével a Középtengeren *Nápolyba* hajózott. Onnan *Olaszországon* végig vonult s *Rómában* egy hetet töltve, *Anconából Fiuméba* és onnét haza utazott.

Utazásával nagyon meg volt elégedve. »Termékeny iskola volt az reám nézve — írta levelében. — Etanulmányúton többet tanultam és gyűjtöttem, mint annyi idő alatt könyvekből tehettem volna. Ez az út gazdag szellemi táplálékot nyújtott nekem.«¹ Útleírását három bájos tárczában a Fővárosi Lapok közölte. A pozsonyi Toldy-körben fölolvastatott úti élményeiről.

¹ 1887. évi jún. 20-ki levele.

1888-ban a párizsi világkiállítás *Franciaországba* vonzotta. *Svájcon* keresztül tette meg ezt az útját s meg-meg állott a kantonok fővárosaiban. *Párizs* műgyűjteményeitől és a világkiállítás nagyszerűségétől el volt ragadtatva.

1889-ben ismét *Svájcban*, 1891-ben *Stájerországban*, 1892-ben pedig *Karintiában* és a *Salzkammergutban* nyaralt. Ezen utóbbi nyári tartózkodásait pihenésre szánta, a spanyolországi nagy út után, mely nagyon kifárasztotta.

Spanyolországba 1890-ben június havában indult, jogakadémiai előadásainak befejezése után. Ez a tanulmányútja teljes két hónapot vett igénybe. Meglátogatta a spanyolok összes nevezetesebb városait: *Saragossát*, *Madridot*, *Aranjuezt*, *Granadát*, *Toledót*, *Sevillát*, *Gibraltárt* és *Valenciából* a *Rivierán* át jött haza. Rekkenő forróság kísérte útjában s majdnem végzetes hatással volt egészségére.

Spanyolországban leginkább a római maradványok, a mór építészet csodás emlékei, *Murillo* és *Velasquez* festőművészeti remekei érdekelték.

1897-ben indult egy nagyobb német társasággal *Oroszországba*. Sorra vette *Szentpétervárt* és környékén *Peterhofot*, *Gacsinát* és *Cárszkojeszelót*, majd *Moszkvát*, *Kievet*, *Niszinovgorodot*, *Oraniát* és *Kronstadtot*. Utazását lankadatlan fáradozással az orosz kultúra alkotásainak megfigyelésére fordította. Levelében az *Eremitage* gazdag tartalmát emeli ki, melynek tanulmányozására hónapok, évek kellenek. Lelkes szavakkal dicséri a császári és akadémiai könyvtárak temérdek írott kincseit és a muzeumokat. »Nem mondhatom — úgymond — mennyi szellemi örömet szerzett nekem oroszországi utam. Sokért nem adnám, hogy ott jártam.«¹

1903-ban a *Stahrenberg-tó* vidékének egészséges, friss levegőjén üdült. *Münchenben* élvezte a bajor társaséletet, a múzeumok, könyvtárak, levéltárak és a világhírű kép-

¹ 1897. novemb. 12-ki levele.

gyűjtemények kellemeit, lélekemelő tanulságait. Münchenből a keleti expresszvonalattal *Konstantinápolyba* utazott, ahol szeptember második felét töltötte. *Rákóczi* sírjára virágokat helyezett.

A következő 1904-ki vakációt a Bécs közelében fekvő *Fischau-Badban*, Rajner főherczeg pompás fürdőjében, a *Wienerwaldban* és a *Schneeberg* kiránduló helyein egészsége ápolásával és szórakozással igyekezett hasznosítani. Mig Pozsonyban lakott, úgyszólván hetenkint fölment Bécsbe, részint az udvari könyvtár s a levéltárak használatára, részint testvéröccse Károly látogatására, ki mint nyugalmazott ezredes, állandóan Bécsben tartózkodott.

1905-ben *Isztriában Porto-Roseban*, 1906-ban *Abba-ziában* és *Stájerországban* nyaralt. 1907-ben *Fraknoi Vilmos* vendége volt *Szentjobbon* s közben meglátogatta *Nagyváradot* is, hol diákéveit tölté. 1913-ban *Novit* kereste föl a horvát tengerparton. A sós levegő s a tengeri fürdő jót tett neki. 1914-ben *Lovranában*, 1915-ben pedig a *Semmeringen* üdült. A hazai üdülőhelyek közül gyakran kereste föl *Balatonfüredet* és szeretett a *Szepességbe* eljárni: a *Csorbatóhoz*, *Feketehegyre*, *Iglóra*, *Poprádra*. Irodalmi feladatai, egészségi állapota és főképpen a ránk szakadt világháború nem engedték többé otthona elhagyását. Vége lett utazási örömeinek.

IV.

Ortvay Tivadar középmagas, karcsú, szikártermetű ember volt. Sápadt, sovány arczáról szívjóság és őszinteség sugárzott. Sárgásbarna szeplős arcszíné, szemüveges rövidlátó fekete szemei, értelmes nézése, római sasorra és a domború magas homlokra simuló fekete hajfürtök meggyerő férfias kifejezést kölcsönöztek megjelenésének. Nyájas, barátságos modora rokonszenvet keltett. Egész lényét a szerénység és alázatosság varázsa díszíté. Inkább

szeretett szótalan, mint beszédes lenni; de mikor beszélni kellett, elgondolkodva, kissé fátyolozott hangon beszélt. Alapjában vidám lelkületű volt. Szerette a vidám társalgást és jóízű tréfát. Nem sok kellett, hogy felderítse, boldoggá tegye. Egy jóságos, nyájas szó, csekélyke barátságos figyelem, egy kevés megbecsülés elegendő volt ahhoz, hogy jól érezze magát. De ha valami keserűség érte, kedélyére menten sötét borulat ereszkedett.

Járása ruganyos, inkább lassú, mérsékelt, mint gyors volt. Csendes, magányos utakon szeretett járni. Kerülte a népes utcákat, a zajos helyeket. A körülötte mozgó tömeg semmiképpen sem érdekelte. Lelki világát még sétái közben is komoly tervek, tudományos és irodalmi érdekek foglalkoztatták.

Öltözete állásbeli úri emberhez méltó volt, rendes és egyszerű. Változtatás nélkül mindig feketében járt: testhez álló hosszú kabátban, a papi rangját megillető violaszínű kolláréval. Apáti díszruháját és aranyzsinóros kalapját csak ritka ünnepi alkalmakkor használta. Közönségesen világi öltözetben járt, városi és külföldi papok módjára.

Lakását lehető legegyszerűbben rendezte be. Néhány szekrény, pamlag, asztal és szék, hivalkodás és divatos kacérság kizárásával. Dolgozó szobájában rézágya, iratok halmazával megrakott íróasztal és nagyszerű könyvtár. E pedáns egyszerűség ölén fejtette ki buzgó tevékenységét. Okos életrendje köznapi szükségleteit kivételes takarékossággal elégítette ki. Az élelmezés gondjai nem bántották. Harmincz évet meghaladó időn át nem vezetett háztartást. Vendéglőkben étkezett olcsón, frugalisan. Három fogás, pohár sör, ebéd közben pohárka bor kielégítette vágyait.

Pozsonyi tarnárkodásának éveit élete legkedvezőbb időszakának tekinté. Írói tevékenységének évei is nagyobb részben Pozsonyban folytak le. Szerette ezt a szép várost és szeretett benne lakni. 1886-ban írja: »Pozsony kedvező fekvése Bécs közelében, elég művelt közönsége és finom műélvezetei, tudományos intézetei, értékes levél- és könyvtárai, kellemes hegyvidéke és erdőségei a Duna mellett,

élénk társasélete és kereskedelmi forgalma elébe teszik Pozsonyt a fővároson kívül bármely más hazai városnak.«¹

Meghittebb társalkodást a jogakadémiai tanártársak közt, meg a Toldy-körben és késő délutánonként *Stampfel Károly* pozsonyi könyvkereskedő Deák-utcai üzletében folytatott. Szabad óráiban előszeretettel kereste föl *Stampfel* könyvkereskedését, mely — mint más régi városokban — találkozó helye volt az irodalomkedvelő, könyvszerető embereknek. *Stampfel* üzletét a hivatásos pozsonyi intelligencia úgyszólván közművelődési kaszinónak tekintette. Szívesen jártak el oda barátságos beszélgetésre. A tulajdonos maga nemcsak a szakmájában járatos egyén, hanem általában művelt és kedves modorú ember volt. Könyvkiadványaival, irodalompártolásával hírnévre tett szert. Üzlete izlésesen és gazdagon volt felszerelve. A hazai és külföldi könyvkereskedésekkel, tudományos intézetekkel folytonos érintkezésben állott. Minden irodalmi jelenségnek legfrissebb beszerzési forrása volt. Akik Pozsonyban a könyvforgalom iránt érdeklődtek, a *Stampfel*-féle könyvkereskedésnek állandó vendégei voltak. Naponként estefelé 5 és 6 óra közt ott lehetett találni Pozsony litterátus férfainak legjavát. Legpontosabb és legtekintélyesebb volt köztük *Ortvay Tivadar*, ki akkor már országos hírnévnek örvendett.

Ugyanő a Toldy-körben is a vezetők sorában állott. Ez a minden ízében magyar társaskör a múlt század nyolczvanas és kilenczvenes éveiben fontos szerepet töltött be Pozsony és környéke közművelődési életében. Mélyreható működést fejtett ki különösen a város magyarosítása és a magyar nemzeti eszme uralmának diadalrajuttatása körül. Aranykora id. *Vutkovich Sándor* dr. és *Thaly Kálmán* elnökségének idejére esik. Társas összejövetelei, föl-olvasó ciklusai, magyarnyelvi tanfolyamai, irodalmi pályázatai stb. szinte kötelező direktívát adtak a pozsonyi városi életnek és a magyarosodás térhódításának. Az ezirányú mozgalmak vezetésében *Ortvay* a vezérek közt állott.

¹ Május 8-ki levele.

Tagja volt a kör választmányának és irodalmi bizottságának is.

Mint tanár szigorú kötelességérzéssel készült előadásaira, melyeket óráról-óra írásba foglalt. Sokszor hangoztatá, hogy a tanár, mihelyt nem áll kora tudományos magaslatán, elhanyaglott ember és nem való a katedrára. Előadásai kidolgozásánál a kútfők felkutatásában fáradhatatlan volt. Tanítványai rajongtak érte. Tömegesen látogatták tanulságos előadásait. Szerette is a törekvő ifjúságot, barátságosan eltársalgott velük, atyai tanácsadójuk volt. A pozsonyi tanárok, az akadémiaiak és a középiskolák tanárai egyaránt nagyrabecsülték. Nem volt olyan közhasznú tanári vállalkozás, mely *Ortvaynak* közreműködését nélkülözte volna. Mint jó kolléga jelent meg köztük és tette magát hasznossá s kedvessé.

A pozsonyi *Orsolya-apáczák* felkérték, hogy tanítónőképzőintézetük igazgatóságát vállalja el. Ezt a terhet is magára vette. A tanárnők és a bejáró világi tanférfiak értekezletein megható látvány volt az elnöklő *Ortvay*, mikor pedagógiai otthonossággal irányította a tantestületet és jóságos szavaival fejtegette a tanczél biztosításának különféle módjait. Szinte művészi ügyesség kellett ahhoz, ahogyan a vizsgáló leánynövendékeket megnyugtattni, bátorítani és feleltetni tudta.

A jogakadémián heti 13 órát adott. Hozzá járult még 2 külön óra *Frigyes főherczeg* kastélyában, hol — amint fent érintém — a főherczeg leányainak tartott előadásokat a történelemből. »Ez a két óra — mondá — reám nézve nemes szórakozás, bár elég munkát ad ez is.«¹ Mulatozásra, szórakozásra tehát vajmi kevés időt fordíthatott *Ortvay* Pozsonyban.

Látogatásokra is csak nagyon ritkán, nem szívesen és csak kényszerűségből járt el. Mig *Rimely* és *Dankó* voltak pozsonyi prépostok, hozzájuk gyakrabban elment. Mikor aztán 1895-ben *Knauz Nándor* foglalta el a prépostságot, szívélyes baráti viszony fejlődött ki köztük.

¹ 1895. évi nov. 8-ki levele.

Kedvező időben naponként együtt jártak sétára. Ortvayt különösen Dankó gyűjteménye és Knauz nagyszerű könyvtára érdekelte. A világiak közül Fésüs György dr. jogakadémiai igazgatóval, Vutkovics és Wertheimer Ede dr. tanártársaival barátkozott. Benső ragaszkodással és tisztelettel viseltetett iránta Fadruzs János hírneves szobrászművésznk is, ki nemcsak gyakrabban kereste fel őt, de művészi emléktárgyakkal is megajándékozta. A pozsonyi Mária Terézia-szobor felavatásakor — írja Ortvay: »Fadrusz művész rólam is megemlékezett. A szobor elhullott forgácsaiból jókora karrarai márványlapon babérágot faragott és nekem ajánlva fel, ezt írta alája: *Ortvay Tivadar dr. nak, régi segítőmnek*. A figyelem igen jól esett.«¹ Még inkább boldogította Ortvayt a művész, mikor édesanyja mellé szobrának élethű márványalkotásával ajándékozta meg. Ez a gyönyörű alkotás volt Ortvay lakásának legfőbb díszé és értékes kincse. Könyves állványán magasabb polczon állott és a jó öreg úrnőt szívemelő hűséggel ábrázolta, Ortvay lelkét pedig naponként a fiúi szeretet derűjével és érzelemvirágaival üdítette fel.

Azonban a kíváló anya iránti szerető és hálás indulatot nemsokára fájdalomba és keserves gyászba fojtotta az észrevétlenül közeledett halál. Ortvay 1904 nyarán Béla öcscsének gondviselésére bízva anyját — kit 1891-ben már érintett egy kis gyenge szélhűdés —, aggodalom nélkül utazott Franzensbadba és onnan Berlinbe, hol akkor a múzeumok új gyűjteményeivel foglalkozott. Berlinben vette hírét anyja hirtelen és súlyos megbetegedésének. Rögtön visszatért Pozsonyba; de mire hazaérkezett, anyja aggkorból előállott szívgyengeségben meghalt. Mélyen megrendülve értesített engem a váratlan gyászsetről. »Mi áldani fogjuk emlékét — írta levelében —, mert a szó valódi értelmében gondos, szerető és igazi anya volt. Most a lakásom nagyon üres. Lépten-nyomon fájdalmas emlékeket elevenítenek fel házam minden bútordarabjai, minden tárgy. Anyám halálával immár megvalósítom régi tervemet.

¹ 1897. évi május 23-ki levele.

A katedrára nem lépek fel többé. 1905-ben már nyugdíjba megyek.«¹ Frigyes főherceg családjának összes tagjai Bécsből táviratilag fejezték ki részvétüket a haláleset alkalmából.

Nyugdíjaztatását a pozsonyiak ragaszkodása ezúttal még megakadályozta. Tanártársai, a megyei és városi urak, tanintézetek és jó barátok, a közönség összes rétegei sajnálkozva értesültek szándékáról és kéréssel, rábeszéléssel maradásra birták, noha már 1904-ben kitöltötte államszolgálatban a szabályszerű 30 évet. Tanított tehát még két esztendeig, holott már 1903 őszén kijelenté; »A tanítás munkáját már megúntam. Már nehezemre esik a szellemi robotolás.«²

Időközben meghalt *Horeczky* báró pozsonyi nagyprépost. Ortvy tudtán kívül nagy morális akció indult meg a városban, azt tűzvén célul, hogy a megüresedett préposti méltóságra Ortvy emeltessék. Ortvy örvendett a közbizalomnak, de a saját érdekében semmi lépést sem akart tenni. Ezalatt áthághatatlan akadályok merültek fel kinevezése ellen. Az esztergomi káptalan ellenezte idegen egyházmegyei papnak előlépését a káptalan megillető javadalomra, noha valamikor idegen egyházi férfiak is lehettek pozsonyi prépostok. Így *Balbi Jeromos*, *Felbiger*, *Rónay Jácint*. Így aztán pozsonyi préposttá mást neveztek ki. Ortvy csalódottan írja: »Nem fáj, hogy a siker elmaradt. Fájni legfellebb csak az fáj, hogy a tudományos munkásságnak nincsen értéke.«³

Most már nem volt hajlandó tovább viselni az iskolai munka fáradalmait. *Harminczegy évi szolgálat után a minisztérium, buzgó és eredményes tanári működésének hálás és dicsérő elismerése mellett, megadta neki a teljes nyugdíját.*

Ortvy végrehajthatta régi tervét, hogy Budapesten telepszik le és mint független szabad ember egészen a

¹ 1904. évi július 12-ki levele

² 1903. évi decz. 29-ki levele.

³ 1906. évi január 8-ki levele.

tudománynak és irodalomnak él. Távozását Pozsonyból nagyon sajnálták s ennek úgy a helyi lapokban, mint az egyesületekben és a társadalomban hangos kifejezést adtak. *Pozsony város törvényhatósága 1906-ban egyhangú lelkes felkiáltással díszpolgárrá választotta és a polgármester vezetésével küldöttség által üdvözölte. Ugyanakkor a Toldy-kör Thaly Kálmán elnöklete alatt tiszteleti tagjává választotta.*

V.

1906-ban május 7-én Budapestre költözött Ortway. A József-körúton levő 167-ik számú ház földszintjén bérelt kétszobás csinos és kényelmes lakást. Berendezkedése után Frigyes főherczeg meghívására elment a bélyei uradalomba Főherczegfalvára, hol nyolcz napot töltvén, onnan Mohácsra rándult és bejárta a hírneves csatateret. »A magyarra nézve — mondja — alig van hely, mely akkora történeti jelentőséggel bírna, mint Mohács.«¹

Visszatérvén Budapestre, megnyugvással írja: »Budapestben már kezdem magamat akklimatizálni. Az Akadémiában is kezdem magamat benfentesnek érezni. Mióta nyugdíjban vagyok, egészen magamnak élek és írói munkásságomnak, nem törődve az emberekkel.«² »Napról napra minderösebbé válik bennem a meggyőződés, hogy az élet zivatara után már csak egy lehet boldogító: a minél nagyobb függetlenség és az önmagunknak való élhetés. Ebből a révbe irányítom az én hajóm roncsait.«³

Budapestre költözése alkalmával 50.000 korona alapítványt tett le az Akadémiánál, melynek kamatai irodalmi czélokra fordítandók. Ezt a jelentékeny összeget nagyobb részben 30 évi írói honoráriumaiából gyűjtögette össze. A gyűjtést mint az »Archaeologiai Értesítő« szerkesztője 1875-ben kezdte meg. Hozzájárult még 6000 korona, amit anyjától kapott s részben egy nagybátyja után örökölt.

¹ 1906. évi augusztus 25-ki levelé.

² 1906. évi szept. 10-ki levele.

³ 1906. évi szept. 20-ki levele.

»Ez az alapítvány — mondá — nekem megnyugtató öntudatot ad, mert úgy veszem, hogy nem éltem egészen hiába.«¹

Az Akadémiát rendkívül szerette. Mint Magyarország legfőbb vezető irodalmi és tudományos intézetét igen nagyra becsülte. Seholsem érezte magát oly jól és annyira otthon, mint az Akadémiában. Jelen volt minden ülésen, nemcsak a saját osztálya ülésein, hanem egyforma élvezettel a többi osztályok ülésein is. Feszült figyelemmel kísérte az előadásokat és örvendett, ha egyik-másik tárgyhoz ő is hozzászólhatott. Az Akadémia kiadványait szorgalmasan olvasta és jegyzeteket készített belőlük. Gyakran jelent meg az Akadémia felolvasóasztalánál is. A saját füzetes kiadványait majdnem mind személyesen olvasta fel. »Szeretek az Akadémiába eljárni — írja egyik levelében —, mert ott találkozik a tudomány terén régi ismerőseimmel, akikkel szellemi érintkezésben állok. És ez vonz engem. A fiatalabb generáció is érdekel, mert sokban eltér az ő útjok a mi régi csapásunktól és nagyon biztató a jövőre nézve. Ez okból szívesen járok el az Akadémia üléseire, még pedig mind a három osztályba. Ezek az összejövetelek egészben véve fölemelnek és lelkesítenek. De a kollegiális és társadalmi életben az Akadémián kívül már alig veszek részt.«²

Az akadémikusok közül legbizalmasabb barátjai voltak: *Fraknói Vilmos, Pesty Frigyes, Pauer Imre, Fejérfarkas László, Marczali Henrik, Wertheimer Ede és Angyal Dávid*. Különösen Fraknói iránt viseltetett odaadó, hálás szeretettel. Fraknói látta el a fővárosban és az Akadémiában tájékoztató irányítással és jó tanácsokkal, irodalmi munkásságában segítette, sőt a magánéletére is jótékony befolyást gyakorolt. Szűkebbkörű bizalmas barátjaira, különösen Fraknóira vonatkozólag írja: »Az egyedüli, ami az élet hajótöréséből mint mentett kincs megmarad,

¹ 1906. évi nov. 11-ki levele.

² 1914. évi nov. 30-ki levele.

az igaz baráti szív. Ha csekélyszámú jóakaróimra gondolok, mindig megerősítve érzem magamat.«¹

Máskülönben távol állott a fővárosi papi köröktől. Többször emlegette: »Papi emberekkel itt csak néhanapján találkozom. Hogy a papság velünk éppenséggel nem törődik, jellemző és lesújtó.«² Óhajtotta, hogy az egyháziak műveltségre és tudományos képzettségre tegyenek szert. Legyenek méltók a magyar társadalomban tekintélyes és befolyásos állást elfoglalni. Bántotta őt, ha tudománnyal foglalkozó papok felsőbbbségeik és a kormány részéről nem részesülnek megfelelő elismerésben.³ Épp oly rosszul esett neki, ha egyháziak protekció folytán, munka és érdem nélkül jutottak kitüntetésekhez vagy dús javadalmakhoz. »Oly egyének jutnak manapság kitüntetésekhez és hierarchiai állásokhoz, kik sem a társadalom, sem a tudomány, sem a hazafiság szempontjából nem számítanak. Ha ilyenek mellett elmaradnak évtizedeken át a munkás egyének, ez az elmaradás rájuk nézve nem lehet megszégyenítő.«⁴ »De megszégyenítő a látvány, hogy a papság túlnyomó zömének szemében a tudomány és irodalom oly kevésre becsültetik manapság. Mindenfelé csak a stréberséget látjuk fölemelkedni, az igazi reális érdem pedig sutban marad.«⁵

Ellenben az igazi tehetséget és az értékes munkát, a becsületes törekvést igen nagyra tartotta. Annak lekicsinylését az erkölcsi rendbe ütköző bűnnek, hazafiatlanságnak tekintette. *A felsőbbbségek legfőbb kötelességének mondja, hogy kellőképpen értékeljék és jutalmazták a haza javát, a magyar nemzet dicsőségét előmozdító embereket.* Levelei tele vannak a kiváló szorgalom és szellemi előkelőség, az alkotó munkásság dicséretével és keserű panaszokkal az igazságtalan protekció ellen. Ortway jellemének legnevesebb vonásai közé tartozott az emberek és helyzetek, a közállapotok és viszonyok igazságos megítélése. Az igaz-

¹ 1913. évi márcz. 12-ki levele.

² 1910. évi május 8-ki levele.

³ 1903. évi decz. 29-ki levele.

⁴ 1898. évi jan. 16-ki levele.

⁵ 1892. évi nov. 15-ki levele.

ságosság elve szent volt előtte. Ettől soha egy pillanatra sem tért el.

Még az Akadémiáról is, noha az igazán a szívéhez volt nőve, bátran és őszintén megmondta a maga véleményét. Különösen két dologgal nem tudott megbékülni: az Akadémia túlhajtott takarékossgával és a tagok numerus claususával. »Én legalább nem helyeselhetem — jegyzé meg egy alkalommal —, hogy gazdálkodásból a szegény akadémikusok, ha csak nem főemberek, már gyászjelentéseket sem kapnak. Hogyha véletlenül nem olvassuk elhalálozásukat az újságban, nem is tudnánk elköltözésükről.«¹ Aztán ismét: »Szerencsétlen gondolatnak tartom az Akadémiában a numerus clausust. Ha van rá érdemes ember, hát honorálni kell. Ez volna méltányos. Nálunk csodálatosan érvényesül a szűkkeblűség!«²

1908-ban Budára költözött. A várban lakott a Dísz tér 12. szám alatti ház második emeletén (ajtó 8). Két szobából álló tágas, világos lakást bérelt, melyben éveken át megelégedve élt. »Kényelmesen, csendesen lakom, mintha nem is Budapesten volnék« — írta egy jókedvű levelében.³ A honvédelmi minisztériummal szemben álló saroképületben volt a vendéglő, hol néhány magasrangú nyugalmazott miniszteri tisztviselő társaságában szokott ebédelni. A cukrászbolt sem volt messze. Oda vacsora idején egy csésze habos kávéra s egy-két szelet édes sütemény elfogyasztására tért be. Aztán a várbeli kaszinóba tekintett be, melynek tagja volt. »Egyedüli szórakozásom, hogy estefelé eljárrok a várbeli kaszinóba, hol néhány vén miniszteri tanácsossal dicsérjük a múlt időket és ócsároljuk a degenerált jelent.« Másik szórakoztató helye volt a Karapasztal Pesten, a váczi-utcai Koronakávéház külön helyiségében. *Karap Ferencz* egykoron hírneves budapesti ítélőtáblai tanácselnök és főrendiházi tag volt. Barátjai és tisztelői az ő emlékére tartották fenn ezt a társasasztalt.

¹ 1914. évi nov. 15-ki levele.

² 1913. évi január 29-ki levele.

³ 1908. évi aug. 6-ki levele.

A heti összejöveteleken igen előkelő, nagyállású urak, politikusok, bírák, tanárok, hisztorikusok jelentek meg. Köztük volt Ortvy is. Számos éveken át vett részt a kedélyes társaságban még Budára költözése után is. Elve volt: »Az okos öregek társaságában állj és azok bölcsességéhez szívből ragaszkodjál.«

1912-ben államhivatalok számára vették igénybe Ortvy budai lakását. Kénytelen volt ismét kiköltözködni. Menekülendő a hurczolkodás kellemetlenségeitől és költségeitől, részvényese lett egy fővárosi házépítő társulatnak, mely őt részvényjegye után a budavári Bécsi-Kapu közelében, a Várfok-utca 8. szám alatt levő ház negyedik emeletén, háromszobás lakással látta el tulajdonjogi biztosítékkal. *Ez volt Ortvy otthona élte fogytáig.* Erkélyes szobájából a várfalak aljában elterülő virágos, lombos kertekre nyílt a kilátása. Saját háztartást rendezett be és ezentúl nem szorult már vendéglői élelmezésre.

A »Történeti Szemle«¹ bánatos sorokban írván Ortvy megcsiratott emlékéről, kiemeli többi közt, hogy *tanári és papi pályáján sokféle meg nem érdemelt mellőzésben részesült.* Ezek a törzsúrássok, ha külsőleg nem is mutatta, keserűséggel töltötték el érzékeny szívét. A budapesti egyetemen nem nyerhette el sem a művelődéstörténeti, sem az újkori történelem tanszékét, a kolozsvári egyetemen a classica archaeologia tanszékére pályázott eredménytelenül. Írói pályáján szintén sok méltatlanság érte. *Az egyházi felsőbb-ségek elismerték ugyan papi erényeit, tudományos és irodalmi érdemeit, de vagy oly jutalomban akarták részesíteni, melyet el nem fogadhatott, vagy oly elismerésben, melyet mások alattomos módon megakadályozni tudtak.* Igazi jóakarója az aranyszívű Dessewffy Sándor csanádi püspök volt. Már 1890-ben tervezte, hogy Ortvyt Temesvárra viszi egy üresedésben levő kanonoki stallumba. Ezt a nemes szándékát a püspök valami alkalommal több akadémiai tag jelenlétében is kijelentette. Törtető emberek

¹ 1916. évi 4-ik füzet.

azonban a tervet a szinfalak mögül meg tudták hiúsítani. Dessewffy kimenté magát, hogy a helyzet nehézségei miatt Ortway kinevezését nem lehetett keresztülvinni. 1897-ben ugyancsak Dessewffy megkínálta Ortwayt a temesvári pap-nevelőintézet rektorságával, mely közönségesen kanonoki állással van összekötve. Ortway megköszönte és deprekált. Kora és irodalmi kötelességei nem engedték pozsonyi állását elhagynia. *Schlauch Lőrincz* váradi bibornok-püspök szintén figyelmére méltatta. Második helyen akarta fölterjeszteni a stallum literariumra, de főföltételül tűzte, hogy őt a prédikálásban helyettesítse. »Ezt — írja Ortway — nem mertem elfogadni. Hitszónoklással káplánkorom óta nem foglalkoztam és most túl vagyok már azokon az éveken, hogy a szószéken helyemet betölthessem.«¹ Később, mikor a pozsonyi prépostságnál mellőzték, a kormány várandóságot biztosított számára egy váradi kanonikára. »Ezt — úgymond — már 15 év óta hallom, de hasztalan várom. Annyi bizonyos, hogy pap vagyok és a papi pályán való előhaladást tekintem előmenetelnek és nem a világi pályát. De a jó Isten tudja, hogy az én útaim hogyan fognak alakulni. Ezer szerencse, hogy nálam van az anyám. Különben desperálnék. Isten mentsen, hogy fűhöz-fához forduljak és magamat ajáljam s föltojlam. Amint erre nem voltam képes fiatalabb éveimben, úgy most öreg napjaimra is teljesen képtelennek érzem magamat.«²

Ortway levelezése, nyilatkozatai és közlései, melyek elszórtan leveleiben találhatók, leghűebben tükrözik vissza e hallgatag, komoly férfiú gondolkodását, érzelmvilágát és jellemét. Leveleit olvasva ismerjük meg őt teljes őszinteségében, leplezetlen valóságában, eszméinek tiszta fényében. Elengedhetetlennek tartottam lénye jellemző vonásait baráti levelezése közleményeiből is kidomborítani.

¹ 1898. évi febr. 10-ki levele.

² 1904. évi ápr. 26-ki levele.

VI.

Ortvay élete jobbára dolgozószobájában, íróasztala mellett, könyvek és írások közt folyt le.

A munka embere volt teljes életében.

Ha pihenésre intették, mosolyogva válaszolta: »A dologtalanság nálam nem pihenés.« Kölcsennyel tartott, hogy a léleknek naponként újabb ismerettel gazdagítása annak fáradalmaikat kedvessé teszi. De ernyedést nem ismerő szorgalma közben szinte észrevétlenül lopódzott beléje a hanyatlás és elerőtlenedés mérge, mely életfáját lassú emésztéssel hervasztani kezdte.

Az ötvenéves kort még nem közelíté meg és már panaszkodott, hogy túlsokat fáradt s a visszahatás most mindinkább érezhetőbbnek jelentkezik nála. »Érzem, hogy kitartásom, buzgalmam, szellemi képességem fogytán van. Ki vagyok merülve és szeretném, ha már itt lenne nyugdíjaztatásom ideje.«¹

Másfél évre rá újra hangoztatja lelki bágyadtságát, mely úgylátszik növekedőben volt. »A dologkedv nálam nagyon megcsappant, részint a kedvetlenség miatt, részint azért is, mert már kezdem a felettem elhaladott kort érezni. A folytonos dolog megviselt és most már késő a bánat, hogy erőmmel jobban, okosabban nem gazdálkodtam.«

De az ezután következett tíz évben egészsége annyira javult, hogy nemcsak nagy útiterveit hajthatta végre baj nélkül, hanem sokféle irodalmi teendőit is, melyeknek nehezebb fele éppen erre az időszakra esett, kedvező szellemi és testi erőben végezhetette. Gyakori tartózkodása klimatikus és fürdőhelyeken, az alpesi és tengeri levegő hatása, úti szórakozásai vidám és művelt társaságokban, hosszabb sétái, szabad mozgása fűszeres, illatos erdőségek

¹ 1886. évi május 8-ki levele.

ben újra helyreállították fizikumát és földerítették kedélyét. A fővárosba költözése, különösen kellemes budai lakása, kényelmes házirendjének gondtalansága szintén hozzájárult egészsége javulásához. Lehangoltsága elmúlt, a köznapi egyformaság okozta beteges tűnődéseket, ideges ingerültségét friss életmód váltotta fel. Jól érezte magát, sőt a munkás élettel a kedélyességet is össze tudta kapcsolni.

1913-ban megint rosszabbra fordult állapota. Csüggedni kezdett. Kínos bizonytalanság érzete, sötét eltűnődés és töprekedés a kétes jövő miatt, szokatlan sejtelmek és vágyódások rohanták meg lelkét. Többször történt, hogy hirtelen nyugtalanság fogta el. Elkíváncozott haza, a krassói megyei Csiklovára. »Egyszernél többször erősen megragad a vágy — beszélte ő maga — szülőföldemet, Csiklovát meglátogatni, hol minden ház és fa egy-egy gyermekkori emlék.« Máskor a fővárossal volt elégedetlen. Feljegyeztem jellemző nyilatkozatait, amint következnek: »Én Pesten nem érzem jól magamat és szeretnék visszamenni Pozsonyba. A fővárosi viszonyok nem egészségesek. A fiatal generáció mindent egyesít magában, csak komolyságot és szerénységet nem. Itthon, csendes szobámban, bejárom gondolataimmal Európát, élek a történeti múltnak és az rám nézve üdítő hatással van.« Majd ismét önmagában keresi a hibát. »Buzgóságom már nagyon elhagyott. Hanyatlik a munkabírásom is. Vénülök. Ezzel minden meg van mondva. Többet gondolok a halálra, mint az életre. Jobb mindent a fiatalokra bízni; a vénség nem való friss munkára. S azért, amint túlleszek a vállalt kötelezettségeimen, teljesen félrevonulok.« »A szellemi frissesség s a testi fürgeség már annyira hanyatlik nálam, különösen az emlékezőtehetség, hogy szinte megdöbbenő. A munkabírásom is nagy lejtőre jutott. Amit dolgozom, nehezen gördül. A kedvetlenség sokszor munkaközben állít be. Csupa miseria. Legjobban érzem magam itthon.«

A nyomott lelkiállapoton kívül étvágytalanságban és alváshiányban szenvedett. Szemei is nagyon elgyengültek. Az utolsó években írása már csaknem olvashatatlan volt. Kedvét csak az Akadémia üléstermében találta. Társas-

körökbe, egyesületekbe nem járt többé. »Még a Karaszatali összejövetelekre sem megyek el. A Budáról való átjárás, főleg éjszaka idején, nekem már nagyon nehezemre esnék, — és így fájó szívvel lemondtam.«

Mikor ezen év őszén meglátogattam, botra támaszkodva betegesen fogadott. Lábai erősen meg voltak dagadva. Csak tágas, puha nemezczipőben tudott járni. Beesett sárga arcza, bágyadt tekintete, remegő alakja egy előregedett, összetört, roskadozó ember megrendítő hatását tette rám. Súlyos szervi baj támadta meg különben is gyenge építésű testét. Elkerülhetetlen volt az orvosi műtét. Az Új Szent Jánoskórházba szállították és az operáció jó eredménnyel végződött. Ortway több heti gyógykezelés után egészen mehetett haza. Mihelyt a tavaszi időjárás engedte, sóvárogva kívánczozott Lovránába. Ottani kéthavi üdülése kielégítette és megerősödve tért haza szokott foglalkozásához.

Aztán csakhamar ráborúlt hazánkra a véres eseményekkel terhes idő, a háború. 1914. évi december 20-án elszomorodva írja: »Nekem alaposan megzavarta a háború lelki békémet, bízó kilátásaimat, jövőbe vetett reményeimet. A háborús időjárás hatása alatt fejeztem be a napokban kétrendbeli munkám korrekturáját: Mária királynét és Temesvár megye s város monografiáját.«

A háború módfelett izgatta. A lapok hírei megremegtették idegeit. Az oroszok kárpáti betörésében már Budapest veszedelmét is sejtette. Egyik levelében írja: »Valányszor látom az Akadémia palotájából a lánczhidat, agyamba furakodik a terror: vajjon nem lesz-e csakhamar rommá.«¹ Az is bántotta, hogy a háború miatt nem ismételhetze lovránai kúráját. »Különben az egészségem olyan, hogy legjobb, ha itthon maradok. Még nem hevertem ki az operációból eredő bajokat és így nem csekély aggályaim vannak. Megvénültem annyira, hogy már nincs is jogosultsága akadémiai tagságomnak.«²

¹ 1915. évi jan. 30-ki levele.

² U. o.

Ezt a lelki depressiót fokozta az a baleset is, mely 1915-ben február elején történt vele. A budai várból a Bécsi-kapún lejőve elcsúszott és hanyattvágta magát. Másnap égető fájdalmat érzett a gerinczében. Esés közben a veséi sérültek meg olyannyira, hogy nyolcz napig járni sem tudott és forró láz gyötörte. Júliusban a Semmeringre ment, de a rossz időjárás miatt csak néhány hétig maradt ott.

November közepén rosszabra fordult az egészsége. Köszvény-fájdalmak léptek fel és kénytelen volt ismét orvosi kezelés alá állni. Ezentúl sűrűn változott az egészsége. A testi gyengélkedéssel csökkent lelkének élénksége is. Elkéseredve írta: »Kedélyállapotom annyira lefokozódott, hogy siratni való. Az Akadémiába ugyan még eljárók és a bizottsági üléseken is résztveszek, de érzem, hogy ott nincs már jogosultságom. Rossz jel, hogy este már 9 órakor lefekszem. Ez a testi-lelki fáradtságnak, a kimerülésnek világos szimptomája.«¹

Utolsó levelét 1916-ban április 20-án írta hozzám. »Én magam csak tűrhetően érzem magamat. De az operáció óta bajom elég gondot és aggodalmat okoz. Az idej nyarat itthon töltöm és nem is kívánczok sehová sem.«

Akkor már oly ingatag és bizonytalan volt a gondolkozása, hogy a levele alá dátumnak az 1659-ik évet írta.

Mindazonáltal még negyedévig bírta, sőt élete alkonyán is rohamos gyorsasággal dolgozott.

1916-ban június 25-én, egy vasárnapi napon érte a halálos csapás.

Ebédre volt hivatalos unokatestvéréhez Jendrassik Ernő egyetemi tanárhoz, Akadémiánk tagjához. Onnan délután 4 órakor ment haza. Jókedvű volt. Elbeszélte rokonának, mily kellemesen érezte magát az ebédnél és kik voltak ott. Kissé lepihent, azután fél 8-ig dolgozott. Éppen elkészült Mommsen életrajzával.

Vacsoráját elfogyasztva, kiült az erkélyre s még egy ideig kedélyesen elbeszélgetett. Egyszerre felállt és bement

¹ 1915. évi nov. 12-ki levele.

a szobájába. De alig tett pár lépést, megtántorodott. Estében rokona fogta föl s nagynehezen székbe ültette. Ortway egy lépést sem tudott már tenni. Jobboldali szélhűdés érte. Elhaló halk hangon rebegte: »Azt hiszem, gutaütés!« Ezek voltak utolsó szavai. Jobb lába és bal karja élettelenül csüngött alá. Beszélni már nem tudott. A segítségül hívott Jendrassik tanár eret vágatott rajta háromszor és jégtömlőt rakatott a fejére.

Állapota három napig változatlan maradt. A beteg apatikusan feküdt ágyában. Akkor azt tanácsolta Jendrassik, szállítsák az egyetemi klinika külön szobájába. Mikor a mentők érte jöttek, elkezdett keservesen sírni. De a klinikán láthatólag megnyugodott. Július 7-én 39-re, majd 40-re szökött a hőmérő. Ortway folyton aludt. Párnákkal kellett megtámasztani, mert a feje mindüntalan oldalt csúszott. A lélekzete nehezedett és rövidült. Beállott az agónia, mely napokig elhúzódott. A beteg egy pillanatra sem nyerte vissza eszméletét és szólni sem tudott. Nemes életfolyásának ez volt elsötétült utolsó estéje.

Másnap hajnali 4 órakor kettőt hördült, nyujtózkodott és vége volt. 1916 július 8-án jobblétre szenderült. Meghalt Ortway Tivadar, történetírásunk nagyérdemű munkása, éppen akkor, midőn tisztelői pappá szentelése és irodalmi működése félszázados évfordulójának ünnepelését készítették elő.

Halálának híre szállongva futott szét a fővárosban, a hírlapokból pedig szerte-szét az országban. Az Akadémiában fájdalmas megilletődéssel fogadták az értesítést Ortway elhunytáról. A palotára kitűzték a fekete zászlót. Lesújtó hatással volt Ortway halála különösen Pozsony és Temesvárotn, hol a közönség ismerte s tanári és történetírói érdemei az értelmiség, nevezetesen a fiatalabb nemzedék köreiből élénk emlékezetben éltek. E városok középületein szintén gyászlobogók hirdették a tudomány és irodalom veszteségét.

A holttestet díszes érczkoporsóba fektették s a főváros kerepesi-úti temetőjének halottas csarnokába szállítva, testvérei és rokonsága gondoskodásából virágos gyász-

pompával ravatalozták fel. A ravatalt a rokonok, jó barátok és ismerősök koszorúinak tömege környezte.

A beszentelés szertartását július 10-én d. u. 4 órakor *Hock János* országgyűlési képviselő, budapesti józsefvárosi plébános végezte egyházi segédlettel, a boldogult fiverei, fővárosi és vidéki rokonai, előkelő közönség, a tudományos intézetek és irodalmi körök képviselőinek jelenlétében. *Fejérpataky László dr.* egyetemi tanár, a M. N. Múzeum igazgatója, a Tudom. Akadémia rendes tagja és osztálytitkára, letette Ortway koporsójára az Akadémia gyönyörű babérkoszorúját és úgy az *Akadémia*, mint a *M. Történ. Társulat* s a *M. Heraldikai és Genealogiai Társaság* nevében a következő ékes és mélyen megindító búcsúbeszédet mondotta:

»A dolgos kézből, mely történelmi és régészeti munkák nagy számával gazdagította hazai tudományosságunkat, kihullott a teremtmény toll. Tudományos üléseinken, melyeket oly lelkiismeretesen látogattál s melyeknek tárgyalásaiban oly meleg érdeklődéssel vettél részt, üresen marad egy hely; de lelkünk megtelik egy tiszteletreméltó nemes alak emlékével, aki Tudományos Akadémiánk anyagi és szellemi javainak egyik nagy gazdagítója, tudományos törekvéseink legjobb megértője, nemzeti céljaink buzgó és önzetlen előmozdítója volt. Elköltözött társunk élete példát nyújt, miként kell e földi lét éveit eredményes munkában, páratlan szorgalomban, folytonos tanulásban, szereplési vágytól ment szerény visszavonultságban s e mellett új meg új szellemi alkotásokban, érdemekben gazdagon eltölteni s ez által magának — akaratan kívül is — maradandó helyet biztosítani a nemzeti tudomány történetében. Egyházának hűséges szolgája, Nemzeti Múzeumunk egykori kitűnő tisztviselője, kit a felejthetetlen Rómer lelkesítő hatása vezetett szaktudományának, az archaeológiának eredményekben gazdag művelésére; mint tanár kiváló, tanítványai szeretettel, igaz tisztelettel veszik körül; mint tudós lelkiismeretes, teljesen megbízható, a pontosságnak és szorgalomnak mintaképe; mint ember és jóbarát önfeláldozásig hű, szeretetet áraszt maga körül, szeretetet ébreszt maga iránt. Csoda-e,

ha e váratlan halál tudományos társulataink és a jó barátok hosszú sorát borította mélységes gyászba; hisz *Ortvay Tivadart* mindenki szerette, mindenki becsülte, mindenki tisztelte; hisz csak az imént láttuk, sőt mintha most is látnók őt megszokott helyén tudományos üléseinkben! *Alig két hónapja, hogy Akadémiánk legszebb jutalmainak egyikével, a Marczibányi-díjjal tüntette ki egyik kiváló munkáját.* Ki hitte volna akkor, hogy a méltán kiérdemelt elismerés pálmáját ily hamar fogja követni a halálnak és a gyásznak babérkoszorúja? Búcsúzom Tőled, elköltözött kedves társunk, a magyar tudományos világ nevében. Leteszem Akadémiánk részéről, melynek negyvenegy esztendő óta hűséges tagja voltál, a köszönetnek, igaz hálánknak, kegyeletos érzéseinknek, mély gyászunknak adóját ravatalodra. Búcsút mondok a *M. Tört. Társulat*, a *M. Heraldikai és Genealogiai Társaság* nevében is, melyeknek vezető tagja és ez utóbbinak másodelnöke voltál. Az üresség, melyet elhúnytad köreinkben okoz, sokáig marad betöltetlen, jószágos lényed sokáig él bennünk el nem homályosodó kegyeletos emlékezetben, mert Te híven teljesítetted azt, amit az egyház felkent szolgájától, ember embertársától, a tudomány a tudóstól, a haza hűséges polgárától elvár. *Áldás emlékedre!*¹

Következett a *Szent István Akadémia* búcsúztatója, melynek elhangzása után faládba tették a koporsót és a koszorúkat s a rokonság kíséretében a nyugati vasút pályaházából *Pozsonyba szállították, ahol végrendekezése szerint a boldogult porladozó testét anyja mellé elhelyezni kívánta.* Pozsony városa nagyszabású, pompás temetés rendezésével tisztelte meg díszpolgára, történetírója és főiskolájának egykori hírneves tanára hamvait. *A szertartás július 11-én délután a szent András-temetőben ment végbe.* Megjelent a temetésen a város polgármesterétől kezdve Pozsony összes intelligenciája, a tanintézetek tanári testülete és ifjúsága s a közönség nagy

¹ Közreadva: Akadémiai Értesítő, aug.-októb. füz.

tömege. A polgármester és a jogakadémia koszorúkat tettek a sírra s megható beszédekben dicsérték a kiváltságos multú halott emlékét. Az engesztelő szentmise július 12-én mutattatott be a Mindenhatónak a pozsonyi Orsolyarendű apácák templomában.

Ortvy haláláról és temetéséről a fővárosi és vidéki lapok hosszabb-rövidebb közleményekben értesítették olvasóikat. Legbővebben írtak róla a pozsonyi magyar és német lapok, melyeknek a boldogult évtizedeken át kiválóan termékeny munkatársa volt. Írói és tudományos érdemeit a szakfolyóiratok méltatták: a *Századok*,¹ a *Történeti Szemle*,² a *Turul*, a *Budapesti Szemle*,³ a *Földrajzi Társulat Közlönye* stb. Megható bensőséggel emlékezett Ortvayról *Angyal Dávid* a »Történeti Szemle«-ben. »Az életben nemes egyszerűség, lelki alázatból származó nyájasság jelemezte modorát s egész egyéniségét. S amint ő tisztelte az elhunyt jelesek emlékét, úgy marad meg az ő emléke is mindazok lelkében, akik jól ismerték, vagy akik csak tudós érdemeinek voltak tisztelői.« A »Századok«-ban *Domanovszky Sándor* tekint vissza Ortvy életére. »Elvesztettük történetírásunk nagyérdemű munkását, a Magyar Történelmi Társulat igazgató-választmányának egyik legrégibb és legbuzgóbb tagját. Hazájának és egyházának hű fia, társulatunknak pedig kötelességtudó, mindig munkára kész tagja volt Ortvy Tivadar. Emlékét kegyelettel fogjuk megőrizni.«

Glattfelder Gyula dr., csanádi püspök, latin körlevelet bocsátott ki az egyházmegye papságához, melyben e szavakkal közli Ortvy elhunytát: »Placuit divinae Providentiae Drem Theodorum Ortvy, presbyterum Dioecesis Csanád., camerarium pontificium, abbatem S. Georgii M. et M. de Csanád, Academiae jurid. Posoniensis professorem em. Academiae Scientiarum Hung. membrum ordi-

¹ 1916. évfolyam szept.—okt. sz. 553—555. ll.

² 1916. évfolyam 4. füz. 540—541 ll.

³ 1916. évfolyam 113—114 l.

narium etc. die 8. Julii a. c. aetatis 73 et sacerdotii 50 anno ad aeternitatem evocare. *Rerum gestarum patriae, memorabiliumque Dioecesis sedulus ingeniosusque scriptor, quae sibi comparaverat merita et quae eundem faciunt memoria clarum, in Dioecesim Csanád ejusdemque clerum redundant. Denatum fratrem solitis ad aram precibus commendo.*¹

Október 2-án összes ülése volt a Magyar Tudományos Akadémiának. Ötvennél több tag jelent meg az ülésen. Berzeviczy Albert, akadémiai elnök elnököit. A tárgysorozatba Ortvainak Mommsenről írt emléksbeszéde volt felvéve. Boldogult társunk akkor már harmincfél hónap óta az enyészet ölén pihent. E szomorú tényből kiindulva, Berzeviczy szokott ékesszólásával emlékezett meg Ortvay haláláról. »Utolsó összejövetelünk óta — mondá — Akadémiánkat súlyos veszteség érte. Mai ülésünk tárgysora is tanuskodik arról az utolsó lehelletig fáradhatatlan munkásságról, melyet Ortvay Tivadar Akadémiánk körében és általán történelmi és régészeti irodalmunk terén kifejtett. S mikor a ma megtartandó emléksbeszéd címénél az ő nevét olvassuk, tekintetünk fájdalommal keresi őt azon a megszokott helyen, amelyen, ha csak betegség vissza nem tartotta, kivétel nélkül, minden akadémiai ülésen megjelenni láttuk. Az öregek között ő volt egyik mintaképe a hű és buzgó akadémikusnak. Emlékét és kegyelettel fogjuk megőrizni.«²

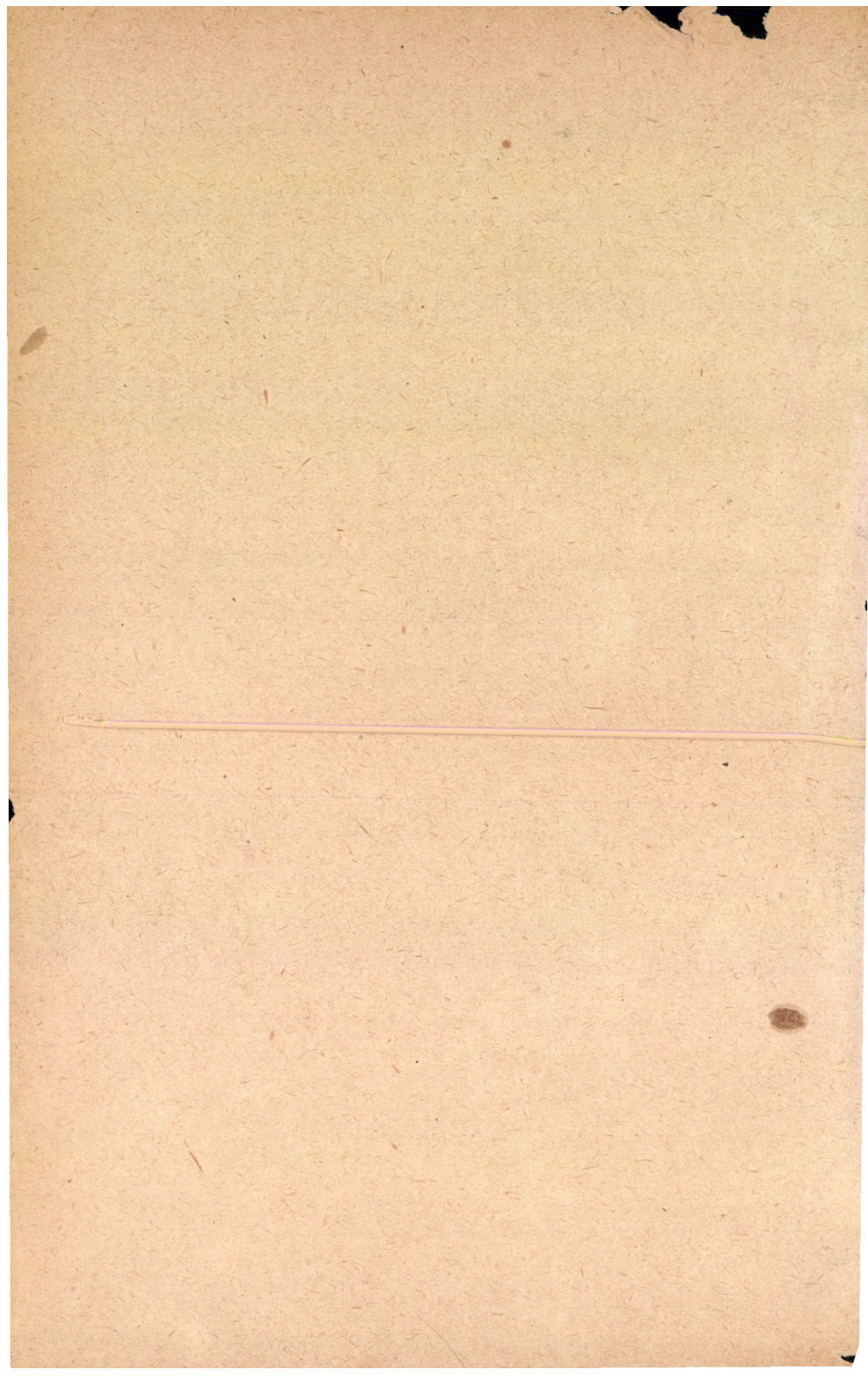
Az Akadémia elnökének kegyeletes szép szavai mélyen bevésődtek szíveinkbe.

Ilyen volt Ortvay Tivadar!

Elköltözött kedves munkatársunk és immár csak neve és dicsősége maradt köztünk. Akadémiánk hálával és szeretettel fogja emlékét megőrizni. Plinius szavaival zárom: »Kiválóan illő nem engedni meghalni azokat, kiket a megbecsülés emlékezte illet.«

¹ *Ordines Circulares Dioecesis Csanád de a. 1916. p. 76.*

² *Akadémiai Értesítő 1916. nov. füz. 652. 1.*

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FÖTITKÁR.

XVIII. KÖTET. — 7. SZÁM.

JENDRASSIK ERNŐ R. TAG
EMLÉKEZETE

SCHAFER KÁROLY

LEV. TAGTÓL.

(FEOLVASTA A M. T. AKADÉMIA 1922 OKTÓBER 30-ÁN TAROTT ÜLÉSÉN.)

Ára 20 korona.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1922.

Szövődött, de egyuttal lebilincselő feladat előtt állok akkor, midőn a Tekintetes Akadémia megtisztelő megbízásából néhai rendes tagjának, *Jendrassik Ernő*-nek emlékezetét idézem fel. Mert *Jendrassik Ernő*, mint szakmájának bűvára, disze volt az európai tudományosságnak és büszkesége különlegesen a magyar tudományosságnak; ritka és sajátos hatásu nagy orvos, előkelő izlésű jeles zenész és amit nem illenék utolsó helyen említenem, kiváló nyelvérzéssel bíró előkelő stíliszta volt: mindmegannyi kiválóság, melynek méltatása nem csekély feladat. Ezen szövődött egyéniség képének megrajzolásához nekem ennek az egyéniségnek csupán két facetteja állott rendelkezésemre: ismertem *Jendrassik*-ot mint bűvárt és mint orvost, mely megnyilvánulásoknak több évtizeden keresztül figyelmes szemlélője voltam. Közlebbi érintkezésbe vele csak az utolsó tíz évben jutottam, midőn mint tanártársam működését és egyéniségét behatóbban megismerhettem: ez azonban nem jelentette rám nézve a meghitt barátságnak melegségét és így *Jendrassik Ernő*-ról, az emberéről, talán nálam hivatottabb más helyen fog megemlékezni. De miután a magyar tudományosságnak legfőbb fórumát, a Tudományos Akadémiát első sorban a tudományos egyéniség érdekli, hiszen tagjává a tudományos érdem alapján választ: megemlékezésemnek ez a fogatkozása e helyen tán nem lesz tulságosan érezhető.

Jendrassik Ernő atyja, néhai *Jendrassik Jenő*, a magyar tudományos Akadémia tagja, az élettannak volt a tanára előbb a kolozsvári, majd több évtizeden át a budapesti egyetemen. Aki ismerte ezt az egyéniségének legmélyebb gyökeréig tudós embert, ki mélyen szántó természettudományi bölcséletével és a tudományért, mint öncélért való lelkesedésével hallgatóinak komoly részére nagy hatással volt: az meg fogja érteni, hogy ilyen apának orvos-fiában mint egyenes örökség egy

magasabb rendű és felette kifinomult intellektus lakozott, mely korán mutatta első nyomait. Már 22 éves korában nyerte el orvosdoktori oklevelét és néhai *Wagner János* egyetemi tanárnak belklinikáján egyetemi gyakornok lett. 1882-ben jelent meg az *Orvosi Hetilap*-ban „Adatok az inreflexek tanához” című cikkelye, melynek alapján megkapta a Schor-dann-féle utazási ösztöndíjat azzal a kötelezettséggel, hogy külföldi évének első felét Bécsben, a másik felét Berlinben vagy Párizsban tölti. Már ezzel a dolgozatával is az idegkórtan felé való vonzódását mutatta ki, amihez döntően járult 1884-ben Párizsban való tartózkodása, melyet egy rövid bécsi tartózkodás előzött meg. Itten hallgatta a hírneves elmeorvos-tanárnak, *Meynert*-nek előadásait, oly nagy érdeklődéssel, hogy saját szavai szerint alig várta mindennap a délutáni 5 órát, amikor *Meynert* klasszikai előadásait tartani szokta. A bécsi félév leteltével, 1884 január havában a világhírű *Charcot* tanárhoz sietett, aki abban az időben az elismert legnagyobb agybúvár és ideg orvos volt. *Jendrassik* ötletes egyéniségének nagyon megfeleltethető a párizsiak villanó, sziporkázó szelleme, mert körükben huzamosabb időt töltött, *Charcot*-hoz bejáratos lett, nem csupán klinikáján, hanem házában is, *Charcot* akkori asszisztensével, jelenleg tanszéki utódjával, *Pierre Marie*-val összebarátkozott és vele együtt írta meg pályanyertes munkáját: „Contributions à l'étude de l'hémiatrophie cérébrale par sclérose lobaire”.

Párizsból hazajöve, 1887-ben a neurologia magántanára lett és ezen időtől fogva tudományos sikerekben igen gazdag munkásságot indított meg. 1888-ban tartotta a tabesnak agyi elváltozásairól szóló előadását az orvosegyletben, amellyel feltűnést keltett már csak azért is, mert az általános felfogástól eltérően ennek a súlyos központi bántalomnak kiindulási pontját nem a gerincvelőben, hanem a nagyagyi szürke kéregben kereste és vélte megtalálni. Majd azután a szuggesztióval és a hysteriás szuggerralhatósággal foglalkozott és meglepő, szellemes kísérleteivel ezen a téren is eredeti eredményeket ért el. 1893-ban az arcidegnek a könyelválasztásnál való szerepét világította meg és ily módon ennek az idegnek anatómiai összetételét igen érdekes adattal gazda-

gította. 1896-ban indította meg tanítványaival, *Kollarits*-sal és *Herczog*-gal az átöröklődő idegbántalmak klinikai tanulmányozását, eleivel a merevgörcsös bénulással különlegesen, majd az átöröklődő idegbajokkal általában foglalkozván; ez irányu kiterjedt és fáradtságos munkásságának végső eredményeit a berlini Springer-féle kiadásban megjelent „Handbuch der Neurologie“-ban adta ki 1911-ben „Die hereditären Krankheiten“ cím alatt, mely munka a nagy német szakirodalom részéről igen nagy méltánylásban részesült. 1899-ben résztvett a „*Magyar Belgyógyászat Kézikönyvé*“-nek egyes fejezetei megírásában; tőle valók a környéki és zsigeri idegek, a hid és nyultvelő betegségeiről írt cikkek. Majd az izomtónusról, az arcsorvadásról, a neurastheniás idegzsábáról értekezett és 1900-ban a párizsi nemzetközi orvosi kongresszusnak idegkórtani szakosztályában az inreflexek természetéről tartott előadást. Még e közben, főleg 1902-től fogva, amidőn az idegkórtan nyilvános rendkívüli, röviddel rá rendes tanára lett és egy szerény klinikát kapott, a szervezet mozgásberendezésének alapelveivel, jelesen a járás és ugrás mechanikájával foglalkozott és egy saját maga alkotta fotografiai felvételi mód alkalmazásával elemezte ezen mozgási féleségeket. Ezen dolgozatával foglalta el *Jendrassik Ernő* levelező tagsági székét a magyar tudományos Akadémia 1900 április 23-án tartott osztályülésén. További dolgozatai: a neurasztheniáról, a hallucinálás és téves eszmék keletkezéséről, a szellemi műveletek mechanismusáról, az epilepsia gyógykezeléséről szólnak. Életének utolsó éveire esnek a gondolkozásról (1914.), a háborús neurosistről (1916.), az idegluesről (1917.) írt értekezései és talán a legutolsó szaktudományi terméke akadémiai rendes tagsági székfoglalója volt.

Jendrassik Ernő tudományos munkásságát ki kell egészítenem még néhány értekezésével, melyek kizárólag a belkórtanra vonatkoznak. Ezek: a kalomel mint diureticum, vizsgálatok a kéneső okozta diuresisről, a jodalbuminát és albumin kémiai alkotáról szóló beható tanulmányai és még néhány apró közleményen kívül a *Belgyógyászat Kézikönyvé*-ben írt belkórtani cikkelyei említendők, melyek rész-

ben a szív, de főleg a vérképződés betegségeire vonatkoznak.

Ebből a futó áttekintésből kiviláglik, hogy *Jendrassik Ernő* tudományos tevékenységének legnagyobb része az ideg-életre vonatkozik. Nála a belorvostan csak a legkezdetlegesebb kiindulási pont volt; nagy időközökben jelent meg tőle egy-egy rövid közlés a belorvostan köréből, mint időszakos figyelmeztető, hogy ő ideg orvos létére is bel orvos és ezzel az idegkörtannak a belorvostanhoz való tartozását kívánta kimutatni. *Jendrassik* u. i. a közelmúltban lefolytatott vitának, vajjon az idegkörtan jogosan a bel- vagy az elmekörtanhoz tartozik-e? oly értelmű elintézését képviselte, hogy az idegkörtan csakis a belkörtan alapján mivelhető helyesen, mely felfogásának ismételten és legnyomatékosabban 1909-ben belklinikai katedrájának elfoglalásakor bevezető előadásában adott kifejezést. Ezen alkalommal mindenekelőtt elismervén a speciálista orvosoknak nagyszorgalmu munkásságát és az ebből eredt jelentékeny haladást, a következőket mondja: „És mégis kell, hogy mindenkit, aki a tudomány mai irányzatát megfigyeli s a dolgokat magasabb szempontból tekinti: nem csekély aggodalom fogjon el a tulzásba vitt specialistaság láttára. *Goethe* még használhatta kedvenc jelszavát: „A korlátozás teremti a mestert“, mert az ő idejében az általános tudás anyaga volt tetemesen kisebb s aki tovább törekedett, már az általános tudás magaslatán állott s abból indult ki. Ma a tétel megfordul: a mesterség teremti a korlátoztságot! s valóban nem egyszer tapasztaljuk, hogy egyik-másik szakember, aki megszokta az ő szűkebb szakmáját valami szűk spekulumon át nézni, az egész szervezet működését, csaknem a világ folyását véli az ő szűk köréből kispekulálhatni. A tudomány az ilyen kézben mesterséggé aljasodik.“ Majd így folytatja: „Talán egy különleges szakma sincs oly szorosan az anyaszakhoz kötve, mint éppen az idegkörtan, hiszen az idegbajok ugyanazokból az okokból származnak, mint a belső betegségek; s a megváltozott idegműködés és a kiváltó ok pedig belső szervekben további elváltozást támaszt. Hogyan lehessen elbírálni a beteg sorsát, ha a vizsgáló nem egyaránt ismeri a belső és az idegbajokat? Az életből sok példát tudnék felsorolni olyan egyszerű esetekről, amelyeket az első

pillanatra meg lehetett ítélni, s amelyekben általánosságban nem eléggé tájékozott idegorvos is tévedett“.

Jendrassik-nak ezen magábanvéve teljesen jogosult állásfoglalásával szemben azonban nyomatékkal kell arra utalnunk, hogy az idegkörtan nem csupán a belorvostanba, hanem az elme-körtanba is bocsát gyökérszálakat, mondhatni legalább is egyformán. Kétségtelen, hogy bizonyos egyoldalúság rejlik abban, ha valaki az egyik vagy a másik speciális orvostudományi ág talaján állva egyedül, merül belé az idegkörtan művelésébe. De a belkörtan, az összes gyakorlati orvostudományi ágak közös törzse mint önálló tudományág csak annyira fonódik egybe az idegkörtannal, mint bármely más különleges orvostudományi ággal és ha *Jendrassik Ernő*-nek, a belgyógyásznak idegkörtani tevékenységét vizsgáljuk, úgy abban része van az elme-körtannal kapcsolatos, illetve ezzel rokon kérdéseknek is; elég a hypnózisról, a hysteriáról, a gondolkozásról, a hallucinációról, a háborus neurosistról írt értekezéseire utalnunk. Végeredményben úgy vélem, hogy az egész vitás kérdésnek legjobb és a valóságnak leginkább megfelelő megoldását meghozta a minden gyakorlati probléma legnagyobb mestere, t. i. az idő, mert az idegkörtan mint nagyterjedelmű ága az orvosi tudományoknak, az önálló művelés dolgában ma már egészen különvált; u. i. nyilvánvaló, hogy ez a hatalmas ismeretkör egy embernek teljes munkabírást képes lekötni. És e helyen csak mint érdekes rávilágító jelenséget említeném, hogy a német irodalom elismerten legjelesebb idegkörtani tankönyvét, mely a maga nemében páratlan, a néhai *H. Oppenheim* írta, aki a berlini elme-körtani klinikának volt valamikor asszisztense és így psychiatriai alapképzettségű volt.

E megemlékezésemnek nem lehet feladata, hogy *Jendrassik* tudományos munkásságát részletesen, értekezésenként elemezve ismertesse. Hiszen az ő termékeny elméje annyit létesített, hogy annak egy alkalommal való ismertetése lehetetlen. Azért is helyesebbnek vélem, hogy ha munkái közül kettőt kiemelve, azokon igyekszem bemutatni *Jendrassik*-ot, egyrészt mint szakmájának kutatóját, másrészt mint természet-tudományos gondolkozót. E célból kiválasztom az átöröklődő

idegbántalmáknak klinikájáról szóló munkálatsorozatát, amelyben *Jendrassik Ernő* mint szakmájának bűvára a legtanulságosabban domborodik ki és választom a gondolkozásról szóló értekezését, mely *Jendrassik*-ot mint természettudományos gondolkozót eredeti mivoltában mutatja be. Ezután *Jendrassik*-nak nyelvtisztítói működéséről fogunk igen röviden szólni, végül egyéniségének megvilágítására törekszünk.

Jendrassik-nak az átöröklődő idegbajokról végzett kutatásai a családi merevgörcsös bénuláson alapulnak. Ő mutatott rá először arra a tényre, hogy e betegség kifejlődésében a szülők közeli rokonsága kórokiilag igen fontos és hogy benne egy eladdig ismeretlen tünet, a látóidegsorvadás is előfordul. Rámutatott továbbá arra is, hogy az irodalomban előforduló esetek sem mindig tiszták, mert a merevgörcsös bénuláson kívül még a szemtekék rezgése, nehéz beszéd, reszketés, járási zavar és elbutulás is mutatkozott s így a szóban forgó betegség ezen hozzákeveredett tünetek folytán átmegy, illetve szövődik más tünetű családi átöröklődő idegbajokkal. *Jendrassik* ismerte fel elsőnek azt a fontos tényt, hogy az átöröklődő idegbajok tünettaniilag felette tarkák s változatosak, mely alapon igen sok kórképet lehetne megkülönböztetni; e tünettani változatosság azonban nem jelenti a lényegét, mert utóbbi inkább bizonyos általános kórtani vonásokban jut kifejezésre, melyek többé-kevésbé minden átöröklődő idegbántalomban feltalálhatók. Ezen általános kórtani vonások a következők: 1. Az *átöröklés*, mely mint direkt öröklés szerepel leginkább, vagyis több nemzedékben ugyanazok a betegségek fordulnak elő; *Jendrassik* szerint a mindennapos tapasztalat mutatja, hogy az utódokban oly sajátságok jelentkezhetnek, melyek a szülőkben hiányoztak, viszont bizonyos kifejezettebb tünetei a szülőknek a gyermekeken enyhébb alakban lehetnek meg. Így esik meg azután az, hogy valamely súlyosabb öröklött baj esetén is a későbbi ivadékokban a javulás lehetősége meg van. 2. Az *átöröklés* magában rejti az átöröklődő idegbajok *családi megjelenését* is. 3. A szülők *közeli vérrokonsága* az utódokra veszedelmes lehet, amennyiben a hibás tulajdonságok összegeződése folytán fokozottabb mértékben alakulhat ki a betegség. 4. Bizonyos

átöröklődő idegbajok megkímélik a nőket, de viszont a nők azok, akik a betegséget átviszik az utódokra, ők az u. n. konduktorok; ezt látjuk a haemophilia, a színvakság esetében. 5. E betegségek többnyire gyorsan indulnak meg, de később lassan folynak le és teljes kifejlődésük után hosszasan vesztegelnek változatlan formában. — *Jendrassik* az átöröklést két főformában látja: 1. az u. n. *chemiai terheltségben*, melynek alapján az örökléses anyagcserebántalmak, pl. a családias diabetes áll elő; 2. *fizikai rendellenességekben*, melyek két formában nyilvánulhatnak meg: a) mint veleszületett megmáshíthatatlan kialakulási rendellenességek (pl. sokujjuság, nyulajak) és b) mint a méhenkívüli életben kifejlődő elfajulásos bántalmak és ezek a szorosan vett családi átöröklődő idegbetegségek. Az utóbbiak *Jendrassik* szerint bizonyos idegközpontok- és pályáknak veleszületett gyengébb alkatán s így csökkent életképességén alapulnak, melynél fogva előbb-utóbb elfajulnak.

Jendrassik-nak az átöröklődő családi idegbetegségek terén véghezvitt munkáját akkor értékeljük helyesen, hogy ha számbavesszük, milyenek is voltak ez irányu ismereteink az ő munkássága előtt. Egyedül *Erb* volt az, aki már *Jendrassik* előtt az izomsorvadásos és izomtúltengéses családi bajokat egy csoportba hozta, felismervén azt, hogy e bántalmak bárha még oly különbözőknek látszanak, kóros lényegük tekintetében azonosak. De ezt az egységesítő eljárást *Erb* nem terjesztette ki a többi családi átöröklődő kórformákra és így a klinikusok minden figyelme s igyekezete továbbra is abban merült ki, hogy egyre-másra irták le a részben tiszta, részben keverék típusokat; így azután hova-tova oly nagy száma jött létre az átöröklődő idegbajoknak, hogy már-már elvesztettük a tiszta áttekintést. Ekkor állt elő *Jendrassik* meggyőző fejtegetéseivel, melyek helyes kóroki gondolkozáson alapulván, az azokban foglalt megállapítások szinte homályoslató hatással voltak: „Bei einer solchen Lage der Dinge schuf *Jendrassik* in seiner Heredodegeneration das erlösende Wort“ mondta igen találóan *Merzbacher*. Nem tulzás ezek után, ha *Jendrassik*-nak az átöröklődő idegbajok klinikájáról szóló munkásságát örökbecsűnek mondjuk.

Jendrassik mint természettudományos gondolkozó kitűnik azáltal, hogy oly kérdéseket keres magának, amelyeket egyszerű alapfogalmak segítségével, sajátos eszmemenete alapján, vagyis egészen önállóan old meg. Ha *Jendrassik* figyelmét valamely kérdés megragadta, úgy ez legtöbbszörre azért történt, mert az ő áthatoló értelme olyan fajta megoldást látott, mely az illető kérdésnek addig divott megoldásától eltért. Fajlagosan tudományos egyénisége nyilvánult meg tehát minden kérdés beállításában és főleg a kérdés megoldásában. Ily irányban *Jendrassik*-ot a legszemléltetőbben a *gondolkozásról* szóló előadása mutatja be, amelyet ő a budapesti kir. orvosegyletnek 1912 október 14-én. tartott ünnepi ülésén mondott el.

Ezen előadásának tárgya pontosabban a *gondolkozás mechanizmusa* volt. Az első kérdés, amit ő magának felvetett: vajjon a gondolkodás tanulmányozása orvosi feladat-e? mert úgymond csak a legutóbbi időig csakis filozófusok elemezték az emberi gondolkodás lényegét és pedig az u. n. belső tapasztalattal, az önmegfigyeléssel. De ezen az állásponton sem a gravitációról, sem a villamosságról, sem az atomokról és egyéb fényes fejezeteiről a természettudományoknak nem tárgyalhatnánk *Jendrassik* szerint, hiszen e tünetényekről csakis indirekt megnyilvánulásaik révén vehetünk tudomást. *Jendrassik* szerint a kutatásnak eszközei a felvetett kérdésben igen sokoldalúak: az anatomia megismertet bennünket agyvelők szerkezetével; a fiziologia állatkísérletek és pszichofizikai módszerek útján igen értékes adatokat szolgáltat. Fel kell továbbá használnunk fizikai tudásunkat is, mert hiszen az agyvelő működése is csak a fizika törvényei szerint megy végbe. Mint legértékesebb buvárlati irány a klinikai megfigyelések és az azokhoz csatlakozó anatómiai vizsgálatok járulnak; az agyvelő betegségeinek valósággal viviszekáló jelentőségük van, sőt az állatkísérletet sokkal finomabb kivitelben pótolják. Végül az ép és nem ép agyvelő gondolkodását általános felfogásunk irányítására fel kell használnunk. Csakis mindezen adatok összeségének birtokában indulhatunk neki a probléma megoldásának.

Kiindulási pontunk *Jendrassik* szerint nem lehet más,

mint hogy gondolkozásunk egyedüli szerve az agyvelő és hogy abban minden a fizika szabályai szerint történik. „Aki nem áll ezen az alapon, mondja *Jendrassik*, azzal vitatkozni, tárgyalni hiábavaló, mert az kénytelen olyan faktorokat szerepeltetni, amelyek létezéséről meggyőződni nem lehet.“ De még mielőtt fejtegetéseinek mélységébe hatolna, a megérzés tüneményével foglalkozik, mely sokakban a metafizikai gondolkodás jogosultságát fenntartja. Midőn ezen kérdés megoldhatatlanságát elismeri, kijelenti, hogy ezt a kérdést metafizikával megoldani épp oly kevésbé lehet, mint a nélkül és az emberi érzést egyelőre mint egyes sejtjeink tulajdonságát kell elfogadnunk. „Hasonló megoldatlan s egyelőre megoldhatatlan problémája minden tudománynak van“ . . . „ám épp oly kevésbé, mint az elektromosság, a földvonzás mibenléte problémájának megoldatlan volta nem akadályoz meg minket abban, hogy ezeknek az energiáknak törvényeit kutassuk: épp oly kevésbé vethet gátat a gondolkodás mechanizmusának kifürkészése elé az érzéki észrevevés problémája“.

Jendrassik elméleti okoskodásainak anatómiai előfeltétele a neurontan, mely szerint az idegsejtek összes nyulványaikkal magukba zárt, a szomszédos idegsejtekkel össze nem növvő, tehát független szerkezeti egységei a középponti idegrendszernek. A neuronok egymásra az indukció alapján képesek hatni, vagyis az egyik idegegységben lefolyó idegingerület a másakra aképen hatna, miképpen a farados száncágépnek elsődleges tekercse ellentétes irányu villamáramot indít a másodlagos tekercsbe; *Jendrassik* az idegingerületet leginkább a villamossághoz hasonlítja, nemcsak azért, mert az élő szervezet minden működése villamosság termelésével jár, hanem főleg azért, mert az ingerületet épp úgy elszigetelt vezetők viszik a távolba, mint a villamosságot. A neuronok ezen indukálása azonban nem teljesen azonos a száncágép indukálásával, mert a száncágép másodlagos tekercsében csak nagyon rövid ideig tartó áram keletkezik az elsődleges tekercsben beálló feszültségi változás nyomán; ezzel ellentétben a középponti idegrendszerben, amint azt főképpen a gondolkodás míveletében látjuk, az egyik neuron lefolyt izgalma nyomán a vele kapcsolatos másik neuronban tartó-

sabb töltés létesül s ez így mindaddig marad, amíg egy másik neuronra ugyancsak indukció alakjában át nem adódik.

Jendrassik okoskodásainak élettani előfeltétele a középonti idegrendszer lokalizált működésében jut kifejezésre. Nevezetesen aminthogy az agyvelőben az állatkísérlet és a kórtani tapasztalás szerint a tapintás, a hallás, a látás, a szaglás, a tudatos mozgás meghatározott területekhez van kötve, azonképen *Jendrassik* szerint a gondolkozás lokalizálásának problémáját is meg kell konstruálni, ehhez pedig szerinte nem kell egyéb tudás, mint hogy agyvelőnkben sejtek vannak és azok nyulványai nagy hálózatban elterjedtek. A gondolkozás míveletéhez nem szükségeltetik egyéb, mint anatomiaiilag idegsejtek és azok kapcsolódásai, élettanilag az ingerület és az asszociációk. Más fogalmat használni nem szabad, sőt az asszociálás kifejezést is csak fizikai értelemben kell venni.

Gondolkozásunkat az emlékezés teszi lehetővé, melynek anyagi alapja az érzékszervek útján bejutott ingerületek által támasztott nyomokban rejlik. Ezt a maradványos nyomot nevezzük *emlékképnek*. A különböző érzékszervi ingerületek egyformák, akár fény-, akár hang-, akár fájdalmi behatás szerepel. Az ingerület támasztotta érzés milyensége tisztán attól függ, hogy az idegrendszerünknek milyen részére kerül: az ingerület a nyakszirti karélyban, a látás középponti mezéjében a látás; a halántéki lebenyben levő hallómezőben a hang; a fali karélyban székelő érző mezőben a fájdalom érzését kelti. Már most a kórtani tapasztalás adta u. n. részleges kiesések eseteire támaszkodva, vagyis valaki elveszti az ígéket és ígejelzőket, míg a többi szógyűjtemény érintetlen marad, vagy valaki teljesen tájékozatlan lesz a számok dolgában, míg minden egyéb tekintetben helyesen tájékozott: *Jendrassik* ezen az alapon kimondja, hogy az egyes emléképeknek egyes külön sejtekben való lokalizálása az egyedüli helyes felvétel. Ezt a következő példával illusztrálja: „Az eszmélni kezdő gyermek lassanként megszokja apja, anyja képét, azaz az ezekről jövő képek mint ingerületek sokszor bejutottak már a nyakszirti karélyba, amikor egyes sejtek róluk halvány képet, mint impressziót megtartanak. Az asszo-

ciáló nyalábban bejutott ingerület nem talál kiegyenlítést mindaddig, amig valamely sejtcsoport át nem veszi; az ily módon még át nem vett új ingerület tehát nagyobb feszültséggel érvényesül, mint az, amely már előzetesen meghangolt sejtet talál s azzal azonnal rezonálva, ingerületét átadhatja. Ha most más férfit lát a gyermek, ennek képe eleinte egyezni látszik az apa képmásával, tehát ugyanazt a sejtet vagy sejtcsoportot hozza ingerületbe, amely az apa halvány képét már magában rejti. Később az apa emlékképe mind határozottabb lesz, az idegen férfi képe nem egyezik meg vele. Ez a hasonlítás és az elkülönítés fiziológiai alapja, ehhez azonban csatlakozik még az általánosítás is. Az idegen férfi képe u. i. egyben-másban mégis csak rezonál az apa képével s az egész hálózatba bejutott ingerület ide vonzódik s mert még teljes rezonátora nincs: a közelben fog letelepedni egy még meg nem hangolt sejtcsoportban. Így már most az apa köré jutnak a férfiak és a férfi általános fogalma az egész emlékcsoportnak összegezése. Így ismerjük meg az állatok, a növények, a tárgyak összetartozóságát s ez az alapja gondolkodásunk logikai voltának. Megtanuljuk egyszersmind megkülönböztetni a lényegest a nem lényegestől, mert észrevesszük, hogy egyes tulajdonságok változnak, pl. az apa nem mindig ugyanabban a ruhában áll előttünk és mégis ugyanaz. Persze, ha levágatja váratlanul a haját, eltart még egy ideig, amig megszokjuk, azaz amig az emlékképe átmoldosul: addig mindig valami idegenszerűséget látunk rajta, bár nem mindig azonnal találjuk ki, hogy miben különbözik az előbbi állapottól.

Az emlékképek pontosabb mibenlétét *Jendrassik* a látás útján nyert emlékképeken mutatja ki. Szerinte ilyen optikai emlékkép karaktere nem annyira képszerű, hanem inkább szoborszerű, „hiszen csak a három dimenzióju szobor az, amelynek tulajdonságairól minden oldalról meg tudunk győződni, a kép csak egy szempontból való észrebevésnek felel meg, már pedig mi nem egy szempontból való képeket rögzítünk meg agyvelőnkben, hanem valóságos alakokat“. Ezen az alapon *Jendrassik* „emlékszobrocskák“-ról beszél és így folytatja: „Hiszen ha képek lennének emlékeink, minden

egyes tárgyról, személyről határtalanul sok képet kellene emlékünke helyezni, mert a legtöbb alak, ahány szempontból nézzük, annyiféle. Az ilymódon fixált alakocskát megvilágítja az adott érzéki behatás, megvilágítja arról az oldalról, melyről éppen a szemünkbe ötlük, azaz a bizonyos formában bejutott ingerület a már ott levő emlékszobrocskának az ingerület alakjával harmonizáló részletein rezonál. A legvilágosabb bizonyítéka ennek a felvételnek a stereoskopos látás, amikor a két szem megvilágítja az emlékszobrocskát: ez a tárgy érzés benyomását kelti.

Jendrassik szerint minden idegműködés, mely az észrevevésen, illetve az öntudaton túl van, mozgásnak kell vennünk és valójában minden észrevevés és öntudatos asszociálás végeredménye akár végtagmozgás, akár a hangképző izmok működése, vagyis a beszéd. A legnagyobb általánosságban véve minden, az idegrendszerbe bejutó ingerület még az odavezető pályák szintjében, pl. a gerincvelőben vagy az agykéreg alatti központokban, mozgó idegsejtekre tevődik át, miáltal előállnak a szorosán vett reflexmozgások alacsonyabb féleségei, milyenek az inreflexek és a centrumos reflexek. Az ingerület többi része feljut az agyvelői kéregbe, a megfelelő érzékelő mezőbe (pl. a látóingerület a központi látómezőbe); jelesen az idehuzódó idegpályákat nevezi *Jendrassik* működéstani szempontból rezonáló nyaláboknak, melyeknek oldalágai valamennyi rezonátorképpen működő agykérgi sejtre egyszerre hatást gyakorolhatnak. A rezonáló nyalábban megérkező ingerület vagy azonnal rátalál a megfelelő módra hangolt rezonátor sejtjére, vagy pedig mert a megfelelő sejt csak halvány képet rögzített meg előzetesen, nehezen ingerelhető, vagyis nehezen szólal meg. Mind a két esetben a rezonáló nyaláb töltése addig marad meg, amíg az ingerületet a sejt átvette. Ha ilymódon meghangolt idegsejt nincs, akkor egy új sejt egy új emlékképet vesz fel, de ilyenkor a hasonló hangoltságú sejtek vonzzák maguk felé az ingerületet. Ennek a vonzásnak az alapja a harmónia, a hasonló hangzóság s ez adja meg azt a képességünket, hogy hasonlóságot, illetve különbséget találjunk, hogy általánosítsunk, illetve rendszerítsünk. Az emlékképek szóképeket ébreszthet-

nek asszociáló pályák útján, természetesen nem úgy, hogy minden egyes látási emlékképtől külön rost vezetne a megfelelő szóemlékképhez, hanem itt is az ingerület sajátos volta, vagyis rezonanciája alapján talál az azonos módra hangolt szóképhez.

Ezek alapján érthető, hogy a gondolkodás, mint legmagasabb rendű agyi folyamat, mert az egybehangolt emlékek társításán alapszik, tulajdonképpen épp úgy reflexfolyamat, mint az az alacsonyabb rendű asszociációkra nézve kétségtelen. Vagyis valamely érzékszervi ingerületből származó érzéki észrehevés több-kevesebb áttétel útján végeredményben mozgató pályára jut át. *Jendrassik* értekezését e szavakkal fejezi be: „Amint látható tehát, a mi gondolkodásunk nem sokkal szövődöttebb reflexfolyamat, mint a mélyebb reflexek berendezése; ebben a reflexfolyamatban legszomorubb szerep azonban a mi öntudatunknak jut. Mennyi csalódás éri! Molekula, energiahullámok helyett hangot, fényt, szint vél észrevehetni, s a testben véghezvitt mozgást, amely csak az előbbi külső energiák következése, önálló, szabad akaratnyilvánulásnak veszi. Csalódás mindez, a világ egyedül sivár matematikai, fizikai és kémiai alakulásoknak színhelye s minket a tropizmus törvénye mozgat benne. Csak egy vigasztalásunk marad: az, hogy jól esik hangot hallani, fényt, szint látni s jól esik mégis szabadakaratú lénynek gondolni magunkat!

Jendrassik a gondolkodás folyamatának mechanizmusát ezek alapján tisztára fizikai értelemben fogalmazta meg; szerinte lényegesek a kábelszerűen vezető idegpamatok, melyeket ő rezonátor-nyaláboknak nevezett és ezek útján történő indukálása az idegsejteknek; ezek ezáltal olyan töltést kapnak, hogy bennük maradandó, a tér három irányában kiterjedő emlékszobrocskák keletkeznek és ezeknek a végtag- és beszédmozgató központokkal való kapcsolódásában gondolkodásunknak kifelé való megnyilvánulása válik lehetővé. Az ember intelligenciáját az emlékképgyűjtemény és az idegsejtek rezonáló képessége szabja meg: „Génius az — mondja *Jendrassik* —, akinek érzékeny rezonátorai már megszólalnak, amikor még más halandó hasonló sejtjei némán maradnak“.

Jendrassik Ernő bokros tudományos elfoglaltsága közepette tudott időt szakítani magának, hogy orvosi műnyelvünkben elterjedt fonákosságok és hibák javítására, illetve kiküszöbölésére törekedjék. Nyelvészkedő hajlamát, úgy látszik, atyjától örökölte, aki a német Czermak tanár távozásával a pesti egyetemen az élettant először adta elő magyar nyelven és akitől sok magyar orvosi műszó származik. *Jendrassik Ernő* úton-útfélen akadván nyelvészeti tisztátalanságokra és súlyos botlásokra, elhatározta, hogy nyelvészeti tanácsadót szerkeszt meg, amelyet 1908-ban adott ki. Ezen felette hasznos kis füzetnek beajánlójában munkájának megokolásul megjegyzi, hogy a szaknyelvészek nem érezhetik annyira, mint mi orvosok és természettudósok azokat a nehézségeket, amelyekbe botlunk, amikor orvosi vagy természettudományi kérdéseket akarunk nyelvünkön fejtegetni. A füzet bevezetőjében pedig erősen hangoztatja, hogy bár igaza van annak, aki a nyelvet csupán eszköznek nézi, de nincs igaza, ha e mellett lekicsinyli a nyelv tisztaságára való törekvést: „Aki kényes logikájának, kísérleti eljárásának, észlelésének tisztaságára: legyen kényes arra is, hogy munkájának nyelvezete ne lássék pongyolának, s aki olvassa, ne kinlódjék a megértésével. Nem könnyű dolog nyelvünkön mostanában jól írni; a szók tisztasága ugyan nagyot javult az utóbbi években, de a szófűzés formáiban még igen szegények vagyunk, nyelvézékünk nagyon megromlott s nehezen tudjuk már megítélni, milyen a helyes szófűzés; sokszor a jót véljük idegenszerűnek, persze gyakrabban esünk az ellenkező hibába“. És így azzal végzi, hogy: „... magyaros magyar nyelvre volna szükség, nem olyanra, amilyent most jónak vélnélünk, melynek fele rosszul egyeztetett latinosság, a másik fele pedig németesség!“

Jendrassik nyelvészeti tanácsadójának első fejezetében a magyar műszókról tesz megjegyzéseket és szabályként tüzi ki, hogy mindarra, amire van általánosan ismert jó magyar szavunk; ne használjunk idegen szót és több mint 180 hibás magyar műszót pótol helyessel. A második fejezetben szófűzési hibákról és főleg a németességről mondja igen helyesen, hogy ezen a téren volna a legtöbb javítani valónk:

„Annyira megszoktuk a németességeket, hogy csak az tudja nagy fáradsággal elkerülni, aki jól érti a német nyelvet“ jegyzi meg. Ebben a fejezetben azután a szórendről, a többes számról, az alanyról s névutóról, a melléknévről, az igeidőről, a két igés mondatról, a németes igékről és igekötőkről, a határozókról, a kötőszókról és az elhibázott műfordításokról mond igen találó, megszívlelni való megjegyzéseket. A harmadik fejezetben az idegen szókról és a latinosságról értekezik s e helyütt állást foglal a latin nyelv túlbecsülése ellen. Javaslatai: kerüljük a lehetőségig a latin és görög szókat; változatlanul csakis a tulajdonnevek vehetők át; a latinosság szerinte épp oly hiba, mint a németesség; az idegen szók magyar helyesírással irandók; hevesen kel ki a latin melléktneveknek latinos formában való alkalmazása ellen, tehát nem *hysterikus*, hanem *hysteriás*, nem *logikus*, hanem *logikai* stb.; az idegen igéknek csak a töve tartandó meg, amelyet a magyar nyelv szabályai szerint kell tovább alakítani, tehát nem *masszirozni*, hanem *masszálni*, nem *titrirozni*, hanem *titrálni* stb.; a főnév és melléknévi határozókat latin véggel tilosnak mondja, tehát nem *logice*, hanem *logikailag* stb.; végül francia kifejezéseket ne használjunk, legfeljebb idézés alakjában, dült betűvel szedve.

Jendrassik Ernő sokoldalú tudományos egyéniségét különösen érdekessé még személyes egyéniségének lebilincselő volta tette. Ha magam elé idézem alakját, úgy az átlagnagyságon felüli, inkább szikárságra hajló természetével önkénytelenül eszembe juttatja a *Kretschmer* által megrajzolt két embertípus egyikét. Nevezett szerző a testalkotás szempontjából két főtipust különböztet meg: a kerek arcú, alacsony természetű és a tojásdad arcú, magas ember típusát; e két típus kedély- és értelemvilág tekintetében szöges ellentétben áll. Az alacsonytermetűek a nyílt, a magas termetűek a zárkózott jellemek; a nyílt jellemek melengető kedélyviláguknál fogva a nagy tömeg emberei, a zárkózott jellemek lelki fellegvárukba visszavonulva, a fényes elszigeteltség képviselői lehetnek, akik csak teljesen meghitt körben közlékenyek és szívélyesek. A nyílt jellemek a hasznos tömegmunka végrehajtói, a zárkózott jellemek az elméleti munka fejlesztői.

Utóbbiak az emberiség haladásának tényezői, hozzájuk fűződnek a nagy eszmék, a nagy felfedezések, a nagy művészi alkotások, ők a lángész képviselői egyes esetekben. És így azt mondhatjuk, hogy az emberi kultúra folytonosságát biztosító motorok a nyílt jellemek, míg a kultúra előbbrevitelét a zárkózott jellemeknek köszönjük; ők a szellemi tűzhányók, melyek sokszor látszólag tétlenek, de ha aztán egyszer elkezdték működni s elérkezett a kitörés pillanata, úgy a legsebbebb szellemi kincsek kerülnek napfényre.

Kétségtelen, hogy *Jendrassik Ernő* anthropologiai jegyei tekintetében a zárkózott jellemek közé tartozott. Elmélyedésre hajló szelleme őt az elmélet emberévé tette; idegenek előtt való tartózkodása, de kedves emberei iránt tanúsított közvetlensége s mélységes szívélyessége őt az avatatlan előtt sokszor a ridegség, de az őt közelebből ismerős előtt a lebilincselő, szinte elbájoló férfiasság típusává avatta. Utóbbi tekintetben ezrekre menő betegei a leglelkesebb tanui lehetnek; de tanuságot tett erről maga *Jendrassik* fiatalkori leveleiben, melyeket külföldi tanulmányutjáról szüleihöz, hol imádott anyjához, hol szeretve tisztelt atyjához intézett. Ezek a felette érdekes levelek valószínű kincsesbányája a *Jendrassik Ernő* érdekes kedélyvilágába behatolni akaró életíró számára. Nekem, sajnos, ezen emberi dokumentumok csupán válogatott szemelvényekben állottak rendelkezésemre és meg nem állhatom, hogy a fiatal *Jendrassik*-nak egy leveléből, melyet egy Padeloupe-féle hangversenyen élvezett Hubay Jenő játéka után szüleinek irt, a következő részletet ne idézzem: „Úgy oda voltam, hogy alig ismernének rám; Sarasate is tetszett, de nem hatott úgy meg, mint Hubay. Vieuxtemps fis-moll koncertjét nem játszotta, de énekelte, oly hanggal, amelyhez hasonlót alig hallani. A publikum óriási tapsokkal tüntette ki és nem nyugodott, míg ráadásul egy magyar variációt nem játszott. Kérve a cirkusból (t. i. a Cirque d'Hiverben volt a hangverseny), azon gondolkodtam, hogy beszélhetnék vele. Mikor ő is kilépett, rögtön rám ismert s vagy két-három embertől elbucsuzva, hozzám jött és én elkísértem egy barátjához. Nagyon sokra becsülöm én ezt a fiatal embert, kiváló művész, szorgalmas és igen szimpatikus

gondolkozásu s jó hazafi is. Bizony, mikor elváltunk, a Vendôme-téren át a Champs Élyséesre mentem ki, tele meghatottságai s ott Párizsnek legszebb részén láttam a világot, láttam Istent. A nap hanyatlóban volt s a horizontról bontó ködben, mint óriási tüzes tányér világította meg a tájat, fényét a Hôtel des Invalides aranyozott teteje verte vissza, előttem az obeliszk (a Cleopatra tüje), azután a gyönyörű fasorok, amelyek végén homályosan az Arc de l'étoile s oldalt a Trocadéro két tornya tűntek fel; ezernyi ember, mint hangyaboly sürgött lábaim alatt (emelt helyen voltam) s vig gyermekek játszadoztak a tó partja mellett; más oldalról a Tuillériák kertje és a klasszikus Louvre-palota s egy sor igazi párizsi ház; ennél kevés szebb lehet a világon. Valahányszor ide jöttem, mindig meg voltam hatva, de Hubay Jenő zenéjének befolyása alatt állva, most még inkább éreztem mindennek szépségét“.

Szabadjon itt még egy párizsi levéltöredéket ismertetnem, mely azon benyomásokról szól, amiket *Jendrassik*-ban Munkácsynak Krisztus-képei ébresztettek: „... tengernyi nép hullámozott a közeli utcákon a Sedelmayer terme felé, hol a kiállítás volt: a bérkocsik és equipageok csak lépésben követhették egymást s a gyalogos csak nagy türelemmel és szorongattatás mellett juthatott el a kapuig. Végre bevittek. Egy nagy terem két végén van elhelyezve a két Krisztus-kép. Meglepő. Régebbi Krisztus-képen meglátszik az Istenember, ki elhatározta, hogy emberi halált szenved annak az emberiségnek a javára, ki őt halálra ítéli, ki nem hisz istenségében, addig az újban minden alakon meglátszik, hogy itt végződik valami nagy eszme és itt kezdődik egy új, mely újjá fogja teremteni a világot. Ugyanaz a nép, mely őt gúnyolva kiáltott halált a fejére, itt meghatottan nézi s feltámad az a gondolat: „Ez Isten Fia volt!“ A Krisztus lábaihoz boruló anyja és a vörös haju Magdolna a legmegkapóbb, a plasztikai hatás felülmulthatatlan és a felhő, mely vészjósló komorsággal közeledik s borítja be a látszó határt a kékes fénnnyel világított Jeruzsálem felett, érezteti a nagy idők közeledését. Így láttam én s talán így is kell megnézni. A mi honfitársainknak majd egy kéz nem volt jól megrajzolva, majd ez,

majd az — ezek csak a detailokat nézik, jobban mondva csak azt látják. Szegénysége a mostani időknek, hogy csak a technikát nézik, csak azt látják s nem az eszmét, az érzést“.

Ezen szemelvények egy felette finoman és egyénileg érző kedélynek bensőségteljes megnyilatkozását foglalják magukban és egyedül e néhány sorból meggyőzően tűnik ki *Jendrassik Ernő* rendkívüli fogékonysága minden szép és nemes iránt, lett legyen az a zenében, a festészetben, természeti avagy emberi jelenségekben. Az intenzív átérzés és átgondolás, úgy látszik, *Jendrassik Ernő* egyéniségének alapvető sajátysága volt, mely a dolgok mélyébe való behatolásra őt jobban képesítette, mint sok embertársát. Ezt az áthatoló képességét ő jól ismerhette; erre vall 1885. év március végéről keltezett levele, melyben örömmel számol be párizsi tanulmányainak sikerességéről és ez a következő kijelentésre ragadja: „A fejemben meg napról-napra jobban bizom — jó kis masina ez!“ Ez a magában való bizakodás adott *Jendrassik* egész életében szárnyat minden rendű munkájának, a szorosán vett tudományos téren, a tanítás, az orvoslás terén, magán- és hivatalos szereplésében egyaránt. Különösen érvényesült ez előadásaiban akár klinikáján, akár az orvosegyetben, amikor tárgyának megértését nagyban mozdították elő reflektorszerűen ható szellemes megjegyzései, melyek mint szállóigék még soká fogják emlékét megőrizni. Magam voltam egy ilyen hatásnak észlelője a közelmúltban, midőn egy komplikáltnak látszó és agyi luesnak bizonyult eset megbeszélése alkalmával kartársam e szavakban tört ki: „Sohsem felejttem el *Jendrassik*-nak az idegluesről tartott előadásának ezt a mondását: Uraim, a luesra akkor gondoljanak leginkább, amikor arra legkevésbé gondolnának!“ Az antithesisek, a csattanók kidomborítása, az üdvösen ható ironia *Jendrassik Ernő* szellemi fegyvertárának ismeretes rekvizitumai voltak, melyekkel ő sokszor meglepően bánt; gondolkozásának eredetisége, előadásának könnyedsége minden megnyilatkozásának a legnagyobb figyelmet biztosította. Ironiás vénája nyelvészeti tanácsadójában csillant meg, melynek segítségével több németességet rendkívül találóan világított meg tartathatatlanságában s nevetséges mivoltában; különösen vonat-

kozik ez a nál-nél határozóra, amelyről a következőket mondja: „Nál-nél: beim Kaninchen! A betegség fellép az embernél — ezt a mondatot csak úgy értjük meg, ha betürölbetüre lefordítjuk németre, mert a betegség lépni nem tud, még kevésbé fellépni s ha mégis fellépne, az emberre léphetne csupán, *mellette* ám lépegethetne, így bajt nem szerezhetne!“ Aki csak egyszer is olvasta ennek a magyarosságellenes hibának találó kifigurázását és magát hibásnak érezte, bizonyára óvakodott ennek elkövetésétől.

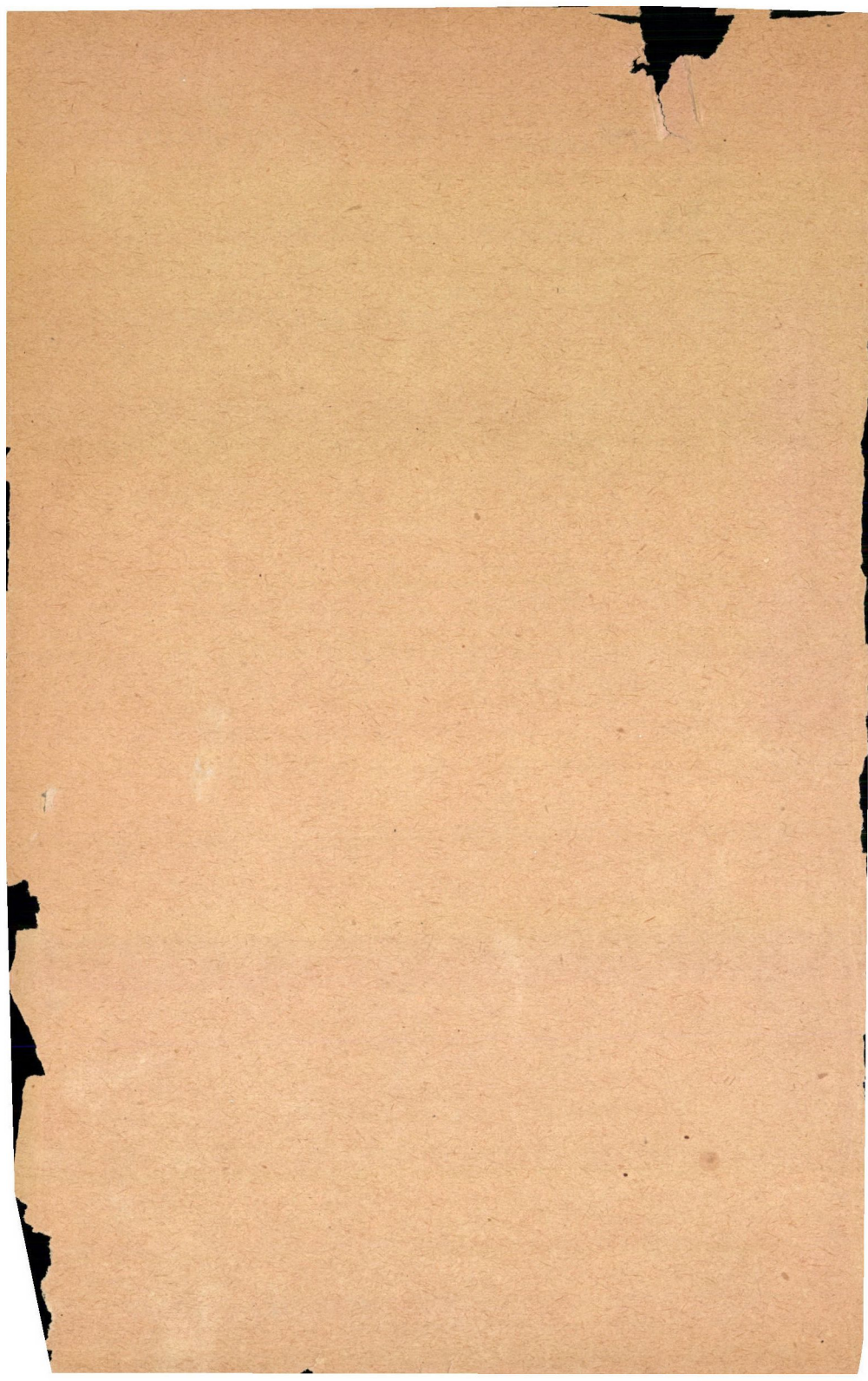
Áttekintve *Jendrassik* élete munkáján, mindenekelőtt kimagaslónak találjuk tudományos munkásságát nagy értékénél fogva; szintúgy vitathatlan, hogy az idegkörtannak, mint szaktudománynak nálunk való meghonosításában és fejlesztésében úgy saját, mint tanítványainak fáradozásai révén, hervadhatlan érdemeket szerzett magának. Tudományos egyéniségének fő ereje a problémák mélységébe behatoló elméjében, ritka kritikai élében rejtett, kitűnően tudott megkülönböztetni, találóan formulázni és mindezt felfogásának eredetisége sajátos verettel vonta be. *Jendrassik Ernő* a természettudósok magasabb rendjébe, a konstruktív, az alakító, tehát az alkotó elmék közé tartozott; valósággal a tudomány teremő művésze volt, ki nem csupán tényeket ismert meg, hanem azokat jelentőségük, értékük szerint fel is ismerte, ki nem csupán a tudomány épületéhez szükségelt köveket hordta össze, hanem épített is és emellett felismerésének határait a valóra törekvő tudós őszinteségével helyesen találta meg, amint az az átöröklődő idegbajok kórszármazásáról szóló fejtegetéseiből kitűnik. *Jendrassik Ernő* a magasabb szempontok, az áttekintések, az összefoglalások, szóval a tudomány ormairól való kémlelésnek volt a képviselője, szemben a hangyaszerű részletmunkával, bárha ő ebben az irányban is rátermettségének bizonyítékaival főleg fiatalabb éveiben szolgált. Élete vége felé már valójában csak az átfogó nagy problémák érdekelték; 1918-ban „Über das Wesen der Energien — Ein naturwissenschaftliches Bekenntnis“ címen kiadott füzetben a fizika alapvető kérdéseiről egészen sajátos, önálló nézeteket fejtegetett. És eme felsőbbrendű tudósban oly személyiség lakozott, kinek varázsa szinte ellenállhatatlan

volt, akár betegével, akár tanítványával, akár kartársával szemben. Ez a személyes varázs az ő működésének jelentőségét lényegesen fokozta és e varázs mint állandó tűz lobogni fog mindaddig, amíg csak egy is él még azok közül, akik vele személyesen érintkeztek. *Jendrassik Ernő* írásban és élő szóban egyaránt nagy, sokszor megkapó hatással volt kortársaira s így nem csoda, hogy neki bámulói és rajongói voltak. Fellépésének határozottsága, ítéletének meglepő eredetisége erős öntudatra vallottak; munkásságának eredményei ennek az öntudatosságnak jogosultságát csak igazolták. És ha *Jendrassik Ernő*-nek előkelően tartózkodó tudományos egyénisége benne a tudomány arisztokratáját mutatta, úgy a szakkörökben tanúsított fölényes fellépése, valamint klinikáján, mint tudományos birodalmában érvényesített abszolút irányítása őt a tudomány fejedelmeként tüntette fel. Tudatában volt ő annak, hogy szakadatlan munkásságán kívül személyes példaadásával erősen nevelő hatással volt környezetére, amelyet ő a saját tervei szerint megépített és berendezett új nagy klinikáján szakadatlanul ki is fejtett. Ez utóbbi volt az a hely, mely úgy külsejénél, mint belsejénél, nemkülönben az ott divó szellemnél fogva *Jendrassik Ernő*-nek szervező és alkotó erejét, előkelő izlését s emberi kiválóságát a leghívebben tükrözte vissza. És ha végül *Jendrassik Ernő* életének sommázatát akarjuk adni, úgy nem kell egyebet tennünk, mint volt mesteréről, *Charcot*-ról irt megemlékezésének bevezető sorait olvasnunk és azonnal ráismerünk *Jendrassik Ernő* saját életprogramjára. A következőket írta:

„Nagy emberek élete a tragédia benyomását kelti. Szemeink előtt fejlődik ki a dráma, látjuk, amint a hős szellemének átható erejével, fáradhatlan küzdelmek árán mind magasabbra tör az emberiség ügyének előmozdításában, halad néha elismerést aratva már életében, máskor elhagyatva, megvetve embertársai által a beláthatatlan messzeségben levő cél, az okok tudása felé: amidőn egyszerre a természet véges fátuma közbelépve, a hős elbűkik, de mellette az ügy, amiért küzdött, munkájának eredménye diadalra jut. *Charcot* egyike volt az orvostudomány legnagyobb hőseinek s valóban tragikus halálának híre gyászba burkolja nem csak a párizsi iskolát,

amely a legkiválóbb férfiát veszti benne, de az egész tudományos világot is és kétszeresen nagy a veszteség, mert idő előtt, szellemi frissességének és munkaerejének teljes birtokában, mint az közleményeinek az utolsó időben sem lankadó egymásutánjából kitetszik, ragadta el őt a halál. Alig lehet e fájdalmas pillanatban felsorolni mindazt, amit tudományunk *Charcot*-nak köszönhet, az ilyen nagy embernek érdeme nem egyedül irataiban és személyes oktatásában található fel, mérhetlen befolyása van az ő példájának is s ha ajkai immár el is némultak, él még és soká élni fog szelleme közöttünk!

Szinte meglepően egyezőnek találjuk *Charcot* és *Jendrassik* tudományos jelentőségét és életük folyását; a meg egyezést tetézi haláluk módjának azonossága. *Jendrassik Ernő* életében is a fáradhatlan szellemi küzdelmek szakadatlan láncolatát, az átható szellemi erő folyton megújuló megnyilvánulásait szemlélhetjük és midőn „a természet véges fátuma“ az ő pályáján is teljesen váratlanul, idő előtt közbelépett, bezárultak az ő ajkai is, agyvelejének oly érzékeny rezonátorai elnémultak örökre. Maga után betölthetetlen ürt hagyott, mert hiszen ő egyéniségének eredetiségénél fogva teljesen pótolhatatlan; iskolája csupán tanait fogja ápolni, szellemében igyekszik tovább dolgozni, de a teremtmény génusz az ő fajlagos mivoltában hiányozni fog. És mégis a munkáiban, a tanaiban lefektetett egyénisége hosszú időn át fényt lövelő példa lesz az utódok számára és így eredeti szellemének nyomait még soká fogjuk érezni. Jogos büszkeséggel őt a magyar *Charcot*-nak nevezhetnők!

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHUNYT TAGJAI FELETT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

8

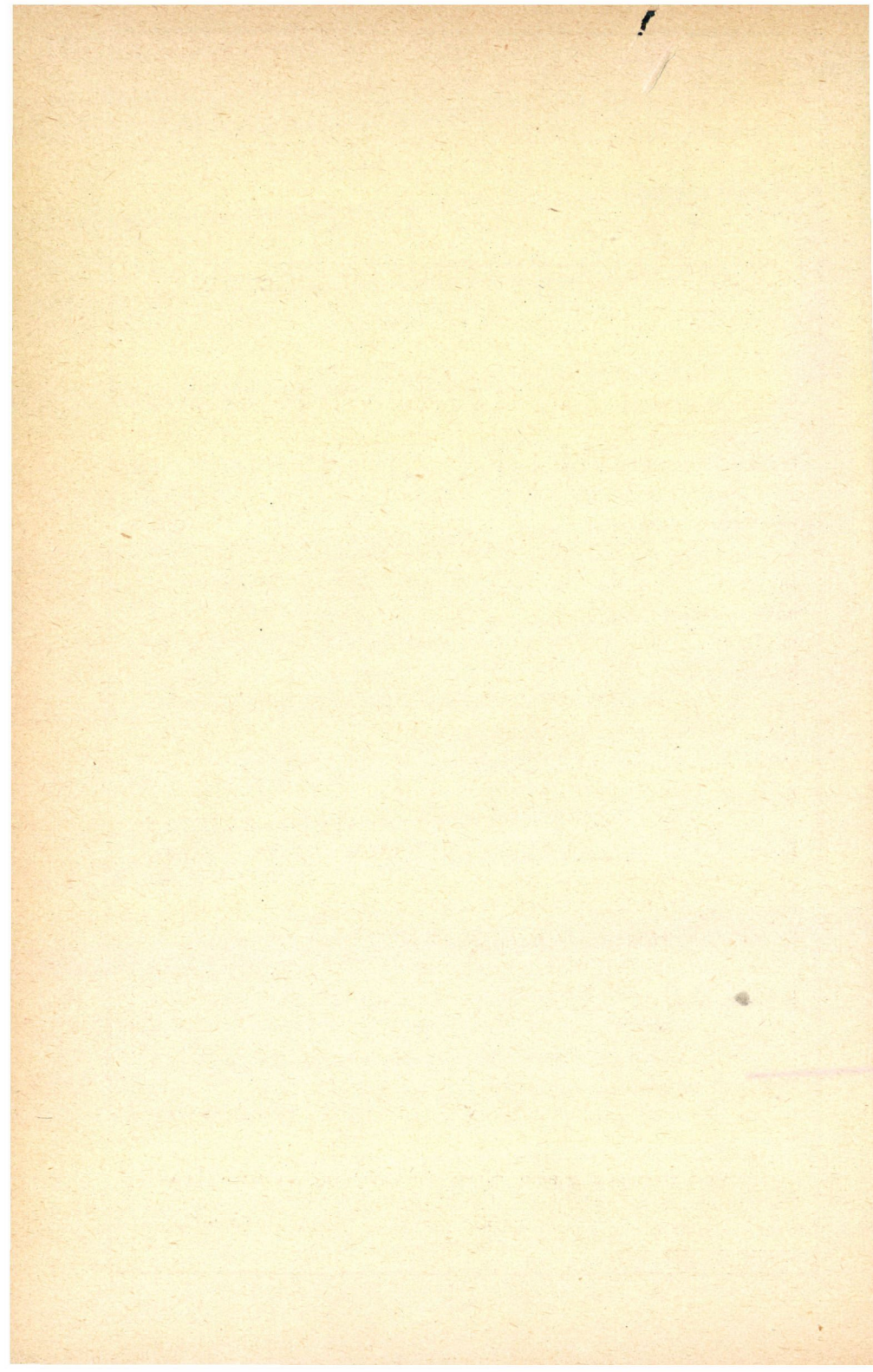
GRÓF SZÉCHENYI BÉLA
EMLÉKEZETE

LÓCZY LAJOS
T. TAGTÓL

ÁRA 30 KORONA

XVIII. KÖTET • 8. SZÁM

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1923.

Gróf Széchenyi Béla emlékezete.

Lóczy Lajos t. tagtól.

Sok előkelő, kiterjedt családban él a Széchenyiek ősi nemzetsége Magyarországon. Hadvezérek, főpapok, államférfiak, országnagyokról szól e nemzetség története.

Gróf Széchenyi Béla a „legnagyobb magyar“-nak és nejének, Seilern Crescence grófné idősb fia, 1837 február 3-án Pesten, az Európa szállodában született.¹ A lipótvárosi plébánia templomában másnap gróf Zichy Alfréd és felesége tartották keresztvízre. Ödön, a második fiú 1839-ben született. Testvérkéjük Julia, a harmadik gyermek, csecsemő korában halt el.²

A fiúk gondos otthoni nevelésben részesültek. Nevelőjük, Podhorszky Lajos, a nagytudományú, szerencsétlen sorsú nyelvtudós volt. Angolul Robinson és John voltak tanítóik, kiket atyjuk Angolországból hozott magával.

Podhorszky vezetése mellett mint magántanuló végezte Béla 17 éves koráig Cenken és Pesten a középiskolákat, és a soproni gimnáziumban tette le a vizsgákat. Azután egy évet Berlinben, kettőt Bonnban töltött jog- és államtudományi előadások hallgatásával.

Ödön erős, zömök természetű, Béla kis étvágyú, nyúlánk fiúcska volt, ki csak tíz éves korában kezdett erősödni; atyja sportoló testedzéssel neveltette. 1847-ben a Fertő taván az akkori magas vízállás idején vitorlás hajót készíttetett számára, amelyen mostoha testvéreivel, a Zichy fiúkkal és leányokkal járta a tavat. A vitorlázáshoz már

¹ Most a magyar államrendőrség főkapitánysági épülete a Ferenc József-téren.

² Bártfai Szabó László közlése a családi levéltár I. köt. I. sz. I. csomó, 53. drb.-jából.

első gyermekéveiből, 1843-ból szerezte meg a kedvet, mikor édes anyjával Triesztben a tenger mellett nyaralt. Nincs adatom arról, hogy miként folyt le Béla grófnak első fiatalsága Cenken és Pesten. A közélet zaja és sokoldalú igénybevétele közben a fenkölt lelkű szülők, István gróf és Crescence grófné aligha foglalkozhattak sokat a fiúkkal; a hazafiúi gondok, a magyar kultúrának föllendítése, amelyért mindketten egész odaadással buzgólkodtak és amelyért a német anyanyelvű grófné lelkének minden ízével és művelt, okos fejének minden gondolatával férjének törekvéseit támogatta, nem engedett időt kis fiaik nevelésére.

Cenken odavetett megjegyzésekkel nem egyszer emlékezett meg előttem Béla gróf fiatal éveinek epizódjairól: a Fertőről, vadászataikról, mostoha testvéreiről. Ezeket azonban úgy rendszerbe foglalni nem tudnám, épp olyan kevéssé, mint öreg, hűséges embereinek elbeszéléseit, hogy ezekből képet nyújthassak Béla gróf serdülő koráról.

Bártfai Szabó László írja nekem, hogy Kecskeméthy Aurél szerint István gróf szeretete fiai iránt bizonyos hidegséggel párosult, ha nem voltak jelen, melegséggel és büszkeséggel beszélt róluk, szemben viszont inkább korholta őket.

A 47—48-as események idején Pesten élt a család; csak amikor testileg és lelkileg összetört a hazája sorsa fölött kétségbeeső Széchenyi, akkor vonultak vissza Cenkre. Itt a bánkódó Crescence grófné maga veszi kezébe Béla, Ödön és első férjétől származó gyermekei nevelését. A nyár gazdálkodással, a tél látogatásokkal, vadászattal, lovaglással telik el.

A szomszédok közül legtöbbször gróf Széchenyi Lajosékhöz Horpácsra látogatnak el. Ott volt akkor a család életének központja, Lajos gróf tetterős férfi körül nagy fiai és leányai sűrűn érintkeznek a szomszéd Zichyekkel, Erdődyekkel, Somssichokkal. 1852-ben Béla és Ödön egy francia ifjúsági darabot adtak elő a rokonoknak, távollevő atyjuknak szánt névnapi kedveskedésül. Ekkor jártak először Döblingben.

Az 1855—57-es évekre esik Béla gróf németországi (Berlin és Bonn) egyetemi élete. Németországból Angliába, Franciaországba, Svájcba és Olaszországba is ellátogat.

A sportéletből vett tárgyakról „Lapok a lovászat és vadászat köréből” című folyóirat 19. számában 1857-ben közölte első irodalmi zsengéjét.

Atyja nem nagy dicsérettel vette ezt; inkább lett volna kedvére, ha gyakorlati értékű eszmékkel foglalkozik vala, A lónemesítést, a borkereskedés emelését ajánlja neki.

Ennek irányítására buzdítja fiai egyikét. Az egyetemekről és külföldi utazásairól való hazaérkezése után a pesti és bécsi előkelő társaság dédelgetett tagjává lesz Béla gróf. Atyja 2400 forinttal támogatja évenkénti személyi kiadásait.

1858 tavaszán gróf Károlyi Gyulával és Zichy Jenővel Konstantinápolyba, Szmirnába, Athénbe utazik, honnét három hónap után érkezik haza. Néhány heti pihenő után Béla és Ödön Pestről a délvidékre mennek és onnét Belgrád vidékét beutazva, Orsován, Báziáson, Temesváron, Szegeden, Debrecenen át érkeznek vissza Pestre. Ezen utazásukban a borkereskedés ügye is élénken foglalkoztatja őket.

Gyakran fordulnak meg édes atyjuknál Döblingben, részt vesznek a betegnek hosszú és fárasztó sakkjátékáiban. E közben atyjuk gyönyörködéssel nyilatkozik meg róluk, látva igyekezetüket közgazdasági ügyek felvirágoztatása körül. Különösen Ödönről volt jobb véleménye, akinek későbbi vérmes reményű vállalkozásai azonban mégsem sikerültek.

1858 novemberében Béla gróf Angliába utazik. A „Blick”-et ott nyomatták és onnan csempészte be Béla gróf kettős fenekű bőröndjében Magyarországra és Ausztriába a példányokat.

Első nyilvános szereplése 1858-ban volt, amikor Nelson botját a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozta.

1859-ben, 22 éves korában, Sopron vármegye főispán-ságával kínálták meg, ezt azonban nem fogadta el. Nem volt hajlandó utazása szabadságát feláldozni a főispáni méltóságért.

Nagy Széchenyinek 1860-ban történt halála után Béla gróf teljes visszavonultságban élt Cenken. Bánatos özvegy anyja szeretettel és hálával mondogatja a rokonoknak, hogy főleg Béla fiának vonzalma és szeretete kárpótolták őt az elszenvedett csapás idején. A nemzet gyásza a Széchenyi-család felé fordult. Az egész ország fájdalma

megmozdult Széchenyi István elvesztése fölött, ország-szerte ünnepélyes gyászünnepek folytak; a nagy férfiú kicsiny és nagy emléktűit, kokárdáit, gyászszalagjait az országban mindenütt viselték és allegorikus képeit terjesztették. Béla gróf a megboldogult nemzeti nagy halottnak kis bronzszobrát Krichenberrel másoltatva, 20.000 rendelő jelentkezett a másolat bírhatására.

Az országos Széchenyi gyász részvétlevelek tömérdek-ségében nyilatkozott. Ezeket a család később kiadta.¹

A közélet követelése ekkor a nyilvánosság sorompó-jába állította a Széchenyi fiúkat. 1860-ban *Birly Istvánnal* és *Rosti Pállal* Béla gróf megalapítja a Budapesti hajós-egyletet. Előbb a Pesti Hengermalom, majd az Anglo-Magyar Bank és élte végéig a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknak igazgató-tanácsosa volt.

1861-ben Sopron vármegyében Bélát a nyéki kerület országgyűlési képviselőjévé választotta. Május hó 23-án a felirati vitában beszédet tartott, melyben hozzájárult Deák Ferenc javaslatához.

Szerinte az ország nem került volna meg nem vál-toztatható tények elé azzal a kísérlettel szemben t. i., hogy az egész birodalmat megint egységes alakba átgýűr-ják, ha az országgyűlés tette volna meg a kezdő lépéseket. Választói bizalmát bírván, azok nevében azon kíván-ságát fejezi ki, hogy az ország ne menjen át erőszakos, rendbontó átalakúláson, hanem békés úton történjék meg a kiegyezés. Követeli a zsidók emancipációját is Maculay-jal érvelve, mint a tolerancia híve, amint hogy ez Európa egyéb művelt államában is megvan. „Állítsuk Magyar-hon zsidóit a jogegyenlőség terére s magyar zsidókká lesznek, éppen annyira hordozván szívükön honuk előre, haladását, mint hazánknak bármely szittyavérű sarjadéka, hozzánk hasonlólag követni fogják jogaink respektálását-sarkalatos törvényeink csonkíttatlan elismerését.”²

Az országgyűlés fölосzlatása után Skóciába utazott, onnét írt november 2-án Paur Iván családi levéltárnokuk-

¹ Széchenyi gyász. Budapest, 1885. 4.

² Gróf Széchenyi Béla és Tóth Vilmos 1861 május 23-án tartott országgyűlési beszédei a „Magyarország” 123. száma után. Pest, 1861.

nak, hogy választóihoz nyílt levelet szándékozik intézni, kéri, hogy nézze át és amennyiben jónak találja, fordíttassa le németre is, azután 1500 német és 1000 magyar példányban nyomassa ki. A járási szolgabíróságok szétoszthatják. „Én itt jól élem világom, működöm különféle utakon szegény hazám fölsegélyezésére. Nem töltöm időm hiába.” A beszámolóban közölni kívánta választóival, hogy mint követ legszentebb kötelességének tartotta azon utat követni, amelyen a becsület, illem és meggyőződés haladni készítették. A sors úgy akarta, hogy annyi igaz törekvés s csüggedést nem ismerő akarat célt ne érjen és hogy az országgyűlésre meghítt képviselők csak előharcosai legyenek egy boldogabb kornak. Magyarország ősi alkotmányát mostoha körülmények elsodorták, megfosztva népét annak élvezetétől, de mint az olvasztókemencébe dobott arany, tisztábban és ragyogóbban fog abból újra kikerülni, boldogítva nemzedékeket . . . „Azon nemzet, mely tűrni tudott, megbecsülve önmagát, s a sors annyi mostohasága után kész magán újabb sebeket ejteni inkább, minthogy földjon vérrel szentesített jogaiból bárcsak egyet is, élni fog és azon zománcot, melyet magában rejt, dicsőbb szerepre, magasabb célok elérésére oltják beléje az istenek.” Végül kijelenti, hogy képviselői napidíjait 1000 forintra kiegészítve alapítványnak elhelyezte a soproni takarékpénztárban, kamatait a kerületből való szegény fiúnak magyar iskolában való taníttatására kívánja fordítani.

A levelet *Paur Iván* november 8-án vette kézhez, magyar szövegét még aznap nyomdába akarta adni, de a déli posta meghozta a bécsi híreket, ezek közt azt is, hogy: életbelépett a katonai bíraskodás. *Paur Iván*, tekintettel a megváltozott politikai helyzetre, az összeütközés elkerülése céljából nem látta jónak a beszámoló közzétételét. A vármegyében, úgymondja, fenekestől fölfordult állapotok vannak: a tisztikar lemondott, s ezt a november 4-iki közgyűlésen akarták kihirdetni, de az utakat csendőrök állták el, a megyeháza előtti téren pedig egy század vadász zárta el a közlekedést.¹

¹ Bártfai Szabó László közlése a Családi levéltár I. köt., 1. sz. II. cs., 99–101. számából.

Az 1861/62. év telét Béla gróf Cenken tölti: családi iratainak rendezése foglalkoztatja.

1862. év nyarán gróf *Károlyi Gyulával* Amerikába utazik. Szorgalmas előkészület és több évre visszamenő statisztikai adatok alapján tanulmányozta az Egyesült-Államok alkotmányát, a rabszolgakérdést, az indiánok kihalásának okait, a yankee-k hivatását, az egyes államok vagyoni viszonyait, népességét, művelődését. Washington, Baltimore, Oakland, Whealing, Cincinnati, St.-Louis, Chicago, Cleveland, Buffalo, Niagara, Hamilton, Toronto voltak útirányai. Az Ontario tavon át Montreal, Quebec, Richmond, Islandfond, Portland, Boston, Albany, Saragata, New-York, Philadelphia és Baltimore városokat érintve utazott.¹

Tanulmányai alapján összehasonlítja Amerika közállapotait a mienkkel, tulajdonképen a fővárosunkra való tekintet vezeti. Ráutal, hogy komoly megfontolás tárgyává kellett volna tenni a város vezetőinek édesatyja észrevételeit, aki a negyvenes években a szépészeti bizottságnak egyik főmozgatója volt. Helyteleníti, hogy nálunk mindenbe politikát kevernek bele; nincs a városnak térképe, a fejlődés ízléstelen, az utcák piszkosak, elhanyagoltak, a kórházakban felnőtt és gyermek zsúfoltan van együtt, a dologházak élettelenek. Az őrültet és foglyot azonos módon kezelik, a kórházaknak nincsen fölszerelésük. „Magyarország fővárosa ne szálljon semmi tekintetben háttérbe“, ne homályosítsa el azt a világ bármely metropólisa se! Ez pedig tőlünk függ, csak akarni kell.

Gondolatainak és óhajításainak nagy része azóta valóra vált és fényesen igazolta széles látkörét, melyben külföldi tapasztalatai következtében élesen föltárta a hiányokat és megvilágította a fővárosnak fejlődésére szolgáló tennivalókat.

Nem volt elfogult azonban az amerikai állapotok iránt sem és nem magasztalta égis az ottani viszonyokat, miként annyian a felületes utazók közül. Július 27-én azt írja

¹ Gróf Széchenyi Béla: Amerikai utam. Kivonatok 1862-iki naplomból. Gróf Károlyi Gyula útítársamnak ajánlva. Pest, 1863. 1—157., 2. l. A művecske tartalma: Általános impressziók Amerika társadalmáról. Statisztikai adatok: Az anyagi fejlődés iránya. Az 1776-iki függetlenségi nyilatkozat. Az Egyesült-Államok alkotmánya.

Széchenyi Pál grófnak Washingtonból, hogy útközben sok érdekeset látott, azonban „A szabadság szent neve soha nem volt inkább bitorolva, soha nemzet magánérdekeknek s egyesek nyereszkesedési vágyának nem volt inkább alávetve,¹ mint ott.”

Az 1864-ik évet itthon töltötte, családi ügyek foglalják el. Ödön öccsének házassága *Almay* grófnővel. Széchenyi Ferenc hitbizományokat alapító levelének rendezése foglalkoztatta. Ennek azt a pontját, mely kimondja, hogy a hitbizomány várományosa és felesége csak katolikus lehet, Béla gróf megváltoztatni kívánta. Czenkből és Pölöskéből egy külön hitbizományt szeretett volna alkotni. A rokonok ellenezték e terveit és az udvari kancellária elutasította a kéréseket.²

Vándor- és vadászszenvedélye 1865-ben ismét messzi útra vitte. Ez év nyarat Algirban töltötte, ahol oroszlánra vadászott.³

Gróf *Erdődy Gyulával*, *Károlyi Gáborral* és *Tiborral* együtt utaztak a hírneves francia oroszlánölő *Chesney* kíséretében.

Algirból Batnába, onnét az Auresz hegyekbe Ouled-Abdiakba, majd vissza Batnába utaztak. A zsákmány kilenc oroszlán volt, kettőt gróf *Erdődy Gyula*, kettőt *Széchenyi Béla* ejtett el. 1867—70-ben algiri oroszlánvadászatait még háromszor megismételte.

Az 1865-iki mozgalmas képviselő választásokon három Széchenyi gróf között Béla is fellépett; a kismartoni kerület választotta meg képviselőjéül. Véres összeütközések közben folytak ekkor a sopronvármegyei választások. Béla 279 szavazattal győzött. A választás napján következő beszédet intézte választóihoz:

¹ Bártfai Szabó László közlése a Családi levéltár I. köt., 1. sz., II. csomójának 155 darabjából. — Cikket írt a Gazdasági Lapokba 1862-ben (14. sz.). A borkereskedés érdekében és a borkivitelre vonatkozólag. — A Vadász- és Versenylap 1857., 1860. és 1865. évekből közölt tőle cikkeket.

² Bártfai Szabó László közlése a Családi levéltár I. köt. 5. szám. 1. csomójának 46—57. oldaláról.

³ Oroszlánvadászat az Atlas bércein; Vadász- és Versenylap 1865. évf. 11. sz. 169. lap, 19. sz. 199. lap, 14. sz. 216. lap.

„Kétséget nem szenved, hogy azon szerep, melyet elvállalni készülünk, súlyos, tán áldozatot is igénylő és egyúttal nehéz felelősséggel terhelt. A lefolyt szomorú évek láncolatját képezik azon küzdelemnek és erélynek, melyet nemzetünk kifejtett elévülhetlen jogai, önállósága és függetlensége megóvására; — a természet törvényeinél fogva élni akart és elég erőt, szívósságot és önmegtartóztatást lelven magában, élni meg nem szűnt. De a körülmények változtával a passzív ellenállás folytatásának többé már nem volna értelme, akarva-akaratlanul a cselekvés nyílt terére sodortatunk ki; ezen tért elfoglalnunk a hon iránti köteleesség érzete parancsolja, hivatásunk többé nem lehet semleges egyedül, de szervező, nem pusztán védelmi, de alkotó is. Azon nemzet, mely az előrehaladottabb népcsaládok színvonalára tudott emelkedni és jelszóul a haladást tűzte zászlajára, az megnyugvását nem lelheti egyedül abban, hogy törhetlenül szereti hazáját és ragaszkodik szentesített jogaihoz, de karöltve kell működni a világ többi népeivel egyetemben az emberiség nagy céljai előmozdításában. Gömbünk kizárólag egyes fajok számára teremtvé nem lett; vannak nemzetközi érdekek, melyek alól ma már nemzet magát ki nem vonhatja, hacsak elszigetelten maradva önvészét nem kívánja!”¹

Nagyon viharos, sőt véres volt e választás az 1861-kihez képest. *Halmossy* az „ellenpárt” emberei letépték *Széchenyi Béla* zászlóit, a választáshoz vezető szűk úton inzultáltak a felvonuló Sz. párti szavazókat. A horvátok is szíftották a zavart. Tíz percig tartó véres verekedés támadt, melyet végre Szenczy, a választás elnöke csendesített le.²

1869-ben ismét Algirban oroszánra vadászik *Béla* gróf, onnét 1870. elején Angolországban át érkezik haza.

Az 1870. év fordulópontja volt életének. Eddig nagy utazások, kalandos, sőt életveszélyes nagy vadászatok lelkesítették legjobban.

¹ Bártfai Szabó László közlése a családi levéltár I. köt., 1. sz. II. csomójának 131-ik darabjából.

² Bártfai Szabó László közlése az Oedenburger Lokal-Blatt 1865. évi 98. számából.

Régi vonzódása *Erdődy Hanna* grófnő iránt, kit kis-leány kora óta ismert, ideális szerelemmé erősödött. *Hanna* grófnő világraszóló szépség, elragadóan bájos jelenség volt; hat éven át a császárváros ünnepelt szépsége, valamennyi bál királynéja. Ha a jegyespár végigment az utcán, minden szem feléjük fordult és a jó bécsiék a Volksgartenben a kávéházi asztalokra álltak föl, hogy a remekül összeillő párt jobban láthassák. Június 22-én volt egybekelésük napja. Az ideálisan boldog frigy azonban nem volt hosszantartó; a kérlelhetetlen végzet 1872 október 18-án a grófnét három napos szenvedés után elragadta férje karjaiból. Október 20-án temették el a nagycenki családi sirboltba.¹

A vigasztalhatatlan férjet mélyen lesújtotta e csapás, szerető párjának elvesztését egész életén át gyászolta. Utazott légyen bárhová, Európa fővárosaiban és divatos fürdőhelyein, hová később leányait kísérte; alpesi és kárpáti vadászatain, vagy Belső-Ázsia sivatagjain, soha meg nem vált elvesztett boldogságának amulettkeretbe foglalt és imaszólamokkal ellátott arcképétől, mely talizmánként éjjel-nappal mellette állott.

Gyermekei, *Hanna* és *Alice* grófnők nevelése volt ezután legfőbb életcélja. Nem feledkezett meg azonban azokról a kötelességekről sem, melyeket születése, nemzetségének hagyományos példái, de különösen atyjának szellemi öröksége reá róttak.

Újabb nősülésre azonban nem gondolt, ez mindenkorra ki volt zárva előtte.

Misem jellemezheti jobban Béla gróf fájdalmát elvesztett boldogsága felett és szomorú megnyugvását abban, hogy ezt többé újra el nem érheti, mint ázsiai utazásának eredményeiben boldogult hitvese emlékének írt ajánlása.

„Évekig éltem visszavonulásban, lelki és testi tespedésben, kerestem vigaszt a vallásban, eltévedtem búskomorságomban a spiritizmus követői közé, mind hasztalanul, megnyugvást sem itt, sem ott nem lelheték.

Később a tudományt hívtam segítségül, de az végképp elrabolni készült azon csekély hitet, azon egy más jövő-

¹ Bártfai Szabó László közlése a Családi levéltár I. köt. 1. szám. II. csomó, 201. darabjából.

ben való reményt is, mely szívemnek mindenét képezi és melytől lelkem elválni nem óhajt.

Végre a nagy természet, a világegyetem csodaszerű alkotásaira tekinték és ezentúl ennek, csakis bizonyos határokig magyarázható, titkaiban kerestem enyhülést, reményt.

Kiléptem tehát újra az élet változatos mezejére és midőn annak zaja környez, mámora ábrándít, most érzem még inkább napjaim kietlenségét és látom azon iszonyatos ürt, melyet sem idő, sem körülmény, sem szenvedély nem tölthet be többé soha!

Az 1872—75. évi időszak a fájdalmas és gyötrő gyász ideje volt Béla gróf életében. Neje emlékének szentelte minden gondolatát. Síremlékének tervezése és építése foglalkoztatta. E remek emlékmű a cenki kastélytól a Fertőnek vezető 200 esztendős, $3\frac{1}{4}$ km. hosszú, híres hársfasor végen a Fertőt szegélyező boozsi magas dombok fokán áll. A díszes műalkotás tirolai márványból az elköltözött feleség hű bronzmedaillonjával a Dunántúl egyik látnivalója. Remek környezettel, százados emlékek kíséretével jutunk el a Fertő tájképéhez, mely nagy beláthatatlan zöld nádbozóttal, ha lepadóban van a vize, vagy pedig csillogó víztükörrel időszakos megáradásakor terjed el a Nezsider felé. Balról a Ruszti szőlőfödte dombok, jobbra a végtelennek látszó Hanság terül el.

Csendes magányban, alig susogó nemes ciprusok koszorújában emelkedik a művészkéz alkotta emlék. Hirdeti a hűséget, az önfeláldozást és azt a fogadalmat, melyet egy nemes lélek gyermekei javára, neve dicsőségére és hazafiúi feladatainak teljesítésére tett és fényesen beváltott.

Az emlékmű folyondár beszegte gyepszönyeges tövében pihennek imádott hitvesének porai és oda jelölte ki ő is nyugvóhelyét.

Az emlékmű tervezése és építése közben sűrűn el látogatott Béla gróf a Fertő partjára, ahol Booz falu területén nagyobb tópart és tóvíz is birtokaihoz tartozott.

Tépelődő, tespédő éveiben nála volt *Falb Rudolf* a csillagász, a földrengést kutató és időjós, talán egy keveset spiritiszta is. Ennek a sokat tudó és nagy képzelőerejű gráci tudósnak befolyása alatt ingadozott a gróf eszmeköre mint Scylla és Charibdis között a transcendentális

és a reális tudomány között, hogy reményeit a jövőbeli egyesülésben elköltözött boldogságával táplálja vagy letörje.

A Fertő vize ekkor leapadt és a partjain járó tudósok kőkorszakbeli eszközöket találtak a fenekén.

1874 nyarán gróf Széchenyi Béla gróf Erdődy György sógorával, aki sokat utazott, gyakorlati irányú tulajdonságaival reá később is jó hatással volt, *Falb Rudolffal és Paur Ivánnal kiásatta a történetelőtti telepet.* A leleteket *Hochstetter Rudolf* bécsi műegyetemi tanár, geológus, majd múzeumi intendans és *Luschan V.* antropológus tanulmányozták. Az ásatás és a tanulmányozás eredményeit a *Budapesten tartott őskori és embertani nemzetközi kongresszus emlékéül Széchenyi Béla 1876-ban kiadta.*¹

Éles és találó megfigyelésekkel világítja meg ebben a kis művében Béla gróf a Fertőt. Leírja, hogy déli kiszáradt medre 200—500 méter szélességben apadt le; rámutat arra, hogy a Fertő vize gyakran ingadozik rövidebb és hosszabb időszakok szerint.

1741-től 1775-ig vize megnövekedett; 1230-ban 10 falú állott a Fertő helyén. A széplaki templom tornyában egy olyan fölrásnálküli harang van, mely a nép hite szerint egy bivaly szarvaira akadva került elő a Fertő medréből.

1844-től kezdve, Béla gróf emlékezete szerint 17 éves volt akkor, a víz ismét emelkedett; úgy hogy a grófi fürdőház körül a víz átlag 4 méter mély volt, sehol mélyebb 6—7¹ méternél. Egy 3 tonnás vitorlášhajó is úszott István gróf gondoskodásából a fürdőház mellett, melyen Béla gróf és testvérei gyakran vitorlášztak a tavon. Erős szélben ez veszélyes is volt, mert a nehéz vitorlás csolnak minduntalan, ha a hullámvölgybe került, a tőfenékhez ütődött, ami széttöréssel fenyegette.

1854-től kezdve apadni kezdett a víz és a vitorlášhajó szétszedetve, őzketreccé devalválódott.

1865-ben egészen kiapadt a tó, 1869-ben ismét gyűlik a vize. Hogy a magasabban folyó Duna föld alatt növelné

¹ Kőkori lelet a Fertő-tava medrében. Néhány közleménnyel multjáról. Budapest, 1876. 1—38. lap, VI. tábla.

Németül: Funde aus der Steinzeit im Neusiedler Seebecken mit einigen Mittheilungen aus dessen Vergangenheit. Budapest, 1876.

a Fertőt, miként sokan hiszik, kizártnak tartja; inkább a Rába bifurkációinak tulajdonítja a víz megszoródását.

Cölöpöket nem találtak a tóban a kőszerszámok lelőhelyén, kétségben hagyta tehát a szerző, hogy a kőkorszaki leletek cölöpökre építő emberektől származtak-e; hacsak a tó azótai lerakódásai vastag iszappal nem temették el; a cölöpöket és azok maradványait tehát csak mélyebb ásással lehetne elérni. Újabb tapasztalatok az utóbbi föltevést megdöntötték.

A Fertőről még több más tapasztalat van e tartalmas füzetben, melyekről alább a Fertő szabályozásról írt gyakorlati irataival kapcsolatban még megemlékezem.

A nemzetközi régészeti és embertani kongresszus kirándulását *Széchenyi Béla* Cenken és a Fertő taván vendégül látta.

1876-ban határozta el magát ázsiai nagy expedíciójára. Gondosan előkészült erre. Súlyt helyezett reá, hogy magyar kísérei legyenek. Nyelvészeti, geográfiai és természettudományi célokat tűzött ki vállalkozása elé, de nagy várakozásokat fűzött a nagy vadászatokhoz is.

Nyelvészül *Bálint Gábort* a M. T. Akadémia támogatásával —, aki már a kazáni tatárok között és az északi Urga vidéki mongolok között járt volt, szólította föl.

Geografus és csillagászul, — mert *Falb Rudolf* nem vállalkozott — *Hochstätter* ajánlására *Kreitner Gusztáv* sziléziai születésű osztrák főhadnagyot választotta. Kreitner hadapródiskolát végzett jeles térképező volt, kitűnő zenész és jó tollú író. Engem mint geológust s természetvizsgálót *Pulsky Ferenc* akkori igazgatóm és *Suess Ede* bécsi professzor ajánlottak az expedíció tagjául.

Személyesen én nem ajánlkoztam, annál nagyobb volt ezért az örömöm, midőn 1876 június 18. kelettel meglepetésszerűleg a következő levelet vevém: „Tisztelt Lóczy úr! Budapesten létemkor kerestem Önt — de épen Erdélyben időzött.¹

Úgy hallom, hogy Önnek kedve volna engem közép-ázsiai utamban mint geológus elkísérni és Önt több oldal-

¹ Geológiai tanulmányaink céljából jártam akkor az Erdélyi Érc-hegységben.

ról mint szakmájához értőt ajánlták. Ha az csakugyan így volna, meglehet, hogy tán valami megállapodáshoz jutunk, s én a dolgot megbeszelném Önnel és megmondanám kondícióimat. Mindkettőnk célja nem lehet más, mint a tudomány érdekében fáradozni. Adjon nemsokára életjelt. Honfitársa gróf Széchenyi Béla.”

Június 21-én minden habozás nélkül, semminemű feltételt magam részéről ki nem kötve, késznek nyilatkoztam a középázsiai utazásra, melyre július 7-én kezembem volt a gróf levele az előzetes utitervvel. E szerint Kínán keresztül Pekingtől a Kukunor-tóhoz, onnét a Kuenlün hegyláncokon át a Gobi sivatag déli szegélyén végig Khotanba ment volna az expedíció. Mindegy volt nekem bármerre, csak be a messze ismeretlenbe jussak el. Nem volt nekem a gróffal semminemű szerződésem, semmiféle igényem. Az útiköltséget a gróf viselte, egyébként mint szabad ember kísértem vezetőnket. Magyar nemzeti múzeumi tisztségemtől hosszabb időre szabadságoltak.

Egy teljes esztendő telt el az expedícióra való előkészülettel. Irodalmi és múzeumi tanulmányok Bécsben, valamennyi megszerezhető belsőázsiai útleírás átböngészése foglalta le az időt 1877 december 4-ig, amikor Triestben útrakészen hajóra szállhattunk, mely Kelet-india felé vitt bennünket.

Négyen voltunk együtt: a gróf, Bálint Gábor a székegyföld szülötte mint nyelvész, akinek föladata lett volna a magyar nyelv rokonságát idegen nyelvcsaládok között nyomozni és azonfölül tolmácsul szolgálni. Erre bámulatos nyelvtanulási képessége különösen hivatottá tette őt. Két hét után bármilyen idegen nyelven képes volt magát megértetni.

Kreitner Gusztáv főhadnagy, mint az expedíció geografs-térképésze és helytmeghatározó csillagásza volt alkalmazva. Orvos, inas, szolga nem kísért bennünket.

1880 május havában érkezett haza az expedíció harmadfél esztendei távolmaradás után Magyarországba.

Az előzetes terv nagyon megváltozott a harmadfélévi utazás közben.

Az utazás elejére azt a célt tűzte elénk vezetőnk, hogy kiki a maga munkakörében megismerje a már régebben kultivált és tudományos intézetekkel jól ellátott

Indiai-óceán melléki országokat (Indiát, Hátsó-Indiát, Japánt, Jávát); gróf Széchenyi Béla maga pedig nagy vadra óhajtott vadászni.

Tigrist, leopárdot, vad elefántot, rinoceroszt akart puskavégén látni, hogy ezekután a belsőázsiai sivatagok antilopcsordáira cserkészve, vadásztrofeáiból ne hiányozzanak Ázsia nagy vadai sem.

Kelet-India, Jáva majd Japán és Észak-Kína voltak a gróf külön útjai. Indiában Bálint Gábor a tamuldravida nyelveket tanulmányozta.

Én a Keleti Himalájában a Szikhim-Bután-Tibeti határig jutottam el; majd Jáva belsejében utaztam és a grófnak s Kreitnernek japáni utazása alatt Dél-Kínának Kiangszi tartományában meg a Jangcekiang alsó folyása mellett Kína belsejében 6 hetet töltöttem el egyedül.

Ekként egy egész évi utazgatás közben a világforgalomnak megnyílt keletázsiai vidékeket jól megismerhettük.

1878. december 7-én indult az expedíció tulajdonképeni föladatára az ismeretlenbe. A Jancekiang gőzösén fölfelé 1500 km.-t hajóztunk Han-Kou-ig, ahol a rendszeres tanulmányokat, megfigyeléseket, térképfölvételeket a Han folyó betorkolásánál elkezdtük és megszakítás nélkül 1880 március hóig az Irravaddy felső folyásáig Bhámóig, 1880 februárius közepéig folytattuk. Ezen 17 havi idő alatt én nem vettem hírt otthonról és amikor Kalkuttában leveleimet elolvashattam, bizony viharban és veszélyekben edzett testem és lelkem élérzékenyült. A hosszú utazás sok keserűséggel gyötört engem: igaztalanság, méltatlan félreértések tapasztalata nem egyszer sújtott. Erős akaratom és önmagam fölötti uralmam azonban mindig féken tartott és szilárd hitem van abban, hogy az expedíció sikerében e téren is érdemem van. Nem volna helyén való ezekről részletekbe bocsátkoznom. Rákellett azonban mutatnom arra, hogy a mi esetünkben is a testi fáradságok és véletlen veszélyeken kívül, mint minden nagyobb expedícióban az emberi gyengeségek is sokszor a résztvevőknek, keserű megpróbáltatását okozzák. Gróf Széchenyi Béla expedíciója sem volt ment ilyen borulatoktól.

Nagy csalódás érte a grófot, mikor jávai és hongkongi utazásunkból Shanghajban kikötöttünk. Csaknem

előttünk vitorlázott ki a révből az a gőzös, mely Bálint Gábort hazavitte. *Bálint*, aki Shanghaiban *Kreitner Gusztáv* főhadnaggyal 5 hétig várakozott reánk, betegeskedni kezdett, majd fejét vesztve és hazavágyódva arra a főkonzulai tisztviselőre hallgatott, aki hazautazását különösen azért kívánta, mert remélte, hogy utána a gróf őt viszi magával tolmácsul. Ez szerencsénkre nem történt meg. Állandó cselszövő került volna közénk.

Bálint Gábor az ő féktelen temperamentumával, amellyel a hazai finn-ugor nyelvészeti iskola képviselőivel már előbb ádáz harcban volt, itthon elvesztette a talajt maga alól és kivándorolt Kisázsiaiba, ahol természeti tárgyak gyűjtésével kereste kenyerét mindaddig, amíg a kolozsvári tudományegyetemre tanárrá ki nem nevezték. Ott halt meg elfeledve és különcködésekbe merülve 1913-ban.

Kreitner Gusztáv főhadnagy a bécsi katonai földrajzi intézettől került az expedícióhoz. Érdemei az expedíció föladataiban az itinerarium térképének rajzolásában és különösen a hosszúsági és szélességi helymeghatározásokban összpontosultak 15 lap 1:1,000.000-odos mértékű térkép a távolabbi területek kombinált ábrázolásával dícséri az expedíció eredményei között buzgalmát. *Kreitner Gusztáv* gyakran betegeskedett útközben; a belsőázsiai steppék tifoid-féle lázai akadályozták nagy fáradtságok elviselésében.

Az expedíció népszerű leírása és a tudományos eredmények ráeső részének sajtóalábocsátása után *Kreitner* konzuli szolgálatba lépett. Shanghaiban és Yokohamában szolgált és 1893-ban az utóbbi helyen mint osztrák és magyar főkonzul halt meg.

Az expedíció eredményeinek monografikus kidolgozásának munkája a gyűjtött anyag szétosztása az arra hivatott szaktudósok között és az egész nagy munkának magyar s német nyelven való szerkesztése ennél fogva reám nehezedett. Sok év telt le, amíg 1899-ben csaknem 20 évi kemény munka után 20 jeles tudós közreműködésével a három vastag kötetből és 32 térképlapból álló monografia utolsó kötete németül is megjelent. Hej, mennyi sürgetést kellett nekem ezen idő alatt Béla gróftól hallanom.

Minthogy levelező tagságom székfoglalóját a M. T. Akadémiában: „Gróf Széchenyi Béla keletázsiai utazásá-

nak földrajzi és földtani eredményei" címen 1898-ban tartottam meg,¹ felesleges volna ezeket is megismételni, vázlatosan és számokkal is ismertettem akkor a munkát, miután már előbb 1891-ben az V. berni nemzetközi földrajzi kongresszuson is bemutattam annak I. kötetét. A kiadványok Széchenyi Béla keletázsiai útjának tudományos eredményei (1877—1880) és Wissenschaftliche Ergebnisse der Reise des Grafen Béla Széchenyi in Ostasien (1877—1880) nagy elismerést arattak világszerte; báró *Richthofen Ferdinánd* berlini professzor, Kína legjobb ismerője a londoni és a berlini földrajzi társaságok folyóirataiban bőven ismertette azokat. Úgy jellemzi az I. kötet III. szakaszát, mint geológiai mesterművet (a masterpiece of Geological work).²

A világirodalomban gróf Széchenyi Béla expedíciójának különösen geológiai-palaeontológiai adatai francia, angol, hollandi, orosz és japán nyelven többszörösen vannak alapvető tényekként fölhasználva. Messzire túl lőnék a célon, hacsak érintőleg is szólnék mindenről, miben eredményeink idézetként szerepelnek és alapvető bizonyításokkal szolgálnak nagy jelentőségű Belső-ázsiai regionális problémák megfigyeltéhez. Hanhai rétegek szárazföldi és édesvízi eredete, sivatagi képződmények, a lősznek elterjedése, glaciológiai megfigyelések, a devon, carbon és a triasz fölfedezése és fossziliákkal való szintezése, délnyugati Kínában a hegyvonulatok geomorphológiája stb.

Nagyon bőven használta föl geológiai és morfológiai adatainkat *Suess Ede*: „Das Antlitz der Erde" című monumentális munkájában (III. köt.). Gyakran volt részünk levélbeli fölvilágosítással szolgálni szaktársaknak.

Tüzetes útmutatásokkal szolgálhattunk Belsőázsiaiba készülő utazóknak. (Futterer K. Filcher V. Stein Aurél, Braumüller K.)

Gróf Széchenyi Béla expedíciójának egyik szép eredménye volt Belső-Ázsia néhány főbb helyének földrajzi helymeghatározása. Ezt Kreitner Gusztáv érdemének tud-

¹ Akadémiai Értesítő IX. köt.

² The Geographical Journal 1894. Vol. III., p. 316. Zeitschrift der geographischen Gesellschaft zu Berlin.

hatjuk be. Az expedíció legtávolabbi nyugati pontja a Gobi sivatagban So-csau vagy Tung-huan-hszen volt ez a 40° északi szélességhez közelfekvő hely, melynek közeliében később Stein Aurél barátom hírneves hazánkfiája az én javaslatom és útmutatásaim nyomán ezer Buddha ezer barlangjait (Cien-u-tung) archeológiailag fölkutatta. Ennek a pontnak jelentőségét az növeli, hogy Przswalszky és A-K-(Krisna) benszült pandita földmérő az indiai nagy trigonometriai és topografiai intézetnek áruhában és névtelenül titokban utazó emisszáriusa is elérte. Az ő Nagytibeti útvonala Ta-cien-luban és Batangban is érintette a mienket.

Walker tábornok 1884 április havában megküldötte nekem a „Trans-Himalayan Exploration Map N. 15.” száma alatt kiadott „Sketch Map illustrating the Exploration of A-K(-x) in Great Tibet and Mongolia” című művét.

Ennek első szemléleténél fölsírtam a környezet térszíni rajzáról, hogy a 92¹/₂ keleti hosszúság alatti Saitu or Sachu helye azonos a mi Tung-huan-hszen oázisunkéval, mely 2¹/₂ hosszúsági fokkal keletebbre esik a mi térképünkön. Azonnal közöltem ezt Walker tábornokkal, aki azután Indiába intézett levelezéssel világította meg az ügyet. Ebből kiderült, hogy a térkép rajzolója a 2¹/₂ E irányú delejtű elhajlást ellenkező nyugati irányban vette számításba; a hiba Lhosszától észak felé folyvást megkettőződött és ennek következtében A-K útiránya Sa-csou v. Tung-huan-ig 1¹/₂ hosszúsági fokkal vagy 54 km-el a helyestől nyugatra terelődött.

A Magyar Földrajzi Társaság 1884. évi május hó 9-én tartott felolvasó ülésén előadtam a dolgot. Öröndtem, hogy Walker tábornok csak nekem küldte el e hibás térképet; levelében írta később, hogy kívülem polgári ember Európában nem látta azt, sőt még a londoni földrajzi társaság sem bírja; mert így nekem alkalom nyílt visszonozni azt a sok szívességet, útmutatást és atyai jóindulatot, mellyel ő engem himalájai kirándulásomra és kínai utunkra Calcuttában elhalmozott.

Junius havában megjött a válasz Indiából és egyidejűleg Walker tábornok küldeménye „Revised Sketch map of A-K-Exploration in Great Tibet and Mongolia etc” címmel, melyen Saitu or Szachu a 94° greenwichi keleti

hosszúságon túl fekszik, tehát Kreitner meghatározásához jóval közelebb, mint előbb. Az én kifogásaim tehát beigazolódtak.

Jól esett nekem, hogy öreg angol barátomnak abbeli kérését is teljesíthettem, hogy ne publikáljam megjegyzéseimet a tévesen szerkesztett térképről; mielőtt a londoni földrajzi társaságban róla nem lesz szó. Szívesen teljesítettem e kérését annak, aki élte végéig igaz jóbarátom és melegszívű jóakaróm maradt. Szóbeli közlésem tehát nyomtatásban nem jelent meg.

Most már elköltözött az életből mindenki, aki a térképnek létesítésében résztvett, bizvást elmondhatom tehát, hogy gróf Széchenyi Béla expedíciójából sikerült megkorrigálnunk a földkerekség egyik legnagyobb és legérdeesebb topografiai intézetét Tibet és Mongolia földrajzi ábrázolásaiban.

Méltán vallhatjuk ezt dicsőségünknek.

A szóbanforgó térképeket a tudományegyetem földrajzi intézetének ajándékoztam, melynek könyvtárában 2016. sz. alatt vannak leltározva.

Széchenyi Béla expedíciójából kifolyólag számos ismeretetés, ismeretterjesztő cikk és kötet jelent meg. Aligha volt a múlt században még egy olyan nagy utazás, mely annyi anyagot adott volna a gondolatnak és a tollnak.¹

¹ Gr. Széchenyi Béla 1877–80-iki ázsiai utazásából kifolyó közlemények: Gróf Széchenyi Béla keletázsiai útjának tudományos eredményei (1877–80.). Budapest, Kilián Frigyes bizománya.

II. kötet: X. + 877. lap, 13 ábrával, 21 táblával.

III. kötet: VI. + 455. lap, 35 ábrával, 15 táblával, 7 táblázattal.

Atlasz 15–15 l., 1: 1.000.000 mértékű topographiai és geológiai térképpel és két profillappal.

Wissenschaftliche Ergebnisse der Reise des Grafen Béla Széchenyi in Ostasien, 1877–80. Wien, Commission von Ed. Hoelzel Geograph. Anstalt (189–99.).

Bd. I.: CCLIII. + 851 pp. mit Fig. im Text; 10 Tafeln und 1 Karte.

Bd. II. XIII. + 780 pp. mit 23 Tafeln.

Amíg a német kiadás I. és III. kötete tartalmilag a magyar eredeti munkának csaknem teljes fordítása, illetőleg verziója, a II. kötet német tartalmából elmaradt Török Aurél: „Egy Jezó szigetbeli ainó koponyáról” szóló terjedelmes tanulmánya. Viszont a német kiadás II. kötetében Heller József S. J. munkája a Szinganfui Nesztorianus emlék-

Megértjük ezt, ha ráutalunk, hogy az Indiai és a Csendes óceán búbajos tropusi vidékein jártunk, majd délről északig és keletről nyugatig a Kínai birodalmat beutazzuk. Eljutottunk Belső-Ázsiának legsivárabb vidékére, a Gobi sivatagra. Végigjártuk a Tibeti magasságok keleti szegély régióját a Kuku-Nor lefolyástalan tavától a Himaláját érintő meridionálisan elnyúló gleccserfedte hegyóriások mentén a Jünnan-felsőbirmai síkságokig. Kereszteztük a Hátsó-Indiára lesiető nagy folyamokat. A földkerekség leggrandiózusabb vidékein legpompásabb alpesi, szubtropusi és tropusi növényzetén gyönyörködtünk. Végre

ről az emlékkövön levő sziriai és kínai feliratok reprodukálásával bővítve jelent meg.

Bd. III. VII. + 523 pp. mit 32 Figuren, 15 Tafeln.

Ebben a kötetben a tőlem származó paleontológiai leírások után következő összehasonlító befejezés a magyar kiadás megjelenése után történt belső-ázsiai utazások eredményeire is kiterjeszkedik — tehát a magyar kiadásnál valamivel bővebb.

Ugyanez áll a német kiadás I. kötetében foglalt szintén tőlem származó geológiai részről is; melynek egyes részeiben a magyar kiadás után megjelent utazási eredményeket is értékesíthettem.

Tüzetes tanulmányokhoz tehát mind a magyar, mind pedig a német kiadás figyelembevétele ajánlatos.

Atlas, mint a magyarban.

A főmunkán kívül még a következő kiadványok vonatkoznak az expedícióra:

Gróf Széchenyi Béla levelei Kínából a M. Tudományos Akadémiához: 1878. VI. 8. Shanghaiból Ak. Értesítő 1878. évf. 122—123. lap.

1879. IV. 12-ről Szo-csuból. Bud. Szemle XLI. k. 199—205. I. 1880.

1879. XII. Batangból. Akadémiai Értesítő 188—189. Pozsonyvidéki Lapok 275. lap.

1880. A Hon 104-ik lap.

Kanitz Gusztáv-tól: Gróf Széchenyi Béla középpázsiai expedíciójának növénytanai eredményei (Székfoglaló); Értekezések a Természettudományok köréből. XV. köt. 1. szám. 1—15. lap. Budapest, 1885.

Kreitner Gusztáv-tól megjelentek: Im Fernen Osten, Wien 1882. 8, 1013 lap 200 fametszésű képpel (ezek között igen sok az én eredeti vázlataim után készült) és 3 térképpel.

Ezen népszerű útleírás magyar fordításban is megjelent.

Lóczy Lajostól származnak a következő közlemények: 1880. Kínai udvariasság. Tárcacikk az Ellenőr 1-ső számában.

1880. Kínai üzletekről. Ellenőr okt. 12—13. számaiban.

1880. Gróf Széchenyi Béla expedíciójáról Kínában és a tibet—kínai határon. 1—30. lap. 1 térképpel.

megismertünk ősi műveltséget viselő népfajokat, a legvadabb fetist imádó erdei lakók szomszédságában.

A gróf 100,000 forintot fordított az expedícióra. A megtett keletázsiai út hossza kerek számban 10,000 km. volt, 1878 december 8-tól 1880 február 23-ig a pihenő napokat be nem számítva naponként átlag kb. 25 km. tettünk meg. Példanélküli teljesítmény ez tudományos utazásban!

Amikor gróf *Széchenyi Béla* keletázsiai tudományos utazásának III. és utolsó kötete német fordításban is megjelent, a következő levelet vettem a gróftól: „Budapest, 1899 ápr. 28-án. Kedves Lóczy Barátom! Most, hogy

Népszerű előadások gyűjteménye. III. köt. 23. füzet.

1880. Kukunor és Keleti Tibet 1—25. lap. Földrajzi közlemények X. köt.

1881. Egy kirándulás Jávára, 1—28. lap. Budapesti Szemle, XXV. köt.

1881. Utazási jegyzetek Jáváról. 1—12. lap. 1 táblával. Földtani Közlöny XI. évf. 161. lap.

1881. Reisenotizen aus Java. U. o. 274. lap.

1884. Die chinesische Provinz Kan-suh p. 1—4. 1 Karte. Vortragsauszug. Mitteilungen des Vereins für Erdkunde in Leipzig. p. 40.

1884. Vázlatok a kínaiak ethnographiájáról, 1—22. lap. Földrajzi közlemények. XII. köt.

1884. Esquisses de l'ethnographie des chinois. p. 1—15. Bulletin de la Société hongroise de géographie. XII.

1886. Das chinesisch-tibetanische Grenzgebiet der Provinz Sz-tschwan. p. 1—23. mit 10 Figuren. Globus Illustrierte Zeitschrift für Länder u. Völkerkunde Bd. 52. N. 9. u. 11.

1886. A kínai birodalom természeti viszonyainak és országainak leírása. 1—865. lap. 200 képpel, 1 térképpel. A Kir. magy. Természettud. Társ. kiadványa.

1887. Die historischen Denkmäler von Hsi-ngan in der chinesischen Provinz Shen-hoi. Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik. Jhg. X. N. 2.

1890. A geológiai megfigyelések leírása és eredményei gróf *Széchenyi Béla* keletázsiai útjából (1877—1880). (Különlenyomat a nagy munka I. köt. III. szakaszából) 1—428 lap. 167 rajzzal, 11 táblával.

1891. Die Reise des Grafen Széchenyi in China. (Vortrag) p. 12. Comptes-rendu du V. Congrès international des sciences géographiques. (Bern.)

1891. Dr. Georg Wegener: Versuch einer Orographie des Kwen-lun. Im Litteraturbericht der Auslandwochenschrift für Erd-Völkerkunde. Nov. Heft. Stuttgart. Kritika és Polemia.

1893. Die Beschreibung der geologischen Beobachtungen und

elvégre közel húsz év lefolyása után tud. munkám német fordításának III-ik kötete is meg fog jelenni, szükségét érzem, hogy köszönetet mondjak önnek fáradozásaiért és lankadatlan tevékenységéért, melyet e munka megjelenése körül kifejtett. Az oroszlánrész Önt illeti és megelégedéssel tekinthet a közelismerés felé, melyet munkássága által magának kiérdemelt és melyhez én elég szerencsés voltam a lehetőséget megadni. Mint tiszteletdíjat idezárok egy kis összeget, mely némileg kárpótolni fogja azon munkára fordított időt, melyet másra használhatott volna föl. Ég áldja és tartsa erőben, egészségben

deren Resultate der Reise des Grafen Béla Széchenyi in Ostasien (1877—1880). (Separatabdruck aus I. Bd. III. Section des Hauptwerkes) p. 1—467. Mit 167 Abbildungen und XI. Tafeln.

1893—94. A kínaiak műveltségéről 1—9. lap. Az Eperjesi Széchenyi Kör 1893—94-ki évkönyvéből.

1897. A fosszilis emlős és puhatestű állatmaradványok leírása és a palaeontológiai-stratigrafiai eredmények gróf Széchenyi Béla kelet-ázsiai útjából (1877—80) 1—188. lap. 22 képpel, XI. táblával. *Frech Fr.* (Breslau) és *Lörenthey Imre* (Budapest) közreműködésével. Különlenyomat a nagy munka III. köt. VI. szakaszából.

1898. Gróf Széchenyi Béla keletázsiai utazásának földrajzi és földtani eredményei 1—14 lap. Székfoglaló értekezés. (Kivonat.) Akadémiai Értesítő IX. kötet.

1899. Beschreibung der fossilen Säugethierresten und Mollusken und die palaeontologisch-stratigraphischen Ergebnisse der wiss. Reise des Grafen Béla Széchenyi in Ostasien (1877—1880). Wien, 1899.

1899. China im Welthandel und chinesische Sitten. Vortrag gehalten im naturwiss. Verein zu Fiume, Erlau.

1901. A mennyei birodalom története. 1—288. lap. 58 képpel és 7 térképpel. A Földrajzi Társaság könyvtárának II. kötete.

1905. Karl Futterers: Reise in Zentralasien 1—3. lap (kritikai méltatás). Petermann's geographische Mitteilungen. H. VII.

1907. Megfigyelések a Keleti Himalájában (1878. II. 8—20. között) Fölldr. Közl.

1907. Beobachtungen im östlichen Himalája (1878. II. 8—28) p. 1—23. mit 4 Abbildungen. Bull. de la Société hongr. de géographie. XXXV. IX.

1908. Ferdinand von Richthofen Tagebücher aus China (Dr. E. Tiessen) p. 1—4. Petermann Geogr. Mitteilungen Heft. VIII.

1908. Le journal de voyage en Chine de F. de Richthofen p. 1—4. La géographie (Bull. de la Société franc. de géographie Paris) XVIII

1913. Ferdinand von Richthoffen: Chinawerk p. 1—2. Petermanns Geograph. Mitteilungen. S. 256.

kedveseivel együtt, mint ezt szívből kívánja barátja Széchenyi Béla.

Utolsó 20 évi viszonyom a gróffal a benső barátság jegyében folyt le. Valósággal mint a családhoz tartozó jártam az ő és leányainak (Teleki Tiborné és Károlyi Lajosné grófnők) házába. Gyakran kérdezte véleményemet tudományos és gyakorlati dolgokban és meghallgatta nézeteimet a hozzá irányult megkeresésekben. Sokszor ellátogatott hozzám, meghányva-vetve tudományos életünk ügyeit. Meleg érdeklődéssel kísérte egész családom élete folyását és közelte velünk az ő elárvult otthonának, valamint szeretett leányai boldog tűzhelyének eseményeit.

Olyan harmónia fejlődött ki hosszú évek alatt gróf Széchenyi Béla, hozzátartozói és az én csendes egyszerű házam között, amilyen szép és meleg viszony ritkán támadt eddig főrangúak és egyszerű polgári ház között.

Az ázsiai expedíció eredményei világszerte ismertté tették gróf Széchenyi Béla nevét. Földrajzi Társaságok tiszteleti és levelező tagjaik közé választották őt és enge-
met is.

A Magyar Tudományos Akadémia III. osztálya 1880 május 20-án tiszteletbeli tagjává¹ 1883-ban pedig az igazgató tanácsba választotta.² 1896-ban az Akadémia a nagy díjjal jutalmazta keletázsiai tudományos utazásának I. kötetét.³

A nagy jutalmi díjat egy természettudományi pályakérdés kitűzésére ajánlta fel.⁴

A kitűzött pályázatot Sóbányi Gyula nyerte el „A Duna balparti folyók hidrografiájáról írt tanulmányaival.”⁵ Megjelent a *Közlemények a Math. és természettudományok köréből* című kiadványok XXVIII. kötetében.⁶

1896-ban a milleniumi évben a budapesti Tudományegyetem, Kuun Gézával, Lóczy Lajossal, Pauler Gyulával,

¹ Akadémiai Értesítő 1880. évf. 90. lap.

² Akadémiai Értesítő 1883. évf. 100. és 103. lap.

³ Akadémiai Értesítő 1896. évf. 452. lap.

⁴ Akadémiai Értesítő 1898. évf. 355. és 505. lap.

⁵ Budapesti Hírlap 1898. márc. 21. száma és Budapesti Szemle 1890. 62. kötete.

⁶ Egyetemi Almanach, Rectori beszéd és Századok 1896. 574. lap.

Szilády Áronnal együtt gróf Széchenyi Bélát tiszteletbeli bölcsészeti doktorrá avatta.

1898-ban a moszkvai cári koronázáson mint a király rendkívüli követe képviselte Magyarországot.

1897-ben valóságos belső titkos tanácsossá nevezi ki a király.

1900-ban a magyar szent korona őrévé lett *Szlávy József* utódaként.

1900-ban a párizsi magyar kiállítás elnökévé nevezi ki a magyar kormány.¹

A keletázsiai expedícióból hazaérkezve, különösen a tudományos eredmények kiadása után, nem vonhatta ki magát a közéleti tevékenységből és résztvett minden művelődési mozgalomban. Tudományos társaságaink úgyszólván mindegyikének tagja, örökítője, tiszteleti tagja, elnöke lett. Lelkesen foglalkozott minden jóval és széppel. Befolyása volt a tudományos és művészeti közügyekre és a társaságra. Lovagiasság areopagjaként tekintették őt, aki a társaság helytelenségeit kérlelhetetlen szigorúsággal ítélte el.

1904-ben egy áldásos közművelődési egyesületnek, a Julián Egyesületnek élére állt.

Dr. *Pekár Gyula* a daruvári nagybirtokos eszméje volt az, hogy Horvát-Szlavonországba vetődött véreink gyermekei magyar iskolákban nyerjenek oktatást. *Pekár Gyula Tisza István* miniszterelnökkel 1903. végén szervezte a Julián-Egyesület intézményét. *Széchenyi Bélát* nyerték meg elnökül. Az Egyesület a Szlavóniában, Horvátországban, Boszniában és Hercegovinában élő magyarság, valamint a folyami magyar hajósok társadalmi és kulturális gondozását tűzte ki főadatául. *Széchenyi Béla* az egyesület működésének megszervezésében tevékeny részt vett s az akció megindításakor beutazta Szlavóniát; személyes megjelenésével igyekezett a drávántúli magyarság önértetét fölébresztani és a Julián-iskolák első tanítóit lelkes működésre buzdítani.

Elnökségének ideje alatt nevének és befolyásának egész súlyával képviselte az egyesület érdekeit, akár a szükséges anyagi eszközök előteremtéséről, akár az illeté-

¹ Századok 1900. 600. lap.

kes hatóságoknál a Julián-iskolák ügyének előbbreviteléről volt szó.

Legutóbb a Turáni Társaság elnökségét fogadta el és ennek Keleti Kultúrközponttá történt átalakulásában is tevékeny részt vett. Gróf *Bánffy Miklós*, dr. *Pekár Gyula* és gróf *Teleki Pállal* karöltve a Keleti Kultúrközpont elnökségéből a törökországi ifjak magyarországi iskolázását szervezte.

1909-től a Szabad Lyceum-ot évi 3000 koronával támogatta.¹

A közgazdasági tevékenység terén is buzgólkodott.

Igen nagy érdeklődést keltett benne a Fertő- és Rábaszabályozási tervezet ügye, mert nemcsak az övé volt az, hanem igen nagy túladunai terület lakosságának és birtokosságának anyagi érdekeibe vágott a kérdés.

1903. és 1904-ben három röpiratban, mely eredetileg a „Soproni Napló”-ban jelent meg, élesen és szakavatottsággal bírálta a szabályozási terveket.

Az első cikk² ráutal a Darányi Ignác akkori földművelésügyi minisztertől kiküldött bizottság jelentésének tévedéseire és szerinte helytelen következtetéseire. Tagadásba veszi a bizottság jelentésének azt az állítását, hogy a Fertő területének nem egészen $\frac{2}{3}$ része mezőgazdasági üzemre alkalmassá tehető. Gróf Széchenyi 43 év óta önállóan gazdálkodva 7000 k. holdon a Fertő mellett legjobb meggyőződéssel sok keserű tapasztalatból mondja tévesnek a bizottság reménykedését. Különösen a Fertő szárazzárvételének lehetősége ellen és ennek szándékolt költségeihez van a grófnak erős szava. Olyan megterheléssel járna ez, hogy biztos siker esetében sem viselhetné el azt a birtokosság. Meggyőzésre érvel a röpirat a Fertőszabályozás ellen, melyet a bizottság egy ideális tervvel, hogy a legcsekélyebb helyeken is legalább egy méter magas vízoszlopnak megfelelő víz legyen, kíván megoldani. Ráutal, hogy a Fertő víztömege a körülötte fekvő vidék éghajlatától függ, de egyszersmind a vidék éghajlatának szabályozója is.

¹ Budapesti Hírlap 1909. május 10. száma.

² Fertő szabályozási tervezet. Nagy-Cenk, 1903 június 20.

A másik két cikk¹ élesen kikel azon terv ellen, hogy a Rábaszabályozást költségeivel együtt a Fertő szabályozással összevegyék. „Míg élek, mindig a Fertő lecsapolása ellen fogok küzdeni és természetesen minden olyan tervet ellen, mely annak fennmaradását veszélyeztetné“ így ír az első füzet 4 lapján.

„A belvizek szabályozása ellen is állást foglalandunk, amennyiben azok — jelesen az Ikva, a Répce nem a Fertőbe, hanem a Rábába vezetni terveztetnének.“

Az utolsó cikk a Rábaszabályozó Társulatra vonatkozó törvényjavaslatról mond éles kritikát, amennyiben a Rábaszabályozás terheit a Fertő érdekeltiségre is ráoktroylja. A törvényjavaslat a Fertő lecsapolás halva született ideájától eltér ugyan, azonban a Hanság-csatornának meghosszabbítását a tó legmélyebb pontjáig a Pomogy körüli zárózsilippel a Fertőre nehezíti.²

Széchenyi Béla úgy nyilatkozik, hogy a Fertő vize necsak fönntartassék, de gyarapíttassék is. „Óhajunk, hogy a Répce és az Ikva ne Győr felé, de természetes tartányukba, a Fertőbe szabályoztassanak, úgyszinte a Lajta fölösleges vagy árvize is, melynek nagy esése lehetővé teszi villamoserő előállítását.“

A főrendiházban, melynek örökös tagja volt, ritkán szólalt föl. De ha szólott, mindig a szabadság és demokrácia elveinek támogatója volt.

¹ A Rábaszabályozó Társulat siralmas állapota és válsága 1—10. lap, különlenyomat a Soproni Napló 1903. évi szept. 6-iki számából és a 667. számú törvényjavaslathoz 1—20. lap, különlenyomat a Soproni Napló 1904. évi nov. 27. számából.

² 1912-ben a Hanság csatornát a Fertőig Vass István rábaszabályozótársulati főmérnök szíves vezetésével meglátogattam. A Fertő közepéig kotrógéppel kiemelt csatornát vízzel elöntve és teljesen beiszapolva láttam. A kotrógép a tó közepén rekedt. A Fertő hullámai a csatorna szélein felhalmozott „deponia“ töltést is a víz színéig elmarták. Teljesen kárbavesztett munkát láttam itt, mely abból származott, hogy a tervezők a papíron dolgoztak ideális eszméik kivitelén, de a természet munkáját nem tanulmányozták (Lásd: Lóczy L.: A Balaton melléki geológiai képződmények és ezek regionális tektonikája; A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei. I. köt. 1. rész, első fele 533—536. lapokat.) Széchenyi Béla következtetéseit tehát az események tökéletesen igazolták.

A művészeteknek hozzáértő támogatója volt. Képzőművészetek, színjáték, zene mindig érdekelték és mindig esztétikus kedvtelésekkel szolgáltak neki. A kártya- és lőversenyszenvedélynek soha nem áldozott.

Legkedvesebb szórakozását mégis a vadászatban lelte. Nagy vadászterületein évszakonként rendszeresen és fényes eredményekkel vadászott. Ung vármegyében medvét űzött. Salzburg lungau havasain zergevadász társulatot szervezett,¹ a velencei tavon, Kis-Velencén a Meszlényiek vizén évenként megjelent az ottani víziszarvas vadászatokon. Szarvasagancs gyűjteményét, mely a nagycenki kastélyban egy hosszú folyosót tölt meg, évenként díszes példányokkal szaporította. Gyönyörködve mutatta nekem minden ősz végével a vadászterületein lefolyt apró vad vadászatokon lőtt vad lajstromát. Legbüszkébb volt azonban arra a hatalmas tigrisbőrre, melynek fenevadját 1878-ban Indiában közvetlen közelből, elefántjának hátáról lőtte le.

Szerette a kertet; gönddal ápolta nagycenki pompás parkját, melynek ritka fái és ékes virágnövényzete messze földön ismeretesekek.

A magyar zajos politikai élet küzdőterén nem vett részt. Az ő finom esztétikus lelkülete bizonyára már az 1865-iki véres kismartoni képviselőválasztáskor mindenkorra megcsömörlött a politikától és egész további életében a marakodó pártok fölött állott.

Rangjához méltóan, mint örökös gróft fogadta őt a kínai külügyi kormány és a tartományi kormányzók hercegi fénnel látták őt és bennünket kísérőit vendégül. Hosszú kínai utazásunk alatt a főtisztviselők mindig, mint tudós előkelőségekre tekintettek reánk. A gróf példaadással járt előttünk, hogy mindig és mindenütt, mint egy „grand seigneur” társasága viselkedjünk és ekként a magyar névnek becsületet szerezzünk. Mert a magyar név a „ma-kia”,

¹ Erről egy külön közleményt írt gróf Széchenyi Béla: A lungau magyar zergevadász társaság keletkezése és fejlődésének története. E szerény művét „felejtethetlen barátaim és vadásztársaim gróf Károlyi Gyula, gróf Károlyi Viktor, gróf Károlyi Alajos, gróf Wenckheim Rudolf emlékének ajánlom. Budapest, 1896.” címmel (1—30. lap) 1864—1895. között állott fönn a társaság Salzburg 3000 m. fölé emelkedő havasai között (Sonnblick—Hafner) 3925 zergét lőttek, Béla gróf meg 548 darabot.

vagy „matyár“ jöhangzású a kínai előtt. A művelt emberek mind olvasták a Juan-dinasztia történetét; tudják ebből, hogy a mongol dinasztia megalapítójának, Kublainak hódításai Batu és Szubutai vezérlete alatt Magyarországon a Tunning (Duna) folyón törtek meg, ahol a magyarok királya vitézül harcolt ellenük.

A hunnok és avarok népvándorlása általánosan közismert történeti események a kínai művelt emberek között, akik a régmúlt idők folyását érdeklődéssel kísérik és nagy tiszteletben részesítik azokat. A hány kínai előkelőséggel szóba került a magyar név, mind tudatosan vallotta a népvándorlási tradíciók ismeretét.

Anyyra köztudomású Kínában a magyarok és keresztánbeli emberek raszbeli rokonsága, hogy Szu-csouba érkezünkkor a kanszuhi Góbi sivatag szélén elénkbe hozták a kasgári előkelő hadifoglyokat abban a föltevésben majd, hogy megértjük egymást. Fájdalom már nem volt velünk *Bálint Gábor*, aki a megértést eszközölhette volna. Az azonban nyilvánvaló volt, hogy a gróf alakja és a kasgári előkelők között a testi hasonlóság megvolt és kínai vendéglátóink föltevését igazolta.

Noha különböző nevelésű és előéletű három egyén járt is másfélesztendeig a tulajdonképeni Kína belsejét és a nyugati magas felvidék nem kínaik lakta vidékeit, az expedíció nagyobb veszélyek és megpróbáltatások nélkül folyt le; minél inkább befelé jutottunk a belsőázsiai mongolok és tibetiek lakta vidékekre, annál jobban és otthonosabbnak éreztem magamat.

Nekem, aki mint geológus előbb is gyakran jártam fenyegetett helyeken, így a 70-es években a Biharhegység rablófészkeiben, bizonyos gyakorlottságom volt a bensülöttel, sőt az ellenséges érzületű emberekkel való bánásmódban. Ennek tulajdonítom, hogy amikor az expedíció törzsétől elváltan egyedül jártam a Gobi köves pusztáit és a Kuen-lun magas bérceit, az ottlakókkal csakhamar barátságos viszonyba kerültem. Sőt az én kiengesztelő, gyakran az emberek közé vegyülő viselkedésem, tudományos foglalkozásom egyszerű mutatványai (vegyi reagens jelenségek, microscop) nem egyszer elhárították a kellemetlenséget és talán az életveszélyt is, amelyet

a büszke arisztokrata és a rideg katonatiszt már-már fölidézett. Engem hamar megkedveltek és mindig viszonzott ajándékokkal elhalmoztak kísérőink; amikor pedig Tibet határánál hazatért a fedezetünkre kirendelt kis védőcsapat, öreg ezredesük megölelt és könnyezve búcsúzott. Egy selyemerszénybe burkolt kis Buddha szobrot adott emlékebe, melyet a dalai láma szentelt meg Lhasszában. „Amig ezt birom és viselem — úgymond — nem hagy el a szerencse“.

Bármily melegen viselkedett is Széchenyi Béla hazánk és nemzetünk fölvirágzása és haladása iránt, mégis inkább volt kedvére a csendes visszavonultság, mint a szereplés. Többször mondta nekem, hogy ambíciói a nyilvános élet vezetésére nincsenek. Szerette a hazát és nemzetét; szabadelvű demokratikus elvekkel remélte kulturális haladásunkat szolgálni; veleküzdéssel azonban nem exponálta magát. Neveltetésének aulikus jellege egészen sohasem hagyta el. Országos vezérszereplésre magát hivatva nem érezte. Hiszen erre édesatyja sem buzdította. Nagy ember fiának születni, a sorsnak nem áldott rendelése. Ritkán örökli a fiú apjától azt a tehetséget, mely az embert naggyá teheti; még ritkábban kísérik az ivadékok olyan körülmények, amelyek összeműködése a tehetségnek szerencsés kifejlődéséhez és országos nagysággá növekedéséhez hozzájárulna. Ez volt Béla gróf józan fölfogása, melyhez előttem nem egyszer mondott kivüle állókról is példákat.

1888. év őszén, amikor az expedíció tudományos eredményei már jórészt földolgozva voltak és a publikálás folyamatban volt, Nagycenken több napot töltöttem. Ekkor *Hanna* és *Alice* grófkisasszonyok serdülő leánykorukban voltak. Ettől az időtől fogva atyjuk nem mozdult el oldaluk mellől férjhezmenetelükig. Leányainak nevelése, bevezetésük a társaságba nyújtotta a grófnak legnagyobb örömét. A legjobb anyát pótolta. Párját ritkítja az a polgári ház is, melynek leányai a házi foglalkozásokhoz a konyha, éléskamra és a varró- meg kézműasztal teendőihez úgy hozzászoktak volna, mint a Széchenyi grófnők.

A gróf maga járt elől példával a belső háztartás vezetésében, a takarékoságban és a szigorú rendtartásban. Azt a meleg viszonyt, melyet ekkor Cenken a gróf

és leányai között gyönyörködve láttam, tapasztaltam később is, amikor a grófnők boldog új otthonaikba mentek. Dédelgetve várták és látták mindig vendégül a legjobb apát, ki a szülői háznak szeretetét hozta mindig közéjük. Kitünő zenei oktatásban volt a grófhölgyeknek részük. *Gobbi* mester oktatta őket a zongorajátékban. Órákig gyönyörködött a gróf művészi játékukban.

A társaságba is maga vezette be leányait. Táncmulatságokban, összejöveteleken, a mágnásvilág multságain nem hagyta őket magukra és a leghűbb „garde des dames”-ként kísérte őket mindenüvé, sőt versenyt táncolt, mulatott velük. Majd nagy utazásokra vitte a grófnőket. Járt velük és unokaöccsével gróf *Károlyi* Lajossal, későbbi vejével, Hanna grófné férjével Észak-Amerikában, a chicagói világkiállítás idején; utazott Európában, Francia-, Angolország és Skandináviában.

Nyolcvanadik évébe lépve jelentkezett először rajta az öregség. Ekkor már nehezeére esett a nagy vadászat és a hosszú járás. Szellemileg alig gyengült azonban életereje.

Mindvégig maga kezelte birtokait és írta kiterjedt levelezését. Kora ifjúságától fogva gondos naplóföljegyzéseket tett. Ezekben foglalta egybe gondolatait, életének nagy és apró eseményeit. Nekem alkalmam volt keletázsiai utazásunk pihenő napjaiban a hosszú téli estéken a naplóból részleteket hallanom, mikor a gróf fölolvasta nekem egymásik részletüket. Fájlalhatom tehát, hogy nem volt lehetséges e naplókat az ő életrajzához fölhasználnom. Nemcsak egy nemes lélek élete folyását és eszmekörét világíthattam volna meg közvetlenebbül az ő gondolatainak és vallomásainak megnyilatkozásaiból, hanem a magyar művelődés és közélet félszázados eseményeinek megvilágításához is hű vonásokkal járulhattam volna egy olyan férfiú részéről, aki független volt a hatalomtól és akit a hiúság soha elfogulttá nem tett. Végtelenül sajnálható tehát, hogy végredeleltelenleg meghagyta összes naplóinak halála után, átolvasás nélküli elégetését. Eme kívánságát leányaival életében többször is közölte.

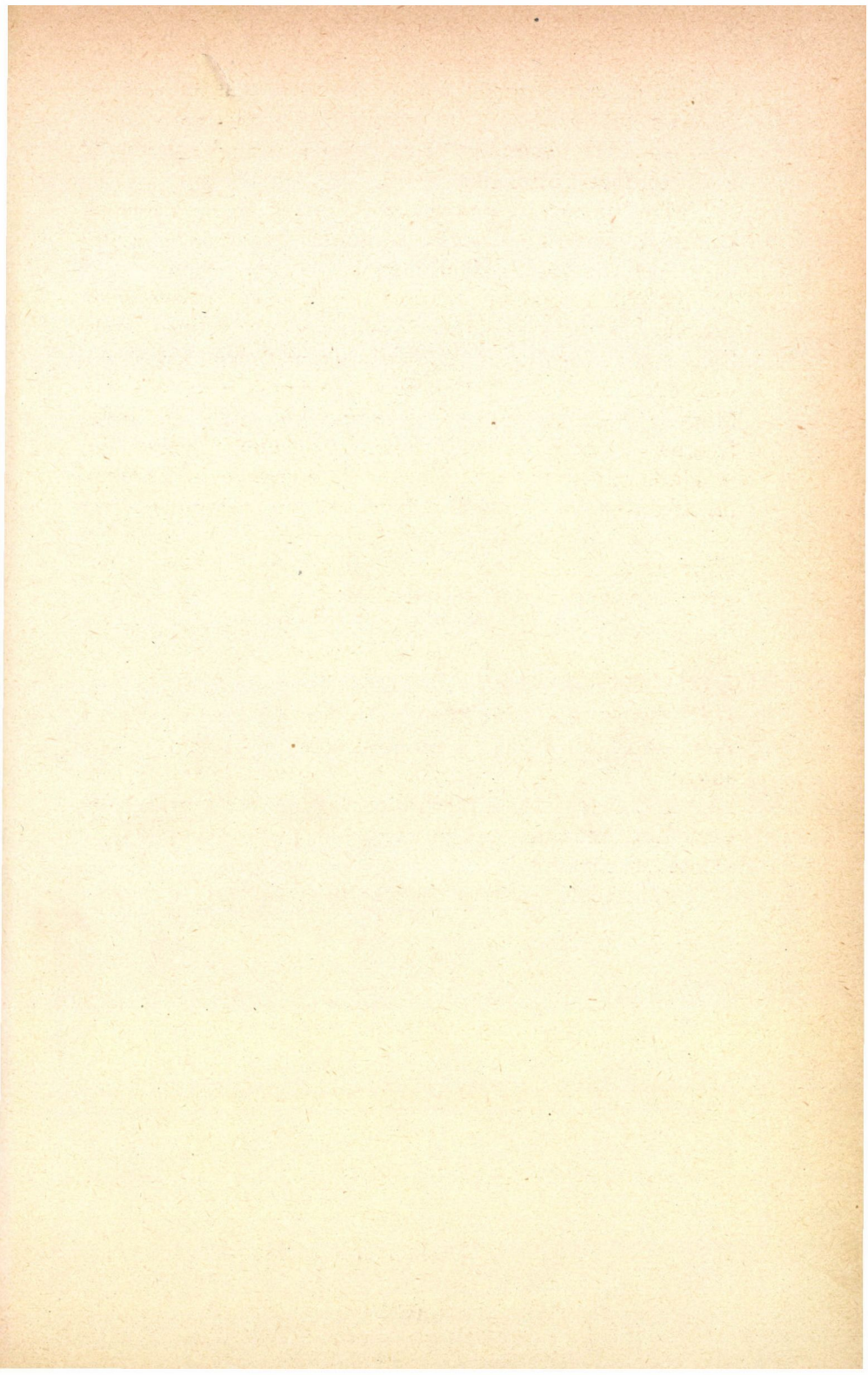
A sakkjátéknak nagy kedvelője volt és a Nemzeti Kaszinóban naponkénti sakkozásban korához mérten talán

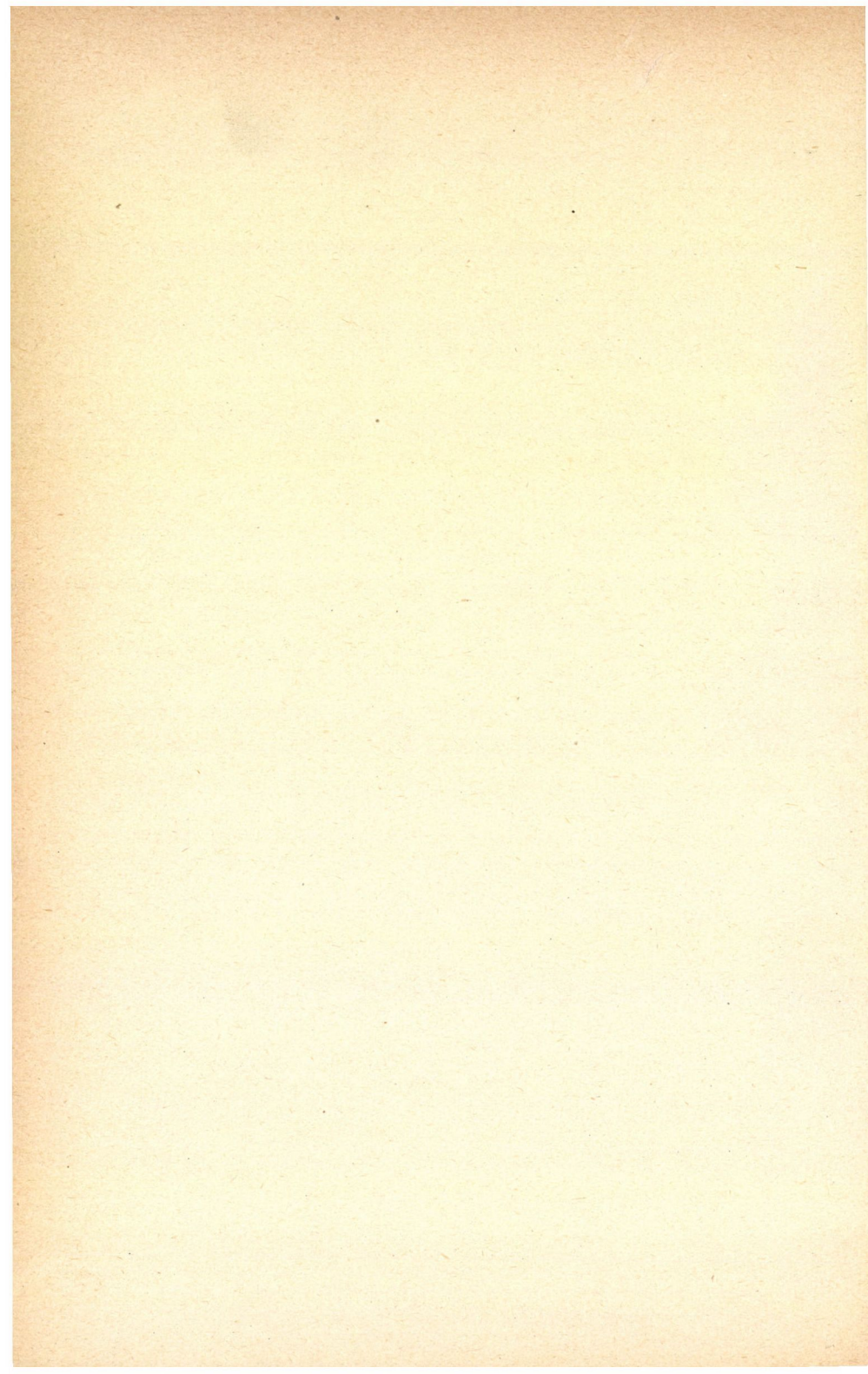
nagyon is késői estéket töltött. Egy ilyen kaszinói szórakozó estéről hazatérve, tört ki rajta a spanyoljárvány, mely másnap 1918 december 12-én a még életerős gróft 82 éves korában sírba vitte.

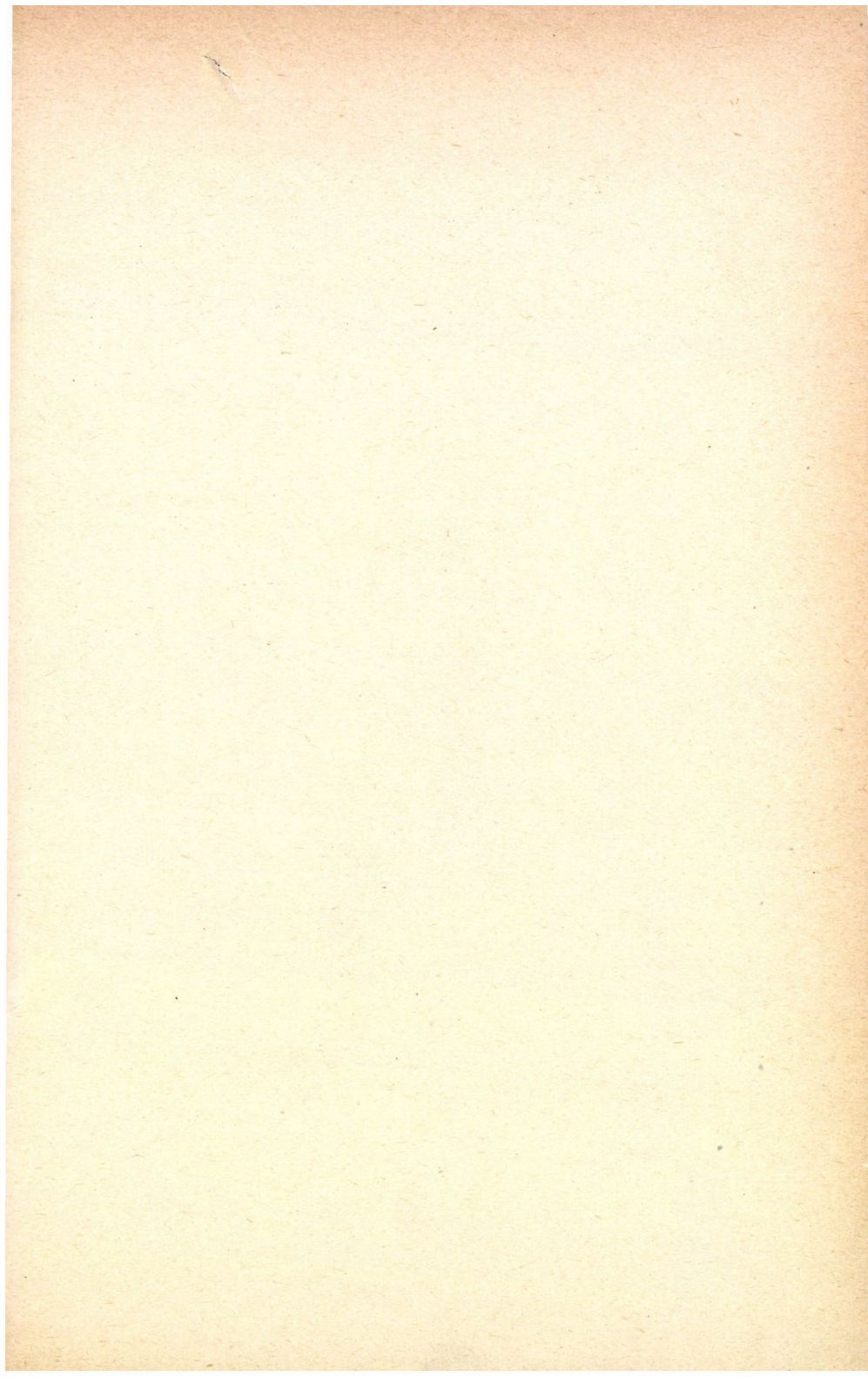
Mint nemesen gondolkozó, hazáját és nemzetének kultúráját szerető, hűséges és gondos családapá, esztétikus életű és gáncsnélküli nagyúr ritkította párját.

Abban a triászban, melyet a Széchenyi nemzetség ez ágának utolsó ivadékában a magyar nemzetnek adott, Béla gróf is kiváló művelődéstörténeti helyet foglalt el. Nagyatyja: Ferenc, az Országos Széchenyi könyvtárral a Magyar Nemzeti Múzeumot alapította; atyja a „Nagy Széchenyi” Magyarország fölvirágzásának megindítója, politikai multjával és a Magyar Tudományos Akadémia megalapításával szerzett örökös érdemet nevének, Béla gróf pedig keletázsiai utazásával szolgált a magyarság jó hírnevének. Az ő neve az expedíció révén jobban elterjedt világszerte, mint két nagy elődének híre és emléke. Az ő expedíciójának tudományos eredményei maradandó becsüek. Ezek igazi értékelése még messze jövőre vár, arra az időre, amikor Ázsia belsejében a nyugati természetvizsgálat és a gyakorlati földtani kutatások ideje a nagy sárga faj erejének elmaradhatatlan hatalomra jutásakor el fog következni. Ekkor a magyar nemzetnek ütköztetés lesz gróf *Széchenyi Béla* expedíciójának eredményeiben. Egy sok száz milliós kultúra fogja föleleveníteni az expedíció emlékét.

Ne felejtsek el ezt utódaink addig sem!

60 pf

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHUNYT TAGJAI FELETT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

PASQUALE VILLARI
K. TAG
EMLÉKEZETE

BERZEVICZY ALBERT
IG. ÉS T. TAG, ELNÖKTŐL

FELOLVASTA
A M. TUD. AKADÉMIA 1922 DECEMBER 18-ÁN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN

ÁRA 20 KORONA

XVIII. KÖTET • 9. SZÁM

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1923.

BUDAPEST, 1923.

M. TUD. TÁRSULATOK SAJTÓVÁLLALATA RT. VIII, MÚZEUM-KÖRÜT 6.
NYOMDAIGAZGATÓ: SZABÓ T. ISTVÁN.

Pasquale Villarit a magyar Akadémia 1877-i nagygyűlésén választotta meg külföldi tagjául Fraknoi Vilmos ajánlására, ki utalt az ő már akkor ismert két nagy, Macchiavelliről és Savonaroláról írt munkájára és arra a körülményre, hogy az olasz történetírók közül csak egy, Cesare Cantu tartozott akkor Akadémiánk külső tagjai közé.

Villari tényleg már akkor nagyon előkelő helyet foglalt el Olaszország történetírói sorában, bár még csak ötven éves volt. Személyét az a nimbus is környezte, amely az olasz risorgimento után mindazokra kiterjedt, akik a nemzeti felszabadulás első, legvészesebb idejében küzdöttek a nagy nemzeti célokért. Mint nápolyi származású, a 21 éves ifjú tanárával s később barátjával, De Sanctisszal együtt részt vett az 1848-i nápolyi forradalomban, de míg mestere fogóságba került, neki sikerült elmenekülnie Flórencbe, ahol később, pisai tanársága után, egész, hosszú életére megtelepedett, rendkívüli kiterjedésű irodalmi tevékenységet fejtett ki s mint az ottani Istituto Superiorén a történelem tanára, számos tanítványt vont maga köré.

Már fiatalkori politikai szerepe s az a megbecsülés, amelyben az újabbkori olasz politika a tudomány embereit állandóan részesíti, hozta magával, hogy a parlamenti szereplést egészen el nem kerülhette, bár attól aránylag korán visszavonult. Volt képviselő, 1884-től kezdve szenátor, közoktatásügyi miniszter is a Rudini-kabinetben. Tudományos tekintélye őt a római Accademia dei Lincei elnöki székébe emelte, mint kiváló szónok és a nemzeti eszme fényes képviselője soká viselte a tevékenységét Olaszország határain túlterjesztő Società Dante Alighieri elnöki állását.

A magyar emigráció idejében barátságot kötött a szintén Flórencben megtelepedett Pulszky Ferencsel. Ez az összeköttetés volt közvetítőm, midőn vele a múlt század végén megismerkedtem; látogatásomat kölcsönös könyvküldemény és levélváltás is követte; 1907-ben láttam utólszor Flórencben az akkor már 80 éves, de még változatlanul élénk szel-

lemű nagy tudóst. Külseje magán viselte a risorgimento nagy kora vezető embereinek jellegét; egy kissé a mi Helfynkre emlékeztetett, de nagyon finomított kiadásban. Lényében nem volt semmi tudósi pedanteria, semmi éreztetése fölényének; bájos társalgó volt, de olyan, ki nemcsak előadást tartani, hanem hallani és értesülni szeret; kellemes, szelíd nyugalom, nyájasság és derű fejezték ki lelkének szilárd egyensúlyát. Levelei, melyeket bírok, éppoly kifejezői lekötelező figyelmének és érdeklődésének, mint nemzetünk iránti meleg rokonszenvének.

Történetírói pályája 1854-ben a történelem bölcseletének fejlődését tárgyzó tanulmánnyal kezdődött; követte ezt egy másik, melynek tárgya a latin és germán műveltség összehasonlítása Olaszország szerepe szempontjából. Savonarolájának első kiadása már 1873-ban jelent meg; leghosszasabban dolgozott Flórenc történetének két első századát ismertető művén, melynek egyes részei már a hatvanas évek végén jelentek meg, míg a teljes mű csak 1891-ben. Macchiavellijének első kiadása 1877-ből való. Már aggkorában a Hoepli-cég jubiláris Villari-kiadásában jelentek meg az „Invasioni barbariche in Italia” és az „Italia da Carlo Magno alla morte di Arrigo VII”, mely amannak mintegy folytatása.

Ezek közül a magyar közönség legjobban Savonarolát és Macchiavellit ismeri, melyek fordításokban is megjelentek.

„La storia di Girolamo Savonarola e de' suoi tempi” Villarinak talán valamennyi közt legkiválóbb és legnagyobb hatású műve. Bámulatosan egységes és teljes mű, mely uralkodva e korszak és e történeti alak óriási irodalmán, új levéltári forrásokat is nyit meg, a figyelmet elejétől végig lekötő, szinte érdekfeszítő olvasmány s mondhatni lezárja a csodálatos flórenci próféta-diktátor, puritán reformátor és vértanú egyéniségének és korának megismerését. Már itt nyilatkozik meg Villarinak az a művészete, amellyel a tárgyalandó alakot a maga korába beállítani, a kornak légkörét éreztetni s ezzel a megértés első föltételét biztosítani tudja.

Flórencben lakván, a szerző bőven meríthetett a korszaknak éppen ott fölhalmozott gazdag levéltári anyagából, melyből sokat közöl is a függelékben. Megragadóan életteljes képekben vonulnak el az olvasó előtt Savonarola ferrarai ifjúsága, kolostorba vonulása és Flórencbe jövedele; a

Lorenzo il Magnifico korabeli Arno-parti Athen mély erkölcsi romlottságot rejtő csillogó szellemi élete. A dominikánus barát bölcséleti és vallásos művei, melyeket a szerző ismertet, éppoly magyarázóik korához való viszonyának, mint prédikációi, melyekből számos részletet közöl a könyv s melyek lassankint a hír szárnyaira emelték Savonarolát. Tanuivá leszünk annak a történeti jelenetnek, mikor a barát megjelenik Flórenc urának, Lorenzo de' Medicinek halálos ágyánál s zordonan megszabott feltételek után bűnbocsánat nélkül hagyja el ezt. Amit Fra Girolamo megjósolt, az bekövetkezik: idegen hadak árasztják el Itália földjét a sujtoló Isten büntetése-képen; a veszély első hatása Flórencben a Mediciek elűzetésében jelentkezik; a nép bizalma a próféta-barátot emeli a hatalom polcára, ki Jézus királyságát alapítja meg s az erkölcsök szigorú tisztulásának útjára viszi nemzetét. De ott támad ellensége, ahol legkevésbé várhatta: Rómában. VI. Sándor pápa a Medicieket pártolja és rossz szemmel nézi a barát reformatori munkásságát, mely az ő hatalmát is fenyegeti. A hivogatások és csábítások nem tántorítják meg Savonarolát, még a bíbor ígérete sem: halad a maga útján, miközben az ellentét mindinkább kiélesedik közte és a Curia között. A villám lesujt egyházi átok alakjában; a barát azonban rendületlenül tovább prédikál. Nem a Mediciek összeesküvése, a nép ingatagsága ássa végre alá a talajt lábai alatt; Flórenc kezd pártokra szakadozni; a tűzpróba, melyet a dominikánusok és franciskánusok egy-egy kiszemelt képviselőjének kellett volna kiállania, huzavonájával s meghiusulásával súlyos csapássá lett, mely a próféta-prédikátor tekintélyét érte. Most már könnyen kerekednek felül azok, akik visszavágnak a régi Flórenc szabadabb erkölcsébe s rettegnek a Rómával való meghasonlástól. A tömeglélek minél messzebb ment a rajongásban és hitben, annál gyűlölködőbb a csalódásáért való bosszúállásban. A San Marco kolostorát ostrommal veszik be, Savonarolát és társait gúny és szitok közt kísérik börtönbe. A pápai küldötteket már örömrivalgással fogadja a nép, követelve tőlük a barát halálát; kivallatások, jogelcsavarások és rágalmak segítségével végre sikerül alapot találni az áldozat elítélésére, ki a lelki nagyság csodálandó példái után lép két társával együtt a máglya fölött felállított akasztófa alá.

Villari e műve befejezésében minden kétség fölé emeli azt a tényt, hogy Savonarola soha egy percig sem tagadta meg katolikus vallásának tanait s a későbbi reformátorok előfutárának csak annyiban mondható, amennyiben sorsa beigazolta, hogy Róma akkoriban mereven elzárkózott minden reformtól, olyantól is, aminőnek a szükségét később a reformáció sikereitől fenyegetett egyház maga elismerte. Gyönyörűen jellemzi a szerző a renaissance irodalmában és művészetében tündöklött szellemek mellett azoknak a férfiaknak a szerepét, akik „mint üldözöttek és elnyomottak összetartottak s mintegy külön társadalmat alkottak; beszédeik — úgymond — durvák, okoskodásaik sajtáságosak, könyveik hibásak; de szellemük forrása kiapadhatatlan, mert a szívből fakad, a szívből, melyben érzik azt az eleven erőt, amely sohasem szikkad el, mely önmagában mindig táplálékot talál s a veszélyek és máglyák közepett megifjodik. Ők elbuknak, de vérük ezer és ezer követőt termékenyít meg; eszméik az emberi nem hitévé lesznek s többel járulnak hozzá, mint bárki az emberi műveltség megalapításához. A társadalom megújul, mert megmenti keveseknek bátorsága és vértanúsága, előbbreviszi a hősiség erénye és mi kezdjük belátni, hogy mikor az emberiség nagy lépést akar tenni a maga örök útján, a Gondviselés az igazság szentélyét nem azok előtt nyitja meg, akiknek csak elméje emelkedett és szelleme éles, hanem azok előtt, akik mindenekfölött tiszta szívűek és nemeslelkűek... Az igazi újjászületést két olasz kezdte meg: Columbus, aki megnyitotta a tenger útjait és Savonarola, aki a szellemnek nyitott utat. Amikor az egyik a szószerűkre lépett, a másik már bontogatta vitorláit, hogy hajóját az ismeretlen tengerek felé irányítsa. Az egyik új utat akart találni India felé és fölfedezte Amerikát; a másik a hit helyreállításának s az emberi nem vallási egyesítésének útját vélte megtalálhatni, de vértanúságával csak azt mutatta meg, hogy e cél elérhetése végett hitszakadáson és véres küzdelmeken kell még keresztülmenni... Mindketten kezükkel érintették az új világot, anélkül, hogy annak óriási kiterjedését megismerhették volna: az egyiknek jutalma békó lett, a másiké máglya...”

Míg Villari e művének befejezésében foglalja össze a tárgyalt egyén és kor nagy problémáit, Macchiavelliről és

koráról írt könyvében egy, majdnem egy kötetre menő bevezetésben ad teljes képet az olaszországi rinascimento állásáról a XV. század utolsó negyedében úgy politikai, mint társadalmi és szellemi téren. Ez a bevezetés, a műbe foglalt korfestő részletekkel együtt, egyike a legragyogóbban megírt tanulmányoknak, melyeket e kimeríthetetlenül gazdag korról bírunk, s az egész műnek talán legértékesebb része. Persze csak ebből az anyagból lehet ily élet- és színgazdag, ily változatos és tanulságos képet alkotni, de itt a mesteri kéz sem hiányzott annak megalkotására.

E fejtegetéseiben is főleg az ellentétek halmozódása az, ami megragadja az író. „Sajátságos ellentét volt — mondja — ama korszak embereiben, mely gyakran megfeythetetlen rejtélyként hat ránk. A tőlünk annyira különböző középorknak meg tudjuk bocsátani vad szenvedélyeit, bűneit vagy legalább megérthetjük azokat. De ha embereket látunk, kik úgy gondolkoznak és beszélnek, mint mi, kik a legőszintébb és legönkéntelenébb elragadtatással állottak a Beato Angelico és Luca della Robbia egy-egy Madonnája, az Alberti és Brunelleschiépületeinek légbeszökő íve előtt, akiknek visszatevett minden némileg nyers cselekedet, nem választékos mozdulat, és ha azt látjuk, hogy ezek az emberek ráadják magukat a legkegyetlenebb bűnökre, a legszemérmetlenébb kihágásokra, mérget kevernek, hogy egy vetélytársat vagy egy veszélyes roknt eltegyenek a lábuk alól: ez az, amit nem tudunk megérteni... Féktelen energiával dolgoztak akkor az emberek, keresték és megtalálták az irodalom minden formáit, a prózában és a költészetben egyaránt nagy igazságra és könnyedségre tettek szert; megalkották úgy a szónoki, mint a diplomáciai, a történetírási s bölcséleti stílust. De eltűnt a vallásos érzés, meggyöngült az erkölcsi érzület és a formakultusz gyakran elnyomta a lényegét; oly hiba, mely több századon át jellemző maradt az olasz irodalomra nézve. Látva ezt a csodálatos szellemi tevékenységet, mely ezerféle formában mindig gazdagabban és fényesebben ismétlődik és mégis mindig a társadalmi és erkölcsi hanyatlás kíséretében jelenik meg, a történetíró, ki e kort tanulmányozza, megdöbben a rejtélyes ellenmondás előtt, mely jövő bajokat látszik jósolni. Amikor ez a baj, mely a népet a maga belsejében támadta meg,

felszínre tör, a katasztrófa elkerülhetlenné fog válni. E katasztrófának lassú, de folytonos előhaladása a legnagyobb értelmi fejlődés közepett: ez éppen a rinascimento története.“

Villarinak ez a történeti felfogása a tárgyalt korról a XIX. század utolsó szakának általános világnézetében gyökerezik. Azóta mintha egyetmást tanultunk és egyetmást elfelejtettünk volna. A mi korunk is nagy katasztrófán ment keresztül, amelynek élményei, kísérő és követő jelenségei értetőbbekké teszik előttünk azokat az ellentéteket, melyek az olasz történetírót megdöbbenítették; megtanítottak rá, hogy a magas műveltség az emberi természet legvadabb kitöréseit nem gátolhatja meg s kiábrándítottak abból a hitből, hogy a szellemi haladás, a nemzetek érintkezésének nagyrafejlődése, a demokrácia, a gazdasági és társadalmi érdekek közössége az erkölcsök szükségszerű nemesbülését és szelídülését fogják eredményezni. Azért nem hibáztatjuk, inkább irigyeljük a Villari nemes és boldog csalódását.

Ha a Macchiavelli történeti alakjának és jellemének plasztikai kidomborítása a kiváló történetírónak kevésbé sikerült, mint a kor életteljes megrajzolása, amint például neki sikerült a Savonarola vagy Guglielmo Ferrerónak az Octavianus-Augustus bámulatosan életteljes megjelenítése, annak oka talán inkább ama jellem egységének hiányában, mintsem a jellemző hibájában keresendő. Villari föltárja az anyagot a maga teljességében, elmond mindent, ami a flórenci államtitkár életéről és működéséről megállapítható, a róla és műveiről megnyilvánult véleményeket is, bőségesen ad irodalomtörténetet is, Macchiavellinek nemcsak közismert politikai tanítását a Principében és a Discorsiban, hanem hadászati munkáját, továbbá flórenci történetét, vígjátékait, kisebb verses és prózai műveit s leveleit is behatóan, összehasonlító módszerrel s a későbbi kritika világában ismertetvén. Mégis, bár a mű elolvasása után benyomásunk mindenestre az, hogy a szerző helyes középúton jár, mikor sem a NagyFrigyes kemény ítéletét, sem a Macaulay rajongását nem eszi magáévá, egyébként a Macchiavelli egyéniségének igazi mivolta iránt teljesen tisztába jönni nem tudunk. Csak azt érezzük, hogy ebben az emberben a szellemi és erkölcsi értékek nem voltak egymással egyensúlyban, hogy csalódá-

All' Illustr. A. Berzolari
con salute e ringraziamenti.

Firenze 11 Apr. 1900 P. Villari

sai és életének sokszor méltatlan sanyarúságai sem tudnak hibáival kiengesztelni s hogy ami politikai megítéléseiben helyes, annak érvényesítése nem kívánta volna meg az erkölcsi szempontok teljes megtagadását. Mindenesetre sok okulást tartalmaz Villari e műve is és írói művészete ezt az okulást élvezetessé is tudja tenni.

Kevésbbé vonzó és élvezetes olvasmány a kiváló historikusnak Flórenc első századairól írt terjedelmes kutatásokon alapuló műve. Egységet ebben már azért is kevésbbé kereshetünk, mert — bár valószínűleg már eredetileg egységes terv szerint — mindenesetre különböző időkben megírt és közölt tanulmányok sorozata. A kor is — a X. századtól a XIV-iknek elejéig terjedő időszak — még csak kialakulását mutatja annak a Flórencnek, mely utóbb az emberi művelődés történetében oly fényes szerepet vitt. A szerző sokat foglalkozik a községi szervezet, a társadalmi és gazdasági alakulatok, különösen az ipari testületek fejlődésével. Színesebb lesz a kép, mikor a guelf- és ghibellin-pártokat látjuk a színen megjelenni s mikor a pápaság és a világi hatalmak küzdelmének előterében a Dante monumentális alakja magaslik ki.

Villari e művével kutató történetírói feladatát teljesítettnek tekinthette, mert már öregkorában, különösen jubileuma alkalmából megjelent új könyvei Olaszország régibb történetének a közismert kútforrások alapján való rendszeres, de népszerűnek mondható feldolgozásai. A két könyv tulajdonképpen kiegészíti egymást s együtt adja Itáliának a külháborúk és külső becsapások szempontjából összevont történetét a római császárkor kezdetétől a VII. Henrik német császár haláláig, vagyis addig, ameddig a flórenci történet is terjed. Az időrendben első, „Le Invasioni barbariche in Italia” című visszanyúl ugyan egész a cimberek és teutonok hadjáratáig, de pragmatikus történetet csak Gallia és Germánia meghódításától kezdve ad s azután a birodalom kettészakadásának nyomán a nyugati fél sorsával foglalkozik. Attila és a hunnok az egykorú források sötét színezésében széles helyet foglalnak el a tárgyalásban. A népvándorlás során látjuk Itália változó uralmait, Odoakert és Theodorikot, Belisar és Narses vezérkedését, a longobardok küzdelmét a keleti császársággal, Pipinnek és a frankoknak benyomulását az

olasz földre s Nagy Károly szervező munkáját, akinek császárrá koronázásával végződik e könyv.

A másik, terjedelmesebb mű címe: „L' Italia da Carlo Magno alla morte di Arrigo VII.” Ez a frank birodalom megoszlásánál s a mohamedanizmus kezdődő európai előnyomulásánál veszi föl az elbeszélés fonalát. Csakhamar rátér magyar őseinkre, akik, mint a népvándorlás sereghajtói, a IX. század végén letelepedvén a Duna és Tisza mentén, nemsokára északi Olaszországot is nyugtalanítani kezdték betöréseikkel, melyekre valószínűleg a Berengar ellenfele, Arnulf bátorította először őket. Villari is elmondja róluk, hogy pusztító fergetegként nyomultak előre Európában, hogy turáni faj voltak és az Ural aljáról származtak. Az új hazában szervezett fegyveres erejüket 216.000 főre becsüli, amiről egy milliónyi népességre lehet következtetni. Mikor előnyomulásukkal a szlávsgot kétfelé osztották: „nomádok és vadak” voltak, nyers húst ettek, amiért az a hírok kelt, hogy emberhússal is táplálkoznak és ellenségeik vérért isszák. Vagyonuk legértékesebb részét sok lovuk alkotta. Kicsinyek voltak, bemélyedt szeműek, fejüket borotválták, csak három hosszú, vállaikra lógó varkocsot hagyva meg hajukból. Kitűnő nyíl-lövők és lovasok lévén, szinte centauroknak látszottak; a menetelésben kitartást tanusítottak s egyetlen foglalkozásuknak a hadakozást tekintették. Az országokat, melyekbe betörték, kifosztották s az öregeket, nőket és gyermekeket kardra hányván, csak a legizmosabb ifjakat hurcolták magukkal. Könnyű volt a szlávok között előnyomulniok, mert ezek egymással meg hasonlottak s körülbelül egy félszázad óta rémei voltak Európának. A Lechmezőn szenvedett vereségök után könnyen az a sors érhetne volna a magyarokat is, amely az avarokat eltüntette a színtérről; de ők a kereszténység fölvétele által megmenekültek a pusztulástól s I. István alatt államot és királyságot alapítottak. Másodízben maga a szorongatott Berengár hívta be őket Felső-Olaszországba, de ez a hazaárulása — mint Villari mondja — nem sokat használt neki, mert a magyarok egész Paviáig elpusztítottak mindent, anélkül, hogy ezt az utolsó olasz „király”-t a bukástól és haláltól megóvhatták volna.

Atovábbiak érdekesnél érdekesebb koresemények változó képeit állítják elénk. A szász Ottók uralkodását, kiknek

kíséretében megjelenni látjuk a nemes Gerbertet, utóbb II. Sylvester pápát. A normann uralom térfoglalása Dél-Olaszországban a hatalmas Guiscard Róbert vezetése alatt, találkozik az Investitúra-vitával, VII. Gergely tragikus sorsával és Rómának a saracének általi feldúlatásával. Majd a városi községeknek államokká alakulását kísérvük figyelemmel; átéljük a Hohenstaufenek korát, Barbarossa Fridrik hódítói bevonulását Észak-Olaszországba, II. Fridrik regényes, a talajhoz és környezethez idomuló uralmát Dél-Olaszországban. A flagellánsok vonulnak el szemeink előtt s az Anjou Károly zord alakja, aki megtöri a német császári uralmat olasz földön s vérpadra küldi az utolsó Hohenstaufent. VIII. Bonifác és a Colonnák végzetes viszálya s a francia beavatkozás már előjelei a pápaság avignoni rabságának és Róma özvegységének. VII. Henriknek, kihez a ghibellin Dante oly nagy reményeket fűzött, váratlan, korai halála olasz földön a balvégzet bekövetkezésének utat nyit, egyúttal azonban az emberi szellem fejlődésében egy új korszak, a renaissance hajnalhasadásával esik egybe.

Villari, aki ugyancsak eléggé érdemesült a történeti kutatás terén, mégis szükségesnek találta mintegy megmagyarázni és indokolni azt, hogy e két könyvét nem a szakemberek, hanem a nagyközönség számára írta. Amit e tárgyra nézve e könyvei előszavaiban mond, az nálunk is, hol a kutatás és adatközlés és másfelől a feldolgozás közötti arány kezd veszedelmesen megzavarodni, megszívlelendő volna.

„A levéltári kutatásokra szükség van — úgymond — hogy minél jobban és biztosabban tudjuk a nagyközönségnek szánt elbeszélő történetet megírni. Mi azonban a tankönyvekről, melyeket az iskolából kilépve eldobunk, egyenesen az oly könyvekre megyünk át, melyek szaktudósoknak valók . . . Olaszországban szükség volna oly sorozatára a könyveknek, melyek a nemzet különböző korszakait különböző szempontokból tárgyalják. Ilyen gyűjteményei vannak Európa minden országának s Észak-Amerikának is, miért ne legyenek — úgymond — nekünk is?” És másutt: „Sokan elítélik a népszerűen írt könyvet. Én pedig ezúttal nem szándékoztam tudós könyvet írni . . . Azt hiszem, téves eljárás majdnem kizárólag új okmányok gyűjtésével foglalkozni és nem törődni a céllal, amelyre gyűjtetnek . . . Törté-

nelmüinktől joggal megkívánjuk, hogy kifejtse, megmagyarázza a nemzet életét, jellemének, szellemének kialakulását. Ez mind csupán okmányok közlésével el nem érhető.”

Ezzel azonban nem merítette ki a modern történetírás feladatainak megállapítását. „Az a történetírás, — írja a „Primi Secoli“ bevezetésében — amelyre mi törekszünk, ismeretlen volt a régieknél. Mi okait fürkésszük azoknak a tényeknek, melyeket a régiek csak leírtak. Mi ismerni akarjuk az emberek törvényeit, szokásait, eszméit, előítéleteit, míg a régiek csak az emberi cselekedetekkel és szenvedélyekkel foglalkoztak. A XV. század politikai tudománya főképp az ember tanulmánya volt, a mienk főképp az intézményeké.” És másutt: „Egy nemzet történetének megírására nem elég egy embernek vagy keveseknek a munkája; bizonyos tekintetben magának a nemzetnek a munkája szükséges hozzá. Csak sok tudós és sok nemzedék együttes munkássága valósíthatja meg ezt az óriási feladatot... Nálunk — úgymond — régóta mindenki a maga számlájára dolgozik; hiányzik az az összhang és összeköttetés, amely szükséges arra, hogy az egyesek munkájával egyúttal az egész nemzet munkája is előrehaladjon.”

Villari nemzete általában a XIX. század második felének legjelentősebb olasz történetírójául ismerte el. Csak ő az, aki a történetírás minden fájában egyaránt kiváló volt, aki kutatott és elbeszélt, okmányokat közölt és ismertetett s egyszersmind nagy alakok és korszakok életteljes, hatalmas synthesisét adta, eszében és szívében újra élte át az elmúlt korok nagy emberi problémáit, szóval a szó legteljesebb értelmében történetíró volt.

S míg úgy formában, mint gondolkozásában és érzületében tipikusan olasz maradt mindig, teljes elfogulatlansággal ítélte meg nemzetének hibáit, úgy mint más fajokhoz való minden vonatkozásait s nagy elismeréssel és rokonszenvvel viseltetett úgy az angol, mint a német szellem alkotásai iránt. A történetet mint tudományt sokkal magasabbra helyezte és sokkal inkább meg akarta óvni tisztaságát, semhogy annak igazságait bármily doktrínának feláldozta vagy csak alárendelte volna; ilyen értelemben volt pozitivistá történetíró, nem mintha az emberiség eszményi céljait a történeti fejlődés tényeinek vizsgálatában szem elől tévesztette volna.

Őt néhányan az úgynevezett neoguelf történetírói iskolához számítják, mert az egyház történeti fejlődését nem a materializmus vagy szélső radikalizmus szemüvegén át nézi, s az egyház függetlenségét az olasz nemzeti és állami célokkal összhangba hozni igyekszik. Egyik Dante-beszédjében sajnálja az egyház és az állam közötti ellentétet; de ő a bölcs középúton halad azok között a guelfek között, akik — mint az „Invasioni” előszavában mondja — „mindig dicsérni akarják a pápákat és igazolni tetteiket” s ama ghibellinek között, akik viszont „mindig korholni akarják őket, homályt borítván arra az óriási szerepre, melyet Olaszország történetében vittek”. A reformációban a germán szellem diadalát látja a latin szellemmel szemben s ezért a latinságnak, tehát az olaszáságnak is helyét tovább is a katolikus egyházban keresi, amelyen kívül nem helyezkedhetik s amiért feladatának kell tekintenie a vallás és a művelődés munkáját is elvégezni.

Villari jelentősége nemzetére gyakorolt hatása szempontjából is nagy; tanári és irodalmi működése, előadásai, könyvei, felolvasásai és beszédei egyaránt hozzájárultak e hatáshoz. Számos tanítványt nevelt s könyveiben a legnemesebb szellemi táplálékkal látta el az olasz közönséget, különösen az ifjúságot. És itt nem szabad megfetedkezünk rendkívül elterjedt szociálpolitikai dolgozatairól sem, melyekben a munkásvédelem számos gyakorlati kérdését tárgyalta.

E hatásban nem csekély része volt beszédeinek is, melyeket különösen mint a Società Dante Alighieri elnöke tartott annak kongresszusain Olaszország különböző városaiban s melyekben legtöbbit foglalkozott a jelenkort mozgató nagy problémákkal.

E beszédei őt lelkes olasz hazafinak mutatják, de olyannak, aki a harcias irredentizmusnak nem volt barátja s a szellem fegyvereivel akarta az olasz faj felsőbbtségét érvényesíteni.

A „Dante Alighieri”-társaság propagandisztikus célját senki nemesebben nem körvonalozta, mint ő.

„Alapszabályaink — így szól — világosan mondják, hogy hazánk nyelvének és kultúrájának terjesztéséről van szó, mindenütt, ahol — határainkon kívül — olaszok találhatók. Amerikában úgy mint Tunisban, Egyiptomban úgy mint a Trentinóban és Triestben, Corsicában, Maltában, Tessin

kantonban stb. Bármily országban, bármily kormányzat alatt éljenek Olaszországon kívül olaszok, azoknak joguk van értelmi és erkölcsi művelődésre eszmei kapcsolatban az anyaországgal. Mi arra igyekszünk, hogy megkönnyítsük, előmozdítsuk ezt a művelődésüket nemzeti nyelvünknek és műveltségünknek mindnyájuk között való terjesztése által. Ez a célja, ez igazi létoka társaságunknak." Ezt indokolja szerinte az olasz nyelv háttérbe szorulása, térvesztése a külföldön s különösen a németiség gyarapodó túlsúlya. „A nyelvben benne van — úgymond — mindaz, amit egy nemzet érzett, gondolt és szenvedett, benne rejlenek a nemzeti szellem legnemesebb vágyai. Ezért akarjuk körülhordozni nyelvünket a világban mint egy eszményi fáklyát, hogy vele mindig új értelmi és erkölcsi kapcsolatokat létesítsünk Olaszország és bárhol élő testvéreink között... A mi szent pártfogónk (mondja máshol) Alighieri, a mi hitvallásunk a haza; magas ideálért küzdünk, mely mindnyájunkat kell, hogy egyesítsen: Itália erkölcsi és polgári megújulásáért."

Érdekesen egészíti ki e hitvallását az, amit 1900 március 16-ról hozzám intézett levelében írt:

„Mióta — írja — a Dante Alighieri elnökévé megválasztottak, nyíltan és nyilvánosan kizártam a társaság programjából minden politikát, minden irredentizmust. Kijelentettem, hogy mindnyájunknak a nemzeti nyelvre és kultúrára kell szorítkoznunk. Néhányan helytelenítették ezt, de az ország nagy többsége egyetértett velem s tagtársaink száma csakhamar megszaporodott. Erre nézve garanciákat is nyújthatok; sőt örülnék, ha lehetséges volna a német Schulvereinnal megegyezésre jutnunk bizonyos közös akcióra nézve, mert hiszen a szlávok közös ellenfeleink, a megegyezés tehát közös érdek volna."

Bár az ő nagy tekintélye az egyesület vezetésében mindig érvényesült, kétségkívül éreznie kellett, hogy sokan a nemzeti aspirációk tekintetében is más utakon járnak; általában korának sok uralkodó jelenségével mélységesen elégedetlen volt s talán ez volt egyik oka, hogy öregkorában a politikától teljesen visszavonult. Elégedetlen volt az iskolával is, melynek problémáival annyit s oly szeretettel foglalkozott.

„A mi régi iskolánkban — mondja egy 1897-iki beszédjében — bármily rossz volt, legalább benne lakozott az

Isten, akinek az iskola szentelve volt. De ma az istenségeket oltáraikról lassankint ledöntögetik, anélkül, hogy valami egyebet tudnának helyükre tenni. És ahol az erkölcs lehanyatlik, minden alászáll. Ha azt föl nem emeljük, szaporíthatjátok a görög, a latin, a bölcsészet vagy mennyiségtan óráit bármennyire, nem értek el vele semmit. Mint az életben, úgy az iskolában is, amit megszentelteleníttek, az megromlik és aláhanyatlik.“

Később (1900) panaszkodik, hogy hiába beszél az emberekhez a „Dante Alighieri“ anyagi támogatása érdekében, úgy néznek rá, mintha a holdból jönne. Ámde ha rátér a miniszter-kombinációk fejtegetésére, akkor kigyúl arcuk, beszédjük megered s kezdik őt komolyan venni.

A napi politika elfoglal és megront mindent. Egy Savonarola-ünnepély alkalmával 1898-ban Villari ezeket a mi újabbkori viszonyainkra is megdöbbszentően ráillő szavakat mondta: „A forradalom kezdetén mi hazánkban sok kiváló embert láttunk. Úgy látszott, mintha a föld termette volna őket; már-már büszkék voltunk önmagunkra. De bevégeződven a forradalom, ezek az emberek egyenkint eltűnedezték, anélkül, hogy mások foglalták volna el helyüket; és ez így ment tovább, mind rosszabbul és rosszabbul. Úgyhogy végre előáll a kérdés: micsoda sajátságos nemzet az, amely a zsarnokság alatt hősokeket terem, a szabadságban pedig házsártos veszekedőket?“

És ez nemcsak a múltba elmerülő történész megrögzött elégedetlensége volt a jelennel, a „laudator temporis acti“ duzzogása. Nagyon jól tudta ő, hogy mit nélkülöz és mit akar; az ifjabb olasz nemzedék sok áldozattól és sok fájdalmas veszteségtől kímélte volna meg önnönmagát, ha a Villari bölcseségére jobban hallgatott volna.

Már a nyolcvanas években egy német barátjához intézett könyvajánlásában felsóhajtott, hogy a nemzeti eszme, mely eleinte a nagyság és a haladás forrása volt, ma mindinkább csak elkülöníti, eltávolítja egymástól a nemzeteket.

Amily őszinte barátja volt a németeknek és az angoloknak, éppoly rokonszenvvel viseltetett irántunk, magyarok iránt is. Nem feledte el a forradalom-korabeli fegyvertársait. Nekem ezt írta 1899 utolsó napján: „Őn tudja, hogy

Magyarország Olaszhonra nézve testvérnemzet. A Garibaldi idejében vérük nem egyszer elvegyült a harcmezőn."

Még közvetlenül a háború előtt (Nuova Ant. 1914 jún. 1) figyelmeztette honfitársait, hogy „az olasz nemzetnek inkább, mint bármelyiknek, kell megértenie és megértetnie azt, hogy az egyik nemzet polgárosodása föltételezi a másikat, hogy az egyiknek leveretése és lerombolása általános veszteség volna valamennyire nézve. És megérthetné azt is és megértathetné másokkal is, hogy azok a veszélyek, melyek a modern társadalmat fenyegetik, oly természetűek, hogy az azok elleni eredményes küzdelemre az összes művelt nemzetek egyesített erői szükségesek. Ezáltal valhatnék Itália a művelt világban a béke és haladás új elemévé."

Villari nem élte túl a háborút, melynek rombolásai, azt hiszem, több eszménye és álma szétfoszlását hozták magukkal, mint amennyit belőlük nemzetére nézve hódításai megvalósítottak.

Az előtte gyűlöletes fegyverzaj közepette húnnya be örökre szemeit 1917 decemberében Flórenchben, több mint kilencven éves korában. Vajha holta után nemcsak emlékezetének örökzöldje virulna tovább, hanem mindinkább elismertetnék és érvényesülne az emberiség javára az ő nemes szellemének mély történelmi tanulmányra alapított bölcs tanítása is!

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHUNYT TAGJAI FELETT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

PAUL HERMANN
K. TAG
EMLÉKEZETE

ÍRTA
PETZ GEDEON
R. TAG

FEOLVASTA
A M. TUD. AKADÉMIA 1922 JÚNIUS 12-ÉN TARTOTT
ÜLÉSÉN

ALAPÁR 2.50 KORONA

XVIII. KÖTET • 10. SZÁM

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1923.

BUDAPEST, 1923.
M. TUD. TÁRSULATOK SAJTÓVÁLLALATA RT. VIII, MÚZEUM-KÖRÚT 6.
SZABÓ T. ISTVÁN.

Paul Hermann k. t. emlékezete.

Székfoglaló értekezésül felolvasta 1922 június 12-én **Petz Gedeon** r. tag

Tekintetes Akadémia!

Rövid időközökben egymásután örök pihenőre térnek a nyelvtudomány ama kiváló külföldi művelői, akik egy félszázaddal ezelőtt új irányba terelték a nyelvészeti kutatást s akik azóta e munkásságnak minden jelentős körében, az általános nyelvtudomány, az indogermán összehasonlító nyelvészet és az egyes nyelvek tudományos kutatása terén mint igazi vezérférfiak működtek s elévülhetetlen érdemeket szereztek maguknak. Közülök elsőnek Osthoff Hermann szállott sírba 1909-ben; majd 1916-ban Leskien Ágost, 1919-ben Brugmann Károly, 1921 végén Paul Hermann és a folyó év legelején Delbrück Bertold. Annak a nyelvészeti mozgalomnak, melyet e férfiak megindítottak, az úgyn. újgrammatikus iránynak valóságos zászlóvivője Paul Hermann volt: ő írta meg e mozgalomnak elméleti alapvetését és több mint ötven évre terjedő tudományos munkásságával nagy mértékben előmozdította mind az általános nyelvtudománynak, mind szoros értelemben vett szaktudományának, a német filológiának fejlődését. Midőn itt e kiváló tudós, Akadémiánk nagynevű külső tagja életének és működésének képét igyekszem — legalább főbb vonásaiban — vázolni, ezzel nemcsak a t. Akadémia megtisztelő megbízásának felelek meg, hanem mint a nagy mester egykori tanítványa hálás szívem sugallatát is követem.

I.

Paul Hermann élete a német tudós és professzor egyszerű, csendes és munkás életfolyásának igazi tipikus példája. Paul 1846-ban született a Magdeburg melletti Salbke községben, abból az alsó-szász fajból, amelynek nyugodt, szinte hideg, szívós és dolgos természet a sajátja. Főiskolai tanulmányait a berlini és a lipcei egyetemen

végezte: önéletrajzában* maga mondja, hogy amott Steinthal, emitt Zarncke Frigyes, Ebert, Curtius és Leskien voltak rá jelentős hatással. 1870-ben szerezte meg Lipcseben a bölcsészetdoktori fokozatot s már két évvel később, 1872-ben, ugyancsak a lipcsei egyetemen a magántanári képesítést. Ismét két évvel ezután, 1874-ben, a freiburgi egyetemre hívták meg rendkívüli tanárnak, három év múlva rendes tanárrá lett. Freiburgban 1893-ig, tehát körülbelül két évtizedig működött, — eleintén kedvezőtlen viszonyok között, idővel azonban egészen otthonossá vált Délnémetország alemann nyelvjárasterületének e kies fekvésű, természeti szépségekkel bőven megáldott városában, amelyben modern stílű épületek és villasorok közepett a középkori építészet ódon emlékei — mindenekfölött a gyönyörű tornyú székes-egyház — emelkednek. Lassanként az egyetem is virágzásnak indult s a 80-as években már-már versenytársa lett a badeni nagyhercegség testvéregyetemének, a régi hírvű heidelbergi Alma Maternek. Idővel főképp a nyelvi és irodalmi szakok tettek szert jeles fiatal tanárookra: Paulon kívül ott volt Brugmann Károly, az indogermán összehasonlító nyelvtudomány tanára — aki nem sokára e tudomány szak legkiválóbb képviselőjévé vált —, Neumann Frigyes, a francia nyelv és irodalom tanára, és a pozsonyi születésű Schröer Arnold, az angol nyelv és irodalom tanára.

Szerencsésnek mondhatom magamat, hogy abban az időben (1885-ben) én is ebbe a tudományos környezetbe kerültem: budapesti egyetemi tanulmányaim befejeztével közoktatásügyünk akkori nagyérdemű vezetője, Trefort Ágoston külföldi tanulmányútra küldött s első külföldi évemet — Heinrich Gusztáv tanácsára — Freiburgban töltöttem. Paul és Brugmann hírneve akkor egész csoportját vonzotta oda a fiatal filologusoknak, akik a tudományba való alaposabb elmélyedést tűzték ki feladatukul s akik közül többen az egyetemi tanári pályára készültek s most azon működnek: ott volt Kauffmann Frigyes (jelenleg kiel egyetemi tanár), Heusler András (előbb berlini, most bázeli egyetemi tanár), John Meier (most freiburgi egyetemi tanár), Leitzmann Albert (hallei egyetemi tanár), Braun Frigyes (előbb a pétervári, most a lipcsei egyetem tanára), Thumb Albert (a strassburgi egyetem korán elhunyt

* Paul önéletrajza, mely 1919-ből való, most halála után jelent meg — dolgozatainak jegyzékével és Braune Vilmostól való rövid megemlékezéssel együtt — a *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache u. Literatur* 46. kötetében (1922). Paul életére, különösen utolsó éveire vonatkozó egyéb adatokat özvegye bocsátott lekötelező szívességgel rendelkezésemre. Paulról szóló hosszabb nekrológok a *Münchner Neueste Nachrichten* 1922 jan. 3-i számában (Kraus Károlytól) és a *Frankfurter Zeitung* 1922 jan. 5-i számában (Lerch Eugén tollából) jelentek meg.

graecistája), Loš János (jelenleg a krakkói egyetem tanára). Ebből a komolyabb törekvésű körből Paul elnöklelete alatt egész kis germanista társaság alakult: összejöveteleinket, melyekben alkalomadtán Brugmann és a többi nyelvésztanár is résztvett, hetenként egyszer tartottuk egy vendéglő külön helyiségében, valamely közép-kori nyelvemléket olvasva, magyarázva s egy-egy felmerült kérdésről vitatkozva, — majd félretettük a régi szövegeket, felhangzott a *Gaudeamus igitur* és egyéb diákdalok s a kellemeset a hasznossal elegyítve, hol tréfálkozva, hol tudományos dolgokról beszélve, a német diákszövetségek hagyományos formái között órákat töltöttünk együtt. Paul, aki alapjában zárkózott, csendes természetű volt, ilyenkor egészen felmelegedett, beszédes és jókedvű lett, elmerült egy-egy tudományos kérdésnek bővebb fejtegetésébe vagy újabban megjelent dolgozatoknak és könyveknek — rendszerint igen szigorú — kritikájába. Idővel annyira megkedvelte tanítványainak e körét, hogy a nyári félévben néhányunkkal naponként együtt étkezett s gyakori sétákat tett velünk Freiburg szép vidékére. Ezek a freiburgi évek Paul munkásságára nézve igen gyümölcsözők voltak: itt írta meg becses hangtani értekezéseit, itt a *Prinzipien der Sprachgeschichte* c. híres könyvét, középfelnémet nyelvtanát és szövegkiadásait, itt indította meg a *Grundriss der germanischen Philologie* című nagy összefoglaló munkát. Mindamellet, vagy épp azért éreznie kellett, hogy tudományos hivatottságának nagyobb hatáskör és nagyobb egyetem felelne meg. Több meghíúsult kísérlet után 1893-ban a müncheni egyetem hívta meg őt a német filológia tanszékére s Paul elfogadta a meghívást. A nagyobb egyetemen megtalálta a rég óhajtott nagyobb munkakört, jóleső elismerésben és kitüntetésekben is részesült: a bajor tud. akadémia rendes tagjává választotta (mint ilyen 1897-ben ünnepi beszédet mondott *Die Bedeutung der deutschen Philologie für das Leben der Gegenwart* címmel); a mi Akadémiánk is külső tagjai sorába választotta (1902) s ő örömmel fogadta a tőlünk eredő megtiszteltetést. A müncheni viszonyokkal azonban egy-más tekintetben nem volt megelégedve, többféle kifogásai voltak az oktatásügyi állapotok s részben hallgatósága ellen is és valahányszor Münchenben felkerestem s együtt sétálgattunk a város parkjaiban vagy az Isar völgyében, mindig szívesen emlékezett vissza a régi időkre, a freiburgi kedves évekre.

A müncheni egyetemen Pault mint tudóst és tanárt igen nagyra becsülték s 1909-ben megválasztották az egyetem rektorává. E minőségében két rektori beszédet tartott *Gedanken über das Universitätsstudium* és *Über Völkerpsychologie* címmel. Magában a bölcsészeti karban

is — amint kartársától, Bissing br.-tól értesültem — nagy volt a tekintélye, a kar tanácskozásaiban gyakran felszólalt, mindig higgadtan és megfontoltan, és szavainak nagy súlya volt. 1916 őszén, midőn 70. életévébe lépett, felmentették az előadások tartásának kötelezettsége alól: ez már kívánatos megkönnyebbülést jelentett a sokféle kórral-bajjal küzdő agg tudós számára, aki azonban még öt évig folytatta a tudományos irodalom terén való működését és aki a sors csapásaitól sujtva ebből a munkásságából merített erőt és vigasztalást.

*

Paul tudományos munkássága rendkívül nagy területet ölelt fel: amint már említettem, egyrészt az általános nyelvtudománynak, másrészt szaktudományának, a német filológiának volt fáradhatatlan szorgalmú művelője. Ez utóbbi körön belül egyfelől az ősgermán nyelvvel és az egyes germán nyelvek régibb korszakaival foglalkozott, másfelől különösen a német nyelv emlékeit kutatta és grammatikai jelenségeit magyarázta, a német nyelv fejlődését végigkísérve a legrégibb időktől a legújabb korig. Paul vérbeli nyelvész volt, örömét lelte a részletkutatásban, a nyelvi adatok minél teljesebb egybegyűjtésében és rendszerezésében, — azonban bizonyára nem volt korának fia abban az értelemben, amint Wundt ezt az újabb kort egy alkalommal „das Zeitalter des positivistischen Kleinbetriebs“-nek nevezte (*Völkerpsychologie I. Die Sprache*², 1, 320). Paul munkássága mindig magasán felülemelkedik az aprólékos adatgyűjtésen és az anyag rendszerezésén: tekintete mindig a nagy összefüggésekre, mindig az egészre irányul; ő mindig magasabb szempontokat, elvi álláspontot keres és ezért minden jelentősebb munkáját az elméleti alapvetés, az elvi kérdések tisztázása szokta megelőzni, munkáiban pedig általános értékű eredményekre igyekszik jutni. Paul tudós munkássága épp ezért a maga egészében is valami tervszerű és módszeres fejlődést tüntet fel. Első dolgozataiban a német középkor egyes irodalmi emlékeivel foglalkozik, aránylag közelebb eső anyag módszeres feldolgozásával biztos alapot keresve. Ezután — 1874-től kezdve — visszanyúl a germán alapnyelv, sőt részben az indogermán ősnyelv jelenségeire, e dolgozatait azonban elvi természetű fejtegetésekkel vezeti be. S míg más gondolkodók — pl. közvetlenül Paul előtt Steinthal is — minden szakszerű nyelvészeti gyakorlat nélkül elmélkedtek a nyelvre vonatkozó általános kérdésekről, addig Paul csak miután ezt a szilárd nyelvtörténeti alapot megszerezte, dolgozza ki elvi kérdésekről szóló művét, a *Prinzipien der Sprachgeschichte*-t. Egy ideig ismét a németiség régibb korszakaival foglalko-

zik s csak miután a régiségbe mélyen behatolt, ismét biztos talajon állva fordul az *újjeltnémet* nyelv szókincsének és nyelvtanának tudományos feldolgozásához s itt megint szükségesnek tartja, hogy előzőleg bizonyos elvi kérdéseket tisztázzon: előbb a szótárírás feladatait vizsgálja csak azután adja ki német szótárát; nagy német nyelvtanának megkezdését megelőzőleg pedig a német szóképzéstan feladatait fejtegeti. Az elméletnek és gyakorlatnak ez az egymásba kapcsolódása teszi Paul munkásságát oly átgondolt, rendszeres és befejezett egészszé.

II.

Paul munkái között kétségkívül az általános nyelvtudomány körébe tartozók tarthatnak számot szélesebbkörű érdeklődésre s azért e helyen behatóbb tárgyalásra is, — ezek, elsősorban a *Prinzipien der Sprachgeschichte* c. híres művének fejtegetései, tették messze földön ismertté nevét.

A nyelv mivoltára és életére vonatkozó általános természetű kérdésekről évszázadok óta elmélkedtek tudósok és nem-tudósok, — kielégítő és biztos eredményekre azonban e téren nem lehetett jutni mindaddig, míg a történeti módszert nem alkalmazták a nyelvre is. Az indogermán nyelvekre vonatkozólag ez csak a XIX. század elején történt meg, amikor egyrészt Bopp Ferenc az idg. összehasonlító nyelvtudománynak, Grimm Jakab pedig a germán nyelvek történeti vizsgálatának vetette meg alapját. E férfiak legsürgősebb feladata természetszerűleg a roppant nagyterjedelmű nyelvi anyag egybegyűjtése és rendszerezése volt s így a nyelvfejlődést illető elvi kérdésekkel nem igen foglalkozhattak rendszeresen és összefüggő módon. Ennek az elmélkedő iránynak ez időben egy másik nagy kortársuk volt a képviselője: Humboldt Vilmos. Ő az első, aki a nyelvnek és a léleknek, különösen a romantikusoktól feltételezett „néplélek“-nek szoros kapcsolatát hangsúlyozza; a nyelv szerinte a népléleknek úgyszólván külső megjelenése. A nyelv, úgymond, nem épí, hanem évszázad: a léleknek folyton ismétlődő munkássága, mellyel az artikulált hangot a gondolat kifejezésére alkalmassá teszi. Ő az első, aki az élő nyelv fontosságát emeli ki s kifejti, hogy a nyelvtanulás voltaképpen újjáalkotás: az egyes ember a nyelvvel szemben receptív és egyúttal productív, — megkötött is, meg szabad is. Humboldt gondolatai termékenyítették meg Steinthal felfogását, akinek főérdeme, hogy a nyelv vizsgálatában a logikai felfogásnak és magyarázatnak jogosulatlanságát mutatta

ki s amazt tudatos következetességgel lélektani alapra kívánta helyezni; ily lélektani alapul a Herbart-féle rendszert választotta, — másról akkor alig is lehetett szó.

Steinthalnak azonban a korabeli nyelvészetre aránylag nem volt mély hatása. Ennek oka bizonyára abban keresendő, hogy — Brugmann szavai szerint — nagyon is elvont formában adta elő nyelvbölcseleti gondolatait, hogy elméleti fejtegetéseit nem kapcsolta eléggé együvé a részletkutatással s főképp, hogy nem volt kellő figyelemmel a nyelvtörténeti fejlődésre (*Zum heutigen Stand der Sprachwissenschaft* 34. l.).

A nyelvi jelenségek lélektani vizsgálatát a 70-es évek elején egy más oldalról megindult mozgalom mozdította elő hathatósabb módon: új irányt adott ama vizsgálatoknak és új szellemet öntött beléjük a fiatal tudósoknak az a csoportja, mely akkor Lipcsében Leskien Ágost köré sorakozott. Leskienre, akiben már a szláv nyelvekkel való foglalkozása ébresztett ily gondolatokat, kétségtől hatással volt az amerikai Whitneynek egy ily tárgyú munkája is (*The life and growth of language* 1875), melyet Leskien maga fordított németre. Ekkép, Sievers szavai szerint (*Idg. Jahrb.* 4, 251), ő lett a vezére és szellemi feje annak a fiatalabb nyelvésznemzedéknek, mely a nyelvi jelenségek elevenebb felfogásának és a megfigyelés szigorúbb módszerének érezte szükségét; ő tűzött ki nekik célt és irányt s a gyakorlatban is megmutatta, miképen lehet a kitűzött célt megközelíteni. Ennek a fiatal nyelvészgárdának köréhez, melyet Zarncke Frigyesnek egy tréfás megjegyzése alapján „junggrammatische Schule“-nak neveztek el,¹ csatlakozott a Lipcsében tartózkodó Paul is² s már első dolgozatain meglátszik e szigorúbb, módszeresebb felfogásnak hatása. Egy 1877-ben megjelent értekezésében a nyelv jelenségeiben is a szigorú törvényszerűséget kutatja: „der Wissenschaft — úgymond — ist nur mit zwingendem Gesetz, nicht mit Willkür gedient“ (*Beitr.* 4, 318), s a hangtörvényeknek szigorú alkalmazását kívánja, egyben rámutat arra, hogy a nyelvi tevékenységben mily nagy fontossága van az analogiának. Kifejti, hogy a nyelv fejlődése a régibb korszakokban sem volt elvileg más, mint az újabbakban s azért az újabbakból levonható tapasztalatok a régiekre is alkalmazhatók; hangoztatja azt is, hogy a nyelv úgy amint az nyelvtanokban és szótárakban van megrögzítve, realitás nélküli abstractio, az igazi nyelv csak az egyénben létezik („dass die

¹ L. erről Brugmann *Idg. Forsch. Anz.* 11, 132.

² Megjegyzendő azonban, hogy ő maga nem igen kedvelte a „junggrammatisch“-féle elnevezést s ismételten tiltakozott az ellen, hogy őt valamely zárt „iskola“ tagjául tekintsék (pl. *Beitr.* 5, 444.).

reelle Sprache nur im Individuum existiert“, id. h. 325.). Paul e fejtegetésekben, melyekben már későbbi nagyobb művének első csiráit lelhetjük fel, főleg Leskient mondja ez újabb felfogás úttörőjének, egyben elismeri Scherer érdemeit is, de rámutat kifogásolható hibáira is.* Nézeteit még határozottabban fogalmazta a germán vocalismusról szóló 1879-ben megjelent értekezésében, amelyben a hangtörvények kivétel nélküli hatását hangsúlyozza, „die Voraussetzung, von welcher ausgegangen wird, ist die, dass jedes Lautgesetz mit absoluter Notwendigkeit wirkt, dass es ebensowenig eine Ausnahme gestattet, wie ein chemisches oder physikalisches Gesetz“ (*Beitr.* 6, 1.). De tudja, hogy e tételnek csak föltevæsszerű értéke van („mehr als den Wert einer Hypothese kann allerdings unser Satz nicht in Anspruch nehmen“), jogosultságáról csak a gyakorlat dönthet, — meg kell azonban kísérelnünk, meddig jutunk el, ha következetesen alkalmazzuk.

Azt a felfogást, melyet ezen értekezéseiben csak általánosságban hangoztatott, nemsokára részletesen kifejtette *Prinzipien der Sprachgeschichte* c. a. 1880-ban megjelent művében, melyben — egy más helyen (*Grundriss* I², 128) tett nyilatkozata szerint — arra törekedett, hogy a nyelvfejlődés alapfeltételeit lélektani alapon kifejtse és ezt a részletkutatás eredményeivel kapcsolatba hozza. Mindnyájan tudjuk, hogy Paul e könyvének mily mély és széleskörű hatása volt a nyelvészeti kutatásra nemcsak Németországban, hanem annak határain kívül is. E hatás elsősorban bizonyára abból magyarázható, hogy Paul elmélete a nyelvtörténet talajában gyökerezik, abból nőtt ki s azért alkalmas volt arra, hogy a nyelvészeti kutatást ismét megtermékenyítse. Ebben és abban az eljárásban, hogy fejtegetéseit közismert nyelvekből vett számos példával illusztrálja, valamint világos előadásmódjában van főerősége elődjének Steinthalnak ily tárgyú irataival szemben. Hazánkban is csakhamar tudomást vettek róla: első ízben főleg az a terjedelmesebb dolgozat tette ismertté, mely Spitkó Lajos tollából az *Egyet. Philol. Közlöny* 1883-i évfolyamában (7. köt.) jelent meg s melyben a szerző helyesen vázolja a munkának — melyet „igazi remekmű“-nek és „rendkívüli jelenségnek“ (770. l.) nevez, — gondolatmenetét. Paul felfogása nagy hatással volt a magyar nyelvészetre is s ő maga is felfogásának igazolását látta abban a körülményben, hogy elvei nem-indogermán nyelvekre, épp a magyar nyelvre is alkalmazhatóknak bizonyultak, amint azt a 4. kiadás előszavában Simonyi

* Scherre vonatkozólag l. még Paul megjegyzéseit *Beitr.* 5, 444 és *Grundriss d. germ. Phil.* I², 123.

Zsigmond német nyelven megjelent művére való vonatkozással említi („Die Anwendbarkeit meiner Prinzipien auf nicht-indogermanische Sprachen ist mir besonders durch das vortreffliche Werk von Simonyi über die ungarische Sprache bestätigt.“ VII. l.).

Bizonyosan felesleges munkát végeznék, ha ezen a helyen Paul művének tartalmát részletesebben ismertetném: hisz nyelvészeti folyóirataink ismételten szóltak róla; a legalaposabb ismertetése Gombocz Zoltán tollából való *A jelenkori nyelvészet alapelvei* c. a. (Magy. Nyelvőr 27. köt. 1898.). Paul elméletének csak néhány fontosabb jelentőségű mozzanatával óhajtanék itt foglalkozni, főképp olyanokkal, melyek az újabb és legújabb nyelvlélektani irodalomban is vita tárgyai voltak. Ismeretes, hogy a Paul-féle felfogással szemben, mely egészen a XIX. század végéig — tehát éppen két évtizedig — jóformán egyedül uralkodó volt, az új század küszöbén Wundt Vilmos szállott síkra *Völkerpsychologie* c. nagyszabású művének I. részében (*Die Sprache*¹ 1900, ²1904) kifejtett saját felfogásával. Wundt itt az újabb psychologia, még pedig a saját lélektani rendszere szempontjából adta a nyelvi jelenségek lélektani értelmezését (viszont a nyelvészet tanulságait a lélektan számára értékesítette¹) s midőn így a legtöbb kérdésre nézve ellentétbe jutott a Paul-féle felfogással, élénk tudományos polemiának lett a megindítója, melyben a Paul-féle felfogás hívei közül is többen résztvettek.² Paul maga művének 4. kiadásában (1909) — részint az előszóban, részint a szövegben és a hozzáfűződő jegyzetekben — reflektált Wundtnak az övétől eltérő fejtegetéseire. A harc azóta lecsillapult, a vezéralakok mindketten sírba szállottak, de a nézetek hullámozása — amint az az eleven tudományos életben nem is hibáztatható — újabban is tovább tart.

Paul alapfelfogása kifejezésre jut már könyvének címében: „Prinzipien der *Sprachgeschichte*“ a nyelv-történet alapelvei. Ezzel a címmel arra a meggyőződésre utal, melyet könyvében részletesebben is kifejt (⁴20), hogy a nyelvnek nem gondolható más tudományos vizsgálata, csak a történeti: mihelyt az egyes jelenségeket nemcsak megállapítjuk, leírjuk, hanem meg is akarjuk érteni, összefüggésüket fel akarjuk ismerni, a történet talajára lépünk. Ugyanezt a felfogást más helyen, módszertanában is kifejti, némileg más formában. Az egy-egy közösség lelki szerve-

¹ V. ö. Wundt *Sprachgeschichte u. Sprachpsychologie* c. vitairatát, 1902. 9. l.

² L. erről részletesebben Gombocz Zoltán *Nyelvtörténet és lélektan* c. cikksorozatát *Magyar Nyelvőr* 31. és 32. köt. (1902. 1903.).

zetében és annak nyilvánulásaiban feltűnő egyezést szokásnak mondjuk. Ide sorolandó a *nyelvszokás* is. Ily szokások fejlődésének tárgyalása történeti feladat; a nyelvtörténet eszerint azok közé a kultúrtudományok közé tartozik, amelyek szokások fejlődésével foglalkoznak. (*Grundriss der germ. Philol.*² I., 161. és 200.) Paul ekkép szembe helyezkedett egyrészt azzal a romantikus felfogással, hogy a nyelv élő organismus, másrészt Schleicher Ágostnak és Müller Miksának azzal a gyakran hangoztatott tételével, hogy a nyelvtudomány természettudomány; ez a régi felfogás lappangott még a *Prinzipien* előtt néhány évvel (1875-ben) megjelent Whitney-féle munkában is, mely elég jellemzően a nyelv „életéről és növéseiről“ (*the life and growth of language*) szólott. Már ez is eléggé jellemzi azt a haladást, melyet Paul nyelvtörténeti felfogása a maga korában jelentett. Idővel azonban nem maradtak el az ellenmondások sem, aminthogy újabban mindsűrűbben felhangzanak a támadások a német tudományban uralkodó historismus ellen. Mikor Wundt egyes nyelvészek „extrem historismus“-áról beszélt (id. h. 1², 322), ezzel bizonyára távolról sem gondolt Paulra: hisz ő maga is elismerte nemcsak azt, hogy korunkban a nyelvnek történeti tárgyalásmódja és az ezzel létrejött történeti nyelvtan el nem vitatható módon uralomra jutott, hanem azt is, hogy a lélektan egyenesen rászorul a nyelvtörténet közreműködésére, mint ahogy a nyelvtörténet is a lélektanéra (*Sprachgeschichte u. Sprachpsychologie* 5., 6. l.). A Paul-féle felfogásnak s a nyelvtörténet előtérbe helyezésének sokkal hevesebb ellenzői támadtak újabb nyelvpsychologusokban, pl. Wundt tanítványában Dittrich Otmárban, aki több dolgozatában foglalt állást a nyelvtudománynak állítólag egyoldalú historismusa ellen (l. *Idg. Forsch. Anz.* 19, 8.) és Paul felfogása ellen is, sőt egyenesen kimondotta, hogy maga Paul könyve „lángoló tiltakozás“ Paul ama thesise ellen, hogy „nyelvtudomány annyi mint nyelvtörténet.“ Paul Dittrich e támadásaival szemben egyszerűen arra utalt, hogy a *Prinzipien* fejtegetései egészen a nyelv fejlődésére vonatkoznak, a nyelvtörténetből merítik anyagukat és következtetéseikkel a nyelvtörténeti kutatásra akarnak visszahatni. Ő olyasmit akart könyvében nyújtani, — úgymond — aminek feladata, hogy a történeti tárgyalást áthassa s azt a tudományosság magasabb fokára emelje.

Ezen újabb vitatkozásokra vonatkozólag azt vélem, hogy nincsen semmi szükség arra, hogy a nyelvtörténetet és a psychológiát egymással élesebben szembeállítsuk és a kettő között valami ellentét-félét keressünk. Minden a valóságra vonatkozó tudomány feladata az oksági kapcsolatok kiderítése, — a causalitást pedig már

Kant a *Kritik der reinen Vernunft*-ban úgy értelmezte, hogy az egy állapotnak egy az érzékvilágban megelőző állapottal való összekapcsolása, amely után amaz valamely szabály szerint következik (Die Verknüpfung eines Zustandes mit einem vorigen in der Sinnenwelt, worauf jener nach einer Regel folgt. *Kritik d. r. Vernunft* 4. kiad. 560. l.). E szerint ha a nyelv körében a jelenségek okait kutatjuk, mindenekelőtt azt kell keresnünk, hogy egy-egy jelenségnek mi az előzménye: ebben a megelőzőben rejlik esetleges oka a következőnek, — hogy tehát valamely jelenség és előzménye között oksági viszonyt állapíthassunk meg, mindenesetre szükséges, hogy ezeket az előzményeket ismerjük. Ez maga is igazolja a nyelvtörténeti eljárást, egyúttal azonban a lélektani magyarázat szükségességét is, amit Paul is mindig megkövetelt és szemmel tartott.

Paul szerint ugyanis, amint említettük, „történeti talajra lépünk — tehát nyelvtörténeti eljárást végzünk —, mihelyt az egyes tények kapcsolatát felfogni, a jelenségeket megérteni törekszünk“. (20. l.) E szerint tehát, ha lélektani alapon igyekszünk az okokat kifejteni, evvel is a nyelvi jelenségek genesisét, fejlődését derítjük ki s ezzel is voltaképp a *nyelvtörténet* szellemében munkálkodunk. És hogy a nyelvvel foglalkozó psychologus is mennyire rászorul a szorosabb értelemben vett nyelvtörténet felvilágosításaira, azt az is bizonyítja, hogy ily ismeretek nélkül lépten-nyomon téved és megbotlik s elhamarkodott következtetéseket von: eléggé láttuk azt annak idején Wundt művének első kiadásából, amelynek ilyenmő hibáit Delbrück és Sütterlin igazították helyre.

Paul könyve a helyesen értelmezett nyelvtörténetnek principiumait kívánta kifejteni. Ez ellen a *Prinzipien* kifejezés ellen is kifogást emelt Wundt (egy 1911-ben megjelent értekezésében): „So mannigfache psychologische Belehrung ich trotz meines abweichenden Standpunktes Pauls „Prinzipien der Sprachgeschichte“ verdanke, davon was er unter seinen ‚Prinzipien‘ versteht, habe ich mir nie eine deutliche Vorstellung machen können“¹. Wundt szerint a Paul-féle „principium“-ok lényegileg erre az *egy* mondatra redukálódnak: „a nyelv végső elemzésben egyéni alkotás“, — ez és az ebből levonható tételek azonban — úgymond — nem „principiumok“, hanem hypothesisek, még pedig, Wundt szerint, valószínűtlen hypothesisek. Wundt azután Paul módszertanának egyik-másik helyéből próbálja megállapítani e kifejezés értelmét, de így sem jut kielégítő magyarázatra. Paul maga nem válaszolt Wundt e kifogásaira, de talán ezekre célzott egyik utolsó dolgozatának e szavai-

¹ *Sprachwissenschaft und Völkerpsychologie*. Indogerm. Forschungen 28, 211.

val: „Ich habe für Untersuchungen dieser Art die Bezeichnung ‚Prinzipienwissenschaft‘ gewählt, die ich gern preisgebe, wenn eine passendere gefunden wird“.¹ Késégtelennék mondhatjuk, hogy Paul principiumai nem akarnak oly általános és kivétel nélküli tételeket jelenteni, melyek még a törvények fölött is állanak, amelyekből a törvények maguk levonhatók. De figyelemmel kell lennünk arra, hogy a *principium* kifejezés a filozófiai irodalomban — ahol az régóta otthonos, tudvalevőleg Kantnál is igen gyakori — sem használatos mindig egyforma, megállapodott értelemben. Úgy látom, hogy e kifejezést épp a Paul könyvének megjelenése előtti időben igen kedvelték a tudományos irodalomban s mások sem használták azt szigorúan megállapított értelmezéssel. Tudjuk, hogy pl. Spencer már 1855-ben használta (könyvcímbe is) a *Principles of psychology* kifejezést, a filozófiai rendszerét tárgyaló műveinek egyes részeit is különféle principiumokról nevezte el; a nyelvészettel való vonatkozásban Steinthal használta a szót, pl. *Einleitung in die Psychologie u. Sprachwissenschaft* c. művében (1871) „eine Lehre von den Prinzipien der Sprachwissenschaft“-ot említ és az Aristoteles-féle ἀρχαί „die höchsten Allgemeinheiten“ kifejezésre — amelyet épp a principium-mal adtak vissza — hivatkozik (25. l.); Scherer is „Zur Gesch. der deutschen Sprache“ c. művében (1868), amely Paulra nagy hatással volt, a II. fejezetnek *Prinzipien* címet adott s a szövegben a *Prinzipien der Sprachwissenschaft* kifejezést használta. Alighanem ezen előzőinek példáját követve élt Paul is e kifejezéssel, s miként azok, bizonyára ő sem értett rajta valami szigorú szabotossággal formulázott tételeket, ahogy azt ujabban Wundt kívánta: a *Prinzipien der Sprachgeschichte* körülbelül azt akarja mondani, hogy a nyelvtörténet alapfogalmai, elvi kérdései, a Prinzipienwissenschaft mivoltát pedig mindjárt könyve első lapján úgy határozta meg: „eine Wissenschaft, welche sich mit den *allgemeinen Lebensbedingungen* des geschichtlich sich entwickelnden Objekts beschäftigt, welche die in allem Wechsel gleichmässig vorhandenen Faktoren nach ihrer Natur u. Wirksamkeit untersucht“.² Tehát a nyelv történeti fejlődésének általános életfeltételei, a változásokban egyképen megnyilatkozó tényezők természete és működése, ez az amit vizsgálata tárgyául kitűz. Hisz csupán egy minimumra redukált néhány elvszerű tételt a nyelvtörténetből éppoly kevésbé lehet kihámozni, mint a Wundt-féle nép-

¹ Paul, *Aufgabe und Methode der Geschichtswissenschaften* 1920. 15 l.

² Így határozza meg e fogalmakat módszertanában is. 6. §. (*Grundriss* I², 166.) A *Prinzipienwissenschaft* feladatait a történeti módszerről szóló legújabb értekezésében is több helyt (15. 31. 41. 56. l.) fejtegeti.

lélektanból. Úgy látszik, hogy Wundtnak a principiumok hiányára vonatkozó kifogása nem is egyéb, mint viszonzása Paul egy újabb (1910-i egyetemi beszédében) tett szemrehányó kérdésének: „Fragen wir, welches sind die psychologischen Gesetze, die Wundt aus seiner Betrachtung der Sprache abgeleitet hat? Ich muss gestehen, dass ich vergebens danach gesucht habe. Sie müssten doch irgendwo deutlich formuliert sein.“¹ Wundt ezzel szemben azzal védekezett, hogy ő nem akart művében törvényeket találni vagy diktálni, hanem a nyelvben, mythosban, szokásban mutakozó törvényeket lélektanilag megvizsgálni s arra hivatkozik, hogy művének címlapján is az olvasható: „Eine *Untersuchung* der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte.“ (*Idg. F.* 28, 209.). Ha ez a mentség elfogadható, akkor az természetesen Paul eljárására is alkalmazható: ha Wundtnak nem kellett formulálnia a néplelektani törvényeket, hanem beérhette ezen a nyelv, mythos és szokás fejlődésében rejlő törvények vizsgálatával, akkor Paulnak sem lehet szemére vetni, hogy nem fogalmazott egypár tételszerű principiumot, hanem a nyelvfejlődés alapfeltevéleinek vizsgálatára szorítkozott.

Wundt a Paullal folytatott emez újabb polemiájában is — amint említettem — a Paul-féle felfogás alaptételének azt tekinti, hogy a nyelv végső elemzésben *egyéni alkotás*; ezt a nézetet ő maga nem tartja elfogadhatónak. Megjegyzem, hogy Paul e gondolatot nem egészen így fejezi ki: a *lelki folyamatokra* nézve igenis hangsúlyozza, hogy azok mindig csak az egyes lelkekben mennek végbe (*Prinz.* ⁴11.), a nyelvre vonatkozólag azonban azt mondja: „jede sprachliche Schöpfung ist stets nur das Werk eines Individuums“ (18.), tehát nem az egész nyelvről, hanem csak az egyes nyelvi alkotásokról mondja, hogy azok az egyén művei. Minden egyénnek saját nyelve van ugyan, ezt az egyéni nyelvet azonban a társadalmi érintkezés hozta létre („der *Verkehr* ist es allein, wodurch die Sprache des Individuums erzeugt wird“, u. o. 39. l.).² A társadalmi

¹ *Über Völkerpsychologie.* Süddeutsche Monatshefte 1910 okt. füz. 371. l.

² Paulnak azt a felfogását, hogy a nyelvi változások létrehozásában és terjedésében a közlekedésnek és a társas érintkezésnek van főfontosságú szerepe, az újabb nyelvjárástanulmányok is igazolják. Ez azonban természetesen nem az egyetlen tényező, mely a nyelv szokás megváltozásában közreműködik: a másik főtényező — időrendben tulajdonképp az első — az egyes egyénekben levő spontán hajlandóság („die spontanen Triebe der einzelnen Individuen“, *Prinz.* ⁴41. l.), — az ekkép keletkezett nyelvi változások terjednek azután átvétel és utánzás útján. Figyelembeveendő, hogy Paul itt *egyénekről* beszél s így vele szemben nem jogosult Wundtnak az a hibáztató megjegyzése, hogy Paul szerint mindig csak az válhatik szokássá, ami eredetileg *egy*

együttlétnek a kultúra fejlődésére való jelentőségét Paul más helyen is hangoztatja: szerinte csak a társadalom teszi lehetővé a kulturát, csak a társadalom teszi az embert történeti lénnyé; csak egy egyén szellemi birtokának más egyénekre való átvitele és több egyénnek közös célokra való együttműködése teszi lehetővé a szűk korlátokon túl való fejlődést (7. l.). Bár ekkép Paul a közösségben való együttműködést, az egyes egyének socialis kapcsolatban való együttélését és egymásra való kölcsönhatását a nyelv fejlődésére is főfontosságúnak tartja, mégis élesen bírálhatta mind a Steintal-Lazarus-féle néppszichológiai törekvéseket, mind újabban Wundtnak ugyanebből a gondolatból kiinduló nagy művét s azt a felfogást, mely a nyelvet valami collectivtermék-félének tekinti (vö. Wundt 1², 404. l.). Paulnak ezek a fejtegetései széles körökben ismeretesek, itt csak azt jegyzem meg, hogy újabban (1910-ben) a néppszichológiáról tartott egyetemi beszédében újra tagadta a népléktan létjogosultságát. Ismét kiemeli, hogy csak egyéni lélek van, csak az egyes lélekben van közvetlen összefüggés a lelki állapotok és folyamatok között, — különböző egyének lelki folyamatai között nem lehetséges olyan okozati kapcsolat, mint az egyes egyén lelkében; itt a physicum szerepel közvetítőül az egyes lelkek között. Ezért nem teszi magáévá a néplélek fogalmát s bár ő is helyesli a tudományos lélektannak szélesebb körre való kiterjesztését, nem ért egyet azzal, ha az ilyen értelmű fejtegetéseket a lélektan külön részének tekintik s azt a „néplélektan“ névvel illetik. Majd sorra veszi a nyelvtudomány főproblémáit s arra az eredményre jut, hogy a nyelv fejlődése magának a nyelvműködésnek productuma s abból értendő meg, még pedig itt egyformán figyelembe kell venni egyrészt a *beszélésnek*, másrészt a *hallásnak* és megértésnek folyamatait. Wundtnál

egyénből indult ki (*Sprachgeschichte u. Sprachpsychologie* 63. l.). A gondolatnak illetén kiélézése, ügylátszik, Delbrüctől való (*Grundfragen der Sprachforschung* 98. l.), holott Paul a spontán természetű változásokra nézve még azt is lehetőnek tartja, hogy a hajlandóság a nyelvközösség tagjainak többségében van meg (*Prinz. id. h.*; a néppszichológiáról szóló újabb értekezésében is „eine grössere Zahl von Individuen“-ról beszél, *Südd. Monatshefte* 1910., 371. l.; éppúgy a történeti módszerről szóló legújabb dolgozatában: „Die Übereinstimmung beruht auf dem Zusammenreffen zweier Faktoren: der eine ist spontanes Zusammenreffen verschiedener Individuen, der andere gegenseitige Beeinflussung.“ *Aufgabe u. Methode der Geschichtswissensch.* 1920. 28. l.). Ez egészen jól összeegyeztethető Wundtnak azzal a felfogásával, hogy az egyéni eltérések csak akkor válnak általánosakká, ha a nyelvközösség más tagjaiban is megvan a hasonló hajlandóság (*Sprachgesch. u. Sprachpsych.* 61. l.). — A spontán változásokat újabban *elsődleges*, az átvételen és utánzáson alapulókat *másodlagos* változásoknak is nevezik („primäre u. sekundäre Sprachveränderungen“, Sandfeld-Jensen, *Die Sprachwissenschaft* 1915. 74. l.).

épp azt hibáztatja, hogy ő lényegileg csak a beszélőnek s nem egyúttal a hallónak álláspontjáról vizsgálja a nyelvet. És ha Wundt szerint a nyelvi változások bizonyos természeti szükségyszerűséggel a népszellemből folynak, akkor külön magyarázatra szorul, miképen keletkezhetnek nyelvjárási különbségek. Paul szerint a változásokra való tendencia magából a nyelvi működésből magyarázható; ezt a tendenciát az érintkezés kiegyenlítő hatása szorítja korlátok közé.

Wundt Paulnak e fejtegetéseire *Sprachwissenschaft u. Völkerpsychologie* c. cikkében válaszolt (*Idg. Forsch.* 28, 205). E cikkből itt csak azt emelem ki, hogy szerinte az egyes lélek élményei nincsenek oly közvetlen összefüggésben, ahogy azt Paul gondolja (ezt csak a Herbart-féle lélektan tanítja így), — tudjuk, hogy azok is physikailag vannak közvetítve, éppúgy mint a társadalomban élő egyének kapcsolatában. Wundt e cikkében elismeri, hogy a *Volksseele* gondolata nem egyéb mint fictio, amely a néplélektanban époly hasznavehetetlen, mint a Herbart-féle lélek-substantia az egyéni lélektanban. Egyiknek is, másiknak is tényekre van szüksége és minthogy vannak tények, amelyek az emberi közösséghez vannak kötve, világos, hogy az egyéni psychologia kiegészítésre szorul, amelynek feladata, hogy a közös lelki termékeket és fejlődésüket vizsgálja.¹

Látnivaló, hogy itt a két nagy ellenfél között legalább egyes részletekre nézve bizonyos közeledés állapítható meg: a lélektanak nagyobb területre való kiterjesztését Paul is helyeselte, a *Volksseele* fogalmát pedig ujabban Wundt is elejtendőnek tartotta.²

Még csak azt említem meg, hogy e kérdésekre nézve Dittrich is mindjobban eltávolodik Wundt felfogásától. Aránylag mellékesebb dolog, hogy a 'Völkerpsychologie' elnevezésnél megfelelőbbnek tartja a 'soziale Psychologie'

¹ „Vielmehr gilt uns der Gedanke einer der Einzelseele analogen Volksseele . . . als eine Fiktion, die sich für die Völkerpsychologie ebenso unbrauchbar erwiesen hat, wie es die Herbartsche Seelensubstanz für die individuelle Psychologie ist.“ (207. l.). (Wundt ekkép egészen közel jutott Marty felfogásához, amikor ez a 'Seele einer Gesamtheit' fogalmát hypotasierte Fiktion-nak mondotta, *Grundlegung* 588. l.) — Ellenben nagy művében Wundt még azt mondotta: die Völkerpsychologie „wird sinngemäss eine Lehre von der Volksseele zu nennen sein“ (l² 8.) és: „es ist einleuchtend, dass die Volksseele genau mit demselben Recht eine reale Bedeutung besitzt, wie die individuelle Seele eine solche für sich in Anspruch nimmt“ (9. l.), t. i. ha a lélek alatt a lelki élmények kapcsolatát értjük.

² Paul imént megjelent (1919-ből való) önéletrajzában is megemlékezik az ő és az akkor már elhunyt Wundt felfogása között levő mélyreható ellentétről: „Es zeigte sich eine tiefe Kluft zwischen den

vagy a „Massenpsychologie“ nevet; inkább lényegbe vágó kifogása az, hogy e felfogás értelmében — a tömeghatás hangsúlyozása következtében — egyrészt az *egyes* nagyon is passiv, sajátos actióra alig képes lelki tényezőnek látszik, másrészt a „néppsychologia“ elnevezés ép a nagyobb tömeget emeli ki s ezzel a közösség legkisebb alakja, a *két egyénből álló* majdnem jelentéktelenné válik. Ezzel szinte elvileg ki van zárva, hogy a nyelv mint a két egyén közti megértés módja keletkezhessek.¹ Dittrich — Wundt-tal polemizálva — később is hangsúlyozza, hogy minden nyelvi működésnél legalább két egyén szükséges: a beszélő és a megszólított, — sőt a beszélés maga tulajdonkép az egyes egyén aktusa, amennyiben ez, amikor szót vagy mondatot fejez ki, a megszólított részéről nem szorul semmi nyelvi segítségre s így tőle ebben a pillanatban nyelviileg független. Ime Dittrich, aki egyébként sokszor bírálgatja Pault, e gondolataival nem is áll olyan nagyon távol a Paul felfogásától!

*

Legyen szabad a *Prinzipien der Sprachgeschichte*-ben fejtegetett ezen általános, elvi természetű kérdések megbeszélése után a könyvben tárgyalt részletkérdések közül egyet-kettőt — csupán a főbb fontosságukat — kiemelnem.

Ismeretes, hogy az új iránynak egyik főelve — amely szinte jelszóvá vált — a hangtörvények kivételnélkülisége volt. Említettem, hogy Paul a *Beiträge* 6. kötetében (1879) megjelent értekezésében úgy formulázta ezen elvet, hogy minden hangtörvény abszolút szükségyszerűséggel hat s éppoly kevésbé tűr kivételt, mint egy chemiai vagy physikai törvény. Ez a fogalmazás lényegileg megfelel annak, amelyet Brugmann, Osthoff és más nyelvészek akkori irataiban találunk. Paul megfontoltságára és éleslátására azonban kétségekívül jellemző, hogy a *Prinzipien* első kiadásában

beiderseitigen Anschauungen. Wundt hatte zwar eine grosse Belesenheit in sprachwissenschaftlichen Werken, aber der exakten Detailforschung, auf die mein Werk gegründet war, stand er doch fern. Vor allem musste ihm seine Auffassung der Volksseele das, was mir so wesentlich war, die Beobachtung der Wechselwirkung zwischen den Individuen, überflüssig erscheinen lassen“ (*Beitr.* 46, 498.). — A néplélek mivoltáról legújabbban Delbrück is nyilatkozott (utolsó megjelent iratában): „Zunächst ist wohl klar, dass der Volkgeist sich zu dem Volke nicht ebenso verhalten kann, wie ein Einzelgeist zu einem Einzelnen... Es gibt keinen Volkskörper und kein Volksgehirn, wie es Einzelkörper und Einzelgehirne gibt... Unter Volksgeist kann man, wie ich meine, nichts anderes verstehen, als einen gemeinsamen geistigen Inhalt bei den eine Einheit bildenden Volksgenossen oder wenigstens den führenden Menschen unter ihnen. (*Grundlagen der nhd. Satzlehre* 1920. 87. l.)

¹ O. Dittrich, *Die Probleme der Sprachpsychologie* 1913. 16. l.

(1880), tehát már egy évvel később, lényegesen enyhíti e szövegezést. Rámutat arra, hogy a hangtörvény fogalma nem úgy értendő, mint ahogy a fizikában vagy a kémiában törvényekről beszélünk: a hangtörvény nem fejezi ki azt, aminek bizonyos általános feltételek mellett *mindig* be kell következnie, hanem csak a történeti jelenségek egy csoportjában feltűnő *eggyöntetőséget* állapítja meg, — „es konstatiert nur die Gleichmässigkeit innerhalb einer Gruppe bestimmter historischer Erscheinungen“ (155, 468. l.). A hangtörvények következetes hatása alatt — úgy mond — az értendő, hogy egy nyelvjáráson belül mindazok az esetek, amelyekben a hangtani feltételek azonosak, egyforma elbánás alá esnek (469. l.). Paul ezzel kapcsolatban a nyelvész számára módszeres utasítást is ad: oly esetekben, amelyekben a rendestől eltérő hang mutatkozik, az eltérésnek okát kell adni („da muss eine bestimmte Ursache anzugeben sein,“ u. o.).

A hangtörvényekre vonatkozólag Paul és Wundt felfogása között nincs is lényegesebb elvi ellentét: Wundt a hangváltozások törvényszerűségére vonatkozó felfogást még éppen védelmébe is fogja; a hangok változásában feltűnő szabályszerűség megfigyelése vezetett, úgy mond, a hangtörvények kivételnélküliségének postulátumához („Postulat der Ausnahmslosigkeit der Lautgesetze“; id. h. 1², 360). Szerinte a hangtörvények, éppúgy mint a természeti törvények, kivétel nélkül hatnak, hogyha más törvények vagy sajátos okok, melyek ellenkező irányban működnek, nem akasztják meg őket (u. o.). A hangtörvények azonban természetesen különböznek a természeti törvényektől, főleg abban, hogy hatásuk megakasztását lélektani mozzanatok is idézhetik elő. Oly kivételnélküliségről, mint a természeti törvények körében, nem lehet szó: a hangtörvényekre vonatkozó tétel elsősorban azt akarja jelenteni, hogy a hangváltozások szigorú causalitásnak vannak alávetve (362. l.).

Míg ekkép Wundt egyáltalában nem hibáztatja sem a hangtörvény kifejezést, sem e törvények kivételnélküliségének hangoztatását (a törvény fogalmában voltaképp már benne is rejlik a kivételnélküliség) s míg ő maga egyébként is gyakran él a *törvény* kifejezéssel (nemcsak hangváltozásokra, hanem a szóképzés, a jelentésváltozás és a mondatszerkesztés jelenségeire, sőt a mythos és szokásra való vonatkozással is¹), addig ama felfogás más oldalról heves kritikában és támadásban részesült. Nem akarom itt e vitának egyes mozzanatait tárgyalni: hazai

¹ V. ö. erre vonatkozó újabb fejtegetéseit *Idg. Forsch.* 28, 209.

nyelvészeti irodalmunkban gyakrabban volt erről szó.¹ Az úgyn. újgrammatikus iskola kétségkívül mindjárt kezdetben azt a hibát követte el, hogy az első lelkesedés hevében túlságosan kiélezve fogalmazta meg a hangtörvényekre vonatkozó tételét, e törvényeket egészen egy sorba helyezte az exakt természeti törvényekkel s ezért azután fokozatosan engednie kellett e túlzott felfogásból. Ez engedékenységekben azonban — azt hiszem — most sem szükséges tovább mennünk a Paul fönt idézett enyhébb felfogásánál s egyenesen a másik végletbe csapunk, ha — mint ahogy azt pl. újabban Meringer teszi — a hangváltozásokat a divat terjedésével helyezzük egy vonalba: hogy ezek a divatszzerű jelenségek mily lényegesen különböznek a nyelvi jelenségektől, arra Wundt is rámutatott (*Idg. Forsch.* 28, 217) s azonfelül itt is, ott is egészen különböző motívumok működnek közre.

A hangtörvények ellen intézett támadásoknak egy másik következménye az volt, hogy a nyelvészek egy része a 'törvény' szó használatától idegenkedni kezdett s inkább — amint azt már Schuchardt ajánlotta — *szabályokról* beszélt. Azt hiszem, erre épenséggel nincsen szükség: a 'törvény' kifejezés nagyon különböző ismeretkörökben használatos és jogosult, — a fődolog az, hogy azt kellő megkülönböztetéssel és az illető kör természetének megfelelőleg használjuk.² Más a parancsot vagy tilalmat kifejező *normatív törvény* (pl. erkölcsi törvény, jogi törvény) és más az egyetemes tényeket konstatáló s az okság kimutatására törekvő *természeti törvény*. A nyelvi fejlődés törvényeit is a tágabb értelemben vett természeti törvényekkel lehet kapcsolatba hozni (Wundt is említi e kétféle törvény analógiáját, id. h. 363. l.), azonban kisebb érvényességi körük van mint ezeknek — már csak azért is, mert tartalmukra lelki mozzanatok is vannak befolyással és mert időben és térben korlátozott érvényességűek — s azért tüzetesebben a Wundt (id. h. 362. l.) értelmében vett *empirikus törvények* sorába iktatandók, amelyek pusztá tapasztalati szabályszerűséget fejeznek ki. Az azonban kétségtelen, hogy a hangváltozásokra és a nyelvi fejlődés egyéb jelenségeire helyesen csakis a 'törvény' és nem a 'szabály' kiejtés alkalmazható: a *szabály* rendszerint valami elérendő gyakorlati célból végbemenő cselekvésmódot fejez ki (v. ö. a helyesírás szabályai; szabályokat közöl az iskolai nyelvtan a helyes nyelvhasználat szempontjából stb.), míg a hangtörvények a

¹ V. ö. Schmidt Henrik, *A hangváltozások törvényszerűségéről*. Nyelvtud. Közl. 36, 58.

² L. e. kérdésekről bővebben Kornis Gyula, *Bevezetés a tudományos gondolkodásba*. 1922. 91. és 173. l.

múltban végbement hangváltozásokról szólnak, a bennük mutatkozó okszerű egyöntetűséget, a nyelvfejlődésben rejlő erők hatását állapítják meg.

A hangtörvények ellen intézett támadások harmadik, újabb keletű következménye az volt, hogy sokan beérték azzal a kijelentéssel, hogy a hangtörvények feltételezése *methodikus* szempontból tartandó fenn, törekedni kell a hangváltozásoknak olyan tárgyalására, *mintha* ezek kivétel nélküli törvényekhez igazodnának. A hangtörvények feltételezésének módszertani haszna csakugyan tagadhatatlan, azonban ezért, azt hiszem, éppen nem kell elejteni magának a hangtani törvényszerűségnek gondolatát. A módszertani követelményt Paul már 1880-ban kifejezte azzal, hogy minden eltérésnek *okát kell adni*, s ennek a követelménynek csakugyan meg is figyelhetjük jótékony hatását: a hangtan elsősorban ennek köszönheti felvirágzását, ez vezetett egyes régebben kevésbé megfigyelt nyelvi tényezőknek pl. a hangsúlyviszonyoknak, a mondatbeli kapcsolatokból eredő hangváltozásoknak, az isochronismus jelenségének stb. mindinkább elmélyedő vizsgálatára s feltehető, hogy a jövő kutatás más ily tényezőket is fog még felderíteni. Ekkép kétségkívül legalább is korai az ellenfél gúnyos újjongása, hogy a hangtani törvényszerűség gondolata kudarcot vallott s hogy hirdetői meghátrálva most már csak *módszertani* elvül merik azt ajánlani. Csak egy analog esetre figyelmeztetek: az a tudomány, melynek a nyelvészettel való kapcsolatairól ismételten szoltunk, a psychologia is a lelki élmények körében nyilvánuló törvényszerűség kimutatására, az oksági kapcsolatok kiderítésére törekszik. Ez a törekvése ismételten nehézségekbe ütközik, a psychologus azonban szintén kimondja, hogy „a psychológiának, ha nem akar lemondani tudományos létjogáról, az okság elvének alkalmazását *módszertani* követelménynek kell tekintenie, melynek, amennyiben módjában áll, eleget kell tennie.” (Kornis Gyula, A lelki élet 1, 86). Ez egészen megfelel annak, amit Paul több mint negyven évvel ezelőtt (1879) a hangtörvényekre vonatkozó módszertani követelményről mondott, hogy aki azt el nem ismeri, az lemond arról a lehetőségről, hogy a grammatika tudomány rangjára emelkedjék (*Beitr.* 6, 1.).

A hangváltozások törvényszerűségének hangoztatása mellett az újgrammatikus iránynak egy másik jellemző eljárása az analogiás magyarázatok gyakori alkalmazása volt. Paul is külön fejezetet szentelt e jelenség magyarázatának (*Prinzipien* Kap. VI.: *Analogie*) s az analogiás alakulásoknál végbemenő eljárást tudvalevőleg az aránylat megoldásához hasonlította (*Auflösung einer Proportionengleichung*, *Prinz.*⁴ 110.), — az aránylat egy tagja ismeretlen,

ezt a hiányt egészítjük ki az új képzéssel. Míg azonban Paul és társai az analogiát bizonyos tekintetben szembeállították a hangváltozással, addig Wundt az analogiás változásokat egyenesen a hangváltozások, pontosabban az úgn. szórványos hangváltozások esetei közé sorolta. Ha a kfn. praet. sing. ich *starb*: plur. wir *sturben* alakoknak az úfn.-ben *ich starb*: wir *starben* felel meg, ez a jelenség — Wundt szerint — lényegileg ugyanaz mint amidőn pl. a latinban az eredetibb *supmus* alak *summus*-szá változott, a különbség csak az, hogy emitt az indukáló *m* hang magában a szóban van (associativ érintkező hatás), amott ellenben az indukáló *a* hang egy másik szónak eleme, — itt tehát a hangok associativ távolbahatása forog fenn. Wundtnak ezen felfogása ellen, mely az analogiát a hangváltozások egyik fajának tekintette, már Delbrück (*Grundfragen* 111. l.) nyomós okokat sorolt fel s rámutatott arra, hogy vannak analogiás változások a genusfejlődés, a névragozás, a szóképzés, a mondatfűzés terén is, amelyek bizonyára nem tekinthetők 'szórványos hangváltozásoknak'. Míg azonban Delbrück magukra a *starb*: *sturben*-féle esetekre nézve elfogadhatónak tartotta Wundt magyarázatát, addig Paul erre vonatkozólag is ellenvetéseket tett (*Prinz*.⁴ 116. l. jegyz.). Wundt úgy magyarázta a szóban levő jelenségeket, hogy ezek az alakok vagy 'szóelemeik' egyidőben léptek fel a beszélő tudatában és asszociálódtak, — de ha a beszélőnek csakugyan eszébe jutott volna az eredeti *sturben* alak, akkor kétségtől elvonhatóan ezt használta volna és nem képezett volna helyette *starben* alakot: az újképzést bizonyára oly egyének alkották, akik nem ismerték a helyes alakot vagy nem emlékeztek reá kellőképpen (ezért látjuk, hogy analogiás képzéseket főképp gyermekek vagy idegenek szoktak alkotni.). Hogy azonban német területen német anyanyelvűeknél is *ismeretlenné* válhatott az eredetibb *sturben* alak, arról a nyelvtörténet világosít fel: a XVI. században, első-sorban délnémet területen, a praeteritum-alak mind szokatlanabbá válik a népnyelvben, bizonytalanság és ingadozás áll be, aminek első következménye az volt, hogy két irányban történik kiegyenlítődés s az írók, ha praeteritumra van szükségük, kétféle alakot is használnak (pl. Hans Sachs, vö. Paul, *Deutsche Gramm.* 2, 201), míg végül az egyik uralkodóvá válik.¹

Jelentős eltérés van Paul és Wundt között a jelentésváltozások rendszerezésére nézve is: míg Paul nagyjából logikai kategóriák szerint osztályozta e jelenségeket, addig

¹ Paul proportiós magyarázatát újabb nyelvészek is magukévé teszik, pl. Sandfeld-Jensen dán nyelvtudós *Die Sprachwissenschaft* (1915) c. a. német nyelven is megjelent könyvében (11. l.).

Wundt a jelentésváltozások lélektani értelmezéséből indult ki, amely — úgymond — arra törekszik, hogy magukat azokat a folyamatokat mutassa ki, amelyek ezen a téren bizonyos hatásokra vezettek (die *Vorgänge selbst* nachzuweisen, die zu bestimmten Wirkungen geführt haben; id. h. 22^a, 483.). A jelentésváltozásokat ő azután ama lélektani okok és folyamatok alapján osztályozza, amelyeknek hatása alatt végbementek.

Kétségtelen, hogy Wundt jelentéstani osztályozása, amennyiben a nyelvi jelenségekben rejlő lelki folyamatokat az eddiginél nagyobb mértékben veszi figyelembe, a Pauléval szemben határozott haladást jelent s hogy Wundt ezen a területen mélyebben szánt, mint elődei.¹ Mindamellett az ő fejtegetéseivel szemben is több oldalról ellenvetések hangzottak el. Már Delbrück (*Grundfragen* 170. l.) és Sütterlin (*Das Wesen der sprachl. Gebilde* 176. s köv. l.) megokolt kifogásokat emeltek ellene, Paul maga pedig (*Prinz*.⁴ 87. l.) — egyúttal Marty² és Rozwadowski bíráló megjegyzéseire hivatkozva — ridegen elutasító álláspontra helyezkedett ez osztályozással szemben. De sőt Dittrich, Wundt régi híve, sem helyesli ezt az osztályozást, szerinte a jelenségeknek egyelőre nem is kell semmiféle kész schemáját felállítani, — mindenekelőtt az élő nyelv jelentésváltozásait kell megfigyelni, csak azután lehet majd a jelentésváltozások hasznavehető rendszerét megszerkeszteni (*Idg. Forsch. Anz.* 19, 8.). Ujabban pedig van Helten *Zur Semasiologie* c. értekezésének (*Zeitschr. f. deutsche Wortforschung* 14, 161.) egyik céljául azt mondja, hogy megcáfolja Wundtnak azt az állítását, hogy az úgyn. logikai osztályozásban, melyet Paul követett, a jelentésváltozás lelki indítékai egészen homályban maradnak. Van Helten szerint a Paul-féle osztályozás alapján, ennek kellő mélyítésével, a jelentéstani folyamatok okai egyszerűbben mutathatók ki, mint Wundt bonyolultabb magyarázataival, amelyek, úgymond, gyakran híjával vannak a nyelvtörténeti alapnak. Valóban magam is azt hiszem, hogy nyelvtörténeti tanulságoknak és az élő nyelvbéli jelentésváltozásoknak megfigyelése legalább egyes esetekben kétségessé teheti a kizárólagos lélektani értelmezés helyességét. Hogy csak egyet említsek: kérdés tárgya lehet, hogy azok a Wundttól, complicatiós jelentés-

¹ Wundt jelentéstani rendszerének értékéről l. bővebben Gombocz Zoltán *Nyelvtörténet és lélektan* c. dolgozatát (Magy. Nyelvőr 32, 255. és köv. l.) és *Képzettársulás és jelentésváltozás* c. cikkét (Filoz. Társ. Közl. 1911.). Gombocz e dolgozataiban Wundt rendszerének értékes és tartalmas voltát hangsúlyozza, azonban némely gyengéire is rámutat és javára szolgáló módosításokat ajánl.

² A. Marty, *Untersuchungen zur Grundlegung der allgemeinen Grammatik u. Sprachphilosophie* 1908. 544. s köv. l.

változások'-nak nevezett jelenségek, amelyekben különböző érzékterületekhez tartozó képzetek-kapcsolódása forog fenn s amelyek a magyarból is ismeretesek (pl. *rikító szín, éles szag* stb.), valóban mindig úgy jöttek-e létre, hogy *az illető nyelven* beszélőnek vagy írónak lelkében a föltételezett associatiók és complicatiók mentek végbe, vagy nem inkább idegen hatásokkal, egyszerű jelentésátvételekkel van-e dolgunk? Mégis csak gondolkozóba ejthet az, hogy egészen különböző nyelvekben, amelyek azonban irodalmi úton hatással vannak egymásra, egészen hasonló 'jelentésváltozásokkal' találkozunk, v. ö. a fr. *couleur criarde*, ném. *schreiende Farbe*, *scharfer Geruch*, vagy a ném. *scharf* és *stechend* s a fr. *piquant* egyező használatát, vagy legujabban — alighanem az ang. *sweet* hatása alatt — a ném. *süss* és a magy. *édes* melléknévnek minden képzelhető tárgy jelzőjéül való divatos alkalmazását. Bizonyára nem járnánk helyes úton, ha az ilyféle jelenségeket, amelyekhez hasonlók már a régibb nyelvben is gyakoriak (*συνπάθεια*, *compassio*, *Mitleid*; *impressio*, *Eindruck*, *benyomás*; *conceptus*, *Begriff*, *fogalom* stb.) s amelyeket a német nyelvészek „Bedeutungsentlehnung, Lehnübersetzung“, néven tárgyalnak,¹ Wundt módjára lelki associatiók alapján önkénytelenül végbement jelentésváltozásokul magyaráznók: az egyik vagy a másik nyelvben kétségkívül így keletkeztek, a többiben azonban egyszerű utánzással, kölcsönvétellel van dolgunk. Az erre vonatkozó pontosabb megállapítás azután a nyelvtörténet dolga, amely másutt (pl. a hangtan vagy a mondattan terén) szintén különválasztja az idegen hatás alatt keletkezett jelenségeket. Így a jelentésváltozások terén is bizonyára a nyelvtörténeté a döntő szó s egy biztos nyelvtörténeti adat kétségesse teheti a legszebb pszichológiai értelmezést. A lélektan a nyelvi adatokat a maga értelmezésével éppen csak kiegészítheti, megmagyarázhatja, — amint már Delbrück mondotta: „Sie [die Psychologie] kann uns nur dienen, uns die bereits als tatsächlich erkannten Übergänge einigermaßen verständlich zu machen. Vielleicht trägt aber auch hierzu die philologische Eingebetheit in die gerade vorliegende Sprache doch noch mehr bei, als die psychologische Schulung“. (*Grundfragen* 175. l.²)

Kisebb jelentőségű részletkérdéseket mellőzve, a mondattan köréből csak arra a sokat vitatott ellentétre utalok, amely Paul és Wundt között a m o n d a t m e g h a t á r o z á s a

¹ vö. F. Seiler, *Lehnübersetzungen und verwandtes*, Zeitschr. f. d. deutschen Unterricht 31, 241.

² Figyelmet érdemelnek ugyancsak Delbrücknek újabb fejtegetései a jelentésváltozások csoportosításáról, különösen azokról a motívumokról, melyek a beszélőket a hagyományos jelentések megváltoztatására indítják, *Einleitung in das Studium der idg. Sprachen* 6. kiad. (1919) 197. l.

tekintetében fönnáll. Paul szerint a mondat nyelvbeli kifejezése, jelképe annak, hogy a beszélő lelkében több képzet vagy képzetcsoporthoz egybekapcsolódott s egyúttal eszköze annak, hogy ugyanazoknak a képzeteknek ugyanaz a kapcsolata a hallgató lelkében is létrejöjjön. (*Prinz.*⁴ 121. l.). Ellenben Wundt szerint a mondat nyelvi kifejezése annak, hogy egy összes-képzetet (*Gesamtvorstellung*) szándékosan (*willkürlich*) egymással logikai vonatkozásban levő részeire bontottunk. (id. h. 2², 245.). Míg tehát Paul a többségből, több képzetből indult ki, Wundtnál az egység a kiindulópont; Paulnál az egybekapcsolás, Wundtnál az elemekre bontás a lényeges, — amott a *synthesis*, itt az *analysis*. Wundt meghatározását annak idején sokan nagy helyesléssel fogadták, Sütterlin valóságos Columbus-tojásának mondotta (*Das Wesen der sprachl. Gebilde* 145. l.), Paul azonban nyomós okokat hozott fel ellene (*Prinz.*⁴ 120. l.). Azt mondja, hogy ha a beszélő lelkében a mondatalkotást egyes esetekben csakugyan a képzet szétbontása előzi is meg, erre a szétbontásra mégis csak egybekapcsolásnak kell következnie s épp ez a kapcsolat jut azután kifejezésre a mondatban. Továbbá figyelemmel kell lennünk a hallgatóra is, akihez a mondatot intézzük: ő az egyes szókat egymás után hallja s így őneki mindenestre *egybe kell kapcsolnia* a képzeteket. És ha *kérdésre* felelünk, akkor a kérdésben rejlő képzethez a feleletben adottat kapcsoljuk hozzá. Így van a dolog a tagadó mondatban is: vajjon hol van itt a Wundt-féle „összes-képzet”? Hisz ily mondatokban épp azt fejezzük ki, hogy az egyik elem nem kapcsolható a másikkhoz. Eszerint Paul mindvégig fenntartotta azt a felfogását, hogy a mondatban az egybekapcsolás a lényeges momentum. Legújabban Bühler foglalkozott a mondat e meghatározásaival¹ s azt véli, hogy Wundt meghatározása csak a mondatok egy részéről állhat meg, de éppúgy a Paulé sem alkalmazható minden mondatra, — egyáltalában azt tartja, hogy a mondatképzés alkalmával végbemenő folyamatok oly sokfélék, hogy lehetetlenség a mondatnak kielégítő genetikus meghatározását (*eine befriedigende Entstehungsdefinition*) adni. Bühler azután új definitiót ajánl, amely nincs figyelemmel a mondat keletkezésére („Sätze sind die einfachen selbständigen, in sich abgeschlossenen Leistungseinheiten oder kurz die Sinneinheiten der Rede“), — azonban nem tartom valószínűnek, hogy ez a nem-genetikus meghatározás mindenkit ki fog elégíteni!

¹ *Kritische Musterung der neueren Theorien des Satzes. Idg. Jahrbuch* 6. köt. 1920.

A részletekben mutatkozó eltérések mellett Paul és Wundt felfogásának legjelentősebb, úgyszólván organikus különbsége abból magyarázható, hogy Paul a Herbart-féle lélektani rendszert vette alapul (kétségtelenül nemcsak azért, mivel ez volt a *Prinzipien* megírása idejében az uralkodó, hanem azért is, mivel az a felfogás, mely a lelki élet törvényszerűségét hangoztatta, az ő és társainak a nyelvi jelenségekről vallott felfogásával is legjobban össze volt egyeztethető), — ellenben Wundt, Paul művének megjelenése után 20 évvel, saját pszichológiai felfogása szempontjából vizsgálta a nyelv jelenségeit. Kétségtelen, hogy Wundtnak ez a lélektani rendszere, mely egyrészt a kísérleti módszer alkalmazásával, másrészt a lelki jelenségekkel kapcsolatos physiologiai jelenségek figyelembevételével alakult ki,¹ a régi pszichológiával szemben nagyfokú haladást jelent s hogy ezzel a nyelvlélektannak is számot kell vetnie. Paul maga erre a lélektani alapfelfogásban rejlő különbségekre csak néhány szóval reflektált: ő abban a körülményben, hogy ő a Herbart-féle lélektanra támaszkodik, Wundt pedig saját rendszerét veszi alapul, kisebb jelentőségű ellentétet látott kettejük között, mint abban, hogy az úgynéppszichológiával szemben más-más a kettejük álláspontja.² Midőn Paul ekkép az alapvetésben rejlő ellentétnek kevesebb fontosságot tulajdonított, tulajdonkép Delbrück ismeretes felfogásához közeledett, amelyet ez Wundt művének megjelenése után *Grundfragen der Sprachforschung* c. könyvében (1901., 44. l.) fejezett ki, amidőn arra a kérdésre, hogy a nyelvész a tudományos gyakorlatban melyik elmélet alapjára helyezkedjék, azzal felelt, hogy mind a két elmélettel lehet boldogulni (für den Praktiker lässt sich mit beiden Theorien leben). Ismeretes, hogy Delbrücknek ez a kijelentése akkor sokaknál mily megütközést keltett s csak kivételes jelenség volt pl. Vossler helyeslése, midőn Delbrück nyilatkozatát „megnyugtató és helyes következtetésnek“ mondotta (*Sprache als Schöpfung u. Entwicklung* 1905. 22. l.). Wundt Delbrücknek szóló válasziratában kifejtette, hogy nem az a kérdés, vajjon a nyelvészre nézve mi praktikusabb, hanem az, hogy mi igaz és helyes, és aminthogy csak egyféle történeti igazság van, úgy csak egy lélektani igazság is lehetséges. Azonban bár megvolt — és joggal meg is lehetett — győződve, hogy a tudományos igazságot az ő lélektani rendszere jobban megközelíti, mint a Herbart-féle (melyet újabban is „metaphysikai hypothesis-épületnek“ mondott, *Idg. Forsch.* 28, 206), mindjárt hozzátette, hogy nem állítja, hogy csupán az ő részén

¹ Kornis Gyula, *A lelki élet* I, 23.

² *Prinzipien*⁴ 1909. előszó V. l.

van az objectiv igazság s megengedi, hogy a részletekben több ízben tévedhetett.¹ Wundtnak valóban nemcsak egyes nyelvtörténeti tévedéseit mutatták ki több ízben, hanem nyelvpsychologiai felfogásának egyik-másik részlete ellen is kifogást emeltek, pl. Dittrich, aki eredetileg Wundt rendszeréből indult ki², s újabban Bühler — aki pedig nem nyelvész, hanem psychologus — a mondat elméletéről szóló dolgozatában a Wundt-féle nyelvlélektani elmélet „egyoldalúságáról” beszél³, sőt későbbi fejtegetéseiben Delbrück említett nyilatkozatára vonatkozólag ezt az érdekes kijelentést teszi: „Darin bestärkt mich die Tatsache, dass Delbrück *nicht ganz mit Unrecht* erklären durfte, es mache für den Sprachforscher keinen grossen Unterschied aus, ob er sich der Herbart'schen Psychologie, die Steinthal und Paul vertreten haben, oder den Lehren von Wundt anschliesse“, — és hozzáteszi: „Dieses Urteil eines erfahrenen ‚Praktikers‘ schien mir immer, so wie es auch Wundt empfunden hat, *eine wuchtige Kritik* zu enthalten.“ (14. l.) Legújabbán pedig (1922) Hermann Eduárd ugyancsak Delbrück idézett nyilatkozatáról szólva hozzáteszi: „Die seitdem verflossenen zwanzig Jahre *haben Delbrück recht gegeben*“ (*Idg. Jahrbuch* 8, 264).

Látjuk tehát, hogy újabban Wundt elméletének egyes részletei ellen is mind több oldalról hangzik fel a bírálat még pedig nemcsak nyelvészek, hanem psychologusok részéről is. Magától értetődik, hogy ez Wundtnak — a nyelvészektől is elismert — nagy érdemeiből csak keveset von le s könyvének termékenyítő hatását mindnyájunknak el kell ismernünk. Másrészt azonban el kell ismerni azt is, hogy Paul könyvében is — bár Herbart nyomain járó lélektani felfogása nem áll már a mai tudományos lélektan színvonalán — nagy számmal vannak oly részletek, sőt egész fejezetek, amelyeket a Herbart-féle felfogás csak kevésbé érint s amelyek ma is változatlanul értékesek. A könyvében feldolgozott gazdag

¹ Wundt, *Sprachgeschichte u. Sprachpsychologie* 1901. 11. l.

² O. Dittrich, *Probleme der Sprachpsychologie*, 10. l. — Itt emlitem meg, hogy Paul mindig idegenkedett a „nyelvlélektan” kifejezéstől és hibáztatta a „sogenannte Sprachpsychologie”-nak mint külön tudomány-szagnak fogalmát. Dittrichnek ily tárgyú fejtegetéseit bírálgatva azt mondja: „Psychologisch muss die Sprachwissenschaft durchaus sein, auch wo es sich um die Feststellung einzelner Tatsachen handelt. *Sprachpsychologie* als eigenes Fach hat weder eine Stellung innerhalb der Sprachwissenschaft noch innerhalb der Psychologie. Es gibt nur eine Sprachwissenschaft, aber auch nur eine Psychologie. Oder soll man auch eine besondere Rechtspsychologie, eine Wirtschaftspsychologie etc. aufstellen? Warum dann nicht auch eine Spielpsychologie, ja eine Schach- oder Skatpsychologie?” (*Prinz*,⁴ 21. l. jegyz.).

³ *Idg. Jahrbuch* VI. 1920. 3. l.

nyelvi anyag oly megbízható nyelvtörténeti alapon nyugszik, éles elmére valló elmékedései oly tárgyszerűek és világosak, hogy teljesen érthető, hogy legújabbban is új kiadása jelent meg (az ötödik 1920-ban, amely csak kisebbrendű pótlásokban különbözik az előző kiadástól) s így a könyv, melyről Paul ellenfelei is elismerik, hogy a maga idejében korszakot alkotott („seinerzeit epochemachend“, Dittrich id. h. 135.), ma sem mondható elavultnak. S azokkal szemben, akik Paul művét a Wundté által egészen elhomályosítottnak és túlhaladottnak szeretnék feltüntetni, vannak olyanok is, akik e tekintetben egész másképpen vélekednek. E helyen csak Lerch Eugénnek, a müncheni romanistának, Paulról szóló nekrológiára utalok, ahol Paul *Prinzipien*-jeiről nemcsak azt mondja: „sein Hauptwerk, das noch heute, nach 40 Jahren, als das grundlegende Buch dieser Wissenschaft, als Bibel des Sprachforschers zu betrachten ist“, — hanem hozzászéli: „Dank der prachtvollen, unerbittlichen Konsequenz, mit der hier ein einziger fruchtbarer Gedanke durch ein ganzes umfangreiches Buch verfolgt wird, haben die *Prinzipien* auch ein Werk überdauert, das sie für einen Augenblick in Schatten zu stellen schien: die zuerst 1900 erschienene *Völkerpsychologie* von Wundt, deren 1. und 2. Band die Sprache behandelt.“ Lerch azután röviden ismerteti a Wundt és Paul felfogása közt levő főbb eltéréseket — amott *néplélek* és annak változásai, emitt *egyéni lélek* s az egyéni lelkek kölcsönhatása — és ekkép végzi szavait: „Wer recht hat, mag. die Zeit entscheiden, und ich denke, *sie hat schon entschieden*.“¹

Különben, azt hiszem, nem helyes, ha a kérdést úgy fogalmazzuk: Paul-e vagy Wundt? A tudományos kutatás terén nincsen helye egyoldaluságnak, az igazság nem fűződik mindig csak *egy* rendszerhez s annak minden egyes részletéhez. Mind Paultól, mind Wundtól továbbra is egyformán tanulnunk kell, a nyelvész ezidőszertint még nem lehet el sem Paul, sem Wundt műve nélkül, — mindakettő még igen sok fermentum cognitionis-t szolgáltatathat, amely a nyelvlélektani kutatást a jövőben is élesztheti, megteremkenyítheti és fejlődését előmozdíthatja.

III.

Az általános nyelvtudomány területének művelése mellett Paul éppoly mélyreható alapossággal munkálkodott szaktudományának a germán filológiának terén. Itt is első

¹ *Hermann Paul*. Von Prof. Dr. Eugen Lerch. Frankfurter Zeitung 1922 jan. 5-iki szám.

sorban nyelvészeti kérdések vonzották, de éppoly szakavatottsággal tárgyalt időnként irodalomtörténeti, szövegkritikai, verstani kérdéseket is és sohasem tévesztette szem elől azokat a kapcsolatokat, melyek a filológia egyes ágait egy nagy szerves egésszé egyesítik. Filológiai dolgozatai elsősorban a *Beiträge zur deutschen Sprache und Literatur* c. folyóiratban jelentek meg, melyet Braune Vilmossal együtt 1874-ben indított meg és szerkesztett (a 16. kötettől kezdve, amikor Sievers vette át a szerkesztést, Paul neve csak mint a szerkesztésben közreműködő szerepel a folyóirat címlapján). Később, Münchenben való költözése (1893) óta, Paul többnyire a bajor tud. akadémia kiadványaiban tette közzé ily tárgyú dolgozatait.

Paul e nyelvészeti tanulmányaiban mindenekelőtt a germán hangtan egyes fontos kérdéseit fejtegette s jórészüket sikeresen meg is oldotta. Mindjárt a *Beiträge* I. évfolyamában tisztázta a germán mássalhangzórendszer körébe tartozó fontos jelenségnek, a lautverschiebungnak egy részletkérdését, — azt, hogy az indogermán aspirátáknak mily hangok feleltek meg a germán ősnyelvben? Kimutatta, hogy ezek a germán hangok nem, amint Grimm vélte, mediák voltak, hanem zöngés spiransok, s ez a felfogás, bár egy-két ellenvetés hangzott el vele szemben, ma is uralkodó a nyelvtudományban. Midőn néhány évvel később a dán Verner ugyancsak a lautverschiebung eladdig kivételeseknek tartott eseteire derített világosságot, az ő nagyjelentőségű hangtörvényének is Paul adta meg azt a helyesebb fogalmazást (*Beitr.* 6, 538), amelyben azt a mai tudomány tanítja. Ugyanakkor a mássalhangzórendszert illető egyéb kérdésekkel is foglalkozott, így a II. (felnémet) lautverschiebung egyes jelenségeinek a középfranknyelvjárás-területen feltűnő változataival (*Beitr.* 6, 554) és a felsőnémet nyelvjárások $ch > k$ változásával (u. o. 556. l.), majd a nyugati germán mássalhangzónyújtás jelenségeivel (*Beitr.* 7, 105). A mássalhangzórendszer mellett a germán vocalismus problémáinak megoldása terén is kiváló eredménnyel munkálkodott. Mindenekelőtt a ragok és képzők magánhangzóiról értekezett, kiterjeszkedve az indogermán ősnyelvi vocalisrendszer körébe eső kérdésekre is (*Beitr.* 4, 315), majd egy nagyobb terjedelmű tanulmányában a germán vocalismus alapkérdéseit tette vizsgálatá tárgyává és rendkívül jelentős eredményekre jutott; e vizsgálatai körébe nemcsak az egyes germán nyelveket vonta be, hanem, főleg az ablaut kérdésében, a germán alapnyelvnek az indogermán ősnyelvhez való viszonyával is foglalkozott. (*Beitr.* 6, 1.) Hangtani kérdések vonzották akkor legnagyobb mértékben Pault, úgy mint kutatótársait is, hisz a tudományos hangtan megalapozása és fölépítése volt akkor a

legsürgősebb feladat, de azért az alaktani kérdésekről sem feledkezett meg: érintett ilyeneket már felsorolt tanulmányaiban is (így főleg a germán ragok és képzők vocalisairól szólóban), de külön dolgozatokban is foglalkozott a germán ablativus alakulataival (*Beitr.* 2, 339) s a gyönge praeteritummal (*Beitr.* 7, 136).

Paul ezen dolgozataiban az ősgermán nyelv és az egyes germán nyelvjágak régibb állapotára vonatkozó kérdéseket tárgyalt, emellett azonban nagy buzgósággal és sikerrel művelte a szorosabb értelemben vett német filológia területét is. Ófelnémet nyelvi jelenségeknek, amelyeket eddig említett dolgozataiban is gyakran tárgyalt, külön cikket csak elvétele szentelt (pl. az *obar* és *ubir* viszonyáról, *Beitr.* 9, 582) — ezen a téren Braune Vilmosnak engedte át a vezetést —, a régibb németiség területén — főleg fiatalabb éveiben — elsősorban a középfelnémet nyelv és irodalom vonzotta őt s ezen a téren általánosan elismert tekintéllyé is vált.

Már abban az előadásában, melyet 1872-ben a lipcei egyetemen a venia legendi elnyeréséért tartott *Gab es eine mittelhochdeutsche Schriftsprache?* címen, egy a középkori német nyelvet illető vitás kérdést igyekezett tisztázni. Lachmann és Grimm Jakab ama felfogásával szemben, hogy a XII. és XIII. század költői egy megállapodott, szabályozott irodalmi nyelven írtak, amelynek alapja a Hohenstaufok alemann nyelvjárása volt, Paul azt vitatta, hogy a középkorban nem volt ily egységes irodalmi nyelv; az egyes írók művei, amint azokat a kéziratok megőrizték, mind kisebb-nagyobb nyelvjárási sajátosságokat tüntetnek fel s ha e nyelvjárási különbségek nem nagyfokúak, ez abból magyarázható, hogy azok a középkorban még nem voltak annyira kifejlődve, mint ma. Paul e felfogását a későbbi kutatás hatása alatt módosította és enyhítette s megengedte, hogy az írók nyelvjárásuk kirívó sajátosságait kerültek, viszont más nyelvjárások szóalakjait felvették műveikbe, de megmaradt azon nézete mellett, hogy nem volt oly középpont, melynek nyelvét az egész középfelnémet területre nézve mértékadónak és mintaszerűnek tekintették. A középfelnémet tanulmányok haladását Paul igen nagy mértékben előmozdította 1881-ben megjelent középfelnémet nyelvtanával (*Mittelhochdeutsche Grammatik*), mely a Németországban megjelent sok ilyen nyelvtan közül máig is a legkitünőbb és sok kiadást ért (¹¹1918) s amely nemcsak a középfelnémet nyelv sajátosságait tárgyalja szigorú szabatossággal és tudományos alapon, hanem mindig tekintettel van az úfn. irodalmi nyelv eltéréseire is s azért ennek tanulmányozására nézve is fontos munka. Paul e könyvének értékét illetőleg elég lesz, ha Delbrück velős itéletét idézem:

„an Reichtum, Kürze und Schärfe ein Meisterwerk.“ (*Eingleitung in das Studium der idg. Sprachen*⁶ 143. l.)

A középfelnémet nyelvnek alapos ismerete korán hivatottá tette Pault e korszak irodalmi problémáinak tanulmányozására is. Már bölcsészetdoktori értekezése a középkori német tanítóköltészetnek egy fontos termékével, Freidank művével foglalkozik (*Über die ursprüngliche Anordnung von Freidanks Bescheidenheit* 1870), s hogy az életbölcösségre vezérlő velős mondásoknak e középkori gyűjteménye mennyire vonzotta Pault, az abból látszik, hogy még három évtizeddel később is visszatért ehhez a tárgyhoz a müncheni tud. akadémia kiadványai közt megjelent ugyanoly című tanulmányában (1899). Paulnak kezdettől fogva az volt a nézete, hogy Freidank gyűjteménye eredetileg nem volt egységes mű, hanem határozott terv nélkül való egymáshoz sorolása kisebb költeményeknek és elmés verseknek, csak idővel változtatták meg ezeknek sorrendjét tartalmi rokonságuk szemmeltartásával s azért térnek el ebben a tekintetben az egyes kéziratok. Újabb tanulmányában a lehetőség szerint megállapította a *Bescheidenheit* szövegét is. A középfelnémet irodalom körében Paul legszívesebben a virágzás korszakának nagy epikus íróival foglalkozott. Már habilitációs értekezésében (*Zur Kritik und Erklärung von Gottfrieds Tristan, Germania* 17. k.) Gottfried von Strassburg művével foglalkozott, később a *Tristan* kritikai kiadását is tervezte, evégből egybegyűjtötte a kézirati anyagot, a kiadás maga azonban abbanmaradt. E tanulmányainak későbbi terméke egy XIII. századi költeménynek, mely két kéziratban maradt fenn és melynek Paul a *Tristan als Mönch* címet adta, ismertető tárgyalása és kiadása a müncheni tud. Akadémia 1895. évi értekezéseiben. A három nagy epikus közül legtöbbet Hartmann von Aue-val foglalkozott. Már 1873-ban a *Gregorius* kritikai kiadását tette közzé az addig ismeretes kézirati anyag alapján. Majd a *Beiträge* I. kötetében (1874) Hartmann életrajzának egyik-másik adatát igyekezett tisztázni s ugyanott egy nagyobb értekezést közölt az *Iwein* kéziratainak egymáshoz való viszonyáról s itt egyúttal Lachmann kiadására tett bíráló megjegyzéseket; ugyane kötetben *Zu Hartmanns I. Büchlein* c. alatt magyarázgatta az e néven ismeretes költői levél egyes helyeit. A folyóirat II. kötetében Hartmann dalaival, a III.-ban *Erec* c. eposzával foglalkozott, e kötet egy másik cikkében visszatért az *Iwein*-re vonatkozó vitás kérdésekre, egy harmadik cikkben pedig a *Gregorius* szövegére vonatkozó kritikai megjegyzéseket közölt egy akkor felfedezett kézirat kapcsán. Ennek felhasználásával tette közzé 1882-ben a *Gregorius* újabb kiadását a tőle szerkesztett *Altdeutsche Textbibliothek*-

ban (1919), amely gyűjteményben Hartmann legismertebb művét, az *Armer Heinrich*-et is kiadta (1882; 1921). — A harmadik nagy elbeszélő költővel, Wolfram von Eschenbach-hal, Paul csak néhány dolgozatában foglalkozott: dalaira vonatkozik a Beitr. I. k.-nek egy cikke (202. l.), a *Parzival*ra a II. k. egy értekezése (64. l.) és a XII. k. egy cikke (554. l.); a *Willehalm* kéziratának viszonyáról és egyes helyeinek magyarázatáról ugyancsak a II. köt. egy értekezése (318. l.) szól. — Az udvari epikusok művein kívül Paul ismételtelen foglalkozott a Nibelung-énekre vonatkozó kérdésekkel is. A *Beiträge* III. kötetében megjelent terjedelmesebb értekezésében (*Zur Nibelungenfrage* 373—490. l.) főképp Bartsch fejtegetéseit teszi vizsgálata tárgyává, elfogadja a kéziratok viszonyára vonatkozó alapfelfogását, hogy az eposz főrecenziói a B és C kéziratok s hogy A a B kéziraton alapszik s így nincsen önálló értéke; részletekben azonban eltér Bartschtól, az eposz keletkezését pl. az 1190 körül időbe helyezi; közben ismételtelen polemizál Lachmann és híveinek felfogásával. E folyóirat V. kötetében *Nibelungenfrage und philologische Methode* c. a. (428—447. l.) azután azokra a támadásokra válaszol, melyek őt előbbi cikke kapcsán érték, és főleg Schererrel szemben élesen bírálja a Lachmann-féle iskola hagyományos eljárás módját. — Egy későbbi értekezésében német elbeszélő költeményeknek, elsősorban a Nibelung-éneknek az ó-izlandi Thidreksságára való hatásának kérdésével foglalkozik s arra az eredményre jut, hogy a Nibelung-mondának a sagában való feldolgozása a Nibelung-ének előadásán alapszik. (A müncheni tud. akadémia értekezéseiben 1900).

A középkori epikus költészet mellett Paul sokat foglalkozott a líra termékeivel is. *Kritische Beiträge zu den Minnesingern* c. dolgozatában (*Beitr.* 2, 406 s k. l.) a Kürenbergi lovagtól kezdve Neidhartig a lírikus műveknek egyes helyeihez fűz megjegyzéseket, közben tüzetesen kimutatva Scherer ama feltevésének tarthatatlanságát, hogy a költők dalaik elrendezésében arra törekedtek, hogy azokból valami kis regényfélélet alkossanak. Legbehatóbban természetesen e költők legnagyobbikával, Walther von der Vogelweidevel foglalkozott, nemcsak ezen dolgozatában (id. h. 482. l. és 550. s k. l.) hanem későbbi cikkekben is (*Beitr.* 5, 447; 8, 161. és 471. l.). A költőre vonatkozó különböző vitás kérdéseket fejteget itt Paul: szól Walther *spruchjainak* időbeli sorrendjéről (főleg Simrockkal polemizálva), Walthernek Reimarhoz való viszonyáról és szerelmi dalainak egymásutánjáról (e tekintetben Paul is ahhoz a nézethez csatlakozott, mely a Reimar modorát utánzó verseit tartotta legrégebbieknek s a népköltészet hatását feltűn-

tető dalait újabbaknak), egyes verselésbeli sajátságokról és egyes helyek értelmezéséről. Waltherre vonatkozó tanulmányait értékesítette a költő műveinek kiadásában (az *Altdeutsche Textbibliothek* 1. kötete, ¹1881, ⁵1921); a szöveg megállapításában itt az előző kiadókhoz hasonlóan conservatívabb eljárást követett.

Míg Paul utóbb felsorolt munkáiban a német nyelv és irodalom régiebb korszakaival foglalkozott, sohasem tévesztette szem elől az újfelnémet nyelvnek tudományos vizsgálatát sem. Már a *Prinzipien der Sprachgeschichte* c. művében folyton tekintettel volt a mai német nyelv, főleg a beszélt nyelv jelenségeire, 1884-ben pedig fontos tanulmányt tett közzé az úfn. magánhangzónyújtásról és rövidülésről (*Beitr.* 9, 101); ezen értekezésnek főbb megállapításait, melyek közül a legfontosabb az, hogy eredetileg zárt szótag vocalisa rendszerint rövid marad, ellenben nyílt szótagban — nem tekintve egyes kivételeket — hangzónyújtás áll be, a mai tudomány is helyesnek ismeri el. Még freiburgi éveiben érlelődött meg benne egy újfelnémet szótárnak terve, el is kezdte gyűjteni a hozzávaló anyagot, szándékának megvalósítását azonban egy más természetű megbízás következtében későbbre kellett halasztania.

IV.

A 80-as években több filológiai szaktudomány terén lehetőknek és kíváncsnak látszott, hogy a kutatásnak eladdig elért eredményeit nagyobb terjedelmű kézikönyvekben foglalják össze s ekkép számot adjanak a múltban lefolyt tudományos munkásságról, megjelöljék a kutatásnak jelenlegi színvonalát és rámutassanak azokra a feladatokra, melyek a jövőben még megoldásra várnak. Így indult meg a Müller Iván-féle *Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft* és a Gröber Gusztávtól szerkesztett *Grundriss der romanischen Philologie*. Ezeknek mintájára a strassburgi Trübner-féle könyvkiadó cég 1884-ben a germán filológiai kutatás eredményeinek egy ily nagyobb kézikönyvben való összefoglalását is tervezte. E vállalat szerkesztőjéül először Sieverst szemelték ki, aki el is készítette a mű első tervezetét, azonban nemsokára lemondott megbízásáról. A szerkesztői tisztre eddigi munkássága alapján Paul látszott leghivatottabbnak s ő, bár nem minden aggodalom nélkül, elvállalta a megbízást. A germanisztika több kiváló művelőjét nyerte meg munkatársaiul s különféle akadályok és nehézségek leküzdése után 1889 május havában megjelent a *Grundriss der germanischen Philologie* első füzeté; két évvel később, 1891-ben elkészült az

I. kötet, 1893-ban a II. kötet, mely maga is két terjedelmes részre oszlott. A *Grundriss* elsősorban a germán nyelvtörténeti és irodalomtörténeti kutatás eredményeit kívánta felölelni (az irodalomtörténetben a régibb korszakokra szorítkozva), emellett azonban szóhoz jutottak a mitológia, a hősmonda, népköltészet, verstan, gazdaságtan, jogtörténet, hadügy, szokások, művészettörténet s a 2. kiadásban az ethnographia is. Hogy Paul mily lelkiismeretesen és mily szakavatottsággal oldotta meg feladatát s hogy a nagy mű mennyire megfelelt a várakozásnak és a tudományos követelményeknek, azt a sok elismerő bírálaton kívül az a körülmény is bizonyítja, hogy csakhamar új kiadásra volt szükség: ez a 2. kiadás 1896-ban indult meg és (ezúttal már 3 kötetre osztva) 1909-ben fejeződött be. A mű harmadik kiadása 1911-ben indult meg, az anyagnak kisebb kötetekre való beosztásával (az irodalomtörténeti részek *Grundriss der deutschen Literaturgeschichte* címen külön egységbe foglalva); a háborús események azonban meglassították az egyes részek megjelenését s az új kiadás még mindeztideig nem teljes. Paul a kézikönyvnek nemcsak szerkesztését végezte, a műnek több része is — a germán filológia fogalmáról, történetéről és módszeréről szólók, szintúgy a német verstan is — az ő tollából valók.

A filológia tárgyának Paul — a Boeckh-féle fogás értelmében — az egész emberi kultúrát tartja, a filologia fogalmának szabatos meghatározását azonban nem véli megadhatónak már csak azért sem, minthogy e tekintetben a szóhasználat ingadozó, de meg azért sem, mivel szerinte nem járhat sikerrel semmi oly kísérlet, mely a filológiát a kultúrtudomány egy külön ágának akarná tekinteni s elhatárolná azt a többi ágtól, — szerinte épp a különböző ágak kapcsolata az, amit mindig szem előtt kell tartanunk. A germán filológia történetének megírásában Paul — saját szavai szerint — főleg Raumer Rudolfnak ugyanily tárgyú művét vette alapul; minthogy ez azonban már 1870-ben jelent meg, a tudományszak pedig azóta valósággal megújódott és gazdag virágzásnak indult, Paulnak rendkívül bőséges anyagot kellett átkutatnia, rendszereznie és bírálnia. E feladatát kétségkívül elismerésreméltó sikerrel oldotta meg, a filológiai termékek értékelésében mindig igazságos és tárgyilagos. E tárgyilagosságot megőrzi Lachmann és tanítványai munkásságának megítélésében is; elismeri azt a nagy haladást, melyet Lachmann működése jelent, megállapítja Haupt és Müllenhoff érdemeit, de nem hűny szemet sem az ő gyengéik, sem későbbi követőik, főleg Scherer hibái előtt sem. — Paulnak igen értékes műve a kézikönyv *Methodenlehre* c.

része is. Ebben kifejti, hogy minden filológiai és történeti vizsgálatnak a forrásokból kell kiindulnia. Azt, ami adva van, következtetésekkel kell kiegészítenünk: amikor az okokat és következményeket kiegészítjük, oksági kapcsolatot létesítünk. Feltesszük, hogy ez a kapcsolódás mind szellemi, mind fizikai téren szükségszerű és hogy állandó törvények szerint megy végbe. Az oksági kapcsolatok felismerésének egyik fontos segítőeszköze az összehasonlítás, — ebben rejlik az összehasonlító módszer fontossága. Ezeket az elveket azután részletesen alkalmazza az interpretatio, a szövegkritika és forráskritika, a nyelvtörténet és irodalomtörténet köreibre. (Lényegileg ugyanezt a felfogást és ezeket az elveket fejtette ki Paul egy legújabbban megjelent tanulmányában is: *Aufgabe und Methode der Geschichtswissenschaften* 1920.)

A *Grundriss*ban Paul a német filológiának még egy fontos részét dolgozta fel, a német verstant. Itt mindennek-előtt a ritmusról szól, amely szerinte eredetileg a zenei előadás alkalmával keletkezett. A németben a ritmus az expiratorikus hangsúlyozáson és az időmértéken alapszik. A német ritmika alaptörvényének — Brücket követve — azt tartja, hogy a vers ütemei időtartam tekintetében egyformák (amit újabb verstan-írók, pl. Saran, kétségbevonnak). Ezután részletesen tárgyalja az ófn. és kfn. korszak ritmikáját — egyben-másban itt is szembehelyezkedve Lachmann felfogásával — és az újabb német költők gyakorlatát. Ugyancsak történeti alapon tárgyalja a rím jelenségeit és a versszakképzés sajátosságait is. Paulnak ezt a dolgozatát, mely megbízható anyaggyűjtésen alapszik, Saran annak idején joggal mondhatta „a német metrika legjelentősebb összefoglalásának“. (*Ergebnisse u. Fortschritte der germanist. Wissenschaft* 1902. 183. l.)

V.

A *Grundriss* első kiadásának szerkesztése közben (1893) érte Pault a müncheni egyetem meghívása s miután működésének új színhelyén egy kissé beleélte magát az új viszonyokba, s a nagy kézikönyv első kiadása befejeződött, ismét visszatért az újfelnémet irodalmi nyelvre vonatkozó tudományos vizsgálataihoz, melyeket több éven át félbe kellett hagynia. Két nagy műnek megalkotása lebegett szemei előtt: a mai német nyelv tudományos jellegű szótárának és egy nagy német grammatikának megírása, — megadatott neki, hogy mindkét tervét, habár sok nehézség leküzdésével, meg is valósíthassa.

Német szótára anyagának gyűjtéséhez még Freiburgban fogott hozzá, a kidolgozással kapcsolatban azonban

ezúttal is szükségét érezte az elvi kérdések tisztázásának. Egy akadémiai értekezésében (*Über die Aufgaben der wissenschaftlichen Lexikographie mit besonderer Rücksicht auf das Deutsche Wörterbuch*, München 1894.) alaposan kifejtette a tndományos szótárírás feladatait s ezzel kapcsolatban rámutatott a Grimm testvérektől megindított nagy német szótár hiányaira (l. ez értekezés részletes ismertetését *Szótárírás és szótáriróadalom* c. dolgozatomban, Nyelv-tudom. Közlemények 28, 199—216.). Három évvel később jelent meg azután Paul német szótára *Deutsches Wörterbuch* c. a. (Halle 1897). Egyes bírálói különféle kifogást emeltek e munka ellen: hogy nem felel meg mindenben az említett értekezésben kifejtett elveknek, hogy nem *teljes* szótár s hiányoznak belőle egészen közönséges szavak is (pl. *Altar, Apfel, Bier, Birne, Henne, kalt, Kirche, Regen, Reh* stb.), hogy nincsen kellő tekintettel a művelődéstörténeti vonatkozásokra stb. Paul természetesen maga is tudatában volt e hiányoknak: előszavában maga mondja, hogy könyvének aránylag szűkre szabott terjedelme miatt nem is törekszik teljességre s feleslegesnek tartja, hogy azt ami magában is érthető, magyarázgassa. Főcéljának azt tartotta, hogy a szóhasználat tényeit történeti és lélektani kapcsolatukban tüntesse fel. A mű főértéke az egyes szavak jelentésfejlődésének gondos kifejtésében van, — ebben a tekintetben Paul szótára valóban kiváló, mintaszerű munka és párját ritkítja az egész szótáriróadalomban. Ennek a könyvnek is jóformán minden cikke — mégpedig a más szótárakban többnyire elhanyagolt szócskákról, praepositiókról, partikulákról szók is (l. pl. az *ab, aber, an, auf, er-, ver-* stb. cikkeket) — tanúságot tesznek arról, mily finom érzékel és megértéssel figyelte meg Paul a nyelv életének minden nyilvánulását. (Szótárirói eljárásáról l. részletesebben fentemlített dolgozatomat NyK. 28, 206. s köv. l.). A szótár bővített 2. kiadása 1908-ban, a 3-ik 1921-ben jelent meg; az utóbbi terjedelem és teljesség tekintetében nagyban felülmúlja az 1. kiadást.¹

Az újfelnémet nyelvre vonatkozó bűvárlatainak másik nagyértékű terméke s terjedelemre nézve is legnagyobb munkája Paulnak *Deutsche Grammatik* című öt kötetre terjedő műve, mely tudós szerzőjét évtizedeken át foglalkoztatta. Mikor 1900 június havában Münchenben tartózkodtam, Paul említette előttem, hogy nemrég szerződést kötött a hallei Niemeyer-céggel (melynek kiadásában munkái nagy része jelent meg) egy újfelnémet nyelvtan megírása ügyé-

¹ Paul szótáriró munkásságával kapcsolatban megemlítem, hogy a *Zeitschr. f. deutsche Wortforschung* 10—12. köteteiben becses pótlékokat közölt a Grimm-féle és egyéb német szótárakhoz.

ben. Ettől számítva azonban még 16 év folyt le, míg a mű első kötete napvilágot látott (1916), — a közbeeső idő anyaggyűjtéssel és egyes részletkérdések tisztázásával* telt el. A mű befejező V. kötete 1920-ban (egy évvel Paul halála előtt) jelent meg.

Paul e művének ugyanaz a címe mint Grimm Jakab egy évszázaddal előbb, 1819-ben megindult úttörő nagy munkájáé: *Deutsche Grammatik*. Abban megegyezik mindkettő, hogy a történetileg létrejöttet kívánja megállapítani és így *történeti* nyelvtan, — egyeznek abban is, hogy magukból a forrásokból merített gazdag anyagot dolgoznak fel. Míg azonban Grimm a *német* szót a legtágabb értelemben veszi és egyképen tárgyalja az egyes germán nyelveket — ezeknek is főleg régiebb korszakait —, addig Paul az újfelnémet nyelv tüzetes grammatikáját adja különösen a XVIII. század második harmadától kezdve s az indogermán ősnyelvre, a germánságra és a német nyelv régiebb korszakaira vonatkozó ismereteket egy lehetőleg rövidre fogott történeti bevezetésben foglalja össze az I. kötet elején, — e kötet többi része a hangtan tárgyalását tartalmazza. Ebben a részben Paul a helyesírás, a szótagelválasztás, a hangsúly, a vocalismus és a consonantismus jelenségeit tárgyalja. A II. kötet (1917) a flexio tanát öleli fel: a főnevek, melléknevek, névmások, számnevek és igék ragozását. A két legfontosabb szakasz, a főnév ragozásáról (melyben a felosztás első alapelveül a *genust* veszi) és az igeragozásról szóló, különösen kiválik a régiebb újfelnémet-ségből vett adatok nagy gazdagságával, míg pl. a számnevek tárgyalása feltűnően szűkszavú.

A nyelvtan legterjedelmesebb része a mondatban, melyet a III. és IV. kötet (1919—1920) foglal magában. A bevezető szakaszban Paul a mondatant a jelentéstan egy részének mondja, amelynek feladata annak kifejtése, hogy miképen rendezzük együvé az egyes szavakat a nyelvbeli közlés céljából. Az anyag dispositióját illetőleg, úgymond, két eljárás mód lehetséges: vagy a nyelvbeli kifejezés eszközeit lehet alapul venni s azután ezeknek a mondatban való funkciót kimutatni, — vagy pedig a mondatbeli funkcióból kiindulni s ebből a szempontból tárgyalni az egyes kifejező eszközöket. Mind a két szempont fontos s azért az ideális eljárás mód a kettős tárgyalás lenne, amely azonban nagyon is hosszadalmassá válnék.

* Paulnak ilyen az úfn. nyelvtan egyes kérdéseiről szóló értekezései: *Zur Wortbildungslehre*, müncheni Akad. ért. 1896. (vö. ismertetésemet NyK. 28, 458.). — *Die Umschreibung des Perfekts im Deutschen mit haben und sein*, Münch. Akad. 1902; pótlék 1918. — *Das Wesen der Wortzusammensetzung*, Idg. Forsch. 14. k. (1903). — *Über Contamination auf syntaktischem Gebiete*, Münch. Akad. 1909.

A mondattan egészen következetes dispositiója mindig nagy nehézségekbe fog ütközni, már csak azért is, mivel történetileg kialakult állapotokat nem lehet logikai rendszerbe szorítani. Ily felfogástól vezérelve Paul a mondattan anyagának elrendezésében nem is törekedett kifogástalan rendszerességre, — ezt, azt hiszem, egyik-másik bírálója szemére is fogja vetni (mint ahogy egykor Paul középelnémet syntaxisában Scherer is a rendszeresség hiányát kifogásolta). A részletes tárgyalásban Paul mindenekelőtt az egyszerű mondat szerkezetéről, a mondat fogalmáról és részeiről szól. A következő fejezetek tárgyai: a német szórend, a beszédrészek functiója (főnév, melléknév, határozószó, melléknév, névelő), a congruentia, az esetek használata (acc., gen., dat.). A mondattan második részében (IV. köt.) az egyes fejezetek tárgya: a praepositíók úgyn. rectiója, az igealakok mondattani használata (itt szól a tempus és actio kérdéséről is), a mondatok mellérendelése és alárendelése, a függő kérdőmondatok, a relativmondatok, a kötőszókkal bevezetett függőmondatok, az igemódok használata mellékmondatokban, a fő- és mellékmondat viszonya, a tagadás, a kifejezésbeli takarékoság, mondattani szabálytalanságok. — Paul nyelvtanának utolsó, V. kötetében (1920) a szóképzéstant tárgyalja. Ez a rész a legkisebb terjedelmű (a mondattan két kötete együttvéve 880, a szóképzéstan csupán 142 lapra terjed): az előszóban Paul súlyos szembajával okolja meg ezt az aránytalanságot. A kötet első részében Paul a szóösszetételt, a másodikban a szószármaztatást, a harmadikban a két jelenség kapcsolatait tárgyalja. Annak okát, hogy valamely szabadabb mondattani kapcsolatból idővel összetétel válik, Paul itt is — mint egy erről szóló előző értekezésében *Idg. Forsch.* 14, 251 — abban látja, hogy ez a kapcsolat alkotóelemeivel szemben valami módon (jelentés szempontjából, hangváltozás következtében stb.) elszigetelődött. Az összetételeket három csoportba osztja: 1. névszói összetételek, 2. igei összetételek, 3. oly összetételek, melyeknek első része nem ragozott alak, hanem adverbium, praepositio vagy kötőszó (*herab, imstande, sobald*). A szószármaztatás szakaszában elsősorban a főnevek, melléknevek és igeik azon képzésmódjaira van tekintettel, amelyek a mai németiségben még elevenek. A harmadik szakasz oly jelenségekről szól, midőn összetételből vagy mondatbeli kapcsolatból továbbképzés történt (*Bekanntmachung, Schwarzeher, Inanspruchnahme, hochgradig* stb.), majd oly esetekről, midőn igeikötős igékből — úgyn. elvonas útján — főnevek képződtek (*Angriff, Begriff, Verbleib, Unterricht* stb.).

Paul nagy grammatikája ezidőszert Wilmanns német nyelvtana mellett (mely szerzőjének halála miatt nem ter-

jedt túl 3. kötetén) a német nyelvnek egyetlen részletes és a tudomány mai színvonalán álló tárgyalása. E két nagy nyelvtan szerencsés módon kiegészíti egymást: Wilmanns művének mondattani része már nem jelenhetett meg, míg Paulnál épp a mondattan részesül kimerítő és elmélyedő tárgyalásban; kiegészítik egymást annyiban is, hogy Wilmanns a germánságnak és németiségnek inkább régibb korszakaira, Paul elsősorban az újabb és legújabb korra van figyelemmel. És míg Wilmanns érdeme inkább a mások nyelvészeti vizsgálódásainak szerencsés és szabatos összefoglalásában van, addig Paul sokkal önállóbb az anyaggal szemben, amelynek jórészét ő maga kutatta fel s amelyet szigorú módszerességgel dolgozott fel. Ekkép a nagy tudós még élete alkonyán rendkívül becses művel gazdagította a német nyelvészeti irodalmat s e munkájának, főképp mondattani részének tanulmányozása bizonyára más nyelvekkel foglalkozó kutatókra nézve is haszonnal fog járni.

Nagy nyelvtani művének befejezése után Paul még egy kisebb pedagógiai irányú dolgozatot írt, mely nyelvi kérdésekkel foglalkozik *Über Sprachunterricht* cím alatt (1921). Abból indul ki, hogy a nyelvtanítás szoros kapcsolatban van a nyelvtudománnyal: ha a nyelvfejlődést helyesen meg akarjuk ítélni, meg kell figyelnünk a nyelv elsajátítását is. Arra nézve, hogy a nyelvtanításban miféle eljárást és módszert alkalmazzunk, mindig a nyelvtanulás céljához kell igazodnunk: másképp járunk el, ha valamely nyelven beszélni és írni kívánunk, másképp, ha azon a nyelven csak olvasni és érteni akarunk. A latin nyelven való beszélés és írás ma már céltalan, a klasszikus latin nyelv nem is képes a modern gondolatvilág szabatos kifejezésére, azért itt be kell érünk a szövegek olvasásával és megértésével és helytelen dolog, ha az iskolában a latin fogalmazást vagy az anyanyelvből latinra való fordítást erőltetik, — még inkább áll mindez természetesen a görögre nézve. A modern nyelveket, elsősorban a franciát és angolt tekintve, az ezeken való beszélés és írás már nem oly céltalan, ezt azonban az iskolai oktatás nem bírja elérni, különben is aránylag keveseknek van erre szükségük, ezért itt is az irodalmi művek megértése legyen a főcél. A német iskolákban szükséges a német nyelv tanítása is, már csak a német irodalmi nyelv helyes elsajátítása végett is. A nyelvtanítás az általános műveltség céljait is előmozdíthatja, felölelhet nyelvtörténeti jelenségeket, összehasonlíthatja a német és angol, a görög és latin, a latin és francia nyelvek egyező és eltérő sajátságait, sőt a nyelv életének megfigyelésével a pszichológiába való bevezetésül is szolgálhat.

VI.

Paul utóbb említett munkáit a háború izgalmai, majd a politikai helyzettel járó gondok közepett és súlyos betegségekkel küzködve írta meg. Életének utolsó éveit — amint özvegye 1922 május 5-én hozzám intézett levelében írja — nagyon borúsak voltak. Az 1913. év november havában súlyos tüdő- és mellhártyagyulladásban betegedett meg, ebből fölépülve 1914 tavaszán Meránban keresett üdülést, ott azonban váratlanul gyógyíthatatlan szembaj (a recehártya leválása) érte. Nem vesztette el mindjárt egészen szeme világát, sőt egy év múlva egy kis megkönnyebbülés is állott be, de a tárgyak pontos megkülönböztetésére és írásra-olvasásra már nem volt képes, — írásra már csak azért sem, mivel jobb karja megbénult. Mindez természetesen lelki állapotára is nyomasztó hatással volt. „Er sagte oft, — írja özvegye — keiner kann erlauben, wie mir zu Mute ist und was ich leide!“ E fájdalmas csapások egyet még sem öltek ki belőle: fáradhatatlan munkakedvét. Bámulatos lelkierővel, mások segítségével sajtó alá készítette nagy grammatikájának egyes kötetait, szótárának 3. kiadását, s az *Altdeutsche Textbibliothek* egyes füzeteinek új kiadásait. Sőt életének utolsó negyedévében a 75 éves tudós új munkába fogott, amely eddigi *nyelvészeti* munkásságától egészen elütött: a német *irodalom* történetének megírásába — vagy inkább tollbamondásába —, s bár érezte és ki is fejezte, hogy nem remélheti e munkájának befejezését, mégis meg akarta kísérelni, képes-e ily új feladat megoldására, s ki akarta elégíteni a munka után való kiolthatatlan vágyakozását.

A múlt 1921. év decemberének utolsó napjaiban — néhány nappal halála előtt — kartársaival, akik felkeresték, még érdeklődéssel és világosan beszélgetett tudományos kérdésekről s látnivaló volt, hogy a betegség oly szellemet készül megsemmisíteni, amely még éppen nem merült ki végképen. Dec. 25-én eszméletlenség fogta el, amely már csak egy-egy percre világosodott meg dec. 29-én bekövetkezett haláláig. „Das letzte was er sagte, — írja özvegye —, und zwar wiederholt, waren die Worte: „*meine Werke, meine Werke...*“ — er konnte aber den Satz nicht mehr vollenden.“

Igen, ezek az ő *művei*, melyek a halállal vívódó nagy tudóst még élte utolsó perceiben is foglalkoztatták, — ez az ő nagybecsű hagyatéka, amely híveire, a tudomány munkásaira maradt s amelyben egyénisége, szelleme, tudós és írói sajátságai oly elevenen nyilatkoznak meg. Ezeket

az ő műveit a tőle hangyaszorgalommal egybegyűjtött nyelvi anyag gazdagsága, magas szempontokból való szigorú módszeres tárgyalása, szerzőjük erős kritikai érzéke, önálló felfogása és előadásának világossága jellemzik. Ezekkel az ő műveivel e nagy szellem hatalmas lendületet adott egyrészt az általános nyelvtudomány, másrészt a germanisztika minden egyes ága fejlődésének.

A tudomány fejlődésében nincsen szünet, nincsen megállás, — elméletek és felfogások váltakoznak, egyes művek elavulnak s mások, újak lépnek helyükbe. Amde e művek megalkotóinak, a tudomány nagy úttörőinek emlékére nem borulhat a feledés homálya. Ilyen úttörő volt a nyelvtudomány terén Paul Hermann, — hatott és alkotott s hatása bizonyára túl fogja őt élni évtizedeken át.

E pillanatban még egyszer feltűnik lelki szemeim előtt a mesternek alakja, aki hőiesen leküzdve testi-lelki szenvedéseit utolsó lehelletéig a tudomány szolgálatában, a tudomány javáért munkálkodott; megilletődve gondolok őreá, akinek magam oly nagyon sokat köszönhetek, akinek oly sokszor tapasztaltam jóakaró rokonszenvét, amellyel — mint özvegye mondja — élete utolsó, szomorú időszakában is gyakran és szívesen emlékezett meg rólam.

Köszönettel tartozom a t. Akadémiának, hogy megtisztelő megbízása értelmében én, a hálás tanítvány emlékezhettem meg ez órában Akadémiánk nagynevű külső tagjáról s hogy e szerény megemlékezéssel én tehetem le a nagy mester távol sírjára kegyeletünknek és elismerésünknek koszorúját.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHUNYT TAGJAI FELETT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

LORD LISTER
EMLÉKEZETE

ÍRTA
HUTYRA FERENC
R. TAG

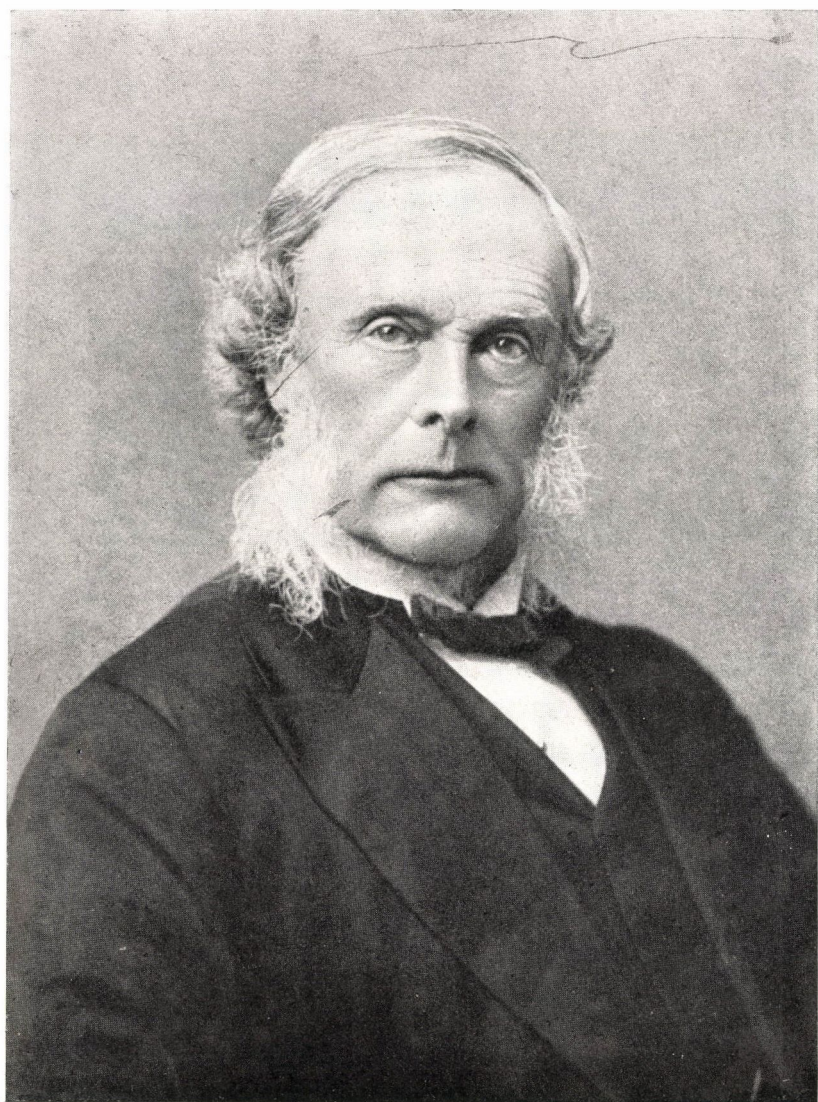
FEOLVASTA
A M. T. AKADÉMIÁNAK 1923 FEBRUÁR 23-ÁN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.

ALAPÁR 2-50 KORONA

XVIII. KÖTET • 11. SZÁM

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1923.

BUDAPEST, 1923.
M. TUD. TÁRSULATOK SAJTÓVÁLLALATA RT. VIII, MÚZEUM-KÖRÚT 6.
SZABÓ T. ISTVÁN.

Joseph Lister

LORD LISTER EMLÉKEZETE.

HUTYRA FERENC r. tagtól.

(Felolvasta a M. Tudományos Akadémia 1923 február 23-án tartott összes ülésén.)

Tekintetes Akadémia!

Az 1883. év őszén előkelő külföldi vendég látogatta meg a magyar székesfővárost. *Joseph Lister*, a londoni *King's College* sebésztanára, miután több hétig a Magas-Tátrában üdült volt, nejevel együtt néhány napra Budapestre jött, hogy itt első sorban az egyetemi orvosi intézményeket megismerje. Az orvosi fakultás és a budapesti orvosi kar díszes lakoma keretében, az egyetemi ifjúság fáklyásmenettel fejezte ki hódolatát az akkor már világhírű tudós orvos iránt. A meleg ünneplés kellemesen érintette a vendéget, különösen jóleső meglepődésére szolgált azonban az a közvetlen tapasztalata, hogy az egyetem sebészi és nőorvosi klinikáin már teljes szabadsággal alkalmazták az ő sebkezelési módszerét.

Tíz évvel később a Magyar Tudományos Akadémia *Högyes Endre* r. t. ajánlására külső tagjává választotta, „mint az akkor élt kórbúvárok leghíresebbjeinek egyikét”, kinek sebkezelési módszere „az újkori sebészet egyik legnagyobb vívmányának tekinthető”. Akadémiánk egynek híján húsz évig tisztelhetette őt tagjai sorában s ez a szellemi kapcsolat megszakadt, amikor *Lister* 1912. évi február hó 10-én, 85 éves korában, az egész orvosi világ tiszteletétől és a szenvedő emberiség hálájától kísérve, elköltözött az élők sorából.

Utóbb a tek. Akadémia engem tisztelt meg azzal a kitüntető feladattal, hogy tolmácsoljam kegyeletét elhunyt nagynevű külső tagjának emléke iránt. Munkaköröm távol esik a sebészettől, melynek terén *Lister* nagy diadalait aratta s ezért talán szerénytelenség volt tőlem vállalni a nehéz feladatot, de biztatott reá annak megfontolása, hogy *Lister* korszakot jelző tana általános orvostudományi igazságokon épült föl, melyek egyébként is nagy szerepet játsza-

nak az újkori orvostanban, s hogy talán egyedül módszere elméleti alapjának megvilágításával is legalább halvány képet festhetek élete nagy munkájáról és ennek minden időkre áldásos jelentőségéről.

*

A sebkezelést egészen új irányba terelő módszerének azzal vetette meg az alapját, hogy éles szemmel fölismerte a lényegbeli hasonlatosságot egyrészt az erjedési és rothadási folyamatok, másrészt az emberi test szöveteinek sérülése után a sebek felületén és mélyében végbemenő átalakulások között. Már érett férfikorában jutott el e hasonlatosság fölismerésére, miután előzően közel két évtizeden keresztül behatóan foglalkozott szövettani és élettani tanulmányokkal. A természettudományok s különösen a mikroszkópos tanulmányok iránti természetes hajlamát édesatyja, *Joseph Jackson Lister*, fejlesztette ki benne, aki borkereskedő létére nagy előszeretettel foglalkozott a mikroszkóp szerkezetének javításával és az applanatikus fókuszok törvényeinek fölfedezésével, az achromatikus lencsék javításával és a tárgy alatt condensor alkalmazásával fontos újításokat tett a mikroszkópi technika terén. Róluk szóló értekezései révén, melyek a *Philosophical Transactions* c. folyóiratban jelentek meg, de magas általános műveltsége folytán is, nagy volt a tekintélye a tudományos körökben, barátai pedig nagyrabecsülték és tisztelték őt önzetlenségeért, jótékonyságáért, ritka szerénységeért és keresztényi alázatosságáért, amint ezt fia róla szóló kegyeletes megemlékezésében mondja.¹ Nem csoda, hogy ilyen apának fia kevésbé érdeklődött az üzleti dolgok iránt, hanem inkább a tudományok felé vonzódott, az orvosi pályára lépve pedig első sorban olyan vizsgálatokkal foglalkozott, melyeknél a már az apai háznál megismert mikroszkóp volt a fősegédeszköze.

Mindjárt első tanulmányai, *Sharpey* physiologus és *Graham* chemikus irányítása mellett, a szivárványhártya és a bőr izmairól, majd az idegek finomabb szerkezetéről, valamint a beidegzés hatásáról a béka bőrhámsejtjeiben levő festékszemecskék csoportosulására és a vérerek összehúzódására, új értékes adatokkal gyarapították az idevonatkozó ismeretek körét, jóval jelentősebbek azonban azok a dolgozatai, melyekkel a vér megalvadása és a

¹ Optikai tanulmányait részletesen ismerteti *Lord Lister* egy levélben, melyet a *Royal Microscopical Society* elnökének kérdésére válaszolva írt hozzá és mely a *Monthly Microscopical Journal* 1870. március 1. számában is megjelent. Egyebek között idézi benne egy angol egyetemi tanár nyilatkozatát, mely szerint *Lister* atyja *the pillar and source of all the microscopy of the age* volt.

gyulladás közben lejátszódó folyamatokról iparkodott tájékozódni; jelentősek azért is, mert szorosan kapcsolatosak későbbi sebészeti tanulmányaival.²

Attól fogva, hogy mint még fiatal, de mikroszkópos vizsgálatokban már kitűnően jártas orvos Edinburghban *Syme* tanárnak, kora egyik legkiválóbb sebészének, vezetése alatt a sebészettel kezdett foglalkozni, gondosan figyelte a szándékosan létesített vagy véletlenül keletkezett sérülések után a sérült szövetekben beálló változásokat és különösen a vér megalvadásának okát kutatva, kísérletei alapján, úgy mint vele egyidőben *Brücke* is Bécsben, arra a következtetésre jutott, hogy a vérereken belül a vér megalvadását az ér falának megbetegedése okozza, amennyiben ilyen állapotában idegen test módjára hat a vérré.

Még behatóbban, elmésen kigondolt, változatos kísérletekkel tanulmányozta a gyulladásos jelenségeket s főképpen a hevenyész gyulladás kezdeti szakában a vérerek falán és azok belsejében végbemenő változásokat. Mikroszkóppal megfigyelte, hogy a béka úszóhártyájában a vérerek enyhe izgatásra előbb összehúzódnak, majd kitágulnak s közben bennök a vörös vérsejtek összetorlódnak, az érfalakon keresztül pedig a vér plasmája kiszivárog. Miután már előzőleg észlelte, hogy ideges befolyásra a béka bőrének pigmentsejtjeiben a festékszempcsék csoportosulása megváltozik, a két folyamat között bizonyos hasonlatosságot látott és ez alapon, de egyébként az akkori általános fölfogással is egyezően, föltételezte, hogy a gyulladásos jelenségeket is idegbefolyás, nevezetesen idegek ingerülte, majd bénulása váltja ki, lecsökkentvén, majd megszüntetvén a szövetek vitalitását, ami azután azok szétesésére vezet.

E fölfogás szerint tehát a gyulladást az illető testtájék idegeinek ingerülete indítja meg, ezt az ingerületet pedig természetesen valamely inger idézi elő. Inger nélkül nincs idegingerület s így gyulladás sem. De miben áll maga ez az inger?

Erre a kérdésre a tapasztalati észlelés adhatott feletet. E szerint sérülések nyomán, legalább súlyosabb gyulladásos jelenségekkel egyidőben vagy már ezeket megelőzően is, a sérült vérerekből kifolyt vér és a seb-

² *Lister* összes munkáit 80-ik születésnapjának ünneplése alkalmából tisztelőiből erre a célra alakult bizottság adta ki. A munka címe: *The collected Papers of Joseph, Baron Lister*. Oxford, at the Clarendon Press 1909. A nagy 4-edr. alakú díszes két kötet 5 fejezetben csoportosítva 61 dolgozatot tartalmaz; közülök 26 az antiseptikus sebkezelésre vonatkozik, 6 egyes műtéteken tett javításokat ismertet, 16 az élettan és szövettan, 9 a kórtan és bakteriologia körébe vágó tanulmány, 4 pedig általános érdekű előadás.

váladék sokszor bizonyos idő múlva hasonló kellemetlen szagot áraszt, mint általában bomló és rothadó szerves anyagok. A vér és a sebváladék bomlása, illetve rothadása és a gyulladás között talán oki kapcsolat van, olyan értelemben, hogy a seb felületén a nedvek rothadásnak indulnak, a rothadás közben mérges kémiai anyagok keletkeznek, ezek pedig ingerlik a közvetetlen környék idegeit. A sebek rosszindulatú gyulladásának, gennyedésének és üszkösödésének tehát a sebfelületet borító folyékony részek rothadása lévén az oka, a súlyos gyulladást összes további veszedelmes következményeivel együtt talán el lehetne hárítani az elsődleges rothadás megakadályozásával.

Lister-nek ebbe a gondolatmenetébe kapcsolódott be, világosságot árasztva sok életfolyamat titokzatos homályába, az a mélyreható átalakulás, melyen a tudományos világ fölfogása az erjedés és rothadás lényegéről és okairól akkortájt, a múlt század hatvanas éveiben, átment. Akkoriban vívta Pasteur izgalmas szellemi harcát a nagynevű Liebig-gel, aki, miként előtte Lavoisier és Gay-Lussac és velük együtt Helmholtz, az erjedést és rothadást tisztára a levegő oxigénjének hatására végbemenő kémiai folyamatoknak tekintette. Pasteur ellenérveivel és kísérleti bizonyítékaival, melyeket a párisi Tudományos Akadémia előtt egyre-másra felsorakoztatott, véglegesen megcáfolta ezt a fölfogást és diadalra vitte az erjedéseknek vitalistikus vagy csiraelméletét, melyet már évtizedekkel előbb Schwann és Cagniard-Latour felállítottak volt és mely szerint az erjedés élő lények, mikroorganizmusok, élettevékenységének eredménye, amennyiben táplálkozásuk és szaporodásuk közben elbontják az erjedésre alkalmas folyadékokat.

Lister-nek, aki éber figyelemmel kísérte Pasteur-nek sűrűn egymást követő közléseit az erjedések okairól, barátaival e tárgyról folytatott beszélgetés közben támadt az a gondolata, hogy Pasteur munkálatai talán a sebzésekhez társuló gyulladásos folyamatokra is deríthetnek világosságot.³ Hogyha a palackba zárt szerves folyadék azért erjed vagy rothad, mert a levegőből élő csírák kerültek beleje, akkor a seb felületét borító vér és váladék rothadását is a levegőből reászálló csírák okozzák, s hogyha a palackban a folyadék erjedése vagy rothadása elmarad, ha benne a csírákat elöljük, azután pedig gondoskodunk

³ Pasteur-höz 1874-ben írt levelében Lister köszönetét fejezi ki azért, hogy a rothadási csírákról szóló elmélet igazolásával megadta neki az egyedül biztos alapot, amelyen az antiseptikus módszer felépíthető; majd 1892-ben, Pasteur hetvenéves jubileuma alkalmával, e szavakkal üdvözölte az ünnepelt tudóst: *Owing to you, Surgery has undergone a complete revolution.*

arról, hogy újabb csirák ne jussanak többé beléje, akkor, a levegő oxigénjének kizárása nélkül is, a csirák előléseével a sebváladékban, majd azok távoltartásával, a sebváladék bomlását is megakadályozhatjuk; ez esetben pedig nem fognak képződni az idegeket izgató mérges anyagok és a szövetek vitális energiája zavartalanul, gennyedés nélkül létesítheti a seb gyógyulását.

Ez elméleti okoskodás helyessége mellett szóltak a sebészek tapasztalatai a csonttörések gyógyulásának nagyon különböző módjáról aszerint, hogy a csont törésével egy időben a bőr is átszakadt vagy sem. Amíg ugyanis fedett törések esetén a törött csont végei genyedés és láz nélkül összeforradtak, addig nyílt törések után már 24 óra múlva a seb váladéka kellemetlen szagú lett és a következő 2—3 nap folyamán ez a bomlást, rothadást jelző szag mind áthatóbb lett. Ekkor már beállott a genyedés és a láz s az esetek nagy részében a betegek vérfertőzés, pyaemia, következtében elpusztultak.⁴ A kétféle sérülés között csakis a fedőbőr sértetlen, illetve sérült volta lévén a különbség, Lister előtt nyilvánvalónak tetszett, hogy a lényegesen eltérő lefolyásnak éppen ebben a körülményben, vagyis abban rejlik az oka, hogy az egyik esetben a sértetlen bőr védi a roncsolt szöveteket és a közéjük kiömlő vért a levegő csiráitól, míg nyílt törés után a bőr sérülésén keresztül ilyen csirák beléjük jutnak és rothadást keltenek bennük. A kóresetek gondos észlelése és egymással való összehasonlítása különben mindinkább megértelte Lister-ben azt a meggyőződést, hogy nem a genyedéssel, hanem az a nélkül való sebgyógyulás a természetes folyamat, s hogy ennél fogva a sebésznek nem az a feladata, hogy az akkoriban általános szokás szerint a *pus bonum et laudabile* minél bővebb termelődését elősegítse, hanem ellenkezőleg az, hogy a genyedést lehetőleg megakadályozza.

Az elméleti megfontolások megjelölték Lister számára a sebek kezelésének helyesebb módját, melyet azután iparkodott is megvalósítani. A feladat az volt: előlni a sebbe már bejutott septikus csirákat, egyben pedig gondoskodni arról, hogy újabb ilyen csirák később oda be ne jussanak és ott el ne szaporodjanak. Véletlenül tudo-

⁴ A fedett és a nyílt csonttörések különböző lefolyása már azelőtt is magára vonta az orvosok figyelmét. Így Percivall Pott 1808-ban említi, de helyteleníti, Baron van Swieten ajánlatát, hogy nyílt törés esetén célszerű elhalasztani az amputálást s előbb meg kell kísérelni 2—3 napon át az antiseptikus formentálást. Simpson a múlt század hatvanas évei közepén megjelent füzetében feltűnőnek találja, hogy nyílt csonttörések jól gyógyulnak bányászok és vasmunkások egyszerű lakásaiban, ellentétben a palotaszerű kórházak óriási halálozásával és Reuton szerint ez a közlés is inspirálhatta Listert módszere kidolgozásánál.

mására jutván, hogy Carlisle városában a szennyvizeket nyers karbolsavval, ú. n. német kreosottal, sikeresen szagtalanítják, nyílt törés esetében a sebet ilyen tömény karbolsavba mártott calicot-val borította be. A karbolsav a sebben levő vért és váladékot vaskos réteggé alakította át, mely a sebet szorosan elzárta a levegő elől. Későbbi eseteiben előbb a sebet a nyers karbolsavval gondosan kiöblítette, azután pedig karbolsavból, iszapolt krétából és lenmagolajból készített pépet helyezett reá vastag rétegben, melyet a karbolsav elillanásának megakadályozása végett még vékony ólom- vagy cinnlemezzel takart le, a következő napokon pedig karbolsavval ismételten megnedvesített, hogy a szer csiraölő hatását a gyógyulás egész ideje alatt biztosítsa.

Ez a meglehetősen kezdetleges kötés a nyílt csonttörést fedett töréssé változtatta át s ezzel megvalósultak a fedett törés síma gyógyulásának előfeltételei is. A csontvégek csakugyan genyedés és láz nélkül forradtak össze, a seb egészséges sarjadzó szövettel töltődött ki és végül hegesen gyógyult, e mellett pedig a nyers karbolsav a korábbi heves fájdalmakat is rögtönösen megszüntette.

Lister az 1865. év nyarán alkalmazta először az antiseptikus kötést a glasgowi *Royal Infirmary*-ben és az 1867. év tavaszán számolt be először eljárásának meglepően kedvező eredményeiről. Majdnem kivétel nélkül súlyos természetű csonttörések 11 esete közül csak egyben kellett a végtagot amputálni, míg a többiekben a betegek, habár nem is mindig egészen zavartalan lefolyás után, gyógyult végtagokkal hagyták el a kórházat.

Nagy és meglepő sikerek voltak ezek, ha meggondoljuk, hogy az akkortájt szokásos sebkezelés mellett kórházakban az ilyenfajta csonttöréseknek általában kétharmadrésze vérfertőzés következtében halálosan végződött és a többi betegek életét is rendszerint csak a roncsolt végtag gyors amputálásával és így is csak hosszadalmas és fájdalmas sebgyógyulás árán sikerült megmenteni.

A nagyszerű eredményeken fölbuzdulva Lister ugyanazt az antiseptikus kezelést más nyílt sebekre, valamint genyes tályogok megnyitásánál is alkalmazta és az eredmények itt is hasonlóan alakultak.⁵ Különösen kedvező jelenség volt eközben, hogy az új sebkezelés bevezetése óta sorra elmaradoztak azok a veszedelmes szövődmények, amelyek a sebfertőzésekhez csatlakozva azelőtt a kórházi

⁵ A hideg tályogokról akkor még az volt a fölfogása, hogy bennük a pyogen hártya által elválasztott geny nem tartalmaz bakteriumokat s hogy csak a tályog megnyitásakor a levegőből belé jutott csírák elszaporodásával nyer septikus tulajdonságokat.

sebéshi betegeket sokszor tömegesen pusztították. *Lister* ugyanis már két év múltán jelenthette, hogy egyébként célszerűtlen és zsúfolt kórházi osztályán, mely alatt, mint időközben kiderült, régi kolerás hullák feküdtek koporsókban és ahol azelőtt, miként általában más kórházakban is, állandóan honos volt a pyaemia, a kórházi üszök és a seborbánc, az utolsó kilenc hónap alatt ezeknek a bajoknak egyetlen egy esete sem fordult többé elő. Ilyen módon „a királyság egyik legegészségtelenebb kórháza az egészség mintaképévé alakult át.”⁶

*

A két első év gyógyítási kísérleteinek meggyőzően kedvező eredményei után, melyekből annak a fölfogásnak helytelen volta is kiderült, hogy a sebek genyedését a szervezetben rejlő valamely belső ok idézheti elő, a folytatólagos feladat már csak az eljárásnak továbbfejlesztése és tökéletesítése volt s *Lister* maga évtizedeken keresztül fáradozott e feladat megoldásán.

Már az antiseptikusan kezelt csonttörések gyógyulásának megfigyelése közben tapasztalta, hogy tiszta csontszilánkok, valamint a tömény karbolsav által elroncsolt, fertőzött csiráktól mentes szövetrészek, nem okoznak genyedést, miként ezt azelőtt általában észlelték, hanem új egészséges szövettel helyettesítettén, idővel nyomtalanul fölshívódnak. Ez az új tapasztalati tény a pathológiában arra készítette *Listert*, hogy vérerek lekötésére és mélyen fekvő szövetek egyesítésére állati szövetből készült, tehát fölshívódásra hajlamos fonalat alkalmazzon. Eladdig selyemfonál szolgált erre a célra, ez azonban, minthogy rendszerint élő csirákkal fertőzve volt, maga körül genyedést okozott, mely az ér falának a lekötéskor zúzott részére is áttért. Ennek azután nem egyszer az lett a következménye, különösen vastagabb vérerek lekötése után, hogy az érben még meg nem alvadt vér a szív hajtó erejének nyomása alatt átszakította az érfal ellágyult részét s ilyen módon esetleg veszedelmes utóvérzés állott be, másrészt a lekötés helyén támadt genyedés tovább terjeszkedhetett a szövetekben és súlyos alakot ölthetett. De a legjobb esetben is a fonalat később el kellett távolítani vagy kiküszöbölődését be kellett várni, addig pedig a nyitott seb folyton ki volt téve a genyes, üszkös vagy orbáncos fertőzés veszedelmének.

⁶ Midőn *Huxley* meglátogatta a kórházat, leginkább meglepte a sebek fájdalomnélkülisége s ezekkel a szavakkal fordult *Lister*-hez: *You have not only banished those awful scourges which used to affect our wards, but you have abolished the pain and suffering associated with wounds and surgery.*

A karbolsavval csírátlanitott, elhalt szövet földszívódására vonatkozó észleletei alapján *Lister* föltételezte, hogy antiseptikusan, vagyis rothadást gátló módon kezelt selyemfonál önmagában épp olyan kevésbé izgatná a környezetet, mint a madárpuska sörétje, hanem vagy tartósan betokolya maradna, vagy pedig a lekötött érfalrészlettel együtt idővel fölszívódnék. Ezzel elesnék úgy a genyedésnek, mint az utóvérzésnek veszedelme, maga a seb pedig megfelelő antiseptikus kezelés mellett rövid idő alatt elzáródnék.

Hogy föltevésének helyességéről meggyőződjek, egy ló nyaki verőerét karbolsavval sterilizált selyemfonállal alakította és a fonál szabad végeinek levágása után a sebet összevarrta. A seb per primam gyógyult, öt hét múlva pedig a boncolás megállapította, hogy a fonalat friss kötőszövet veszi körül genyedésnek minden nyoma nélkül. E lelettől fölbátorítva egy idős nő combverőérének aneurysmáját kötötte le hasonló módon s itt is síma volt a gyógyulás. A betegnek tíz hónappal később, más okból bekövetkezett halála után azonban *Lister* a fonál körül mégis talált egy cseppnyi, genyhez hasonló anyagot s ámbár ennek képződését a fonál okozta mechanikai izgatásból származtatta, mégis célszerűnek látta állati eredetű fonállal tenni kísérletet, aminőt már azelőtt mások is alkalmaztak itt-ott, de mint meg nem felelőt ismét elhagytak. Céljára legalkalmasabbnak találta a juh vékonybeléből készült ú. n. *catgut*-öt. Készítése, fertőtlenítése és konzerválása módját behatóan tanulmányozva megállapította, hogy nem izgatja a környezetet és élő sejtek hatása alatt teljesen fölszívódik. E tapasztalatai alapján azt orvosi gyakorlatára végéig következetesen használta és ismételtelen melegen ajánlotta sebésztársainak.

Időközben a tömény karbolsavas kezeléssel elért szép eredményei ellenére rövidesen belátta, hogy módszere eredeti formájában biztosítja ugyan a sebek csiramentességét, egyébként azonban több tekintetben kifogás alá esik. Hátránya volt mindenekelőtt, hogy a tömény karbolsav a seb környékén bizonyos távolságig elroncsolta a szöveteket s habár ezek később részben ellökődtek, részben fölszívódtak, pótlódásuk új szövettel hosszú időt vett igénybe és tetemesen hátráltatta a végleges gyógyulást. *Lister* a szövetroncsolást kezdetben olyan hátránynak tekintette ugyan, mely alig jöhetett számba a súlyos kórosatok láztalan lefolyásával és végül teljes gyógyulásával szemben, idővel azonban megérlelődött benne az a meggyőződés, hogy csak az olyan antiseptikum felelhet meg jól a sebkezelés céljának, amely kielégítő csiraölő hatása mellett lehetőleg kevésbé támadja meg a szöveteket. Ezért, vala-

mint azért is, mert reájött, hogy a tömény karbolsav ön-maga is okoz, nézete szerint az idegek izgatása útján, ámbár aseptikus, de mégis a gyógyulást késleltető genyedet, előbb a karbolsav híg oldataival, majd más antiseptikumokkal is kísérletezett. A kezek, az eszközök és az operálási terület fertőtlenítésére 40 éven keresztül, gyakorlati pályája végéig, a tisztított karbolsav 5%-os, tehát még kissé maró oldatát használta ugyan, de már a sebek mosására az oldatot 2¹/₂%-ra hígította.⁷ Azután sorra próbálkozott a bórsavval, a sublimattal, végül pedig a kéneső és a cink kettős cyanidsóját találta a legjobbnak kötöző anyagok impregnálására, mint olyan szert, mely egyrészt erélyesen öli a csirákat, másrészt alig támadja meg a szöveteket.

Közben még azzal vélte a sebek csiramentességét biztosítani, hogy nemcsak a sebet és az operálás területét, valamint a kezeket, eszközöket és kötözőanyagokat, hanem az operálás színterének közvetlen környékén a levegőt is iparkodott csirátlanítani. Erre a célra szolgált a *spray*, vagyis fertőtlenítő folyadék finom elporlasztása, a végből, hogy a folyadék cseppjei magukkal ragadják és el is öljék a levegőben lebegő mikroorganizmusokat.

Még egy-két további részlet beillesztésével így alakult ki a *listerismus*-nak, vagy amint *Lister* maga nevezte, a *carbolic acid* vagy *antiseptic system*-nak az a formája, mely 1874 óta az egész világon elterjedt és jóideig olyan-nak tetszett, mint amely az egyáltalában lehetséges legjobb módon biztosítja a sebek zavartalan, síma gyógyulását. Operálás csirátlanított légkörben, fertőtlenített kezekkel, eszközökkel és szivacsokkal, *Chassaignac* nyomán egy-két drainső beillesztése a sebbe a váladék levezetésére, azután közvetlenül a seb fölé a szöveteket védő *protectiv silk*, efölé antiseptikummal impraegnált *gauze*, pontosan nyolc rétegben, a legfelsőbb réteg alatt a *mac-kintosh*-sal, hogy a sebváladék alatta szétterüljön és a külső *gauze*-réteg száraz maradjon, végül az egész fölé karbolsav vatta jó vastagon a levegő csiráinak feltartóztatására: ezek voltak az új sebkezelési módszer, a *typical antiseptic dress*, részletei. Így láttuk azt fiatal korunkban legelőször *Lumniczer* tanár klinikáján, kinek fiatal munkatársa, *Puky Ákos*, személyesen tanulmányozta azt *Edinburghban*. A *spray*-kazán tompa zúgása, a sűrű gőz, mely az operálót, segédjeit és a beteget finom ködbe burkolta, a nagy gondosság, mellyel mindenki, híven *Lister* figyelmeztetéseihez, szigorúan ügyelt az eljárás minden leg-

⁷ *Chiene* szerint *Lister* bizodalma módszerében abban az arányban nőtt, amint fertőtlenítő oldatai hígultak.

apróbb részletének pontos betartására, bizonyos ünnepélyes és misztikus jelleget adott minden műtétnek, a sebeknek következetesen fájdalom és láz nélküli síma gyógyulása pedig bőven megjutalmazta a sebész lelkiismeretes fáradozását.

Az új módszer, minden újszerűsége és körülményessége ellenére, ha nem is rohamosan, mind nagyobb tért hódított s ezzel a szenvedő emberiség javára a sebészetnek új, áldásos korszaka nyílt meg, *Saxtorph*, egyike az elsőeknek, akik *Lister* új tanát elfogadták, már 1870-ben jelenti, hogy kopenhágai kórházában, ahol azelőtt még jelentéktelen operációk után is igen gyakori volt a pyaemia, ez a baj az antiseptikus kezelés óta majdnem egészen eltűnt, éppúgy a kórházi üszök is, a seborbánc pedig ismeretlenné lett. *Nussbaum* müncheni kórházában a hetvenes évek elején a kórházi üszök chlorvizes mosások, füröztetések és kauterizálások ellenére annyira elharapódzott, hogy a sebesült vagy operált betegeknek egészen 80%-át támadta meg s ezért már a kórház bezárását vették tervbe. Attól kezdve, hogy a *Lister*-féle kezelést bevezették, ennek a bajnak egyetlen esete sem fordult elő többé, a pyaemia és az orbánc pedig abban az arányban gyérült, amint jobban megbarátkoztak *Lister* irányító elveivel. Ugyanilyen kedvezően alakultak *Volkmann* eredményei, aki Németországban leglelkesebben csatlakozott *Lister* irányához és az új sebkezelés jelentőségét egyebek között azzal jellemezte, hogy „nem lesz többé rossz szag, csúnya seb és jajgatás, a veszedelmes szövődmények pedig eltűnnek”. Hasonlóképpen elfogadták módszerét *Bardeleben*, *Thiersch*, *Langenbeck*, *Hagedorn*, *Busch* német sebészek, amint erről *Lister* személyesen meggyőződött 1875-i németországi körútjában, melyről edinburghi előadásában beszámolva, egyebek között említi, hogy az antiseptikus sebkezelés óta a tetanus is jóval ritkább lett, sejtésszerűen hozzáfűzvé azt a megjegyzést, hogy a sebekben a rothadás megakadályozása ennek a betegségeknek egyik legfőbb kiváltó okát is kizárja.

Kevesebb megértésre talált az új tan egyideig *Lister* saját hazájában. Egyik 1871-i előadásában panaszkodott a sok helyütt mutatkozó „apathia” és eszméinek meg nem értése miatt,⁸ a reá következő évben pedig rajta kívül még csak *Bickersteth* Liverpoolban és *Lynd* Manchesterben alkalmazta az új eljárást. De a fiatal

⁸ Az 1883. évben tartott egyik előadása után, megköszönvén hallgatóságának éljenzését, megjegyezte, hogy volt idő, amidőn az ilyen tetszésnyilvánítás más fogadtatásra talált volna, néhány évvel később pedig panaszkodott, hogy alig tudott úgy írni angol nyelven, hogy megértse magát, annyira félreértették az eszméit.

nemzedék, mely mindig zsúfolásig megtöltötte edinburghi tantermét,⁹ hallgatta meggyőzően okfejtő előadásait és látta a gyógyítás eredményeit, ott is érvényre juttatta tanait az orvosi gyakorlatban.

Még lassabban terjedtek el azok Franciaországban. Amikor Pasteur a sebfertőzések egyik okozójának, a *vibrio septique*-nek, fölfedezése után 1878-ban arra figyelmeztetett, hogy a víz, a tépés, a szivacs, az eszközök és a kezek fertőzhetik a sebet, s hogy a fertőzés veszedelme el volna hárítható fertőtlenítő szerek, pl. megfelelően hígított karbolsav alkalmazásával, közlései még az újság ingerével hatottak a hallgatóságra és *Sédillot*, a sebész, is akkortájt még csak elmélkedett arról, hogy a csíraelmélet érvényre juttatása, melynek termékenységet már Lister fölismerte, új korszakot nyitna meg a sebészet számára. Végül azonban, kiváltképen *Lucas Champonnière* lelkes buzgólkodása folytán, aki a helyszínén tanulmányozta a módszert, ott is utat tört magának az új irány és mindenkorra megszűntek a párisi Hôtel Dieu-beli borzalmak, ahol kétszáz éven át folyton pusztított a kórházi üszök és ahol egy francia orvos mondása szerint a mult század elejéről, „minden beteg meghalt, akit a sebész keze érintett”.¹⁰

*

Úgy látszott egy ideig, hogy a *listerismus* a sebkezelésnek tovább már nem javítható, legtokéletesebb módszerét képviseli. Időközben azonban egy új tudomány-szak, a bakteriologia, gyorsan bontogatta hatalmas szárnyait és az élőlényeknek egészen új, gazdag világát tárta föl a vizsgálók előtt, világot vetve azokra a csírákra is, melyeket Pasteur az erjedés és rothadás, *Lister* pedig a sebfertőzések okozóiul föltételezett. Széleskörű kutatások mindenekelőtt megállapították, hogy a mikroszkópos kicsiny-ségű, egysejtű lények jól jellegzett morphologiai és biologiai tulajdonságaikkal egymástól különböző fajokba sorakoznak. Kiderült továbbá, hogy a mind nagyobb számban ismeretessé vált fajoknak csak egy része képes az élő állati szövetekben megélni és azokat megtámadni, míg mások, még pedig a nagy többség, ebben az irányban ártalmatlanok; sőt ellenkezőleg, mint szerves anyagok

⁹ Idősebb korában, Londonban, már nagyon kevés volt a hallgatója. Ismételten panaszkolta *G. Lenthal Chentle* barátjának, hogy a *Kings College* kórházába lehorgasztott fejjel megy a kocsijában, arra gondolva, hogy olyan kevés hallgató előtt kell előadást tartania. Ez annál fájdalmasabban érintette, mert nagy hallgatóságra számított, midőn Skóciából Londonba költözött.

¹⁰ Az 1870/71-iki német-francia háborúban német részről még csak *Langenbeck* és *Esmarch*, francia részről *Guérin* és *Lemaire* próbálták az új módszert alkalmazni.

bomlásának okozói fontos és hasznos szerepet játszanak a természet háztartásában, szintúgy az emberi és állati test szervezetében végbemenő emésztési folyamatoknál is. *Lister* nemcsak élénk érdeklődéssel kísérte a világszerte lázasan folyó bakteriologiai kutatásokat, hanem maga is tanulmányozta szellemes kísérletek kapcsán az erjedések-nél s nevezetesen a tejsavas erjedésnél szereplő baktérium-fajok sajátlagos biológiai tulajdonságait s nem késett a bakteriologia vívmányait saját sebkezelési módszerének javítása érdekében hasznosítani.

Ebből a nézőpontból mindenekelőtt fontos volt annak megállapítása, hogy a levegőben a helyi viszonyok szerint tágas határok között ingadozó számban lebegő csírák túlnyomó részben ártalmatlan saprophyták és csak kis részben kóros folyamatokat s nevezetesen gyulladást okozó pathogen baktériumok. De ezenkívül *Lister* már 1881-ben, tehát másokat évekkel megelőzve, megállapította azt a később különösen *Fodor József* és *Nuttall* vizsgálatai óta nagy jelentőségre emelkedett tényt, hogy a normalis vérplasma nemcsak hogy nem alkalmas talaj baktériumok számára, hanem ellenkezőleg bizonyos határokon belül a beléje jutott baktériumokat meg is semmisíti vagy legalább akadályozza a szaporodásukat. Kísérleteiből továbbá még azt a következtetést is vonta le, hogy az ép állati szövetek vitális energiájuk révén, illetve a fehér vérsejtek útján, bizonyos fokig védekezni tudnak a baktériumok megbetegítő hatása ellen¹¹ és e fölfogása helyességének bizonyítékát látta *Metschnikoffnak* kevésbé utóbb, 1883-ban, nyilvánosságra került alapvető vizsgálati eredményeiben a mozgó sejtek baktériumfáló képességéről, a phagocytosisról.

A bakteriologiai kutatásoknak ezek az eredményei már kétséget támasztottak a levegő, illetve a benne lebegő élő csírák okozta sebfertőzés veszedelmes voltával szemben. Még inkább megrendítették az ettől való félelmet, és *Listert* különösen gondolkodóba ejtették, *Spencer Wells* és *Thomas Keith* akkoriban nagy föltűnést keltett sikerei, akik a legszigorúbb tisztaság szem előtt tartásával ugyan, de egyébként minden fertőtlenítő szer alkalmazása nélkül, ovarioto-

¹¹ „Föl nem kavart véralvadéknak megvan az a különleges képessége, hogy akadályozza a septikus baktériumok fejlődését. Ezt a tulajdonságot a fehér vérsejteknek tulajdonítottam, melyekről jól ismeretes, hogy hosszú ideig életben maradnak, miután a vér a testből kifolyt. Föltevésem szerint ezek az élő sejtek az alvadékban hasonlóan hatnak, mint — s úgy hiszem, hogy ezt én mutattam ki először, de ma már általánosan el van ismerve — az egészséges élő test szövetei, melyeknek megvan az a képességük, hogy ellene hatnak a szomszédságukban levő baktériumok energiájának és akadályozzák a fejlődésüket.“ (*Lancet*, 1881, II. r., 863. l.)

miák, tehát hasmetszések után, hosszabb sorozatokban is, következetesen genyedés és láz nélküli gyógyulásokat értek el. *Lister* ezt eleinte azzal a föltevéssel iparkodott értelmezni, hogy a hasüregbe kiömlött vér, eltekintve attól, hogy különben sem alkalmas talaj baktériumok elszaporodására, onnan gyorsan felszívódik, a hashártya vitális energiája pedig a netalán valahol mégis keletkezett gyulladásos gócot hamar betokolja. Egyúttal, saját módszerének védelmében, hivatkozott a német sebészeknek mindinkább növekvő sikereire az ő módszerének alkalmazása mellett. Mindazonáltal már akkor, 1881-ben, kifejezést adott annak a nézetének, hogy némileg bonyolult eljárása talán egyszerűsíthető volna. Ehhez hozzáfűzte azt a megjegyzést, hogy a *spray* a legkevésbé fontos az antisepsis eszközei között, ha pedig a folytatólagos észlelésekből kiderülne, hogy a levegő okozta fertőzéstől való félelem aaptalan, úgy senki sem csatlakoznék nagyobb örömmel, mint ő, *Bruns* német sebésznek akkortájt kiadott jelszavához: *Fort mit dem Spray!* Hat évvel később, 16 évi következetes alkalmazása után, elhagyta ezt a kényelmetlen eszközt, az 1890-diki berlini nemzetközi orvosi kongresszuson pedig az igazi tudós becsületes őszinteségével nyíltan bevallotta, hogy rösteli, hogy a *sprayt* valamikor ajánlotta, mert valójában „physikailag lehetetlen, hogy a pillanatnyi érintkezés a *spray* folyadékcseppjeivel csak valamennyire is káros hatással legyen a baktériumokra”.

A *spray* elhagyásával kiesett az első kő a szigorú *listerismus*-nak egyideig meg nem bonthatónak tartott épületéből, ettől kezdve pedig a kísérletezés következetesen tovább haladt a legújabbkori *aseptikus* sebészet felé. Nem egyszer szenvedelmes vitatkozások során, melyek hullámai annak idején hozzánk is elhatottak, egymásután elmaradoztak a különböző antiseptikumok, a *protectiv silk* és a *mackintosh*, de sértetlenül továbbra is érvényben maradt a sebfertőzéseknek *csiraelmélete*, a *germ theory*, és ennek értelmében a sebek védeése a baktériumos fertőzéssel szemben, csakhogy most már párosulva a szöveteknek védeésével minden olyan ártó hatással szemben, mely vitális energiájukat csökkenthetné.

Nem volna helyes és megokolt dolog a sebészet ez új iránya és *Lister* tanítása között ellentétet látni, mert a valóságban az asepsis csak az antisepsis alkalmazásával megvalósított nagy *conceptio* betetőzését jelenti. *Lister* maga évtizedekre terjedő kísérletezéseiben következetesen arra törekedett, hogy egyrészt a sebeknek csiramentességét biztosítsa, másrészt, eltekintve az első évek tapogatódzásától, a szöveteket lehetőleg kímélje. Az erős antiseptikumok alkalmazásával közvetve az asepsisre törekedett, de

amint ezt elérte, azontúl minden figyelme és igyekezete arra irányult, hogy az antiseptikumok maró avagy izgató hatását a szövetekre kikerülje. Ezért tért át már korán a karbolsavnak mind hígabb oldataira, ezért kutatott később új meg új, eléggé csiraölő, de egyben a szöveteket meg nem támadó antiseptikumok után s e végből helyezte el a seb felülete és a fertőtlenítő anyaggal impregnált kötés közé a *protective silk*-et. 1890-ben már számol a fertőtlenítő mosások és öblögetések elhagyásának lehetőségével, „ha a minden irányban való tisztaság biztosításával nyugodtak lehetnénk az iránt, hogy nem viszünk be máshonnan septikus anyagokat a sebbe”. Ő ugyan nem mert erre az útra lépni, mert, úgymond, „komoly dolog embertársaink életével kísérletezni, de ha a kísérlet sikerülne, akkor talán megvalósulna régi álma”. És öreg korában, midőn a londoni *King's College* sebészi tanszékéről már régen visszavonulva, még egy utolsó visszapillantást vet módszerének átalakulására, hangsúlyozza, hogy „mindig arra törekedett, hogy elkerülje az antiseptikum közvetlen hatását a szövetekre”.

Ámbár módszerét következetesen *antiseptic system*-nek nevezte, mint végcél kezdettől fogva az asepsis lebegett előtte. Ez volt az irányító elve és ennek helyességében bízott rendíthetetlenül. Már hat évvel új eljárásának inaugurálása után írja, hogy „bármennyire fog is a jövőben módosulni az antiseptikus principium megvalósításának módja a részletekben, ahhoz az eljáráshoz képest, amelyet abban az időben alkalmazott, meggyőződése, hogy magát a principiumot végül is el fogják ismerni mint legfontosabbat azok között, melyek a sebészi gyakorlatot irányítják s minél hamarabb jut el az orvosi kar ennek tudatára, annál nagyobb hasznára válik ez majd a szenvedő emberiségnek”.

És jóslása beteljesedett. A sebészi kórházak a súlyos szenvedések és sűrű halálozások szomorú tanyáiból a majdnem biztos gyógyulást vagy legalább tetemes enyhülést adó csarnokokká alakultak át mindenütt ott, ahol *Lister* tanítását kellően átértették és példáját követve céltudatosan érvényesítették. Emellett gyógyulást találtak ott olyan betegek is, akik azelőtt lassú sínylődésre voltak kárhoztatva, mert az emberi test sok belső szervéhez a vállalkozóbb sebész sem mert hozzányúlni a késével, míg a *Lister*-korszak beköszöntével éppen ezen a téren aratta a sebészet egyremásra legszebb diadalait. De az új irány nemcsak a kórházak falain belül érezte áldásos hatását, mert a fiatal orvosnemzedék, mely, *Lister* saját szavai szerint is, kezdettől fogva lelkesen melléje szegődött és melyet különben az időközi bakteriologiai szellemben való nevelés is fogékonnyá tett az új tan iránt, e tan szellemében járt el a

külső gyakorlatban is s ekképen az antiseptikus, majd az aseptikus sebkezelés az orvosok közkincsévé vált.

*

Ennek a nagyszerű, az orvoslás történetében páratlan átalakulásnak *Lister* volt a megindítója s hosszú időn keresztül a mozgó és irányító szelleme. Sikereinek és nagy befolyásának titka pedig az volt, hogy egész működésében következetesen és céltudatosan érvényre juttatta a *germ theory*-t, a csiraelméletet, a sebfertőzésekre való vonatkozásban. Ez, és nem módszerének részletei, volt a lényeg. Mert az összefüggést a sebeken lefolyó rothadás és a seblázak között már a középkorbeli sebészek gyanították s ezért, úgy mint a XVIII. században francia és angol orvosok is, igyekeztek a levegő feltételezett káros hatását minden áron kirekeszteni, miután ennek tulajdonították a sebváladék bomlását; a tisztaság fontosságát a sebek kezelésében már *Hippokrates*, *Celsus* és *Galenus* hangsúlyozták és maga *Lister* is sebész gyakorlatára elején a legnagyobb súlyt helyezte rá, anélkül azonban, hogy kórházi osztályának szálnalmas állapotát meg tudta volna változtatni; antiseptikumokat is alkalmaztak már előtte, közülök *Lemaire*, még pedig azon föltevés alapján, hogy a genyedet a sőrésztőhöz hasonló élőlények okozzák, valamint tanácsára *Maisonneuve* és *Déclat*, ez utóbbi a *Hôtel Dieuben*, a karsavát, *Hueter* a kreozotot, a pörk alatti gyógyítással pedig *Hunter* kísérletezett éveken keresztül. Mindezekkel az eljárásokkal egyes sebészek figyelemreméltó, sőt nem egyszer nagyon szép sikereket értek el, de a sebészet általánosságban egészen *Lister* föllépéseig a legjobb esetben művészet volt és nem tudott fölemelkedni az exakt tudomány színvonalára. A sebész, miként *Paré* mondotta, elvégezte, esetleg kiváló ügyességgel, az operációt, a gyógyulást azonban a jó Istenre bízta, mert neki magának nem állott módjában a gyógyulás folyamatát céltudatosan irányítani. Nem tehette ezt, mert nem ismerte a törvényszerűséget e folyamatnál, sem a gyógyulás előfeltételeit s így nem is tudta a gyógyulást megzavaró ártalmakat távoltartani.

Lister ezzel szemben a gyógyulási folyamatokat függetlenítette a környezet befolyásától és a sebészeti technikát olyan biztos alapra helyezte, hogy az eredmény majdnem matematikai biztonsággal előrelátható lett. Ezt azzal érte el — s ez az ő különös érdeme —, hogy eljárásában szigorúan tudományos elméleti alapra helyezkedett és a természettudományok módszereivel, szorosan induktív módon kutatta és tárta fel a sebek fertőzésének okait és gyógyulásuknak föltételeit. Erre szolgáltak a gyul-

ladásra vonatkozó már említett vizsgálatain kívül azok a munkálatai is, melyekkel, *Pasteur* iránti minden bizalma mellett, ennek több kísérletét megismételte és saját önálló kísérletekkel is tanulmányozta az erjedés és rothadás lényegét, továbbá azok, melyekkel az egyes antiseptikumok hatását a baktériumokra és a szövetekre megállapította.

E tanulmányaiból vonta le, némely téves gondolatok mellett, aminő pl. az, hogy némely baktériumok fonalas gombák, fungusok, sarjaiból keletkeznek, azt a következtetést, hogy amint minden erjedésnek megvan a maga specifikus mikrobája, éppúgy a különböző sebszövődményeknél is esetről-esetre különböző baktériumok szerepelnek, hogy továbbá szagtalan sepsis is létezik, mely következtetései helyességét azután mások baktériológiai vizsgálatai igazolták, aminthogy helyesnek bizonyult az a sejtelve is, hogy léteznek olyan kicsiny mikroorganizmusok is, melyeket mikroszkóppal egyáltalán nem lehet meglátni.¹²

Mások vizsgálati eredményei mellett tehát személyes kutatásai is meggyőzték őt a csiraelmélet helyességéről, melyet azután a gyakorlati sebészet alapjává tett. Ezzel a szigorúan oknyomozó, az életjelenségeket elfogulatlanul észlelő és a kísérleti eredményeket tárgyilagosan bíráló módszerével haladt előre lépésről-lépésre és ezen az úton érte el elleneseit is meggyőző sikereit. Ellenesei különben mind olyanok voltak, akik nem látták személyesen a munkáját és ennek eredményeit, míg azok, akik szerencsések voltak oldala mellett működni, vagy legalább tanítását közvetlenül hallgatni, mind meggyőződéses hívei lettek. Előadásaiban, amint erről azok szövegének nagy élvezetet nyújtó olvasásával meggyőződhetünk, egymásután vonultatta föl a tapasztalati és kísérleti tényeket, sokszor megfelelő kísérletek bemutatása kapcsán, és egybevetésükből vezette le nagyhorderejű következtetéseit, figyelmeztetve hallgatóit, hogy „az eléjük terjesztett tényekből magok is iparkodjanak a tanulságokat levonni, de ha egyszer ezek helyességéről meggyőződtek, ne engedjék azt bárminő tekintély által is megingatni, mindenek fölött pedig az igazság szeretete irányítsa őket minden eljárásukban”.

Az ilyen szellemű tanítás mellett bizonyára nemes egyéniségének varázsa is nagy hatással volt a környeze-

¹² „Nem mondható valószínűtlen dolognak, hogy vannak élő lények, melyek annyiival kisebbek, amennyivel kisebb a *Bacterium lactis* a *Torula*-nál. De ha így áll a dolog, akkor az ilyen lények egészen túlesznek az emberi meglátás határán, még ha ezt a legjobb mikroszkópok támogatják is, aminőkkel rendelkezünk... Egyáltalában nem lehetetlen, hogy léteznek ilyen ultramikroszkópos lények.” *Transactions of the Pathological Society*. 1878. 29. k.

tére. Nem ismertem őt személyesen, elég azonban egy pillantást vetni akár ifjúkori, akár későbbi arcképeire, hogy együttérezzünk honfitársaival, akik egyértelműen magasztalják egyenes jellemét, mély gondolkodását és gyöngéd-szívűségét. „Komoly és előkelő arcán“, mondja egyik orvostársa, „a nyugodt elmélyedés vonásaival, szép és gyöngéd lelkülete és szeplőtelen becsületessége tükröződött, alapjában némileg tartózkodó viselkedése mögött pedig végtelen szerénysége rejtőzött“.

Hazájában ezek a nemes és szép jellemvonások is közrehathattak ahhoz az osztatlan nagyrabecsüléshez, mellyel honfitársai őt, a *great life saver*-t, élete végéig környezték, dicsősege azonban kisugárzott az egész világra és mindenütt tisztelték benne a sebészet nagy reformatorát. Midőn pedig bibliai korbán, minden elismeréssel és kitüntetéssel elhalmozva, a mi orvost érhet, élete céljának betöltése után, örökre behúnyta szemét, a *Westminster Abbey* ódon templomában tartott gyászistentiszteleten Anglia minden társadalmi rétegével az egész világ orvosi társadalma hódolt szellemi nagysága előtt.¹³

*

Ennek a hódolatnak szerény megnyilvánulása a mai megemlékezés is. De amidőn hálás kegyelettel adózunk áldott emlékének és büszkeséggel is a fölött, hogy a Magyar Tudományos Akadémia is azok között volt, akik életében különös elismerésüket fejezték ki érdemei iránt, gondolatunkban önkénytelenül fölelevenedik az emberiség egy másik nagy jótévőjének emléke is, aki már két évtizeddel *Lister* előtt fölismerte a sebfertőzések okát és elhárításuk biztos módját, akinek azonban az igazságért vívott küzdelmében csak lekicsinylés és üldöztetés jutott osztályrészül.

Valójában *Semmelweis* már helyesebben és jóval szabatosabban határozta meg a sebfertőzések okát azzal, hogy csak a hullából vagy a beteg testből származó bomló szerves anyagot, tehát már eleve megbetegítő tulajdonságokkal fölruházott valamit, nem pedig a normális vének vagy más szövetnedvnek a levegő csirái okozta egyszerű rothadását jelölte meg a gyermekágyi láz okául; majd annak megállapításával, hogy a gyermekágyi láz nem specifikus contagiosus betegség, hanem lényegében pyaemia s hogy „ugyanaz a betegség, mely sebészeknél, anatomusoknál és sebészi operációk után támad“, hogy továbbá keletkezéséhez a bőr vagy a nyálkahártya előzetes sérülése

¹³ Saját kívánságára nem ott, hanem Hampstead temetőjében, már korábban elhunyt neje mellé, helyezték örök nyugalomra.

szükséges, „napnál világosabb fénnel“ világította meg nemcsak a gyermekági láznak, hanem a sebfertőzéseknek lényegét is. Ezenkívül annak nyomatékos hangsúlyozásával, hogy a fertőzés létrejövetelénél a sérült felületnek a szennyezett kézzel való közvetlen érintkezése, a *kontakt-infekció*, játssza a főszerepet, s hogy a gyermekági láz veszedelme elhárítható, ha megakadályozzuk a megbetegítő hatású állati szerves anyag hozzájutását a sérült szövetekhez, a nélkül, hogy a kiszivárgó váladékot védeni kellene a levegő hatásától, már a szigorú asepsis álláspontjára helyezkedett. Olyan alapvető elvek ezek, melyek ma is teljességükben mint megdönthetetlen tudományos igazságok vannak elfogadva s melyek fölismeréséhez *Lister* csak évtizedekkel később, hosszas kísérletezések után, lassanként jutott el. S mégis mennyire különbözően alakult a valójában azonos két nagy fölfedezésnek s maguknak a fölfedezőknek sorsa!

A római *Policlinico Umberto* homlokzatán *Lister*, segédeitől körülvéve, egy gyermek sebét kötözi, a háttérben pedig tanítványok áhitattal hallgatják, hogy világgá vigyék, a mester szavait. Budapesten az Erzsébet-tér fájának árnyékában *Semmelweis* magányosan áll mély gondolatokba merülten; munkatársak nincsenek körülötte, de lábainál ott ül kisdedével a karján egy boldog anya, kinek szeméből a maga és társnőinek végtelen hálája sugárzik „az anyák megmentője“ felé. A két emlék méltó jelképe a két férfiú halhatatlanságának s egyben életük és tanításuk sorának.

Lister tanai sem terjedtek el azonnal gyorsan; ellenesei is voltak, de ezek nem voltak ellenségei, hanem jóhiszemű szakemberek, akik tárgyilagos érvekkel védték már megszokott régi fölfogásukat. *Lister* különben, miként nagy honfitársa *Darwin*, sohasem bocsátkozott ellenzőivel vitába, de erre nem is volt szüksége, mert segítő társai voltak azok a sebészek, különösen Németországban, akik meggyőződven tanításának helyességéről, azt saját tapasztalataikkal alátámasztották s egyúttal megcáfolták a vele szemben fölhozott ellenvetéseket, azonfelül pedig maguk is önállóan tovább fejlesztették a módszert. De leghatalmasabb segítőtársa volt a bakteriologia, mely a mikroorganizmusok természetrajzának, valamint a fertőző betegségek oktanának földerítésével folyton újabb bizonyítékokat szolgáltatott a sebfertőzések csiraelméletének helyessége mellett.

Ezzel szemben *Semmelweis* tanítása hosszú ideig nem vert gyökeret szülész kartársai fölfogásában és fölülte nemcsak ezek s velök a nagytekintélyű *Virchow*, hanem tudós társaságok, nevezetesen a párisi tudományos akadémia és a würzburgi orvosi fakultás is, kimondták az anathemát.

Maga a bécsi egyetem orvosi fakultása arra kényszerítette őt, hogy elhagyja nagyszerű fölfedezésének és első sikereinek világhírű színhelyét, ahonnan tanítása messzire elhalatszott volna s vissza kellett vonulnia, igaz, hogy hazánk dicsőségére, a pesti egyetemre, mely akkor még gyér vonatkozásokban állott a külfölddel. De tanai elől szülész kartársai, alig egy-két kivétellel, nemcsak mereven elzárkóztak, hanem nem mindig jóhiszemű támadásaikkal arra kényszerítették, hogy az anyák megmentése érdekében kíméletlen fegyverekkel is szálljon síkra igaza mellett.

Semmelweis fölfedezése egy nagy elme revelációja volt olyan időben, amidőn az orvosi világ, egyesek sejtésétől eltekintve, még a humorális pathologia eszmekörében élt, a fertőző betegségeket pedig kozmikus és tellurikus befolyásokból vagy a legjobb esetben specifikus ragályozásból származtatta. Tanításával, mely merőben ellenkezett korának gondolkodásával, évtizedekkel megelőzte a korát s — ez volt az ő tragikuma. Ezért is lett hasonló a sorsa, mint azoknak a lángeszű férfiakkal, *Vesalius*-nak, *Galilei*-nek, *Harvey*-nak, *Bacon*-nak és másoknak, akik súlyosan bűnhődtek azért, hogy szembe mertek helyezkedni a kor-szellemmel. Tanítása végül is győzelmeskedett ugyan, de már csak azután, hogy ő maga a megfeszített, meddő küzdelemtől idő előtt testben-lélekben megtört s azután is sok évtized mult el, míg érdemeit, mint az anti- és asepsis igazi megalapítójáét, elismerni és méltányolni kezdték.

Vele ellentétben *Lister* a sors kegyeltje volt, mert tanítása jól illeszkedett bele kortársai gondolkodásába, mert zavartalanul végezhetette kutatásait és mert megadatott neki a tudósnak legnagyobb boldogsága, az, hogy látta eszméinek általános érvényrejutását és hogy élete munkáját befejezhetette.

Akármennyire különböző volt azonban a két férfiú életének és tanításának sorsa, megegyeztek abban, hogy mindketten a helyes úton keresték és meg is találták az igazságot. *Lister*, aki egy nappal *Semmelweis* halála előtt alkalmazta első antiseptikus kötését, 1883-ig, úgy látszik, nem ismerte utóbbinak munkáját,¹⁴ de midőn *Duka Tivadar* hazánkfia figyelmeztette reá, fenntartás nélkül elismerte „a sorstól üldözött újító (*ill-fated reformer*) érdemeit mint

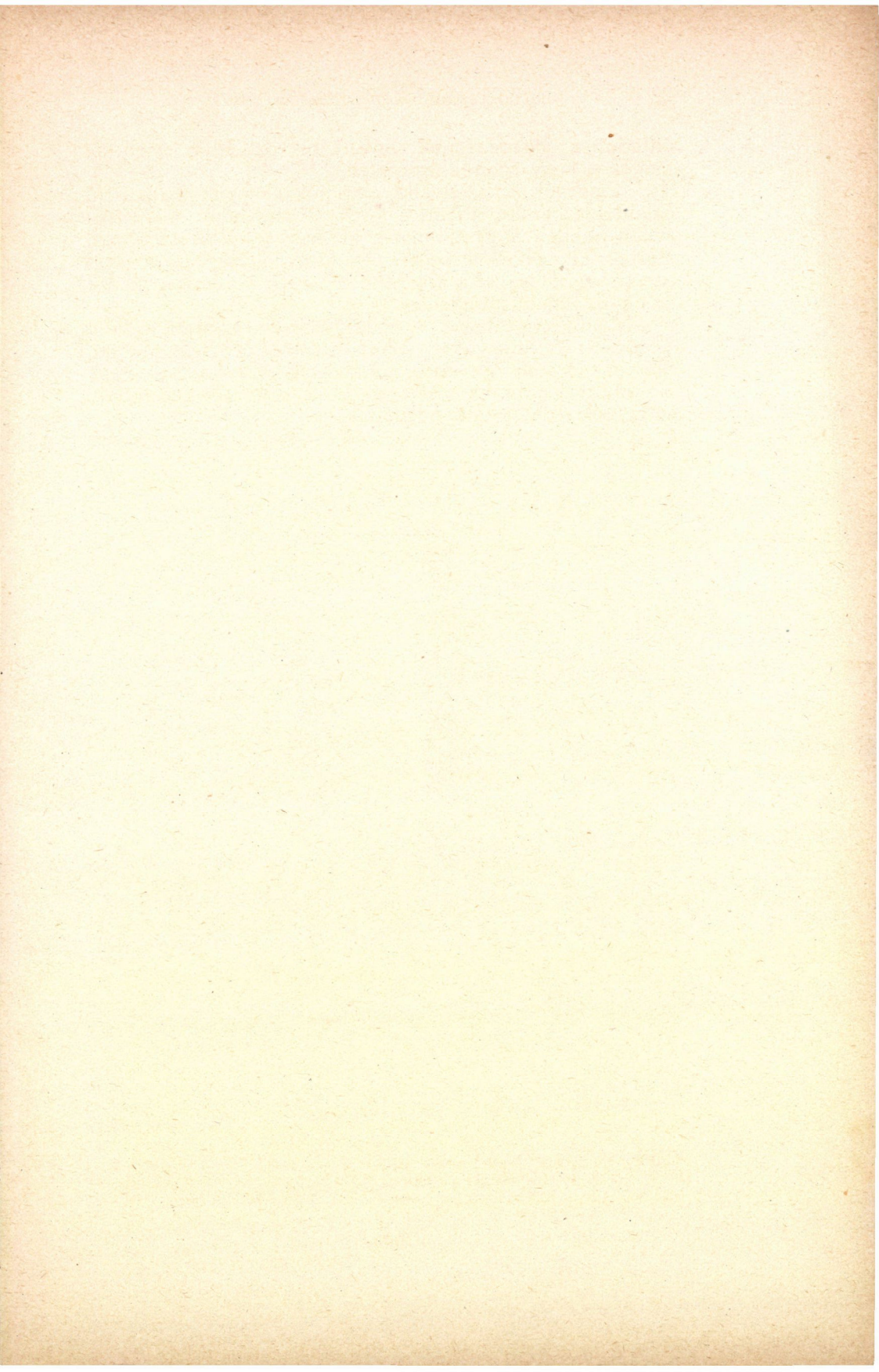
¹⁴ Ez is mutatja, mennyire közömbösen és megértés nélkül fogadták *Semmelweis* tanítását kartársai. Híre Angliába is hamar eljutott ugyan, mert *Routh* azt személyes tapasztalatai alapján már 1848-ban megismertette a *Medico-chirurgical Transactions* hasábjain, de az angol szülészek nyilvánvalóan nem méltatták figyelemre s azután egészen feledésbe merült. Hozzájárulhatott ehhez az is, hogy, miként ezt *Simpson* levélben közölte *Semmelweis*-szal, Angliában már azelőtt is „kontagiosus betegségnek” tekintették a gyermekágyi lázat s nem ismerték föl ezen fölfogás és az új tan között a mélyreható különbséget.

úttörőét a fölfedezésnek ugyanazon az útján, mely őt magát a nagy sikerekhez vezette”.¹⁵

Egyeztek a szenvedő emberekkel való melegszívű együttérzésben és abban a törekvésben, hogy szenvedéseiket minden áron elhárítsák tőlük s egyek voltak abban a szigorú következetességben és szívós kitartásban, mellyel az egyszer fölismert igazságot a szenvedő emberiség javára érvényre juttatni törekedtek.

Mindketten elérték a halhatatlanságot, mert, miként Tacitus s őt idézve egy alkalommal Lister is mondotta, *animae heroum non extinguuntur*, hanem tovább élnek az emberiség emlékezetében, s ha igazi jótevői voltak, soha meg nem szűnő hálájában is.

¹⁵ Weckerling-hez 1906-ban intézett levelében írja: Ha *Semmelweis* nem is befolyásolta munkásságomat, munkái iránt csodálattal vagyok eltelve és örvendek, hogy végre érdeme szerint becsülik meg az emlékét (L. Győry Tibor, *Gyógyászat* 1918, 28. sz.) Hódolatát iránta azzal is fejezte ki, hogy mint a budapesti *Semmelweis*-szobor ügyében megalkotott angol bizottság tagja résztvett annak munkálataiban.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XVIII KÖTET. — 12. SZÁM.

LÖRENTHEY IMRE L. TAG
EMLÉKEZETE

PÁLFY MÓRIC

L. TAGTÓL.

(FEOLVASTA A M. T. AKADÉMIA 1922 JÚNIUS 19-ÉN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

Alapár 1 korona.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1923.

Pápa, 1923. Főiskolai könyvnyomda.

Lörenthey Imre 1. tag emlékezete.

Pálffy Móric 1. tagtól.

Magyarországon a geológia és rokontudományainak művelése a múlt század második felében nő ki bölcsőjéből, amikor is fejlődése szorosan egybekapcsolódik a mh. Földtani Társulat fejlődésével. Bár *Ziepsér András* indítványára már 1850-ben megalakult a Földtani Társulat, számbavehető tudományos működést csak a 60-as években fejthetett ki. A Földtani Társulat keretében két férfi lépett ekkor a mindinkább sokasodó szakemberek élére, akik a tudományszaknak két főirányát képviselve, azután több mint 30 éven át dolgoztak egymás mellett, nemzedékeket nyerve meg és nevelve a tudománynak: az egyik *Szabó József*, a budapesti egyetemen a mineralógia és petrográfia tanára, a másik *Hantken Miksa*, előbb a m. kir. Földtani Intézet igazgatója, majd az egyetemen a geológia és paleontológia tanára, ezért jogosan őket tekinthetjük a magyar geológiai tudomány megalapozóinak.

A múlt század 80-as éveinek első felében egy kis gimnázista fiú mindennapos volt hol a *Szabó*, hol pedig a *Hantken* egyetemi intézetében, ahol szeretettel fogadták s ahol gyermekes kíváncsisággal nézegette az egyetemi gyűjtemények szekrényeiben kiállított tárgyakat. Könnyen hozzájuthatott tudásvágyának kielégítéséhez, hisz messzire sem kellett fáradni, mert ott lakott az egyetem épületében. *Lörenthey Imre*, az egyetemi questor fia volt ez a kis gimnázista, akiben így már gyermekkorában felébredt a szeretet a föld kincseinek tudománya iránt. Ezt a szeretetet csak fokozta *Rappenberger* budapesti kegyesrendi tanár, akitől a természettudományban az első oktatást nyerte.

Lörenthey 1867-ben született s gimnáziumi tanulmányainak végeztével 1885-ben a budapesti tudomány egyetem

bölcsészeti karán a természetrajz-földrajzi szakra iratkozott be s már ekkor kitűzte életének célját: a paleontológia speciális tudósának képezni ki magát, s így egyetemi tanulmányai alatt is a paleontológia volt legkedvesebb studiuma. *Hantken Miksa* felismerve a fiatal *Lörentheynek* tehetségét és kiváló szeretetét a paleontológia iránt, igazi atyai jóindulattal vette pártfogásába, tanította és buzdította. *Hantken* ezen meleg pártfogásának, ami kétségtelenül már korábban, gimnáziumi évei alatt kezdődött, lehet tulajdonítani, hogy *Lörentheyben* felébredt a vágy egész életét kizárólag a paleontológiának szentelni. Egyetemi évei alatt a szünidőket már utazásokkal töltötte, bejárva az ország geológiailag fontosabb vidékeit s meglátogatva a hazai és ausztriai múzeumokat. 1889-ben egyetemi tanulmányait bevégezve, a nyarat ismeretei gyarapítása végett nagyobb külföldi utazásra fordította. Ezen külföldi útja alkalmával bejárta Észak-Olaszországot és Svájcot, meglátogatta a párisi kiállítást és tanulmányozta az olasz, svájci és párisi, majd pedig a londoni múzeumokat.

1889. év őszén abból a célból, hogy az előadásban gyakorolja magát, beiratkozott a gyakorló főgimnáziumba is s emellett az egyetemen, mint V-öd éves hallgató, készült tanári és doktori szigorlataira, amiket 1890 tavaszán, illetve őszén le is tett. Ekkor készítette nyomtatásban megjelent első munkáját: *A nagymányoki pontusi emelet és faundja c. értekezését*. 1890 őszén a kolozsvári Ferenc József egyetemen az ásvány-földtani tanszék mellé tanársegédnek választották meg, ahol két éven át *Koch Antal* tanár oldala mellett működött, kinek hallgatóival és asszisztenseivel szemben tanusított általánosan ismert atyai jósága és szeretete maradandó hatást gyakoroltak *Lörentheyre*. 1893-ban a budapesti egyetemen a paleontológiai tanszék mellett a tanársegédi állás megüresedvén, arra *Hantken Miksa Lörenthey*t hívta meg, aki azonban már csak rövid ideig lehetett szeretett mestere mellett, mert *Hantken* betegsége, majd 1894-ben bekövetkezett halála a tanár és tanítvány között levő szoros kapcsolatot rövidesen megszakította. *Hantken* halála után az egyetem paleontológiai tanszéke 1895 nyaráig nem volt betöltve s ezen idő alatt az intézetet *Szabó József*, majd *Schmidt*

Sándor és Krenner J. Sándor felügyelete alatt *Lőrenthey* vezette. 1895 év nyarán a most már geopaleontológiaiira átalakított tanszékre *Koch Antal* kolozsvári tanár került, akinek oldala mellett működött azután *Lőrenthey* egészen 1914-ig. *Lőrenthey* kitűzött életcéljának elérésére munkált ezen idő alatt folytonosan, a tanítás mellett állandóan tanult és buvárkodott, 9 éven át 800 frt. fizetéssel mint tanársegéd, míg végre 1899-ben kinevezték adjunktussá. 1896-ban a paleontológiából magántanárrá habilitálták. 1897/98-ban két félévet a müncheni egyetemen töltött a paleontológusok atyamestere: *Zittel Károly* lovag oldalán, ahol részletesen tanulmányozta a világ első paleontológiai gyűjteményét, majd pedig a *Quenstedt*től alapított s akkor *Koken* tanártól igazgatott túbíngai egyetemi muzeumot, valamint a stuttgarti Naturalien Cabinetet, melynek akkor *Fraas* volt már az igazgatója. Münchenből tett kirándulásain megismerkedett az Alpések bonyolult hegyszerkezetével és Európának leghíresebb kővület-lelőhelyeivel.

Müncheni tartózkodása alatt *Zittel* a bajor állami múzeum fossilis rákjainak tanulmányozásával bizta meg, amely megbízatás *Lőrenthey* jövőbeli munkássága egyik irányának alapját vetette meg.

1903-ban az egyetemi ny. rk. tanári címet nyerte, míg 1907-ben ny. rk. tanárrá nevezték ki. 1914-ben pedig az egyetemi tanszék kettéosztása révén az újonnan rendszeresített paleontológiai tanszékre rendes tanárrá neveztetett ki s így végre közel 25 évi munka révén elérte ifjú kora álmait: *Hantken Miksa* örökébe lépett mint tanár is. Most már önálló egyetemi intézetet nyert *Lőrenthey* s nagy buzgósággal neki kezdett intézetének berendezésén, ami azonban a közbejött háború miatt nagy küzkdések árán is csak igen szegényesen, többnyire más egyetemi intézetek felesleges butoraival sikerült. Ez azonban nem csüggesztette el, hanem örült, hogy végre otthont tudott teremteni ismét a paleontológiának. *Lőrenthey*nek szilárd akaratá, munkakedve, a hallgatókkal szemben való barátságos, jóindulatú, a tudomány szeretetére és művelésére buzdító tehetsége biztosíték lett volna arra, hogy intézetét nagygyá, igazán tudományos intézménnyé fogja

kifejleszteni. Sajnos azonban ebben 1917 augusztus 13-án, amikor nagy rák-monográfiájának bevégezése után pihenőre Szabolcsba utazott, a kérlelhetetlen halál megakadályozta.

Lörenthey minden alkalmat megragadott, hogy ismereteit gyarapítsa. Így pl. három ízben résztvett a *Lóczy Lajostól* hallgatói részére rendezett kiránduláson. Így azután 1899-ben *Lóczyval* beutazta Olaszországot, 1901-ben Nyugat-Oroszországot, Finnországot és Kelet-Németországot, 1902-ben pedig Romániát, Dél-Oroszországot és a Kaukázust.

Lörenthey tudományos munkásságát — eltekintve egyes aktuális kérdés megvitatásától — három csoportba lehet sorozni.

Lörenthey irodalmi munkássága a legfiatalabb harmadkori képződményeknek *a pontusi és levántei korú lerakódásoknak stratigraphiai és paleontológiai tanulmányozásával indul meg* s majdnem kizárólag ebben a tárgykörben mozognak vizsgálatai 1898-ig, müncheni tartózkodásáig, amikor néhai *Zittel Károly* tanár *Lörenthey*t a müncheni állami múzeum kövült rákjainak feldolgozásával megbízta. *Lörenthey* nagy örömmel fogadta el a világhírű paleontológus kitérítés-számba menő megbízását s tanulmányai körébe már ekkor belevonta a hazai kövesült rákok egy részét is s ezzel rátért vizsgálati tárgyainak második körére. A fiatal harmadkori képződmények tanulmányozása mellett a *decapodák vizsgálata* maradt legkedvesebb tanulmányainak tárgya élete végéig. Munkásságának harmadik tárgyköre a *Budapest közvetlen környékére vonatkozó stratigraphiai és paleontológiai anyagok összegyűjtése és feldolgozása*, tulajdonképpen tanári működésével kapcsolatos. Tanítványaival a főváros környékére tett kirándulásai alkalmával, mialatt őket a helyszínen igyekezett a megfigyelésekbe és a vizsgálati módszerekbe bevezetni, gyűjtötte össze azokat a legapróbb részletekre kiterjedő megfigyeléseket, amikkel felette becses adatokat szolgáltatott a főváros környékének stratigraphiai és paleontológiai ismeretéhez. Munkásságának egyik főcélja az volt, amint azt nekem is sokszor hangsúlyozta, hogy így lassanként összeszedje a főváros környékének geológiai felépítésére vonatkozó legapróbb részleteket is. És valóban, ily feladatra alig vállalt

kozhat más ember, mint egy tanár, aki jószemű, lelkes fiatal tanítványoktól körve, a paleontológiai anyag felkeresésében és összegyűjtésében minden más vizsgálónál előnyösebb helyzetben van.

* * *

I. Munkásságának első része, a legfiatalabb harmadkorú képződményeknek, a *pontusi vagy pannoniai és a levánte* *emelet képződményeinek faunisztikai és rétegtani tanulmányozása* egyike a legnehezebb feladatoknak, jóllehet e képződmények a legtöbbször igen jó megtartású faunát zárnak magukba.

A szarmatakor végén már féligmeddig kiélesedett beltenger foglalta el a nagy magyar medencét, melynek kiélesülése és feltöltődése a pontusi korban nagy léptekkel haladt előre. Ennek a kiélesülésnek és feltöltődésnek szükségszerű következménye volt, hogy nemcsak a különböző pontokon ugyanabban az időben más és más petrographiai faciesű képződmény rakódott le, hanem a kiélesülés és a limnikus viszonyok ismételt változása következtében a fauna egyik helyről a másikra vándorolt, visszamaradt része pedig többé-kevésbé alkalmazkodott a megváltozott viszonyokhoz. Míg az előbbi körülmény a faunának függélyes szintekbe való beosztását nehezíti meg, addig a megváltozott viszonyokhoz való alkalmazkodás a különböző területeken eltérő alakokat hozott létre, melyek tanulmányozása a legélesebb szemű paleontológust is próbára teszi.

A levánte kor üledékei a Nagy Magyar Medencében már tisztán édesvizi képződményekből állanak, de azok faunája ezideig csakis az ártézikut furásokból került elő; ezekkel Lőrenthey alig foglalkozott. Sokkal jelentősebb szerepet játszanak a felszínen a levánte kor képződményei a háromszékmegyei kis levánte medencékben, amiket már igen behatóan tanulmányozott. Ezek a medencék egy aránylag rövid idő alatt kiélesedett és feltöltődött beltó üledékeit zárják be, amelyekre szintén állanak azok a faciesbeli és faunisztikai elkülönülések, amiket az előbbieken a Nagy Magyar Medencéből említettem.

A pontusi képződmények vizsgálata során részletesen

feldolgozta *Lörenthey* a nagymányoki, szegszárdi, kurdi, árpádi és hidasi lerakódások faunáját és 1890—1895 között megjelent értekezéseiben kimutatta, hogy ezek a felső pontusi emelet *Congeria rhomboidea* szintjébe tartoznak. Ugyanide tartozik a kurdi fauna is és nem a levantei emeletbe, ahova *Neumayr* sorozta volt s kimutatja azt is, hogy a viviparák tömeges fellépése nem szorítkozik kizárólag a levantei emeletre, mint eddig hitték, mert azok Kurdon a felső pontusi emeletben is nagy szerepet játszanak. *Lörenthey*nek ezt az észlelését azután *Andrusow* orosz tudós és később mások is megerősítették. *Lörenthey* már 1895-ben felismerte, hogy a szekszárdi édesvízi faunában foraminiferák is vannak, amik azonban nincsenek oda bemosva, hanem a pontusi tengerben éltek. A Káspi-tó elegyes vizében már régebben ismeretesekek voltak foraminiferák, amikről az volt a vélemény, hogy azok a Fekete-tengerből kerültek oda. *Lörenthey* szekszárdi munkájának megjelenése után *Andrusow* tanár *Lörenthey*hez intézett levelében a Káspi-tóra vonatkozólag is *Lörenthey* nézetét fogadja el, hogy t. i. a Káspi-tó foraminiferáit autochtonoknak kell tekinteni. *Lörenthey* szerint e foraminiferák oly körülmények között éltek, mint aminők a folyók estuariumaiban vannak s a kimutatott fajok elegyes vizekben ma is élnek.

Részletesen feldolgozta *Lörenthey* Budapest és környékének pontusi képződményeit is, amely értekezése a müncheni *Palaeontographica* 48. kötetében jelent meg 1902-ben. E munkájában a pontusi elnevezés helyett a *t. Roth Lajostól* 1883-ban először használt pannoniai kifejezést feleleveníti, mert a hazai pontusi rétegek nem azonosak a déloroszországi lerakódásokkal, amelyekre a pontusi elnevezés keletkezett, amennyiben nemcsak teljesen más fáciesűek, hanem az oroszországiak a hazai képződményeknek csak egy részét, a *Congeria rhomboidea* szintet foglalják magukba. E munkájában feldolgozza a tinyei és a budapest-rákosi gazdag faunát is s kimutatja, hogy a tinyei a középső pannoniai emeletbe tartozik, a kőbányai sertéshizlaló kútjából kikerült 40 fajból álló fauna azonos a tinyeivel s így szintén a középső pannoniai rétegekhez számítható, míg a rákosi és kőbányai téglagyárakban levő lerakódások már a felső pannoniai emeletbe tartoznak.

Ezen faunák feldolgozásánál igen gazdag anyag állott *Lőrenthey* rendelkezésére, még pedig túlnyomó részben saját gyűjtéséből, úgy hogy pl. Tinyéről, ahonnan eddig csak 12 faj volt ismeretes, összesen 81 faj kövületet irt le, amelyek közül 23 faj és egy subgenus új volt, a rákosi és kőbányai téglagyárak faunájából pedig, ahonnan eddig csak 8 faj volt ismeretes, 85 fajt határozott meg, amelyek között 9 új fajt fedezett fel.

A magyar Földrajzi Társaság Balaton-bizottságának felhívására tanulmányai körébe vonta a balatonmenti pannóniai (pontusi) képződményeket is. E tanulmányai *Adatok a balatonmelléki pannóniai rétegek faunájához és stratigraphiájához* c. összefoglaló monográfiájában, valamint a tihanyi Fehérpart rétegeiről 1908-ban megjelent értekezésében és *dr. Vitális Istvánnak* ezen értekezés kritikájára írott válaszában láttak napvilágot. Összefoglaló balatoni monográfiájában 31 lelőhely 69 rétegének anyagát dolgozta fel, amely rétegekből 44 nembe tartozó 217 fajt határozott meg. E fajok közül 19 az irodalomra új, 3 pedig új változat. E munkájában kimutatja, hogy az alsó pannóniai rétegcsoportha két lelőhely kövületei tartoznak, melyek közül az alsó pannóniai rétegek legmélyebb szintjét a peremartoni erdő kövületei képviselik, míg ennél fiatalabb a tihanyi Gödrösoldal *Congeria ungulacaprae*-val jellemzett faunája. A Balaton környékéről ismertett többi 67 réteg a felső pannóniai emelet különböző szintjeibe tartozik. Ezek között a legalsóbb szint, amely az *ungulacaprae*-s szintre települ, a *Congeria triangularis* és *C. balatonica* szintje, amelyre azután a balatonmelléki pannóniai képződményeknek legváltozatosabb szintje, a *C. rhomboidea* szint következik, amely rétegcsoportha egy *C. rhomboideatól* jellemzett, egy *C. spinicostat* és *Prosodacna Vutskitsit* tartalmazó és egy édesvízi faciest különböztet meg. A felső pannóniai emelet legfelsőbb rétegét, az *Unio Wetzleri* tömeges fellépésével jellemzett szintet, először *Lőrenthey* e munkájában mutatta ki a Balaton mellékéről. E rétegcsoportha korábbi munkáiban még a levantei korba sorozta volt, most azonban, tekintve, hogy benne a *Cong. Neumayri* is előfordul, még a pannóniai képződményekhez osztotta be. *Lőrenthey* kimutatta

ugyanis, hogy a pannoniai képződményekben felfelé haladva a congeriák fogynak s helyettük a hasonló alaku, de édesvizben élő dreissensiák lépnek előtérbe, úgy hogy *Lörenthey* most már csak azon rétegeket sorozza a levantei emeletbe, amelyekben kizárólag dreissensiák fordulnak elő. Munkájának összefoglalásában a balatonmelléki képződményeket részletesen összehasonlítja a többi magyarországiakkal és a hazaiakat a déloroszországiakkal.

Még kolozsvári tartózkodása alatt megkezdette *Lörenthey* az erdélyi részek fiatal neogén képződményeinek tanulmányozását is. Feldolgozta az erdélyi muzeumban levő szilágy-somlyói pontusi faunát, valamint az erdélyi medence szélein tett tanulmányútja alkalmával gyűjtött oláhlapádi faunát, amelyekről kimutatta, hogy azok az alsó pontusi emeletbe tartoznak. Már ekkor megkezdte a székelyföldi szénképződmény részletes tanulmányozását is és e tanulmányait Budapestre kerülve is folytatta. Erről az édesvizi tavi képződményről *Herbich*, *Neumayr*, *Budai József* és *t. Roth Lajos* eddigi felfogásaival szemben kimutatta, hogy az nem a pontusi, hanem a levantei korban képződött s benne congeriák nincsenek, hanem már csak a dreissensiák szerepelnek. A medence lerakódását úgy petrographiai, mint paleontológiai alapon három szintjébe osztotta s kimutatta, hogy középső szintjébe a Hargitta andezitvulkánainak hamuja is be van ágyazva s így ezen vulkánok működése is a levantei korban történt. *Lörenthey* ezen megállapítása teljesen ellenkezett a hazai andezitvulkánok koráról eddig vallott felfogással s hosszú éveken át megfigyeléseit a szakemberek nagy része kétkedéssel is fogadta. Eddig ugyanis a hazai andezitvulkánok működését jóval idősebb korba, a felső mediterránba tették s a Cserhátban kimutatott koruk után az összes piroxénandezit vulkánok feltörését a felsőmediterránba, sőt annak is a legeljára helyezték. A többek részéről azóta végzett vizsgálatok *Lörenthey* megállapítását teljesen igazolták s kimutatták azt, hogy míg a Visegrádi hegységben és a Cserhátban kétségtelenül a felsőmediterránkorban működtek az andezitvulkánok, addig a vulkánkoszoruban keletfelé haladva mind fiatalabb és fiatalabb korba esett működésük s legfiatalabbak a Hargitta déli ré-

szének andezitvulkánjai, melyek *Lőrenthey* megállapítása szerint a levánti korban kezdettek működni, de működésük valószínűleg átnyult még a diluviumba is.

A székelvöldi szénképződményre vonatkozó monographiaja — sajnos — befejezetlen maradt, pedig leginkább ő lett volna hivatva arra, hogy az ezen képződményből kikerült rendkívül gazdag faunát feldolgozza.

II. *Lőrenthey*nek második speciális munkaköre a *fossilis rákok* tanulmányozása volt, amely studiummal mindezideig senki sem foglalkozott hazánkban behatóan, pedig hogy ezen állatcsaládból mily gazdag fossilis anyaggal rendelkezünk, az épen *Lőrenthey* tanulmányaiból tűnt ki. A magyarországi rákfaunából különböző értekezéseiben néhány felsőmediterrán és oligocénkoru rákon kívül különösen a budapestkörnyéki eocénképződmények gazdag faunáját dolgozta fel, amelyről feldolgozása alapján kiderült, hogy az egyike a világ leggazdagabb decapoda faunájának. Ez a fauna, amely túlnyomó részben a Kis-Svábhegy kőbányájából, kisebb részben a Pálvölgyi kőbányából került elő, 19 nemben 34 fajt tüntet fel. E faunáról kimutatta *Lőrenthey*, hogy az a felső eocén alsó részében keletázsiai, felső részében pedig nyugat-európai jellegű. Magyarországon négy egymásra következő rákfaunát különböztet meg; kimutatja, hogy az olaszországi második rákfaunára jellemző alakok kelet felé hazánk területére vonultak, itt tovább éltek és fejlődtek, míg Olaszországban kihaltak. Ez a kelet felé való vándorlás tovább tart és a budapesti és erdélyi faunából kimutatható.

A bajor állami muzeum fossilis rákjain kívül *Lovisato*-nak, a cagliarii egyetemen a geológia tanárának felszólítására a szardíniai, *Fraas* stuttgarti tanárnak, az ottani Naturalien Cabinet igazgatójának kérésére pedig a mokattami (Egyiptom) fossilis rákokat dolgozta fel. A szardíniai faunáról kétségesnek tartja, hogy annak alapján az olaszországi harmadkori képződményeket szintezni lehessen; a mokattami eocén faunában igen fontos vonatkozásokat talált Egyiptom és Magyarország rákfaunája között.

A magyarországi fossilis rákokra vonatkozó nagy monográfia nyomtatásra készen, teljesen befejezve maradt hátra.

Ennek a monográfiának sajtó alá való rendezése volt *Lörenthey*nek utolsó munkája, melyen 1917 augusztus elejéig dolgozott. Ennek befejezése után indult üdülésre Szabolcs megyébe; sajnos az üdülésre nem jutott ideje, mert a végzet végső, örökös pihenőre szólította.

Lörenthey e monográfiájában a Magyarországon talált összes decapodákat feldolgozta és pedig 69 lelőhelyről 133 fajt, amelyek közül 122-öt sikerült fajilag is meghatározni. E 122 fajból 1 faj a triász, 12 a jura, 2 a kréta, 7 a középső eocén, 48 a felső eocén, 10 az oligocén és 42 a mediterrán lerakódásokból származik. A közelebbiről meghatározott fajok közül, nem számítva azokat, amiket *Lörenthey* már korábbi értekezéseiben leírt, ezalkalommal 37 új fajt, 2 változatot és egy új genust ír le. E kézirati munkája összesen 342 ívalaku oldalra terjed és 12 tábla van hozzá mellékelve. E monográfia a m. kir. Földtani Intézet kiadásában megjelenő *Geologica Hungarica* részére készült, sajnos azonban, hogy a kiadási költségek nagysága miatt ezideig még nem jelenhetett meg és semmi kilátás sincsen arra, hogy a közel jövőben megjelenjék, pedig e munka is hivatva lenne arra, hogy megboldogult írója vele a magyar névnek elismerést szerezzen.

III. *Lörenthey* harmadik munkakörének keretében, *Budapest közvetlen környékének tanulmányozásában* szintén sok új és becses adattal gazdagította a tudományt. Idevágó tanulmányai részben a fiatal terciér képződményekről való tanulmányaiba, részben pedig ráktanulmányai körébe illeszkednek. Ezeken kívül igen fontos felfedezése *Lörenthey*nek az, hogy az alsó oligocenkoru budai márgában két pteropodás szintet ismert fel, az egyiket az alsó részén a *balantinium* genussal, a másikat a felső részén a *valvatella* genussal. *Lörenthey* ezen felfedezése nemcsak azért fontos, mert benne e különben egyhangu képződmény szintezéséhez támpontot találunk, hanem azért is, mert ezideig Hazánkban csakis a felső mediterránból voltak pteropodák ismereteseek. A budapesti oligocen képződményekről való vizsgálata keretében hozzászól a budai márga és bryozoás márga kérdésében már *Hofmann Károly* és *Hantken Miksa* között több mint 40 évvel ezelőtt megindult

s azóta többek részéről felújított vitához s abban *Hantken* véleményéhez csatlakozik, aki *Hofmannal* szemben azt vitatta, hogy a bryozoás márga nem tartozik a felső eocénbe, hanem az csak a budai márga mélyebb részének meszesebb faciese. *Lőrenthey* ezt a felfogását a bryozoás márgában talált igen jó megtartású *Spondylus limaeformis*, *Giebel* fajjal is támogatja, amely faj kapcsolatot létesít a németországi és magyarországi oligocén között. A Gellérthegy budai márgájában felfedezi a *Sepia hungaricat*, amely fajt — mint a sepia-nem legrégibb képviselőjét — előzőleg már a piszkei bryozoás márgából ismertetett.

A rákosszentmihályi Sashalom kavicsáról kimutatta *Lőrenthey*, hogy az nem levanteikori, mint eddig hitték, hanem alsómediterrán, a fölötte levő s eddig összemosottnak hitt rhyolithtufa pedig eredeti településben van. Az alsó-mediterrán-rétegek elterjedését pedig Rákosszentmihály, Cinkota és Mátyásföld környékén nagy területen kimutatta.

Budapest nyugati határáról, a Kamaraerdő és Kőerdőberek közötti útbevágásból gazdag lajtamész-faunát ismertet s kimutatja, hogy e lerakódások alsó része zátonyszerű képződés, mely lencseszerűleg zöldes színű márgába van bezárva. Ezen előfordulás felett pedig a tétényi fensik félig sósvízü szarmatakoru mészkövében bryozoákat fedezett fel. A sóstengeri bryozoáknak ebben a félig sósvízi képződményben való előfordulása teljesen idegen jelenség. A kevésbbé sós keleti tengerben és a krimiai szarmatarétegek felső részében ismeretesek ugyan bryozoák, de ezek egészben vagy részben chitines héjuak, ellentétben az itt szereplő teljesen mészvázu *hemieschara* nemmel.

E három fő munkakörén kívül is még sok becses adattal gazdagította *Lőrenthey* tudományunkat. Munkásságának súlypontja a gerinctelen fossiliák voltak s csak egy munkájában foglalkozik gerinces állati maradvánnyal, amelyben a kolozsvári eocénkoru képződményekből két új teknős-fajt ír le.

Legutolsó, nyomtatásban megjelent munkájában a *br. Nopcsa Ferenc*től gyűjtött észak-albániai eocénkövületeket dolgozta fel, amelyek között egy új koráll-fajt is leír. Kimutatja ezen munkájában, hogy a *Clavulina Szabói* nevű foraminifera, melyet *Hantken Miksa* a budapestkörnyéki alsó oligocénből

irt le s melyet hosszú ideig az alsó oligocén vezérlő kövületének tartottak, már a közép-eocénben is élt s tulajdonképpen csak egy változata a ma is élő *Clavulina angularis*, *d'Orb.*-nak.

Megkezdte még *Lörenthey* annak a gazdag koráll, bryozoa és crinoidea anyagnak feldolgozását is, ami *Hantken* hagyatékában a kisczelli agyagból visszamaradt, de e munkáját is, mint annyi mást, befejezni nem tudta.

Lörenthey munkásságát a magyar tudományos akadémia azzal honorálta, hogy a székelgyfalvi szénképződmény tanulmányozásában anyagilag támogatta, 1905-ben pedig levelező tagjává választotta. *Lörenthey* az Akadémiának ezt a kitüntetését igen nagyra értékelte s élete utolsó napjáig egyike maradt Akadémiánk lelelkesebb és legbuzgóbb tagjának, aki nemcsak szorgalmasan látogatta üléseit, hanem a III. osztály előadásztalánál is gyakran mutatta be tartalmas értekezéseit. A magyarhoni Földtani Társulatnak hosszú időn át választmányi tagja, három éven át első titkára volt s ezen idő alatt szerkesztette a Földtani Közlönyt. A Szent István Akadémia az elsőik között választotta tagjai közé. Hosszú időn át választmányi tagja volt még a többek között a Kir. M. Természettudományi Társulatnak és igazgatósági tagja az Uránia Tudományos Egyesületnek.

Lörenthey tudományos munkálkodását az erős kritika jellemzi. Amily lelkiismeretesen pontos, alapos, a legapróbb részletekre kiterjedő volt saját munkájában, ugyanolyan követelt másoktól is. Vizsgálatainak eredményében feltétlenül bízott s azokat a legnagyobb tekintélyekkel szemben is fenntartotta. Mindennap tanui lehetünk annak, hogy a tényeknek helyes megfigyelése sokszor csak azért nem juthat közkinccsé, mert felfedezőjük valamely elismert szaktekintély felfogásával nem akar vagy nem merészel szembeszállani. A múlt század 80-as és 90-es éveiben *Szabó József* erupció-cyklosus elméletét a magyar szakemberek mint megdönthetetlen igazságot általánosan elfogadták. Bármily hervadhatatlan érdemei is vannak *Szabó József*nek a magyar geológia megalapozása körül, még sem lehet elhallgatni, hogy *Szabó* felfogását a későbbi vizsgálatok nem igazolták be. Boldogult *Cseh Lajos* bánya-

geológus, aki *Szabónak* Selmeczbánya környékén végzett vizsgálatainál munkatársa volt, igen helyesen és éleslátással, a nagyszerű bányafeltárások adataira támaszkodva, már a 80-as években felismerte *Szabó* tévedését, de *Szabó* elismert tekintélyével szemben nem akarta, vagy talán észleléseinek helyességében eléggé nem bízva, nem merte azt a nyilvánosságra hozni. Annál nagyobb érdeműl kell a fiatal, majdnem kezdő *Lőrentheynek* betudnunk, hogy a Hargitta andezitvulkánjainak fiatal korát a magyar tudósok összességével szemben nemcsak kimerte mondani, hanem az általános kétkéddéssel szemben is körültekintő megfigyeléseinek tudatában megmaradt álláspontja mellett és a későbbi vizsgálatok *Lőrenthey* megállapítását teljes mértékben igazolták is.

Kritikai munkáiban, bízva lelkiismeretes vizsgálataiban és alaposságában, néha a kiméletlenségig erős volt, de ha ilyenkor túl is lépett a megengedett határon, azt mindig nemes intencióból, az igazság felderítése és a tudomány érdekében tette. Vizsgálataiban a legapróbb, a mások szemében jelentéktelennek és értéktelennek látszó részletre is kiterjeszkedett s ennek köszönhető sok oly felfedezése, amik másoknak szembe sem tűntek. Évek hosszú során át végzett fáradságos gyűjtéseinek, körültekintő és erős kritikával végzett vizsgálatainak tulajdonítható, hogy mintegy 200 jól körvonalozott új fajjal és 7 új genussal gazdagította irodalmunkat, amelyek közül csak igen kevés szorul revízióra.

A palaeontológiát művelőknek tekintélyes része igazi szobatudós, aki a fossilis maradványban nem lát többet, mint az egykori állat maradványát s annak rendszertani és faji jellegét tanulmányozza. *Lőrentheynek* nem ez volt a főcélja: előtte a fossiliák főleg arra valók voltak, hogy azokból a bezáró sedimentum képződését, rétegtani helyzetét megállapítsa, hogy tanulmányozza azok életviszonyait, egykori elterjedését, vándorlását stb., szóval arra, hogy az illető kornak történelmét segítségükkel kiolvashassa.

Lőrenthey egyike volt azon kevés tudósoknak, akik a tudományos foglalkozás mellett mint tanárok is teljes mértékben megérdemlik elismerésünket. *Hantken* és *Koch* tanítványa lévén, tőlük örökölte azt a szeretettel teljes, mondhatni

baráti modort, amellyel hallgatóit a tudomány részére megtudta hódítani. Nagy lelki gyönyörűséggel foglalkozott tanítványaival, buzdította, segítette őket s nagy türelemmel vezette be őket a tudományos tanulmányozás módszereibe.

A természettudományi oktatás leghatalmasabb támasza a kirándulás, amikor a hallgatónak a természetben bemutatják a vizsgálati módszereket, megismertethetik vele az egyes képződményeket, azok kifejlődését, változatait, települését stb. *Lörenthey* igen szívesen és nagy örömmel vezette ki hallgatóit a természet ölébe s ennek tulajdonítható, hogy a háborút megelőző években rohamosan kezdett egyetemünkön szaporodni a geológiával és palaeontológiával foglalkozók száma. Ezen kirándulásoknak azonban — mint említettem — sok becses adatot is köszönünk Budapest közvetlen környékére vonatkozólag. Ezeknek az adatoknak összegyűjtésében kétségtelenül része volt jó szemű, lelkes tanítványainak is. Tulajdonképpen hallgatóinak kedvéért vállalta el a vallás- és közoktatásügyi miniszteriumnak azt a megbízását, hogy egy magyar paleontológiai tankönyvet írjon. E munkán is már évek óta dolgozott, de váratlanul bekövetkezett korai elhunytja miatt ez is befejezetlen maradt.

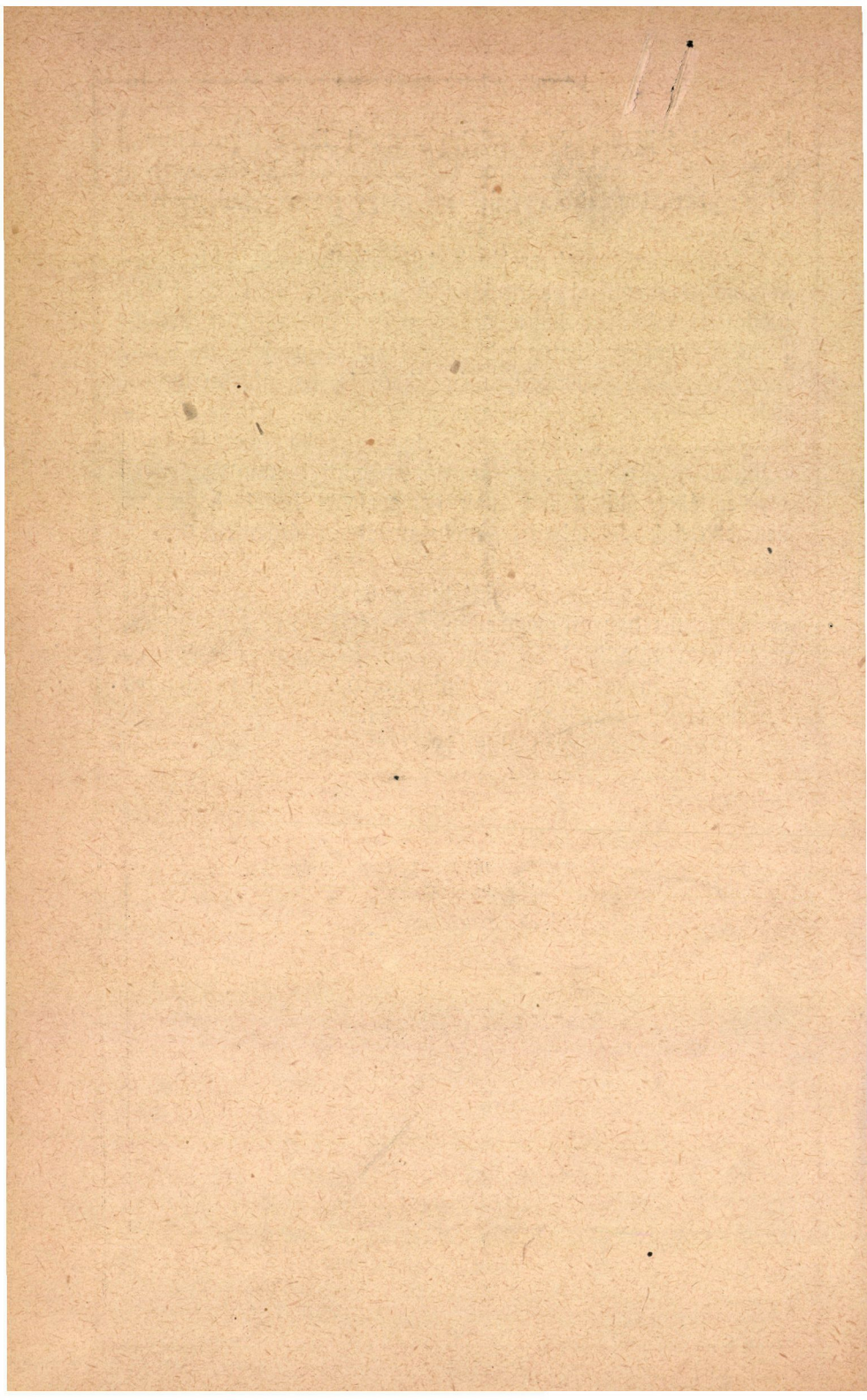
Lörenthey egész életét a szigoruan tervszerű, céltudatos munkásság jellemzi. Hogy tudományos munkálkodásában semmi se gátolja, igyekezett magát mindentől függetleníteni s ezért még a családalapításra is későre szánta el magát s már nem egészen fiatalon, csak 1908-ban kelt egybe *somosi Somossy Margit* úrhölgygel. A tudományért, a paleontológiáért dolgozott egész életében s Budapestet, legalább a paleontológia terén, tudományos központtá szeretne volna tenni. Amikor azonban alkalma nyílt volna arra, hogy működését teljesen önállóan folytassa s tervét kiépíthesse, beköszöntött a világháború, ami meggátolta még abban is, hogy céljának megvalósításához az előmunkálatokat megkezdje. *Lörenthey* 25 éves fáradtságos munkásságának eredménye: az önálló paleontológiai tanszék halála óta ma sincs betöltve, mérhetetlen kárára nemcsak a magyar tudományosságnak, hanem az egész magyarságnak is. Mert ha nem is számíthatnánk arra, hogy e tanszék egyhamar internacionális tudományos

központtá fejlődik, de legalább azon kellene munkálnunk, hogy ez is Csonka-Magyarország összes kulturintézményeivel egyetemben, legalább a régi Nagy-Magyarország tudományos központja maradjon továbbra is.

Lőrenthey munkaerejének teljességében, legjobb férfikorában távozott el körünkből s távozása után megfelelő utódot nem hagyott hátra, aki az utánna maradt ürt betölthetné s gondoskodhatna a hazai paleontológusok neveléséről. Munkásságától a jövőben, még akkor is, ha kitűzött terveinek csak kis részét valósítja meg, igen nagy és becses eredményeket várhattunk volna, de így is soha nem lankadó céltudatos, küzdelmes és fáradságos eddigi munkásságával oly emléket állított magának nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi irodalomban is, mely nevét és érdemeit örökké hirdetni fogja.

Lőrenthey nemcsak mint tudós és tanár, hanem mint ember is ürt hagyott maga után. A barátai nyílt szívű, kedves, szolgálatra mindig kész, ragaszkodó jóbarátot, felesége és három gyermeke pedig az önfeláldozó, családját rajongva szerető férjet és apát veszítették el benne.

Emlékezete legyen áldott!

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XVIII. KÖTET. — 13. SZÁM.

KOZMA FERENC L. TAG
EMLÉKEZETE

MÁRKI SÁNDOR

R. TAGTÓL.

(FELOLVASTA A M. T. AKADÉMIA 1923 MÁRCIUS 19-ÉN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

Alapár 1 korona.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1923.

Kozma Ferenc 1. tag emlékezete

Márki Sándor r. tagtól.

Nyilvános könyvtárainkban nincs meg minden könyv, amit Akadémiánk levelező tagja, *Kozma Ferenc* valaha kiadott; de megvan az a négy, amit a Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapotáról, a székely népköltészetben és népeletben levő mithológiai elemekről írt; az az emlékbeszéd, amelyet Fabritius Károlyról mondott s az a felolvasás, melyet Brassai Sámuelről, mint esztetikusról és műkritikusról tartott.

Mind a négy szorosan összefügg az Akadémia történetével. Az elsőt a Székely Közművelődési és Közgazdasági Egyesület koszorúzta meg, mint pályamunkát (1879), s őt a M. T. Akadémia is ezért választotta meg levelező tagjai közé (1880 május 20-án). A másodikkal foglalta el akadémiai székét (1882 május 8-án); s a harmadikat, negyediket szintén Akadémiánkban mutatta be. Nemcsak reánk, hanem az egész irodalomra nézve is ezek legmaradandóbb alkotásai.

A Székelyföld közgazdasága és közművelődési állapota (1879) négy szakaszra oszlott. Az elsőben a székelyek földjét és népét, a másodikban mezőgazdaságukat, a harmadikban iparukat, kereskedelmüket, pénzügyöket, a negyedikben közoktatásukat és közművelődésüket ismertette. Nemcsak a meglevő állapotokat mutatta be, hanem a hiányokat, hátrányokat sem hallgatta el s az anyagi és szellemi téren való tenni-valókat kijelölte. Panaszkodott, hogy a Székelyfölddel az állam nem foglalkozott; láthatta, hogy könyvének megjelenése után sem foglalkozott komolyan s könyves szemekkel érte meg, hogy Erdély részben e miatt veszett el. A statisztikai adatok és a helyszínen tett gyűjtései, tanulmányai alapján Kozma

olyan tervezetet adott, amelynek figyelembe vétele sok politikai hibától mentette volna meg az országot. Összehasonlításai, bírálatai, javaslatai sohasem jártak felhők közt, hanem mindenben a valósággal és a megvalósíthatással számoltak. Pedig költői lelkesedéssel ismételte *Szász Károly* szavait:

„Mily örömmel nézem e nép ébredését,
A világ árjától csak hogy el ne késsék,
Hogy neki is legyen egy szava a zajban
S ne legyen utolsó, ki elül járt hajdan“.

Nagy őszintesége nem minden székelynek tetszett, azonban úgy gondolkozott, hogy ha hólyagnak tartja is a nép, mint valaha Sokratest, inkább legyen ilyen hólyagos Sokrates, mint bölcs szofista; mert mégis a hólyagos Sokrates tette nagyokká az erkölcsöket, amiket azután bölcs szofistákrontottak le.

A székely népköltészet és néplélek mithológiai elemeinek kutatására egyrészt Ipolyi Magyar Mithológiája, másrészt annak fölismerése vezette, hogy a székelyek életjelenségeit irodalmunkban még nem tárgyalták eléggé. Tudta, hogy a széke-lyeknek nincs önálló mithológiájuk; de tudta azt is, hogy e mithológiának oly részletei vannak, amelyek a nemzetét újabb, világosabb vonásokkal egészítik ki s a nép valláserkölcsei életét több oldalról mutatják be. Az óriások mithoszában kiemelte a germán és a magyar felfogás közt levő azt a nagy különbséget, hogy az Eddában istenek, a magyar mesékben hősök győzik le és irtják ki az óriásokat; és hogy a magyar óriások az istenek ellen sohasem küzdenek. Mint buzgó mesegyűjtő, Kozma nagyon jól csoportosította az óriásokról a mesékben fentartott hagyományokat. Szerinte a tündérek a székely mithosz legszebb alkotásai. Az óriások nagyságát a széppel, hatalmát a boldogsággal ilyen tündérregék egészítik ki s betöltik vagy áthidalják az Isten és az ember közt tá- tongó mélységet. A székelyek Fruzsina-jában valóságos isten- nőt látott. Az urusolást (kuruzsolást) az alsóbbrendű magia középpontjának tartotta s a boszorkánysággal együtt kutatta. A kuruzsolásban, a gyógyításban, a táltosok szent foglalko- zását ismerte föl. A babonás szokások formuláiból egész

gyűjteményt állított egybe s a népmesékben a halottak megkérdezésének (a nekrománciának) bőséges példáit találta. Feltűnt neki, hogy a székely népmesék szerint a varázslást rendesen keletfelé tekintve, napkelte előtt hajtották végre, amiben a nap tiszteletének jelét sejtette. Ugy hitte, hogy a babonás gyógyításoknál alkalmazott kereszték sem keresztény-átvételek, hanem arra vonatkoznak, hogy a keresztútakon a boszorkányoknak és a rossz szellemeknek nincs hatalmuk. Szerinte a boszorkányozás az urusolásból a kuruzsláson át fejlődött ki és a boszorkány-eszme a rossz tündérek hitképzetébe ment át. Tanulmányát azért írta meg, mert a felsőbb műveltségűek hiában kicsinylik a babonás dolgokat, ha a tudomány előtt élénk példákban nem tüntetik föl, mint kell azt leküzdeni és a nép életéből kiirtani.

Magának a Székelyföldnek helyrajzi leírására azért nem gondolt, mert akkor már készen állt *Orbán Balázs* hatkötetes Székelyföldje s megalakult (1874 április 7-én) a Székely Történeti pályadíj-alap, mely *Szabó Károlyt* és az ő halála (1890) után *Szádeczky Lajost* bízta meg a székelyek történetének megírásával. Az alap megteremtője, *Jakab Elek* sír-emlékének felállításakor (1901 szept. 21) a bizottság nevében ő mondta az emlékbeszédet; a fáradt *Kőváry Lászlótól* (1902 november 19) ő vette át a bizottság pénztárát, melyben — a Székely Oklevéltár kiadása után — már csak 13.093 korona volt; s még megérte azt az örömet, hogy megkezdhetette, bár, halála miatt, be nem fejezhette bírálatát, melyet Szádeczky művéről, a székely nép történetéről, mint a bizottság egyik szakértője írt. A székelyek története, majdnem félszázados előkészület után, immár teljesen készen áll s Akadémiánk támogatásával mielőbb meg kell jelennie, hogy a tőlünk elszakított székelyekben a történelmi tudatot megerősítse, mostani fájdalmaikat megszentelje.

Kozma Ferenc több jeles erdélyinek emlékezetét eleve-nítette föl; így pl. a Keresztény Magvetőben, az unitáriusok gondosan szerkesztett folyóiratában, negyven év alatt *Koncz János*, *Kozma Gergely*, *Jakab Elek*, *Rédiger Géza*, *Kőváry László* és *Dávid Ferenc* életét írta meg; a M. T. Akadémiában pedig *Fabritius Károlyt* és *Brassai Sámuelét*. Elégtételt

szolgáltató Fabritiusnak, a jeles szász történetírónak, kinek a magyar kormányhoz való csatlakozása miatt annyi kellemtelenséget kellett túrníe. Szabad, egyenes, emelkedett gondolkodású, az igazságot nagyon szerető történetírónak jellemezte őt. Legnagyobb politikai sikerének azt vélte, hogy a szászok közt elvtársaival együtt hatalmasan ébresztette azt a szellemet, amely kaszt-uralmat nem ismer s megtörte a szászoknak az új intézményekkel szemben való bizalmatlanságát. Tudományát, jelleme szilárdságát, hűségét tisztelettel említette.

Brassai Sámuelről csupán mint esztetikusról és műkritikusról írt egy kötetet, amelyben tulajdonképen hatvanöt év hirlapjainak és folyóiratainak ide vonatkozó adatait dolgozta fel. Kiemelte, hogy Brassai önálló széptani művet nem írt, de egész életében foglalkozott széptani dolgokkal. Kevés szépirodalmi műve van, de nem egy szépirodalmi kérdést segített tisztázni, ideértve nyelvészeti tanulmányainak szépirodalmi vonatkozásait is. A zenére vonatkozó megjegyzései értékesek. A színművészetet minden művészet közt a legnehezebbnek tartotta, mert minden más művészetet magában foglal; hiszen a színész szónok, költő, képiró, képfaragó, olykor zenész is egy személyben. Kozma különben a kritikai hajlamot és tehetséget tartotta Brassai legjellemzőbb tulajdonságának. Úgy vélte, hogy kritikája alapján véve tudomány, eszközében esztetika, céljában oktatás, de komoly dolog minden részében: a tudás és a jóízlés fejlesztése. Szerényen vallotta be, hogy anthológiászerűen Brassai műveiből egybeállított adalékai talán nem teljeseek, de felkutatásuk sok fáradsággal járt; s valóban, ha csak töredékes eszméket adott is, azok alapján jól jellemezte Brassait.

Pedagógiai, tanügypolitikai és tanügytörténelmi dolgozatai összefüggenek azzal a rendkívül szorgalmas és lelki-ösmeretes munkával, melyet négy éven át mint tanár s harmincéven át mint tanfelügyelő végezett. Küzdelmeit sok kötetre terjedő naplóiban önmaga beszélte el; én, az idő rövidsége miatt, csak a legfőbb adatok fölemlítésére szorítkozhatom.

A kézdiszentléleki Kozma-család háromezred esztendő történetében három író ősmert: Mihályt, Gergelyt s ennek a kettőnek biográfusát, Ferencet. Ferenc, az ugyanilyen nevű

csekefalvi unitárius pap és *Rácz Rebeka* negyedik fia, 1844 február 7-én¹ Csekefalván, Udvarhely vármegyében született. Édesatyja már másféllesztendő múlva árván hagyta; harmincnyolc esztendő korában, 1845 július 13-án hunyt el. Özvegye megmaradt egyetlen fiával először apósánál huzódott meg, majd homorodfalvi kis szabad székely birtokán gazdálkodott; s bár 1848-ban másodszor is férjhez ment, csakhamar elvált az urától, hogy megmaradt egyetlenegy kis fiának, Ferencnek élhessen.

Egyszerű, de határtalanul jólelkű asszony és anya volt, ki kézimunkájával pótolta birtoka csekély jövedelmét, hogy fiát mentül jobban neveltethesse. Sógora, Tamás, azt szerette volna, hogy szabónak adja; de az anya azt mondta, hogy ha már apja, nagyapja is eszök után éltek, hadd éljen Feri is; inkább őmaga megy szolgálni, de megkeresi az erre szükséges pénzt. Be is adta 1853-ban a székelykeresztúri gimnáziumba, hol a beteges, gyöngye tanuló csak a IV. és V. osztályokban küzdhetett föl magát a kitünőbbek közé. Az unitáriusok kolozsvári főiskolájában, hová 1860-ban ment, a filozófiát és a teológiát már kitűnő sikerrel végezte el.

Érettségi vizsgálatot 1863 júniusában, papit 1867 febr. 28-án tett; s a két évre szabadságolt *Ferencz József* kolozsvári unitárius első papot, a későbbi nagyhírű püspököt, már 1866 óta mint káplán helyettesítette 1867 október 5-éig. Ekkor, bízva püspökének, *Kríza János*nak, a Vadrózsák költőjének ígéretében, hogy egyetemi tanulmányainak elvégeztével kolozsvári papnak választatja meg, államsegéllyel külföldi egyetemek látogatására ment. Az első két félévet (1867/8.) Jenában, a harmadikat Heidelbergben, a negyediket Zürichben teológiai, filozófiai és pedagógiai tanulmányokkal töltötte s legszivesebben Fischer Kunót és Fortlaget hallgatta. Svájcot jórészt gyalog járta be. Egyháza az ötödik és hatodik félévre már ki is eszközölte számára az ezer forintos angol unitárius ösztöndíjat; mivel azonban éppen ekkor Kolozsvárt egy papi,

¹ Így írja őnmaga a M. T. Akadémiához beküldött önéletrajzában; máshol megjelent életrajzai szerint februárius 14-én, Szinnyei szerint (M. Irók VI., 1437.) febr. 17-én született.

Székelykeresztúron pedig egy tanári állás megürült, felszólította, hogy ne menjen Londonba, hanem jöjjön haza s itten mint pap vagy tanár szolgálja egyházát. Abban a reményben, hogy pap lehet, 1869 augusztus 6-án hazaindult; az óhajtott állásra azonban *Uzoni Gábort* választották meg s ő — Kriza püspököt okolva csalódásáért — a keresztúri gimnázium rendes tanára lett. Itt 1868/9-ben a görög és német nyelveket s a görög-római régiségeket tanította 1870 augusztus elsejéig, mikor *B. Eötvös József* vallás- és közoktatásügyi miniszter őt az akkor megnyitott keresztúri tanítóképző-intézethez a nevelés tanárának nevezte ki. Augusztus 30-án feleségül vette *Imreh György* héjasfalvi földbirtokos leányát, Júliát, kivel mindvégig igaz boldogságban élt. A nagyműveltségű asszony számos derék fiút és leányt nevelt föl, (kik közül a nevét viselő Ferenc ezredes, László és György, valamint két leány él, Rózsi és Juliska, míg Endre s Béla elhunytak). Mint házi-asszony nemcsak a maga házatáját, hanem utóbb az internátust, majd a kolozsvári Tanítók Házát is a legnagyobb gonddal és hozzáértéssel vezette.

A keresztúri gimnázium igazgatását *Trefort Ágoston* miniszter már 1873 november 16-án Kozma Ferencre bízta, ki 1886-ig egyúttal a pedagógiát is tanította; de a gimnáziumtól sem vált meg teljesen, mert az egyház 1874 szeptember 30-án őt tette meg annak felügyelő gondnokává. Mint ilyen, a gimnázium számára mindjárt megvásárolta *Jakab Elek* nagybecsű könyvtárát. Már előbb megalakította s 1872-től fogva vezette is a keresztúri népbankot. Ugyanő alakította meg a felekezet nélküli néptanító egyesületet, amelynek titkára, majd elnöke lett. Élénk részt vett Udvarhely vármegye politikai életében s mint elnök, többször vezette a képviselőválasztásokat.

Mikor *Várady Károly*, Kolozs vármegye kir. tanfelügyelője párbajban elesett, helyébe a király 1873 szeptember 9-én őt nevezte ki tanfelügyelőnek. A megyében, Kolozsvárt is odaértve, akkor 14 községben mindössze 27 állami, 10 községi, 284 felekezeti és 5 magán-, vagy társulati elemi iskola volt, a megyében 25.572, Kolozsvárt 3035 tanulóval. Ez a szám a század utolsó esztendejében, 1900-ban, a megyében

43.914-re, Kolozsvárt pedig 6600-ra növekedett. A tankötelesek közül Kolozsvárt 1886-ban 90·75, 1900-ban pedig 93·64% járt iskolába; s a tanítók száma 372-ről 447-re emelkedett.

Az ő feladata lett, hogy a kiseddóvásról szóló 1891 : XV. törvénycikk értelmében a kiseddóvó-intézeteket és menedékházakat megszervezze; 1900-ban amazokból már 21, emezékből pedig 4 állott. Az általános irányú ismétlő iskolákat 1896-ban, a törvény értelmében, Kolozs vármegyében ő alakította át gazdasági ismétlő iskolákká s 4—5 év múlva tanterületében már 34 ilyen iskola működött.

Buzgósága következtében több népiskola mellett otthont rendeztek be a gyermekeknek. Nagy része volt benne, hogy 1893 októberében megnyílt a kolozsvári állami tanítónőképző-intézet új épülete és 80 gyermekre berendezett árvaháza. Már akkor feltűnően sok román leány iratkozott be oda, 1920-ban pedig az intézetet teljesen a románok vették át. A bánfyhunyadi felső népiskolát szintén az ő sürgetésére alakították át polgári fiúiskolává, Kolozsvárt pedig állami polgári leányiskolát s az állami tanítóképző-intézet mellé internátust szerveztek. *De Gerando Antonia* felsőbb leányiskoláját szintén az ő közbenjárására vették állami kezelésbe, utóbb pedig leánygimnáziummá alakították át. A magyar államvasútak kolozskarai iskolájának évi vizsgálataira *Kozma Ferenc* és *Északi Károly* buzgósága következtében a tanügy barátai Kolozsvárról rendszeren csapatosan rándultak ki s az Emke iskolának vizsgálatai szintén ünnepszámba mentek; más vidékeken azonban az iskolák többnyire a románok kezében voltak s Kozma általában véve alig ellenőrizhette működésüket. Erdeme azonban, hogy román tanítók is szép számmal jelentkeztek az Eötvös-alapba és a tanítók kolozsvári házának költségeire szívesen adakoztak, hogy egyetemen tanuló fiaik ott szállást és ellátást nyerjenek.

A népnevelés ügyét mozdította elő az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesületben (az EMKE-ben) is, amelyben 1886 januárius 12-ike óta az irodalmi szakosztálynak, március 12-ike óta a népkönyvtár-bizottságnak, 1898-tól fogva pedig mindhalálig a választmányának is tagja volt. Az Emke kongresszusán a székely népet szociológiai és néprajzi szem-

pontból ismertette. Az Erdélyi Irodalmi Társaság és sok más egyesület szintén tagjai közé választotta.

Érdemeiért I. Ferenc József király 1894-ben királyi tanácsosi címmel tüntette ki, a kolozsvármegyei tanítótestület pedig 1896-ban tiszteletbeli tagjai sorába iktatván, harmincéves tanfelügyelősége sikereit 1901 október 23-án bensőségesen megünnepelte s nevére 4000 koronás alapítványt tett azzal a kívánsággal, hogy a tanítók kolozsvári házában egy szobát róla nevezzenek el. Ennek a háznak gondnokául az országos Eötvös-alap 1903 április 14-én Kozma Ferencet választotta meg, ki július elsején vette át hivatalát, s egy év múlva, midőn tanfelügyelőségéről már lemondott és nyugalomba lépett, a közgyűlés 1904 augusztus 25-én véglegesen is megválasztotta gondnoknak „a volt tanítót, a tanítók tanítóját, a tanítók vezérét és igazi jóakaróját, a M. T. Akadémia tagját s a kiváló pedagógust”.¹ Amint *Ujváry Béla* elnök kijelentette, „bizalommal, reménységgel, szeretettel bízták reá gyermekeik gondozását, mert a népoktatás ügyének szolgálataiban kifejtett s egész emberöltőre terjedő munkássága bizalommal töltötte el lelköket; reménnyel tekintettek reá, mert bizalmuk alapján remélhették, hogy gyermekeiket az egyedül üdvös úton vezeti; és szeretettel, mert ismerték szerető szívét”.² *Berzeviczy Albert* vallás- és közoktatásügyi miniszter szeptember 30-án ünnepiesen átadta rendeltetésének a tanítók Hunyadi-házát, amelyben azóta a tanítók fiai közül évenként 120 egyetemi hallgató nyert teljes ellátást, mindaddig, míg a tanítók keserves filléreiből emelt intézetet a román forradalmi kormány 1919 november 27-én jogtalanul elfoglalván, Collegium Latinummá alakította át.

Kezdetől fogva tagja lévén a tanítók budapesti és kolozsvári házai igazgató-tanácsának, majd felügyelő-bizottságának is, tanúságot tehetek róla, hogy az *Eötvös-alap* bizalma, reménye és szeretete sohasem ingott meg azon egész idő alatt, míg a Hunyadi-ház ügyeit *Kozma Ferenc* vezette; 1912 június 5-én sajnálattal értesültünk tehát róla, hogy az Eötvös-

¹ A jelölő bizottság szavai 1904 július 7.

² A Kolozsvárt 1904 szept. 30-án tartott közgyűlésen.

alap elfogadta a gondnokságról való lemondását. Az a majdnem ezer egyetemi hallgató, ki az ő atyai tanácsait megszívlelte és a háztartást vezető feleségének anyai gondosságát tapasztalta, csak hálával gondolhat a Hunyadi-házra, mely az ő idejében mindnyájuknak valódi otthona volt.

Kozma mindvégig megőrizte egyháza és a tanügy iránt való érdeklődését és szeretetét. *Dávid Ferenc* születésének négyszázados évfordulóján, amelynek ünnepén száznál több angol és amerikai unitárius vett részt, 1910 augusztus 20-án ő tartotta a nagyhatású emlékbeszédet; az unitárius főgimnázium érettségi vizsgálatain is rendszeren részt vett. *Menyhárt Gáspár* egyetemi tanárral együtt ő elnökölt 1919 június 11-én a kolozsvári keresk. akadémia érettségi vizsgálatain, mikor a forradalmi román kormány megbízottjai, *dr. Rosca Pál* és *Tósa László* a terembe lépve, az elnökség átadására szólították fel s a tagadó válasz következtében erőszakkal eltávolították őket. Mikor ennek következtében a bizottságban levő tanárok is megtagadták közreműködésüket, a vizsgálatot felfüggesztették s ezzel — mint annyi más helyütt — ötven ifjút itt is megakasztottak tanulmányai befejezésében.

Erdély elvesztése és egész hazánk romlása, a felülkerekedett lázadók mindennapos erőszakoskodása mélyen megrendítette az amúgy is érzékeny Kozma Ferencet; testének ellenálló képessége meggyöngyülván, 1920 május 12-én délben lelkét visszaadta teremtőjének. Elhunytáról a M. T. Akadémia, az ostromállapot következtében, nem értesülhetett, koszorú letételére; búcsúbeszéd mondására megbízást senkinek sem adhatott. De harmadnap a sírnál a gyászoló közönség úgy találta, hogy valakinek mégis csak jeleznie kell azt a veszteséget, amely Kozma elhunytával a M. T. Akadémiát is érte. Így történt, hogy — a cenzura engedelme nélkül — társaim megbízásából akadémiánk, valamint az Erdélyi Irodalmi Társaság s a Tanári Kör nevében néhány szóval én vettem búcsút megboldogult barátomtól.

Elmondtam és ismételem, hogy Kozma Ferenc nem tartozott azok közé, „kiket a hír untalan emleget“. Mint tanár, igazgató, majd tanfelügyelő munkás életének legnagyobb részét a tanítás ügyének szentelte s tudománnyal, irodalommal

csak szabad idejében foglalkozhatott. Legszívesebben a Székelyföld közgazdasági viszonyaival és multjával.

Halálos ágyán, hazafias aggodalmai közt sem hitte, hogy ennek a történelemnek dicsősége véget ért. Csaba íret, Csaba fűvét tette hazájáért vérző szívének sebére. Várta s a Hadak útja felé fordított arcával a sírban ma is várja Csaba vitézeinek szabadító csapatát. S a székelyek könyezve gondolnak reá a Maros és az Olt mellett, amelyek egymás közelében fakadnak, de ellenkező irányban haladnak, mint a szent Ganges és Brahmaputra habjai. Könyeiket nem a *másfelé* kanyargó Olt, hanem az Attila szegedi szállása felé hömpölygő Maros viszi a hazába, melynek elszakított minden fia s Kozma Ferenc is olyan igaz hive volt.

Porából — szóltam a sírnál és szólok végezetül itten is — a hazának egy marék földje lesz, amelyből — a világ akárhogyan változzék — a kisdéd makk kihajt, erős sudárba szökken s meghozza a magyar műveltség gyümölcsét. Az Apáczai Cseri János, Brassai Sámuel, Sámi László, Felméri Lajos és a melléjük most temetett Kozma Ferenc sirjánál mélyen gyökerező, magasra növő fák szent lombjai mindenkör azt susogják, hogy „ritkán kellő híves szellő“ sem dermesztheti meg, nem törheti le azt a tudományt, irodalmat, műveltséget, amely az erdélyi földön az ő eszökből és szívökből fakadt. *Kozma Ferenc* ebben a hitben hagyta félbeszakadt munkáját másokra; ebben a hitben nyugodjék csendesen!

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XVIII. KÖTET. — 14. SZÁM.

FEJÉRPATÁKY LÁSZLÓ R. T.

OSZTÁLYTITKÁR

EMLÉKEZETE.

IRTA

ÁLDÁSY ANTAL

L. TAG.

(FEOLVASTA A M. T. AKADÉMIA 1924 JANUÁR 28-ÁN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

Alapár 1 korona.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1924.

A pápai ref. főiskola nyomdája.

Fejérvárhelyi

Fejérpataky László r. tag emlékezete.

Irta s a Magyar Tudományos Akadémia 1924. évi január hó 28.-iki
összes ülésén felolvasta Áldásy Antal I. tag.

Tekintetes Akadémia!

Szomorú kötelességet teljesítek, amidőn ma a Tekintetes Akadémia elé lépek, hogy a II. osztály megbízásából Fejérpataky László tagtársunk iránti kegyeletünknek kifejezést adjak. Szomorú e kötelesség, mert oly férfiúról van szó, aki elévülhetetlen érdemeket szerzett magának a magyar történettudomány körül, akinek működése maradandó hatást gyakorolt annak fejlődésére. Nevéhez fűződik a történeti segédtudományok legfontosabbjának, az oklevéltan és résztudományainak fölvirágzása hazánkban, azoknak a modern tudományos kutatás módszerén alapuló művelése. De szomorú e kötelesség rám nézve azért is, mert ahhoz, akiről meg kell emlékeznem, közel 35 esztendei összeköttetés szálai fűztek. Tanítványai sorába tartoztam az egyetemen, majd közel három évtizeden keresztül együtt működhettem vele a magyar tudomány és kultúra szolgálatában, a magyar tudományosság három legrégibb vezető intézetében. És így egyénileg is mélyen átérzem azt a pótolhatatlan veszteséget, mely elhunytával a magyar tudományos világot érte.

I.

Fejérpataky László már kora ifjúságában jelét adta a magyar történeti múlt emlékei iránti vonzalmának. Édes atyja a királyi tábla irodaigazgatója volt s a gyermekifjú buzgón gyűjtötte össze a királyi táblához beérkezett ügyiratokat lezáró cimeres pecséteket. Terjedelmes gyűjteményt állított így össze magának, ez keltette fel érdeklődését a magyar

cimertan iránt s vezette őt a történeti segédtudományok ez ágának tanulmányozására. Amidőn az egyetemre került, a történelem és segédtudományait választotta szaktárgyaiul. Első kiképzését az oklevéltanban a budapesti tudományegyetem nagyérdemű tanárától, Horvát Árpádtól nyerte, akinek tanítványai sorába a régibb történetirói nemzedéknek jóformán mindegyik tagja tartozott, hiszen Horvát Árpád közel fél-századig töltötte be a diplomatika és cimertan tanszékét. Horvát Árpádot sokan félreismerték. A sok keserűséget és csalódást átélt férfiú elszigetelt, magános életet élt és csak kevesen jutottak vele bensőbb érintkezésbe. Tudományos munkásságának súlypontja élete utolsó két évtizedére esik, amikor oklevéltani jegyzeteinek füzeteit közrebocsátotta. Mint tanár ritka eredményteljes működést fejtett ki. Főerőssége szaktudománya irodalmának és történetének és a hazai oklevelek jogi vonatkozásainak a legapróbb részletekbe menő ismeretében feküdt. E két irányban érezte hatását, mint tanár hallgatóira is. Fejérpataky László neki köszönhette az oklevéltan irodalmában és történetében való széleskörű tájékozottságát és a magyar diplomatikai jogtan alapos ismeretét. Egyetemi tanulmányainak befejezése után Bécsbe ment, hol az Institut für Österreichische Geschichtsforschung-nak két éven át volt tagja. Később Berlinben Bresslau és Wattenbach előadásait hallgatta, majd néhány hónapot a párisi École des Chartes-ban töltött. A bécsi intézetben a modern diplomatika megalapítójának, Sickel Tivadarnak volt tanítványa. Sickel akkor állott tudományos tekintélyének és erejének tetőfokán. Ekkoriban foglalkozott a Monumenta Germaniae részére az Ottók okleveleinek kritikai kiadása előkészítésével és előadásaiban, intézeti gyakorlataiban tanítványaival együtt foglalkozott azok kritikai vizsgálatával. Sickel Tivadartól nyerte Fejérpataky László alapos kiképzését az oklevelek kritikai vizsgálatának módszerében, a teljes jártasságot az írás összehasonlításban, az egyes oklevélcsoportok módszeres feldolgozásában, amit Sickel és egyes tanítványai oly magas fokra emeltek. A két tanártól nyert kiképzés szerencsésen egészítette ki egymást, de maradandó hatást a kettő közül Fejérpatakyra Sickel Tivadar gyakorolt. Ez természetes volt. Aki ismerte Sickel hatalmas tudományos egyéniségét, azt a suggestív befolyást, melyet tanítványaira gyakorolt, nem

csodálkozhatik azon, hogy Fejérpataky László is Sickel tanainak lett lelkes hirdetője. Hivétül szegődött a Sickel-alkotta criteria externa-interna rendszernek, melyet első oklevéltani dolgozatában követett, elsőnek alkalmazva e módszert a magyar tudományosságban.

Ez a dolgozat a magyar oklevéltan egy régi, sokat vitatott kérdésével, a pannonhalmi alapító oklevél hitelességével foglalkozik. Beosztásában, vizsgálati módszerében teljesen Sickel hatását mutatja. A terjedelmes dolgozat három részre oszlik. Az első az oklevél külsejével, kiadásaival, átirataival és későbbi megemlézéseivel foglalkozik, a második az oklevél hitelessége körül lefolyt diplomatikai harcöt ismereti oly részletességgel, ahogy azt előtte sehol nem találjuk előadva, míg a harmadik rész az oklevél hitelességének kritikai vizsgálatát tartalmazza. Ebben a részben teljesen a Sickel-féle protocollum, contextus és eschatocollum három főrészszerelés alapján veszi az oklevelet vizsgálat alá, annak egyes formuláit, főleg a német királyi kancelláriából kikerült azon korbeli oklevelek formuláival összehasonlítja, megvilágítja az egyes formulák fejlődési menetét, kialakulásukat, kiterjeszkedve a francia királyi kancelláriai gyakorlatra is. Vizsgálódásait különösen III. Ottó okleveleire terjeszti ki, melyekhez a pannonhalmi oklevél a legközelebb áll, de nem hagyja figyelmen kívül a montecassinoi okleveleket sem, melyek tartalmilag egyezést mutatnak a Szt. István oklevelével. E terjedelmes összehasonlítási anyag segítségével világítja meg minden oldalról az oklevelet, gondosan összeállítva és mérlegelve mindazokat az érveket, melyeket az oklevél hitelessége ellen és mellett egészen munkája megjelenéséig felhoztak. Az eredmény, melyre Fejérpataky kutatásai révén jutott, úgy hangzott, hogy a pannonhalmi oklevelet külső és belső tulajdonságainál fogva Szt. István király kétségtelen hitelű, 1001-ben kelt oklevelének tekinthetjük.

Fejérpataky dolgozata megjelentekor érthető feltűnést keltett. A magyar diplomatika legrégibb emlékének hitelessége szigorú tudományos módszer alapján kétségbevonhatatlanul bebizonyítottának látszott. Ő maga is azon meggyőződésének adott kifejezést, hogy az oklevél hitelességét végleg sikerült bebizonyítani és nem tudott oly érveket elképzelni, melyek megállapításait megdönthetnék. Tényleg tanulmánya hosszú

időre lezárta az oklevél hitelessége körüli vitát, de minden alapossága, szigorú tudományos módszere dacára sem döntötte el véglegesen a kérdést. A diplomatikai tudomány fejlődésével újabb, az övétől eltérő nézetek alakultak ki a hitelesség kérdésében. Amíg az egyik nézet, főleg az oklevél utóíratának egykorúsága ellen foglalva állást, azt XII. századi hozzátoldásnak tartotta, de az oklevelet magát hitelesnek, csakhogy 1030 körül keletkezettnek mondotta, addig mások az oklevél hitelességét, a pecsétre fektetve a fősúlyt, melyet Kálmán király pecsétjének mondtak, teljesen elvetették, egy harmadik nézet — és ez a legújabb — az oklevelet a reánk nem jutott eredeti interpolált utánzatának tartja és keltét 1002-re teszi. Ily módon Fejérfpataky megállapításai, melyek oly megdönthetetleneknek látszottak, változást szenvedtek, melyet ő is figyelembe vett és eredeti nézetét revisio alá vette. De munkájának mindamellett nagy jelentősége és becsé van ma is. Jelentősége abban áll, hogy a Sickel-féle oklevéltani schémát, noha ellene nem egy oldalról hangzott fel kifogás, a magyar oklevéltanba is bevezette, példát adva, hogy miként lehet azt a magyar oklevéltanban, az okleveleknek egy bizonyos kategóriájára alkalmazni. Követendő példát adott továbbá a magyar okleveleknek a szövegösszehasonlítás módszere szerinti kritikai taglalására, de távol állott attól, hogy a Sickel-féle schémát a hazai oklevelek mindegyik kategóriájára egyedül alkalmazandó schémának hirdesse. Másrészt Fejérfpataky munkájának becsé a történeti részben fekszik, az oklevél körül lefolyt bellum diplomaticumnak a maga koráig terjedő részletes ismertetésében, melyre mindenkinek, ki arról tájékozódni akar, vissza kell tértie. Ezt a bellum diplomaticumot oly részletesen, oly alapos kritikával ismertette, hogy azt jobban aligha fogja valaki ismertethetni.

Ahhoz a korhoz, melyből első oklevéltani dolgozatának tárgyát vette, az Árpádok korához Fejérfpataky László többi dolgozataiban is hű maradt. 1885-ben jelent meg második oklevéltani dolgozata: A királyi kancellária az Árpádok korában. Ebben teljesen töretlen úton jár. Tartalmilag két részre lehet osztani, az egyik a királyi kancellária szervezetét és működését tárgyalja, a másik a kancellária személyzetének névsorát adja. A dolgozat jelentősége természetesen az első részben fekszik. Az oklevél keletkezéséből indul ki, a petitio,

consensus, oklevél adási parancsból, majd áttér a kancellária működésének és fejlődésének ismertetésére, melyet századról-századra menve tárgyal meg, kiindulva az egyszerű notarius állásának ismertetéséből, aki maga írja a kétségtelenül általa fogalmazott oklevelet, majd a kancellári címet nyeri, de munkaköre ugyanaz marad, mint előbb volt, míg azután a XII. század vége óta a királyi kancellária már rendezett testületté alakul át, melynek élén a kancellár áll, kinek állása a királyi udvarban már sokkal magasabb, semhogy az oklevél írását maga végezné. Ez a gépies munka a notariusokra hárul, kik munkájuk irányítását a kancellártól nyerik és az ő ellenőrzése alatt állanak. Ebben az időben a kancellár még nem kerül ki a magasabb egyházi méltóságok, a püspöki kar tagjai közül, mert mihelyt ez bekövetkezik, a kancellári állás más személy kezére megy át és minél magasabb egyházi méltóságot tölt be a kancellár, annál inkább vonul vissza a kancellária tényleges vezetésétől és lép helyébe az alkancellár, akire a kancellária vezetésének egész munkája hárul, míg a kancellári állás az Árpádok végével az ország első politikai méltóságává változik át.

Tanulmánya további részében Fejérpataky a királyi család tagjainak, a királyné és a királyi hercegek kancelláriájának fejlődési menetével és szervezetével foglalkozik, melyek a királyihoz hasonlóak voltak. Részletesen szól a notariusok és kancellárok állásáról, javadalmazásukról, valamint az általuk a kormányzati ügyekben gyakorolt befolyásról. Külön tárgyalja kötelességkörüket, a kancelláriában előforduló rendellenességeket és összeállítja azokat az adatokat, melyek az oklevelek taksáira az Árpádok korában vonatkoznak. Ily módon megismertet minket a kancelláriai intézmény egész lényegével, végigkísérve annak fonalán az oklevél létrejöttét a petitiótól egészen annak megpecsételéséig. Munkája befejezett egészet képez, bele van foglalva minden, amit az oklevél létrejöttének folyamáról az Árpádok korában tudnunk kell. Művének e részében nemcsak tisztázta az Árpádok királyi kancellária szervezetét és ügymenetét, melyről eddig összefoglaló kézikönyvünk nem volt, hanem egyuttal újabb adatokat is szolgáltatott, hibásan keltezett, későbbi átírások és kiadások által elrontott szövegű okleveleink kelte korának megállapításához is. Rendkívüli gonddal van megszerkesztve

a kancellárok névsora is, mely az egyeseknek hosszabb-rövidebb életrajzát adja. E részben Pray és Perger példáján indul, kik már megkísérelték a kancelláriai személyzet névsorának megállapítását, fölismerve annak jelentőségét az oklevelek vizsgálata körül. Fejérpataky munkája az akkor ismert oklevélanyaghoz viszonyítva lehető teljesnek mondható és még hosszú ideig fog a magyar diplomatikus nélkülözhetetlen segédkönyvei közé tartozni.

Fejérpataky László az Árpádkori királyi oklevelek közül — eltekintve a pannonthalmi oklevéltől — három oklevél-csoportot vett behatóbb tanulmányozás alá. Sorban ezek között az első a Kálmán király okleveleiről szóló. (Budapest, 1892.) A tanulmány többet nyújt, mint amit címe mutat, mert nemcsak Kálmán királynak számra nézve kevés oklevélével foglalkozik, hanem a XI. századi diplomatikai praxisról is rendkívül beható ismertetést ad, különösen a renovatiokról, melyek ép ebben a korban fordulnak elő nagyobb számban a magyar diplomatikában.

Fejérpataky abban a szerencsés helyzetben volt, hogy a Kálmán királytól addig ismert egy eredeti oklevél helyett három eredeti oklevél állt rendelkezésére. A nyitrai püspökség levéltárában 1891-ben sikerült felfedezni Kálmán királynak a zobori apátság részére 1111 és 1113-ban kiadott okleveleit. E nagyfontosságú lelet adta meg az indító okot arra, hogy Kálmán király okleveleinek részletes monographiát szenteljen. Dolgozatának súlypontja természetesen az eredetiben reánk maradt oklevelekre esik. A veszprémvölgyi 1109. évi kettős kiállításban reánk maradt oklevél mindkét példányával külön-külön foglalkozik. Ismeretes, hogy ennek az oklevélnek csak egyik példánya van megpecsételve, a másikról a pecsét elveszett s hogy azt a második példányt régebben, általában egyszerű másolatnak, úgynevezett exemplumnak tekintették. Ezért szakköreink addig a pecsételetlen példányt figyelmen kívül is hagyták. Fejérpataky ép e kettős kiállítást tette beható vizsgálat tárgyává, kutatva, hogy miképen jött létre egy és ugyanazon oklevélkiadónak e két oklevele. Vizsgálatai alapján azt vélte, hogy a pecsétetlen példány a régebbi, előbb kiállított oklevél, önállóan, külön szerkesztett példány, mely sokkal közelebb áll a görög alapító oklevélhez, úgy rövidebb szövegezésével, mint a birtokok felemlítésénél köve-

tett módjával, mint a terjedelmesebb, több birtokról, több jogról szóló pecsétetes példány. A pecsétetes példány hitelességét minden kétségen felülinek tartotta, de arra a kérdésre, hogy miért állították ki e renovatíot két példányban, valamint más, ezzel összefüggő kérdésekre, így pl. hogy a pecsételetlen példányt — mely különben eredetileg valószínűleg szintén meg volt pecsételve — miért nem irták át soha későbben, noha az hivebben ragaszkodik a Szt. István-féle szöveghez, mint a pecsétetes, nem tudott határozott magyarázatot adni. Ő maga mondja, hogy e tekintetben csak kombinálni lehet és úgy képzei a dolgot, hogy az apácák kértére a király kiállította az oklevelet — a jelenleg pecsételetlen példányt — de átadásakor a kérelmezők úgy találták, hogy az oklevél nem terjeszkedik ki minden jogaikra, birtokaikra, tehát új oklevél kiadását kérték és így jött létre a részletesebb szövegű, jelenleg is pecsétetes példány. Arra, hogy a másik példányt miért őrizték meg, Fejérpataky szintén csak kombinációt adhatott, de határozott magyarázatot nem.

A legapróbb részletekre kiterjedőleg ismerteti az általa felfedezett két zabori oklevelet. A két oklevél írása közt lényeges eltéréseket vett észre; az 1111-i oklevél írása szorosan követi az e korbéli külföldi oklevelek írását, de az egyes kezdőbetűk az 1111-i oklevélben erősebben vannak kiemelve, aminthogy ennek az oklevélnek az írása előnyösebben üt el úgy az 1109-i oklevélétől, mint az 1113-i oklevélétől is. Ennek dacára valószínűnek tartja, hogy a két zabori oklevelet egy ugyanazon kéz írta, amire az egyes formulák és oklevélrészek egyező volta is következtetést enged vonni.

Ép így behatóan vizsgálja a Kálmán király által Dalmácia részére kiadott, de csak átiratban reánk maradt okleveleket, melyekről az egyes formulák egyezése alapján azt hiszi, hogy azok külső kiállításuk tekintetében is a déli okleveleket követték.

A tanulmány a Kálmán király korabeli kancelláriai praxisra is kellő világot vetett. A reánk maradt oklevelekből kitűnik, hogy a királyi kancellária nem volt az egyetlen kiállító fórum királyi oklevelek részére. A három eredeti világosan mutatja, hogy azok a királyi kancellárián kívül keletkeztek és úgy lettek bemutatva a kancelláriának, melynek ténykedése e szerint csak a megpecsételésre szorítkozott.

Ebben, a németországi diplomatikai gyakorlattól eltérő tényben keresi Fejérpataky a XII. századi kancelláriai praxis színleges visszafejlődésének magyarázatát. Amíg Szent István okleveleinél a német eredetiekhez való hozzásimulást látja, ami arra mutat, hogy azok többé-kevésbbé. szervezett kancellária termékei, addig Kálmán okleveleinek egymástól különböző formulái arra mutatnak, hogy azokat a felek állították ki és a kancellária csak a megpecsételést végezte.

Fejérpataky ezen dolgozatának különös érdeme abban áll, hogy felhívta a szakkörök figyelmét a veszprémvölgyi apátság oklevelének problémájára. Utána többen foglalkoztak annak vizsgálatával, így Hóman Bálint, Czebe Gyula és mások, akik úgy az oklevél hitelességének kérdését, mint a görög szöveget vették vizsgálat alá. Ezek a vizsgálatok részben módosították Fejérpataky megállapításait, ma már eldöntött tény, hogy a pecsételen példány az eredeti, ellenben a pecsétes példány hamis.

Mintegy folytatását képezi ennek a tanulmánynak a II. István korabeli oklevelekről szóló. Nem tisztán a királyi okleveleket veszi vizsgálat alá, hanem az e korbeli magán okleveleket is, melyek között tudvalevőleg a Guden-féle adománylevél a magyar diplomatikában a legrégibb ismert magánoklevél. A tanulmány célja a magánoklevelek divatjának és szerkesztésének megvilágítása s annak a hatásnak feltüntetése, melyet a XI. század második felétől kezdve fejlődni kezdődő királyi oklevelek szerkezetére gyakoroltak. Az ebből levonható eredmény azt mutatja, hogy erre II. István korában állt be a fordulat. A Kálmán király korából fennmaradt okleveles emlékek tanúsága szerint a királyi kancelláriának azok megszövegezésére kevés befolyása volt, azok jobbra készen kerültek a királyi kancelláriába, melynek ténykedése az oklevél megpecsételésére szorítkozott. Innen van az, hogyha idegen gyakorlattal bíró terület részére szól az oklevél, ez az ott divó formát mutatja, bármennyire is eltér ez a magyarországi gyakorlattól. A II. István idejébeli oklevelek már bizonyos változást árulnak el a királyi kancelláriában, a királyi oklevelekben, akár subjectiv, akár objectiv formában van az oklevél tartva, a király személyisége mindjobban előtérbe lép. Ez arra mutat, hogy a királyi kancellária II. István alatt már szilárdabb alappal, fejlődő szervezettel

és állandó személyzettel bir. De a reánk maradt oklevelek gyér számánál fogva ennek a változásnak csak nyomait észlelhetjük és csak II. Béla idejében válik e változás szembe-tünővé a fennmaradt oklevelek nagyobb száma következtében. Az oklevelek csekély száma magyarázza meg azt, hogy a királyi kancellária belső szervezetére, belső berendezéseire Fejérpataky kutatásai sem tudtak nagyobb világot vetni.

Fejérpataky László-harmadik monographikus tanulmánya III. Béla király okleveleiről szól, mely kivonatosan német nyelven is megjelent. III. Béla uralkodása korszakot jelent a magyar királyi kancellária és a hazai oklevéltan történetében. Amíg az ő koráig az oklevéladás terén állandó zavaros állapot, ingadozó gyakorlat állott fenn, addig alatta a királyi kancellária is rendes szervezetet nyert és az okleveles gyakorlat is megállapodott alakot öltött. A királyi kancellária végleges szervezete, valamint a királyi oklevelek szövegének végleges megállapodása az 1190. évvel következik be. Kapcsolatos e megállapodás Adorjánnak, az 1185-ben a királyi kancellária szolgálatába lépett későbbi kancellárnak nevével. Az általa behozott újítások nyomán létrejött a magyar oklevél-szerkezet, mely az *In nomine sancte trinitatis et individue unitatis stereotyp invocatio*t mindig hosszabbított betűkkel adja, ezt követi a királyi cím, melyhez a pápai ünnepélyes bullák utánzataként sokszor az *in perpetuum* szavak járulnak. Az arenga igen változatos, mely azonban nem lényeges része az oklevélnek, ha van, akkor legtöbbször a *hinc est quod* szavak kötik össze a *promulgatio*val, melyet sokszor a *corroboratio* zár be. A dátum egyszerű évjelzést mutat, napikelet s uralkodási év hiányzanak, majd néhány egyházi és világi méltóság nevének felsorolása következik, legvégül pedig a kancellár megnevezése. Ez az Adorján által megállapított oklevélséma átment utódaira is, kik alatt egyes részeiben változott. Ez a változás nem volt ugyan lényeges, de mégis szembetűnő. A magyar oklevélforma azután Katapán kancellársága alatt alakult ki végleg és állandóvá meg. Kezdődik a verbális *invocatio*val, utána jön a királyi cím, legtöbbször a már említett *in perpetuum* szavakkal kapcsolatosan, mely esetben nincsen külön *salutatio*. Ezt követi az arenga, bevezetve legtöbbször a *quoniam* szóval, majd a *promulgatio* és *dispositio*, melyre a *corroboratio* formulája következik, míg

az anathema és mulcta formulái már kimentek a használatból. Az oklevél szerkezetében az előző időkhöz képest a nagy változás a kancellár megnevezésében van, mely typikussá vált, változatlan formula által történik, melyet közvetlenül követ az évszám, utóbb a napikeltezés és az uralkodási év és bezárja az oklevelet az egyházi és világi méltóságok nevének felsorolása, akik ekkor már nem tanui az oklevélben foglalt jogi cselekményeknek, hanem csak az oklevél keltének időpontját jelzik.

Fejérpataky oklevéltani dolgozatainak sorát ez a tanulmány zárja be. Az Árpádkori oklevelek többi csoportjait nem tette tanulmányozás tárgyává, legalább nem úgy, hogy azoknak monographikus feldolgozásait közrebocsátotta volna. Egyetemi előadásában azonban kiterjeszkedett a későbbi korbeli oklevélviszonyokra is, melyek ismertetését az általános diplomatikai részekbe beleszötte. Régebben, egyetemi magántanársága idejében tartott előadásai kiterjeszkedtek a későbbkori oklevelek méltatására is, de ezekből nem publikált semmit és irodalmi hagyatékából hiányoznak a későbbi századok diplomatikájáról szóló előadásainak kéziratai.

Fejérpataky László az oklevéltan gyakorlati alkalmazására is követendő példát adott oklevélkiadványaival. Három ily fajta kiadványát emeljük ki különösebben, melyek a kiadás technikája és módszere tekintetében mintaszerűek. Kettő a Monumenta Vaticana vállalatban jelent meg. Az egyik Gentilis bibornok magyarországi követségének oklevéltára, melyet ő rendezett sajtó alá és látott el az oklevéltárat ismertető bevezetéssel. A másik a pápai tizedszedők számadásai, mely az 1284—1375 közti évekből származó tizedlajstromokat tartalmazza. E kiadvány Fejérpataky római tartózkodásának eredménye. Terjedelmes bevezetésében kimerítően ismerteti a pápai tizedszedők működését és a tized ügyét Magyarországon. E fontos forráspublikációval a magyar történettudomány jóval megelőzte a külföldet, jelesül Németországot. E lajstromok közzétételével Fejérpataky megbecsülhetetlen forrásanyagot tett hozzáférhetővé a magyar történettudomány részére gazdaságtörténeti, pénztörténeti, egyháztörténeti és földrajzi szempontból egyaránt. E tizedlajstromok szolgáltak azután alapul a Magyarország egyházi földrajzáról szóló műnek, mely néhai tagtársunk: Ortvy Tivadar szerkesztésé-

ben látott napvilágot s amely hiányai és hibái dacára, sokáig nélkülözhetetlen földrajztörténeti kézikönyvünk lesz.

A harmadik ilyenmű forráskiadványt Fejérpataky Akadémiai Bizottságának megbízásából szerkesztette. A kötet Selmeczbánya, Pozsony, Besztercebánya, Nagyszombat, Sopron, Bártfa és Körmöcbánya legrégibb számadáskönyveit tartalmazza. Bevezetésül volt szánva a magyarországi városok, elsősorban Pozsony számadáskönyveinek teljes sorozatu kiadásához. Ez a terv, sajnos, nem valósult meg, de ezen egy kötet közrebocsátásával is nagy érdemeket szerzett Fejérpataky magának, mert kultúrtörténeti szempontból a számadáskönyvekben foglalt anyag oklevelek ezreivel ér fel. Mindezek a kiadások a szövegközlés pontosságával, a szerkesztés mintaszerűségével a legmagasabb fokú kritikát is kiállják s mintaképül szolgálhatnak hasonló természetű kiadványok részére.

Fejérpatakynek ily természetű munkái közé tartozik a Honfoglaláskori Emlékek, valamint Anonymus hasonmás kiadása is. De legjelentősebb e tekintetben az a munka, melynek kéziratát tudományos hagyatéka juttatta reánk.

A történelmi bizottság megbízásából fogott hozzá a Zsigmond-kori oklevéltár szerkesztéséhez. Ezen a munkán évek hosszú során át kitartó szorgalommal, lankadatlan buzgalommal dolgozott. Mintegy másfél évtizeden keresztül szűkre szabott szabadságidejének egyrészét feláldozva, évről-évre néhány hetet szentelt a levéltári kutatásoknak. Nem sorolhatjuk itt fel mindazokat a levéltárakat, melyekben kutatásokat eszközölt, de aránylag kevés levéltára van az országnak, melyben Fejérpataky László nem fordult volna meg, amelynek Zsigmond-kori darabjain nem találnók a kutatását jelző F betűt az oklevél hátlapjának egyik sarkára feljegyezve. Ezekre menő másolat gyűlt össze az évek folyamán és ezeket csekély kivétellel mind ő maga, sajátkezűleg másolta és olvasta össze. Nemcsak a Zsigmondtól eredő oklevelekre terjesztette ki a gyűjtést, hanem lemásolta ebből a korból azokat az okleveleket is, melyek történeti, oklevéltani vagy egyéb szempontokból valamelyes fontossággal bírnak. Ezt a nagy terjedelmű másolatanyagot kiegészítik azok a regesták, melyeket a már kiadott Zsigmond-kori oklevelekről készített. Ezek száma is több ezer darabot tesz ki és kimerítik az

1904—905-ig megjelent oklevéltárak anyagát. Nem hiszem, hogy sokban tévedek, ha a Zsigmond-kori oklevéltár anyagát a másolatok és regesták számát mintegy 10—12.000 darabra teszem. Még ez a szám sem meríti ki e korszak okleveles anyagát. Vannak még levéltárak, melyeket Fejérpataky nem kutatott át és még évekre terjedő kutatásokra lesz szükség, hogy a Zsigmond-kori okleveles anyagot teljesen összegyűjthessük. De az a munka, melyet Fejérpataky végzett, egy embernek erejét szinte meghaladó munka volt, annak jelentőségét csak az tudja felbecsülni, aki maga is levéltári kutatásokban töltötte el életét. Nem egy esetben szemére hányták Fejérpatakynek, hogy az oklevéltár anyagát nem bocsátotta közzé, de ennek magyarázata abban rejlik, hogy Fejérpataky nagyon jól tudta azt, hogy az anyag még nincs teljesen összegyűjtve és lelkiismeretessége visszatartotta attól, hogy oly munkát bocsásson közzé, mely nem egy pótlásra szorult volna. A mai viszonyok között, sajnos, teljesen bizonytalan, hogy a Zsigmond-kori oklevéltár mikor fog napvilágot láthatni, de ha valamikor meg fog jelenni, a legfényesebb bizonyossága lesz Fejérpataky lelkiismeretes, önfeláldozás számba menő munkásságának.

Fejérpataky László tudományos munkásságának minden egyes részéről lehetetlen e visszaemlékezés keretében megemlékezni. Az oklevéltan mellett a történelem többi segédtudományainak művelésében is kivette a maga részét. Ez irányú munkássága a Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság kebelében folyt le, melynek egyik megalapítója, titkára, majd másodelnöke, végül elnöke volt. A társaság folyóiratában, a Turul-ban, melynek évek hosszú során át szerkesztője volt, jelentek meg pecsétani, cimertani és chronologiai dolgozatai, melyek közül főleg a heraldikai tárgyak válnak ki. Ezekben középkori címeres leveleink legkiválóbb darabjait ismertette szakavatott tollal, éles heraldikai érzékkel. A Monumenta Hungariae Heraldica-nak általa szerkesztett két füzetében 50 magyar címeres levélnek adta ismertetését, a bevezetésekben pedig kimerítő képet nyújtott a középkori magyar heraldika fejlődéséről, kialakulásáról. Mintaszerű az a tanulmánya, mely az Árpád és az Árpádok diszműben az Árpádok és Magyarország címeréről szól. Tőle származik a Nemzetiségi Zsebkönyv első kötetének, a Főrangú Családoknak tör-

téneti része, mely pontosság és megbízhatóság tekintetében méltó párja az e nemben legkiválóbb publikációnak, a gothai almanachnak. Egyedül a szorosabb értelemben vett családtörténet volt az, mellyel nem foglalkozott behatóbban, noha a középkori címeres levelekről szóló dolgozataiban az egyes családok genealogiai viszonyait nem mellőzte hallgatással.

II.

Fejérpataky Lászlótól, a tudóstól nem lehet elválasztani a tanárt. Nem pedig azért, mert mély tudománya a tanári kathedrán érvényesült első sorban. Amilyen kiváló volt, mint tudós, aki souverain módon uralta szaktudományának módszerét, ép oly kiváló és utolérhetetlen volt mint tanár. 1879-ben nyerte el a budapesti egyetemen a magántanári képesítést, az oklevéltan és a cimertanból. Tanári működése 1887 után öltött nagyobb mérvet. Ebben az esztendőben állították fel a budapesti tudomány-egyetemen a Történelmi Semináriumot, Salamon Ferenc igazgatása alatt. Vezető tanárai egyikévé Fejérpataky Lászlót nevezték ki. Tevékenysége a semináriumban nemcsak a tanításra terjedt ki, hanem annak megszervezésében, könyvtára létesítésében is nagy érdemeket szerzett magának. Az ő felügyelete és irányítása mellett állították fel a seminárium könyvtárát, először az egyetemi könyvtár földszinti kerek termében, majd a központi egyetem Szerb-utcai szárnyában.

Salamon Ferenc igazgatósága idejében a seminárium ügyeit voltaképen Fejérpataky László vezette. Élte utolsó éveiben, mint helyettes igazgató ismét átvette az ügyek vezetését, melyet azzal a lelkiismeretességgel, pontossággal és ritka tapintattal végzett, amely minden hivatalos működését jellemezte.

Fejérpataky László nézeteit az oklevéltan egyetemi tanításáról abban a terjedelmes előadói javaslatban fejtette ki, melyet az 1885. évi országos kiállítás alkalmából megtartott történeti kongresszus elé terjesztett. Ebben a nagybecsű előterjesztésben történeti visszapillantást vetett az oklevéltan és a vele kapcsolatos segédtudományoknak állapotára hazánkban. Ismertetette azokat a tudományos eredményeket, melyeket az oklevéltan, pecséttan, cimertan, családtörténet, chronologia,

numismatika terén a hazai tudomány* elért és megjelölte a további fejlődéshez szükséges teendőket. Különösen ráutalt azokra a nagy feladatokra, melyek az oklevéltan terén megoldásra várnak, sürgette a magyar kir. oklevelek kritikai regestáinak kiadását a Böhmer-féle Regesta Imperii mintájára, az oklevélpublikációk egyöntetűségét, a közlés tudományos elveinek megállapítását és ismételten rámutatott a speciális magyar diplomatika művelésének szükségére. E célból egy magyar történeti intézet felállításának szükségét fejtette ki, mely első sorban a történeti segédtudományok terén való alapos kiképzést volna hivatva tagjainak megadni. A párisi École des Chartes és a bécsi Institut für Österreichische Geschichtsforschung mintájára kívánta az intézetet megszervezni, melynek részletes tervét is előterjesztette. Ennek az intézetnek főfeladatául a speciális magyar diplomatika művelését jelölte meg.

Az általa sürgetett intézet abban a formában, ahogy ő ezt tervezte, nem jött létre, de azokat a feladatokat, melyeket ő ez intézet céljául megjelölt, más úton közelebb hozta a megvalósuláshoz. A Történelmi Seminárium adta meg neki erre a módot és lehetőséget. Egész sorát a tanítványoknak nevelte, kiknek munkássága, különösen az utolsó két évtizedben a speciális magyar diplomatikát mindjobban kiépítette. Ma már oklevéltani irodalmunk nem oly szegényes, mint akkor volt, midőn Fejérfataky e javaslatokkal előállott. Ma már birunk jeles monographiákat, melyek az Árpád-kori és Anjou-kori királyi és magán oklevelek diplomatikájára, e korszakok kancelláriai praxisára, pecséttanára, címertani kérdésekre stb. világot vetnek és nem kevésbbé gyarapodott irodalmunk oly művekkel is, melyek az összehasonlító írástan, a zenei palaeographia stb. körüli ismereteinket gyarapítják. Birunk monographiákat, melyek a magyar diplomatikai jogtannak egyes kérdéseit tisztázzák és birjuk ma már az Árpád-kori királyi oklevelek kritikai regestáinak egy részét is, melyek kiadását a Történelmi Társulatban tartott elnöki megnyitójában sürgette és amelyet Akadémiánk Történelmi Bizottsága 1913-ban határozott el. Mindezek a kiadványok az ő tanári működésének, az általa alapított iskolának eredményei, melyek nevét a késő időkre is meg fogják őrizni.

Ő maga 1895 óta, amikor Horvát Árpád halála után az oklevéltan nyilvános rendes tanárává neveztetett ki a buda-

pesti egyetemhez, teljes rendszerességgel végigment előadásiban az oklevéltan anyagán. Három évenként ismétlődő előadásaiban kiterjeszkedett az oklevéltan minden részére. Az oklevéltan története, külső és belső része, palaeographia, chronologia, az oklevéltan rövid foglalatja, pecséttan, pápai oklevelek, XI—XIII. századi oklevelek, cimertan, ezek képeztek előadásai tárgyát. Előadásait gondosan kidolgozta, kéziratjai, melyek irodalmi hagyatékában vannak, megmutatják, hogy lelkiismeretesen használta fel mindig az újabb tudományos kutatások eredményeit és vívmányait. Különösen a palaeographia volt kedvenc tárgya és azt aránylag sűrűn és részletebben is adta elő. Előadásaiban a tudománynak általános elmélete és szabályai mellett mindig szem előtt tartotta a magyar szempontot és sohasem mulasztotta el hallgatói figyelmét a magyar analogiákra és példákra felhívni. Nem tartozott a rhetorikai szóvirágokat kedvelő előadók közé, ezt már szaktudományának jellege is kizárta. Előadása egyszerű, de világos és áttekinthető, minden egyes részében rendszeres, jól átgondolt volt. Az elméleti rész mellett nagy súlyt helyezett a gyakorlati kiképzésre. Kezdők és haladók részére külön-külön tartott gyakorlatokban vezette be hallgatóit az oklevél-olvasás tudományába. Kezdte a facsimilé olvastatásával, majd áttért az eredeti oklevelekre, s fokozatosan nehezebb és nehezebben olvasható okleveleket adott hallgatói kezébe. Ezeken a gyakorlatokon nyilatkozott meg Fejérpataky nagy tudománya és ritka pedagógiai képessége. Párhuzamosan az oklevelek olvasásával haladt azoknak magyarázata, amikor mindig az olvasott oklevélből kiindulva hívta fel hallgatói figyelmét az oklevél sajátos, jellegzetes tulajdonságaira, a benne foglalt történeti, jogi, genealogiai és egyéb vonatkozásokra. Amit az oklevéltanban mindig követelt, a speciális magyar diplomatika művelését, azt ezeken a gyakorlatokon valósította meg, mert amit hallgatói e gyakorlatokon magyarázatképen tőle hallottak, az a legspeciálisabb magyar diplomatika volt. E fáradságos, néha órákon át tartó gyakorlatok busásan megtermették a maguk gyümölcsét. Az e gyakorlatokon résztvevők soraiból került ki az a nemzedék, mely a magyar oklevéltant az ő szellemében, az ő tanításai alapján műveli és amelynek minden egyes tagja büszkén fogja magát mindenkor Fejérpataky iskolájának tagjával vallani.

Az eredményeket, melyeket Fejérpataky László az egyetemi oktatás terén elért, kiváló tanári tulajdonságai mellett még egy másik körülménynek köszönhetette. A M. Nemzeti Múzeumnál elfoglalt állásából kifolyólag oly oklevélanyag állott rendelkezésére, amilyen aligha áll még a külföld leghiresebb diplomatikai intézetében a tanárnak rendelkezésére. Amíg Horvát Árpád idejében a hallgatók gyakorlati kiképzésére a Horvát István-féle rézmetszeteken kívül alig 30—40 drb. eredeti oklevél szolgált, addig Fejérpataky a Nemzeti Múzeum levéltárában szinte kimeríthetetlen gazdagságú oklevélanyaggal rendelkezett, amely a legváltozatosabb anyagot szolgáltatatta gyakorlataihoz. Ez tette neki lehetővé, hogy a legspeciálisabb diplomatikai kérdéseket is gyakorlati módon tárgyalhassa és hallgatóinak a legegyszerűbb írású oklevélről a legnehezebben olvashatóig adhassa kezébe. Azonkívül abban a szerencsés helyzetben volt, hogy tanszékének anyagát ritka gazdag palaeographiai apparátussal gazdagíthatta. Az ő kezdeményezésére vette meg a közoktatásügyi kormány 1896-ban a Történelmi Seminárium részére Sickel Tivadarnak páratlan gazdag facsimile gyűjteményét, melyet ma abban a teljességben aligha lehetne beszerezni. Ezzel az általános diplomatika és palaeographia tanítására elsőrangú segédeszközt biztosított tanszékének, míg a magyar oklevéltanhoz a hasonló gyűjteményt a pannonhalmi rendtörténethez csatolt fényképmásolatok különlenyomatával gyarapította. Nagyobb számú eredeti oklevél-gyűjtemény és válogatott pecsétmásolat-gyűjtemény tette teljessé a diplomatikai tanszék apparátusát, mely maradandó emléke lesz egyetemi tanári működésének.

A viszony Fejérpataky László és tanítványai között ritka benső volt. Hallgatói már az első pillanatban érezték azt, hogy oly férfiúval állanak szemben, aki nemcsak tudós és tanár, hanem melegszívű, érző ember is, akihez teljes bizalommal fordulhatnak ügyeikben, biztosan tudva, hogy megértő emberre találnak. Mint tudóst és tanárt főleg két tulajdonság jellemezte. Nem volt szűkkeblű és nem volt kicsinyes. Azt a rengeteg tudást, amit életén át összegyűjtött, közkincsnek tekintette, melyhez tanítványai mindegyikének joga van. Ezt a szellemi kincset pazar bőkezűséggel osztotta mindenkinek, aki tanácsért, útbaigazításért, felvilágosításért hozzá fordult. Ajtaja mindig nyitva volt tanítványai előtt és bár-

mikor fordultak hozzá tudományos kérdésekben, a legnagyobb készséggel, a legnagyobb önzetlenséggel állt rendelkezésükre.

De Fejérpataky László nem elégedett meg azzal, hogy tanítványainak csak az egyetemen hirdesse a tudomány ígét. Az egyetemi tanár hivatását sokkal magasabban fogta fel. Figyelemmel kísérte tanítványai működését és sorsát később, az egyetemen kívül is. Akikről látta, hogy a magyar tudományosságnak hasznothajtó munkásai lesznek, azokat nemcsak tudományos munkájukban támogatta, hanem igyekezett nekik lehetővé tenni az elhelyezkedést oly pályán, amelyen tudományos munkálkodást nagyobb mérvben fejthetnek ki. Az a fiatalabb történetírói nemzedék, mely egyetemeinken, muzeumainkban, könyv- és levéltárainkban szolgálja ma a magyar tudomány és kultúra ügyét, nemcsak tőle nyerte a tudományos kiképzést, hanem jórészt neki köszönheti a pályájukon való elhelyezkedést is. Azt a szerepet, amelyet régebben a magyar történettudomány terén Szilágyi Sándor töltött be, Fejérpataky László vette át. Valódi atyamestere lett az utolsó évtizedekben felnőtt magyar történetírói gárdának, melynek tagjai benne mindenkor melegszívű barátokra, támogatóra találtak.

Innen van az, hogy Fejérpatakyt tanítványai a későbbi időkben, egyetemi tanulmányaik befejezte után is meleg tisztelettel, szeretettel vették körül. Ez a szeretet és tisztelet jutott kifejezésre abban az ünneplésben, melyben őt tanítványai születésének 60-ik évfordulója alkalmával részesítették. Ez az ünnep nem a nagy nyilvánosság előtt folyt le, családi ünnep volt ez, az ősz mester iránti hála és szeretet ünnepe. Könnyekkel szemében köszönte meg a hozzá intézett üdvözlő szavakat és azok a sorok, melyekkel a neki átnyújtott emlékkönyvet irt tanítványainak arcképét megküldötte, elárulják azt a meleg érzést, mellyel ő is tanítványai iránt viseltetett. „Éltem alkonyát figyelmük és szeretetük megaranyozta. Tanári pályám legszebb emlékei hozzájuk fűződnek. Örömmel és megnyugvással tapasztaltam a bizalomnak, rokonszenvnek és kölcsönös megértésnek sokszoros megnyilvánulását, mely őket egykori tanárukhöz fűzi; örömmel látom megizmosodásukat a hazai történettudomány terén és megnyugvással kezükben a vezető szerepet, mely nemzeti tudományosságunk irányításában reájuk vár.“

III.

A tudós és tanár érdemeinél nem csekélyebbek azok az érdemek, melyeket Fejérpataky László magának az ország legrégibb tudományos intézete, a Magyar Nemzeti Múzeum körül szerzett. Negyven évet meghaladó időt töltött annak szolgálatában. 1882-ben neveztetett ki az akkor létesített levéltár élére mint levéltárnok s ettől kezdve 1915-ig a Széchenyi Országos Könyvtárnak szentelte erejét és munkásságát, melynek 1899-től kezdve mint igazgató-őr, később mint osztályigazgató vezetője volt. Érdemei a könyvtár fejlesztése körül maradandó emléket biztosítanak neki az intézet történetében. Azt a célt, melyet a Nemzeti Múzeum nagynevű alapítója a könyvtárnak kitűzött, a Hungaricumok lehető teljes összegyűjtését, Fejérpataky a legnagyobb körültekintéssel, fáradhatatlan tevékenységgel igyekezett a megvalósításhoz közelebb hozni. A minél tökéletesebb, minél teljesebb Hungarica könyvtár létesítése képezte első sorban célját, amelynek elérésére szentelte ifjúkori lelkesedését, férfikorának teljes munkaerejét, hajlott korának tapasztalatait. E cél elérését szolgálta a köteles példányokról szóló 1897 : XII. t.-c., melynek terve Fejérpataky Lászlóban fogamzott meg. Ezzel lehetővé tette a magyarországi sajtótermékek lehető teljes összegyűjtését, míg a külföldi magyar vonatkozású irodalmi termékek megszerzésére kiterjedt összeköttetést tartott fenn a külföld legnagyobb könyvkereskedései és antiquariaumaival. Figyelme kiterjedt nyomtatványok, kéziratok és oklevelekre egyaránt, bármily csekély vonatkozásban is álltak legyen hazánkkal. Alig volt az ő idejében jelentősebb külföldi könyv- és oklevél-aukció, melyen a Széchenyi Országos Könyvtár nem vett volna részt. Nem egy ilyen aukción jelent meg személyesen, vagy küldötte el oda megbízottjait és ritkán járt az ilyen részvétel eredmény nélkül. Figyelme kiterjedt a hazai magángyűjteményekre is és ha alkalom nyílt ilyenek megszerzésére, fáradhatatlanul kilincselte az illetékes fórumoknál azok megszerzése érdekében. De amellet, hogy a Széchenyi Országos Könyvtár Hungarica jellegét tartotta elsősorban szem előtt, gondja volt arra is, hogy ez a könyvtár általános tudományos szempontból is vezető szerepre jusson. Az ő idejére esik a könyvtárnak Hungarica-könyvtár jellegének teljes megóvása mellett modern

tudományos könyvtárrá való kifejlesztése, amit az újabb és régibb irodalom tervszerű beszerzésével igyekezett megvalósítani. Hosszú könyvtári igazgatói pályájához mindkét irányban jelentős eredmények fűződnek és e tekintetben a könyvtár mindegyik osztályára egyformán kiterjedt figyelme és gondoskodása. Messze vezetne, ha fel akarnók sorolni mindazokat a jelentősebb gyarapodásokat, melyekben a könyvtár az ő igazgatása idejében részesült. Csak egyet akarok különösből kiemelni, a levéltári osztálynak hatalmas fejlődését. Amikor Fejérpataky 1882-ben a levéltár élére került, annak anyaga a kéziratáréval egyesítve, teljesen tudománytalan módon volt rendezve. Tudományos szempontok szerinti rendezése, a különböző csoportok létesítésével az ő munkájának volt az eredménye. Tervszerű fejlesztése szintén az ő érdeme és ennek köszönhető a levéltár dús, gazdag volta, mely egyes részeiben szinte egyedül áll a hasonló természetű intézmények sorában. A letéteményezett családi levéltárak képezték legfőbb büszkeségét, különös gondoskodása tárgyát. És erre valóban büszke is lehetett. Alig hiszem, hogy volna intézmény hazánkban kívül, mely az illető ország főrangú és nemesi családainak levéltárait oly számban őrizné, mint a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára. Hogy ezzel a muzeumi levéltár a magyar történeti nyelvtudományok, jelesen a családtörténet és cimertan terén vezető intézménnyé vált hazánkban, ezt is neki köszönhetjük.

Mint könyvtárigazgató feladatát a legideálisabban fogta fel. Arra törekedett, hogy a gondozására bízott szellemi kincsek ne csak holt kincsek maradjanak, hanem hogy gyümölcsözőkké váljanak a hazai tudományosságra. Intézkedései, melyeket a könyvtár kezelése, használata körül tett, mind arra szolgáltak, hogy a könyvtár használatát a tudományos kutatásra megkönnyítsék. Mint könyvtárigazgató természetesen ő is kötve volt a szabályok által, de ezeket a szabályokat a legliberálisabb módon értelmezte. Ebben az irányban hatott a könyvtár tisztviselői karára is, mely a főnök példáját követve, maga is igyekezett a könyvtár használatát megkönnyíteni. Ez irányú tevékenységének meg is volt a maga eredménye. Elismert tény volt az, hogy a kutató, lett legyen az neves szaktudós vagy szerény egyetemi hallgató, sehol oly gyorsan nem jutott az általa kért nyomtatvány-, vagy kéziratához, mint a Múzeum könyvtárában és nem egy esetben a könyvtárt látó-

gató ámulva látta, hogy az általa kért nyomtatványt, kéziratot vagy oklevelet, maga a tisztviselő hozza el neki.

Fejérpataky mint könyvtárigazgató is elsősorban a tudományos szempontot tekintette zsinórmértékül. Ő, aki a tudós kiváló tulajdonságait szerencsésen egyesítette magában a könyvtárigazgatóéival, a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárát a szó szoros értelmében vett tudományos intézetté tette meg. Intensív tudományos munkásság folyt a könyvtárban, melyben az igazgató és tisztviselőtársai egyformán kivették részüket. Nemcsak a gondjaikra bízott szellemi kincsek rendben-tartása, megőrzése és gyarapításában merült ki tevékenységük, hanem úgy ő, mint tisztviselőtársai vállvetve igyekeztek azokba életet vinni, gyümölcsözővé tenni. A könyvtár hivatalos közlönye, a Magyar Könyvszemle az 1892-ben megindult új sorozatával ennek a törekvésnek állt szolgálatában és ha ez a folyóirat mai alakjában a külföld legtekintélyesebb bibliographiai folyóiratainak méltó versenytársa, úgy ez nem utolsó sorban Fejérpataky Lászlónak érdeme. Az a szoros kapcsolat pedig, mely közte és a történeti segédtudományok művelésére alakult Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság között fennállott, ezeknek a tudományoknak hajlékává is a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárát tette. A magyar családtörténet tudományos művelése a könyvtárban nyert hajlékot és otthont, a könyvtár képezte a központot, amelyben az ez irányú tudományos kutatások számai összefutottak. A Széchenyi Országos Könyvtár az ő vezetése alatt a magyar bibliographiai, oklevéltani, irodalomtörténeti, címertani és családtörténeti kutatásoknak mintegy vezetője és irányítója lett; és ha ma a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára közel jutott ahhoz az ideálhoz, amely halhatatlan emlékü alapítója előtt lebegett, hogy a magyar tudományosság egyik központja legyen, ez is Fejérpataky Lászlónak érdeme, mely a homlokára fonódó babérkoszorúnak nem a legkisebb levelét képezi.

Ha Fejérpataky László mindazokat a terveket, melyek előtte, mint könyvtárigazgató előtt lebegtek, nem valósította meg, úgy ez nem rajta múlt. Neki is számolnia kellett az adott viszonyokkal és nem egy esetben fájdalmasan érintette őt a rendelkezésére álló anyagi eszközök elégtelen volta. Évi jelentéseiben, melyekben a könyvtár állapotáról beszámol, évről-évre ráutalt az anyagi eszközök szűkös voltára és külö-

nösen a könyvtár elhelyezésének visszásságára. Nem szűnt meg sürgetni a könyvtárnak új, feladatához méltó elhelyezését és nem egy javaslattal állt elő a helyszükének orvoslására. Sajnos, mind e tervekből, javaslatokból nem lett semmi s a könyvtárnak a mai igényeknek megfelelő, történeti múltjához méltó elhelyezését ma is még nélkülöznünk kell.

Fejérpataky 1915-ben vette át néhai Szalay Imre örökét, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatói állását. Főigazgatósága hazai multunk legszomorúbb korszakára esik. A világháború támasztotta nehézségek, a gyászos összeomlást követő forradalmi idők, a proletárdiktatúra, majd az azt követő zavaros idők bénítólag hatottak főigazgatói működésére. A Nemzeti Múzeum egyes tárainak tudományos szükségletei kielégítéséért folytonosan kellett küzdenie a felsőbb hatóságoknál. A proletárdiktatúra világbolondító elveit hirdető elvtársaknak a Nemzeti Múzeum tradícióit lábbal tipró törekvéseit, a gyűjtemények egységének megbontását szinte emberfölötti erővel tudta csak megakadályozni. Azok a küzdelmek, melyeket a gondjaira bízott intézmény kincseinek megmentése körül a proletárdiktatúrát követő időben vívott, sokkal ismeretebbek, semhogy azokról bővebben meg kellene emlékezni. Mindezek a kedvezőtlen körülmények magyarázzák meg azt, hogy működése, mint főigazgatóé, kifelé nem mutatott fel szembeszökő eredményeket. Nyomatékosan küzdött a romlásnak induló ethnographiai múzeum megfelelő elhelyezése érdekében, sajnos, a nélkül, hogy felsőbb helyen teljes megértésre talált volna. De ha külső eredményekben nem is, befelé Fejérpataky főigazgatóságának is meg volt a maga jelentősége és eredménye a Nemzeti Múzeum életében. A tudományos munkásság az egyes tárukban fokozottabb mértékben nyilvánult meg s az újabb tisztviselői kar, mely az ő főigazgatósága alatt lépett az intézet szolgálatába, az idősebbek példáján indulva, az ő szellemében szolgálja a hazai tudományos világ e legrégibb intézetének érdekeit.

* * *

Utoljára hagytam Fejérpataky Lászlót, az embert. Szólanom kellene róla, mint emberről, úgy ahogy alakját magam előtt látom. De ezt nem kísértem meg. Nem mintha nem tudnám Fejérpatakynak képét, mint emberét, megrajzolni. Szólhatnék kiváló egyéni tulajdonságairól, arról a ritka köte-

lességtudásról, lelkiismeretes pontosságról, mely őt nemcsak mint tudóst, tanárt és hivatalnokot, de mint embert is jellemezte. Szólhatnék a meleg szívű barátról, a minden szépért rajongó, a művészetek, különösen a zene iránt oly lelkesedéssel viseltető férfiúról. Arról a mély kegyeletről, mellyel rajongásig szeretett hitvese emlékét élte végéig, ápolta. De a kép, melyet róla, mint emberről meg tudnék rajzolni, tökéletlen maradna minden igyekezetem dacára. És nekünk, akik a magyar tudomány és kultúra szolgálatában vele együtt működünk, fölösleges őt, mint embert külön is bemutatni. Azoknak pedig, akik tőle távol állottak, a legtökéletesebb jellemzés sem tudná őt, mint embert úgy bemutatni, amilyennek mi őt ismertük.

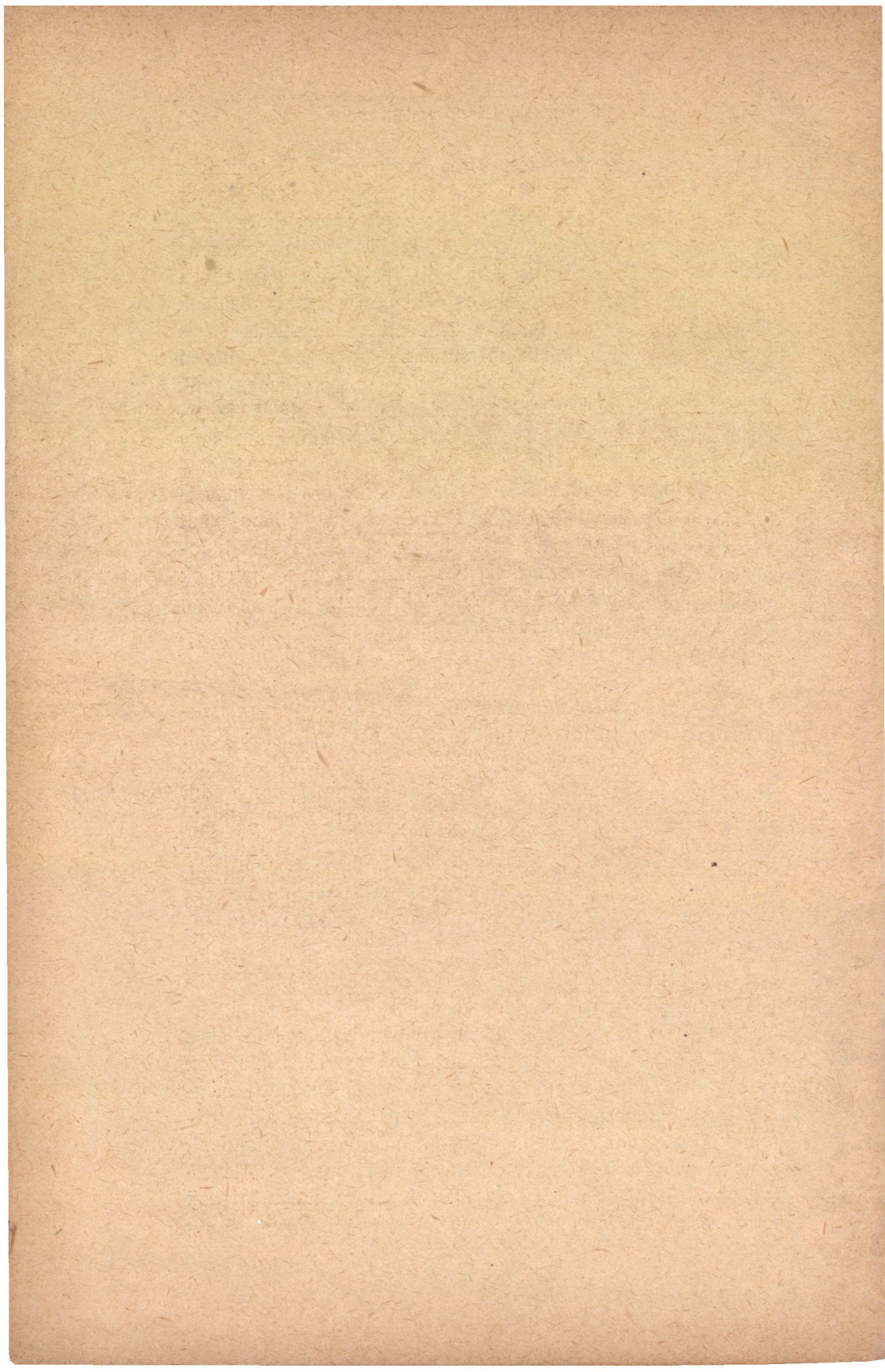
Fejérpataky László hosszú tudományos és hivatali pályája alatt elérte mindazt, amit e pályákon el lehet érni. A kitüntetések, melyek őt érték, mit sem változtattak egyéniségén. Haláláig megmaradt annak, ami volt, a puritán egyszerűségű férfiúnak és csak abban változott meg, hogy minden egyes eredmény, melyet elért, minden újabb kitüntetés, mely osztályrészül jutott, fokozottabb munkásságra buzdította. Hosszú közéleti pályáján nem egyszer érték méltatlan támadások. Hivatali és tudományos érdemeit nem egyszer igyekeztek kisebbiteni, megtépdesni. Ezek a támadások érthetően elkeserítették, de kötelességének teljesítésében nem kedvetlenítették el. Hivatali kötelességeit a legerősebb támadások idejében is azzal a pontossággal, lelkiismeretességgel látta el, mintha mi sem történt volna és csak legmeghittebb barátai tudták, hogy mily mélyen érintették őt ezek a támadások.

Az utolsó évek nehéz viszonyai rá is nyomasztólag hatottak. A hazai tudomány és közművelődés vezető intézményeiben irányító szerepet töltve be, kétszeresen érezte azokat a nehézségeket, melyek a magyar tudományos és kulturális élet fejlődésére oly gátlólag hatnak. De rendületlenül bizott a jobb idők bekövetkeztében s azokba, akik a nehéz viszonyok felett panaszra fakadtak előtte, igyekezett reményt önteni. Halála előtt néhány héttel mondá nekem egy ily alkalommal: „én már életem legnagyobb részén túl vagyok, kevés idő jutott nekem még osztályrészül, de azért nem adtam fel a reményt, hogy meg fogom érni tudományos viszonyaink jobbrafordulását“.

Fejérpataky László egész élete a magyar tudományos

élet három vezető intézménye, a Magyar Tudományos Akadémia, a Pázmány Péter Tudományegyetem és a Magyar Nemzeti Múzeum szolgálatában telt el. E három intézménynek volt szentelve élte utolsó napja is. Utolsó útja ide vezette őt a Magyar Tudományos Akadémia palotájába. Itt, ebben a teremben láttuk őt utoljára ez életben és senki közülünk nem sejtette, hogy a halál angyala már kinyujtotta feléje kezét és hogy élete fonala már csak órákra terjed. Az utolsó szavak, melyeket velem váltott, Történelmi Bizottságunk ügyeire vonatkoztak s midőn a másnapi viszontlátás reményében tőle elbucsuztam, dehogy is gondoltam arra, hogy utoljára szorítottam vele kezét ez életben. Amidőn viszontláttam őt, már halottas ágyán pihent. Arcvonásait nem változtatta meg a halál küzdelme. Csöndesen, nyugodtan fektült párnái között, ajkai, melyek oly meggyőzően hirdették tudománya ígéit, örökre lezárultak, de mintha láttam volna rajtok még halálában is azt a jóságos mosolyt, mellyel tanítványait, az ő kedves fiait szokta volt köszönteni.

Amidőn ma Fejérpataky László emlékét Akadémiánkban felújítva, tudományos működéséről, a magyar tudomány és kultúra körül szerzett érdemeiről megemlékeztünk, ez a visszaemlékezés nem jelenti egyuttal a bucsuzást emlékétől. Földi porhüvelyétől bucsut vettünk, midőn örök pihenőre átadtuk az anyaföldnek, de emléke továbbra is fenn fog maradni tudományos életünkben. Mi, akik vele együtt működünk, akik tagtársai, barátai, tanítványai voltunk, elismeréssel, kegyelettel és hálával fogunk emléke iránt mindenkor viseltetni. Elismeréssel a mély tudományú férfiú iránt, aki tudományos munkásságával, az általa alapított iskolával a történeti segédtudományok művelését hazánkban az európai tudomány színvonalára emelte. Kegyelettel a melegszívű barát iránt, ki lelke egész melegével ragaszkodott azokhoz, kiket barátságába fogadott. Tanítványai pedig haló poraiban is áldani fogják a mestert, kitől tudományos kiképzésüket nyerték s aki őket tudományos pályájukon a legnagyobb önzetlenséggel, megértéssel és szeretettel támogatta. Azoknak pedig, akik utánunk jönnek, a magyar tudománytörténet fogja megmondani, hogy mik voltak Fejérpataky László érdemei a magyar történet-tudomány körül és minő hely illeti őt meg a tudányszak történetében. Áldás emlékére!

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XVIII. KÖTET. — 15. SZÁM.

TANGL FERENC R. T.
EMLÉKEZETE.

IRTA
PREISZ HUGÓ
R. TAG.

(FELOLVASTA A M. T. AKADÉMIA 1924 FEBRUÁR 25-ÉN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

Alapár 1 korona.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1924.

A pápai ref. főiskola nyomdája.

Emlékbeszéd Tangl Ferenc r. t. felett.

Irt a M. Tud. Akadémia 1924 február 25-én tartott összes ülésén
felolvasta: **Prelsz Hugó** r. t.

Az orvostudományoknak a múlt század derekán és második felében tapasztalt föllendülése nagyrészt annak volt köszönhető, hogy az élet és a betegségek rejtélyeinek megközelíthetése érdekében az exakt tudományokat törekedtek értékesíteni. Ebben az irányban, az élettannak a physikai és chemiai ismeretekre támaszkodó művelésében magaslottak ki akkor *Claude Bernard*, *Dubois-Reymond*, *Helmholtz*, *Karl Ludwig*, *Brücke*, *Heidenhain*, kiknek egyenrangú kortársa volt *Jendrassik Jenő*, hazánkban az újabbkori élettani tudományok nagyérdemű művelője és fejlesztője, aki közel negyedfél évtizedre terjedő tanársága alatt nagyszámú jeles orvost nevelt, úgy hogy utódai a tanári székben is a legújabb időkig tanítványai sorából kerültek.

A jelen század elején azonban a magyar physiologusok életét különös balvégzet kísérte; *Klug Nándornak* 1909-ben bekövetkezett halála után rövid időközökben kétszer elárvult a budapesti egyetem élettani tanszéke két kiváló tehetségű és nagytudományú férfiú korai elhunytá következtében.

Ezek egyike volt *Tangl Ferenc*, aki a budapesti egyetemen eltöltött 14 évi tanárkodás után az örökkévalóságba követte elődjét, az ugyancsak java korában elköltözött *Udránszky Lászlót*.

1917 december 19-én lehelte ki lelkét Tangl Ferenc és 22-én kísérték örök nyugvóhelyükre földi maradványait kortársai, számos barátai és tanítványai, miután éveken át elszomorodva látniok kellett, mint rágódik élete gyökerein egy alattomos, de biztosan ölü kórság s mint bénítja meg mindjobban azt a nagy munkaerőt, azt a megtörhetetlennek látszó energiát, amely a kis testben lakozott és amellyel ő még oly

sokat szeretett volna alkotni, amelytől oly sokat várt és várhatott mindenki, aki *Tangl Ferencet* ismerte.

Tangl Ferenc 1866 január 26-án született Budapesten, ahol atyja a József-városban kisiparos foglalkozással tartotta fenn családját. Atyja ősei Thüringiából származtak, ahol a XII. században a keresztes hadjáratok alkalmával nemességet szereztek; a később elszegényedett család tagjai Ausztriába és Sziléziába, majd egy ágának több ivadéka a XIX. század elején Magyarországra költözött, ezek között volt *Tangl Ferenc* nagyatyja is.

Leszármazottjaik közül többen a magyar szabadságharcban is részt vettek; egyiköknek felesége volt *Figyelmessy Anna*, *Figyelmessy Fülöp*nek, a honvéd ezredesnek és szabadsághősnek nővére.

Tangl Ferenc életpályájának egyengetése körül lényeges befolyással volt az a szerencsés körülmény, hogy már szülői szerény házában megtalálta mindazokat a föltételeket, amelyeket *Tangl Ferenc* lehető legkedvezőbb fejlődése megkívánt; atyja ernyedetlen munkássága biztosította az anyagi gondtalanságot, míg anyja két fia nevelésének élt; tiszta erkölcs, becsületes munkásság, igénytelenség, önfeláldozó szeretet egymás iránt: ezek hatották át *Tangl Ferenc* szülői házában légkörét. Kétségtelen azonban, hogy a legfontosabb fejlesztő és irányító befolyással *Tangl Ferenc*re finom lelkű és magassabbra törő, anyjának gondos nevelése volt, aminek ő maga hálátelt szívvvel ad kifejezést, amidőn mondja: „Úgy érzem, hogy mindazt, amit életemben elértem, elsősorban anyám szigorú erkölcsökre alapított nevelésének, céltudatos, önfeláldozó ambíciójának köszönhetem“.

Az anyai nevelés gondosságának egyik jele volt, hogy már alsó gimnáziumi tanuló korában természettudományi szakmájú házi nevelőt tartottak *Tangl* mellett, aki korán felébresztette benne az érdeklődést a természettudományok iránt.

Középiskolai tanulmányait *Tangl Ferenc* a budapesti Kálvin-téri és az V. kerületi kir. kath. gimnáziumban végezte kitűnő eredménnyel; orvosi tanulmányait pedig Budapesten, ahol 1888 december 1-én orvosdoktorrá avatták.

Az orvosi tudományok iránt érzett ellenállhatatlan vonzalmát láthatjuk abban, hogy — amint írja — már VI. osztályu gimnázista korában meg volt az elhatározása, hogy az

orvosi pályára lép; de nem az orvoslás művészete vagy mestersége az, amely őt ide vonzza, hanem a kutatás, a vizsgálódás és ebbe látjuk őt belemélyedni már orvostanhallgató korában is. Kutatásai kezdetben inkább a morphologia (histologia, anatomia) terén mozognak, de később élettani irányúak. Maga mondja, hogy a gyakorlati szakmák iránt nem érdeklődött annyira, mint az elméletiek iránt és hogy élete és törekvései végcélját akkor ismerte meg, amikor az élet-tannal kezdett foglalkozni. Hogy előbb mégis inkább kórbonctani, kórszövettani és bakteriologiai kérdésekben bűvarkodott, azt inkább csak külső, kényszerítő körülmények okozták. Hogy mennyire komolyan készült a kutatói pályára és mennyire részesült ez irányban már szülői házában minden támogatásban, mi sem tanúsítja jobban, mint hogy még orvostanhallgató korában nyert két pályadíjat szövettani dolgozatokkal, hogy otthon szövettani laboratoriuma volt mikroskoppal és mikrotommal (melyeket édes anyjától karácsonyi ajándékkul kapott) s hogy a nyári szünidőt felhasználva, egy semesterre Kiel-be utazott a végből, hogy *Flemming* tanár mellett az akkortájban fölfedezett karyomitosist tanulmányozhassa.

Nagy hatással volt *Tangl Ferenc*re már ebben az időben is néhai *Scheuthauer Gusztáv* tanár, *Rokitansky*, az újabb kórbonctan egyik megalapítójának tanítványa, aki mint a pathologiai anatómiának és histológiának a bécsi orvosi iskolából a budapesti egyetemre való áttöltetője nemcsak az orvosképzés körül fejtett ki általánosan elismert érdemes tevékenységet, hanem azzal a képességgel is birt, hogy kiváló fiatal munkaerőket maga köré vonzott. *Scheuthauer* csakhamar fölismerte a laboratóriumában még mint fiatal medicus pályakérdés kidolgozásával foglalkozó *Tangl* rendkívüli tehetségét és őt jóakarató, buzdító tanácsaival támogatta; viszont *Tangl* igen fogékony lelkére nem maradhatott mély és tartós benyomás nélkül az a befolyás, amelyet reá *Scheuthauer*nek nagy általános műveltséggel párosult széleskörű tudományos tájékozottsága és olvasottsága szükségképpen gyakorolt. Az a mondhatni véletlen, amely *Tangl Ferencet* *Scheuthauer* munkás és serkentő közelébe hozta, oka volt annak, hogy biológiai hajlamainak ellenére *Tangl* bűvarkodása morphologiai irányban indult meg.

Még orvostanhallgató korában a budapesti egyetem kórtani intézetében néhai *Högyes Endre* oldalán gyakornoki, a kórbonctani intézetben pedig *Scheuthauer* tanár mellett II. tanársegédi állást töltött be. A doktori fok elérése utáni néhány éven át részint idehaza, részint külföldön látjuk a fiatal orvost, mind olyan állásban és munkakörben, ahova csakis tudományos munkásságának és képességeinek elismerése juttatta. Így 1889 április havában a gráci egyetemen a szövetség és fejlődéstani tanszék tanársegédi állását nyerte el eddigi tudományos szakdolgozatai alapján. Ebben az állásában nem sokáig működött, minthogy még ugyanannak az évnek őszén a budapesti egyetem orvoskari tanártestülete neki adományozta, és pedig két éven át, a *Schordann*-féle utazási ösztöndíjat. Ebből folyólag *Tangl* mintegy két évet töltött Németországban és pedig az 1889/90-i tanévet Tübingenben, ahol *Baumgarten Pál* intézetében bakteriologiai vizsgálatoknak szentelte idejét. 1890 őszén Berlinben találkoztunk *Tangl Ferenc* *Koch Róbert* intézetében, ahol ez időtájt igen mozgalmas élet folyt; a gümöbacillus fölfedezője által hirnevessé vált intézetbe a világ minden tájáról sereglettek oda fiatal orvosok dolgozni; éppen arra az időre esett az ugyancsak *Koch Róbert* által fölfedezett tuberculinnak alkalmazása a tüdővész gyógyítása végett, ami nagy hullámokat vetett mindenfelé, de ebben a formájában tudvalevőleg teljes kudarccal végződött. Ekkor végezték korszakalkotó kísérleteiket *Behring*, *Kitasato* és *Wernicke* ebben az intézetben, amelyet joggal a serotherapie bölcsőjének mondhatunk. Természetes, hogy az orvosi búvárkodás legelső központjainak egyike nem maradt termékenyítő hatás nélkül, bár *Tangl* csak rövid ideig tartózkodott ott, minthogy a berlini Urban-kórház akkori igazgatója, *Fraenkel Albert* tanár, meghívta őt a kórház prosecutori állására. Ezt a tisztet is csak néhány hónapig viselte, mert az 1890/91-i tanév nyári felét — engedve *Baumgarten* tanár meghívásának — a tübingeni egyetemen töltötte, mint bakteriologiai assistens. Ugyanebben az időben az a kitüntetés érte, hogy *Flemming* meghívta assistensének Kielbe; a meghívást azonban nem fogadhatta el, minthogy szavát adta, hogy 1891 őszén visszatér *Scheuthauer* tanár intézetébe első tanársegédnek. Igéretét ugyan beváltotta, de utóbbi állását csak igen rövid ideig láthatta el, minthogy már szeptember

havában a budapesti állatorvosi akadémia meghívta őt az élet- és szövettani tanszékre, amely *Regéczy Imre* halálával elárvult.

Ezzel megnyílt *Tangl* előtt az a működési tér, amely — amint maga mondja — életcéljának megfelel, t. i. az élettan, a biológia terén való munkálkodás, búvárkodás. De *Tangl* nem lett volna az alapos és lelkiismeretes tudós, ha most egyszerűen köpenyt cserélve, átlép az élettan terére; ezért ő elfogadta ugyan a meghívást, de azzal a föltétellel, hogy előbb egy évig külföldön kiképezhesse magát új szakmájában. Így jutott *Tangl* Lipcsébe, ahol *Ludwig Károly*, a jeles physiologus oldalán kiváló alkalmat talált az élettani technika elsajátítására, egyidejűleg ugyancsak Lipcsében *Drechsel* tanár életvegytani laboratóriumában kibővítette gyakorlati kémiai ismereteit. Hasonló irányú tanulmányokat végezett a drezdai állatorvosi főiskola élettani laboratóriumában *Ellenberger Vilmos* tanár mellett, különös tekintettel az állatorvosképzés szükségleteire. Hazatérvén átvette az állatorvosi akadémia élet- és szövettani intézetének vezetését előbb mint segédtanár, majd 1893 szeptemberétől mint nyilvános rendes tanár; de ezután is szükségét érezte *Tangl*, hogy gyakorlatilag tovább képezze és tökélyesítse magát és ebbeli vágyának kielégítésére még éveken keresztül a nyári félévek befejeztével 5—6 hétre Berlinbe rándult, hogy *Zuntz Náthán* intézetében a berlini gazdasági főiskolán anyagcserevizsgálatokkal foglalkozzék.

Ezzel *Tangl Ferenc* aránylag fiatal korban, erejének teljében és ritka munkabírással oly hivatási körbe jutott, amely hajlamának, kedvének, mondhatni fiatalabbkori álmainak leginkább megfelelt; előző éveinek anatómiai, szövettani, fejlődéstani, bakteriológiai tanulmányai így nem veszttek kárba, hanem megóvták őt az egyoldaluságtól és előnyösen bővítették a későbbi biológus látókörét.

Az állatorvosi akadémia, illetve később állatorvosi főiskola élettani tanszékén *Tangl Ferenc* 11 éven át működött, maga köré gyűjtve és az élettani búvárkodásba bevezetve tehetséges fiatal erőket. Ez idő elteltével, 1903 július havában a *Plósz Pál* halálával megüresedett élet- és kórvegytani tanszéket foglalta el a budapesti egyetemen, mint nyilvános rendes tanár. Ezzel ismét szakmát cserélt; erre az állásra

azonban — mint mondá — nem azért pályázott, mintha az élettani és az állatorvosi főiskolai viszonyok nem elégítették volna ki, hanem csakis azért, mert ambíciója hazánk első egyetemére vonzotta, amely nagyobb működési teret biztosított neki. A szakmacserére befolyással volt továbbá az a körülmény, hogy a viszonyok akkori állása szerint semmi reményt sem táplálhatott a budapesti egyetem élettani tanszékének elnyerésére.

Ez a kilátástalanság legfőbb vágyának teljesülése iránt, nemkülönben új otthonának, az élet- és körvegytani intézet tér- és felszerelés tekintetében másodrendű, szűkös viszonyai *Tangl Ferenc* nagy becsvágyára nagy mértékben lehangolólag hatottak. Emez elégtelensége közepette történt 1904 augusztus havában, hogy az osztrák közoktatásügyi miniszter meghívta őt az innsbrucki egyetem élettani tanszékére, amelynek számára ugyanakkor új palotát emeltek volt. *Tangl* a meghívásnak engedve ki is lett nevezve erre az állásra; ezt azonban csak 2 hétig töltötte be, mert a miniszterium utólag megtagadta, sőt ridegen visszautasította azoknak a követelményeknek teljesítését, amelyekhez *Tangl* a meghívás elfogadását kötötte volt. „Elkeseredésemben és felháborodásomban — írja *Tangl* — Budapestre tértem vissza és sürgőnyileg lemondtam innsbrucki állásomról, miután a budapesti állásomról való lemondásomat az akkori közoktatásügyi miniszter élő szóval adott beleegyezésével visszavontam.“

Nemsokára azonban alkalma nyílt *Tangl*nak a budapesti egyetemen is szélesebb körű tevékenység kifejtésére; 1906-ban ugyanis *Högyes Endre* halálával megüresedett az általános kör- és gyógytani tanszék, amelyre meghívás folytán *Tangl* Ferenc lett kinevezve. Az intézet a *Högyes* tervei szerint épült új palotában (Rákos utca 7—9) volt elhelyezve, a közoktatásügyi miniszterium pedig a felszerelés kiegészítése céljából elég bőséges pénzáldozatokat is hozott s minthogy *Tangl* egyúttal az élet- és körvegytani intézet vezetésével is megbízott, most már elég széles és alkalmas teret talált ambíciós munkásságának kifejtésére. A következő évek csendes és örömteljes laboratoriumi munkákkal teltek el, amelyek teljesen kielégítették tudományos ambícióját annyiival is inkább, mert nagyobb számú fiatal, lelkes tanítványaival együtt dolgozhatott és eredményeket is értelt. Ily körülmények között nem

esett nehezeére el nem fogadnia az élettani tanszékre szóló meghívást, amellyel előbb a bécsi, majd a berlini állatorvosi főiskola őt megtisztelte.

Az általános kórtan tanításában *Tangl* az élettani irányt és szempontot emelte ki, bizonyára nemcsak azért, mert physiologus volt, hanem mert meggyőződése szerint a betegségek mibenlétét leginkább élettani alapon kell tanulmányozni és értelmezni; valamely szerv betegségét csak úgy ismerjük és értjük meg, ha kutatjuk, hogy miben és mennyiben tér el a működése a rendes, az élettaninak nevezett működéstől. Kórélettani irányban törekedett tanítani és fejleszteni a kórtant. *Tangl* kezdeményezésének köszönhető az a bizonyára előnyös újítás, hogy az általános kórtan nem előkészítő tárgynak adódik elő kezdő hallgatóknak, akik betegségekről még mit sem tanultak, hanem felsőbb éveseknek mint összefoglaló, általánosító, kiegészítő és a már tanultakat és látottakat rendszeresítő tudomány.

A kórtani intézetben *Tangl* nem egészen 8 évet töltött; 1914 tavaszán ugyanis meghalt *Udránszky László* s ezzel megüresedett a budapesti egyetemen az élettani tanszék, amelyre az orvosi kar egyhangulag *Tangl Ferencet* hívta meg és még ugyanezen év augusztus havában meg is történt erre a tanszékre való kinevezése. Ezzel *Tangl* végre elérte azt, amire minden törekvése és nagy ambíciója régtől fogva irányult, elérte úgyszólván vágyainak netovábbját, aminek elérése végett előbb hazáját elhagyni is kész volt. Európa egyik legnagyobb egyetemének jól fölszerelt élettani intézetének élére került, ahol bőséges alkalma nyílt ritka munkaképességét és tudását gyümölcsöztetni, becsvágyát kielégíteni úgy az orvosi tanítás, mint a tudományos kutatás és ifjabb tudományos nemzedék nevelése körül. De mily keserű tragikuma volt életének, hogy alighogy a legjobb munkakedvvel és sokat ígérő tervekkel új állásába lépett, máris mutatkozni kezdtek rajta egy súlyos betegségnek aggasztó tünetei, amelyek munkabírást lassankint megbénították. Közbe-közbe állapota ugyan javult és úgy látszott, mintha a beteg vasenergiája úrrá tudna lenni a betegség fölött, de végre, 3 év múlva mégis megölte különben sem erős physicumát az anaemia perniciosa, amelytől nem tudta megmenteni sem az orvosi tudomány, sem a sebészeti művészet.

Tangl Ferenc tanári működésénél nem volt kevésbé fontos és értékes az a munkássága, amelyet két évtizednél tovább fejtett ki tudományos kísérletezések gyakorlati értékesítése körül. A földmivelésügyi minisztérium ily célra ugyanis 1896-ban állatélettani és takarmányozási kísérleti állomást létesített és pedig kezdetben igen szerény keretekben az akkori állatorvosi akadémia telkén; öt évvel későbbben azonban *Tangl Ferenc* tervezetei szerint a jelenlegi Kitaibel Pál utcában ezen kísérleti állomás számára új otthon épült, amelynek tökéletes tudományos felszerelésével a legkülönbébb úgy tudományos, mint a mezőgazdasági gyakorlatot szolgáló kísérletek végezhetők. Ez az új intézet, amely fejlett mezőgazdasági kulturánknak egyik tanújele, *Tangl Ferenc* alatt — aki végig annak igazgatója is volt — igen élénk, érdemes és hasznos tevékenységet fejtett ki és külföldi szakkörök részéről is elismerést aratott.

Az igazi tudóst jellemzőleg *Tangl Ferenc* intézetein kívül nem sokat szerepelt. A földmivelésügyi minisztérium „Állandó Felülbíráló Tanácsának” és a „Mezőgazdasági Kísérletügyi Tanácsnak” rendes tagja volt és több ízben vett részt mint delegált nemzetközi kongresszusokon, így 1901-ben Párisban a nemzetközi takarmányozási kongresszuson a földmivelési minisztérium, 1906-ban Lissabonban az orvosi kongresszuson a budapesti egyetem, 1912-ben Washingtonban a hygienai és demografiai kongresszuson a magyar kormány képviselőjeként. Az 1910—11. és 1911—12. tanévekben a budapesti egyetem orvosi karának dékánja volt.

Tudományos érdemei elismeréséül a Magyar Tudományos Akadémia 1902-ben levelező, 1910-ben rendes tagjává választotta. A Kir. Természettudományi Társulat választmányi tagja és élettani szakosztályának ismételten megválasztott elnöke volt. 1912-ben a király az udvari tanácsosi címmel tüntette ki.

Tangl Ferenc élete munkájának legbecsesebb része a kísérletes kutatás volt, amelyet nemcsak ő maga szenvedélyesen űzött, hanem abba tanítványait is a legszélesebb körben bevezette; mert *Tangl* elsősorban buvár volt. Úgy előadásait, mint tudományos közleményeit tartalmilag széleskörű tudás és éleselméjűség, alakilag pedig világos egyszerűség jellemezte. Mint biologusnak az volt a hitvallása, hogy az életnek minden jelensége, az élő szervek minden működése csakis ugyanolyan természeti erőkon és törvényeken, ugyanolyan fizikai és

chemia folyamatokon alapul, amelyeket holt tárgyakon és anyagokban is végbemenni látunk; csakis ismereteink tökélyesbedésének, tehát csakis időnek kérdése, hogy természettudományi alapon az életet is meg tudjuk érteni. Úgy mint *Ostwald*, *Tangl* sem tartja pl. lehetetlennek, hogy az, amit idegműködésnek nevezünk, esetleg nem egyéb, amint az energiának egy sajátos neme.

Ez a hitvallása kifejezést nyer akadémiai székfoglalásakor mondott következő szavaiban: „Ha azokra az eredményekre tekintünk, melyekhez az energia megmaradásáról szóló, a thermodynamika két tételében kifejezett törvényeknek következetes és céltudatos alkalmazása a biológia terén már eddig is vezetett és ha azokra a szakadatlanul gyarapodó hódításokra gondolunk, melyekkel az energetika törvényei éppen a titokzatos életerő sötét birodalmában győztesen előnyomulnak és lassankint lerontják azt a látszólag áttörhetlen választófalat, melyet az emberi ész a szervetlen és a szerves világ között éles határképen felállított, akkor *Dubois-Reymond* híres „*ignorabimus*”-ával szemben nem tarthatjuk már utopiásnak, de még túlmerésznek sem azt a reményt, hogy az élet összes titkai a természettudományokkal megközelíthető physikai és chemiai titkoknak fognak bizonyulni; . . . be kell ismernünk, hogy az élet csakis az energia legváltozatosabb átalakulásainak szakadatlan láncolata alakjában juthat a külvilágból tudatunkra, hogy tehát az objektív megfigyelhető életjelenségek egyenkint és összeségükben kivétel nélkül energia-átalakulások.”

Tekintve ez idő szerinti tudatlanságunkat mindenben, ami az életfolyamatok lényegét illeti, ez a hitvallás minden esetre vermesnek látszhatik; azonban aki az élő szervezet működése titkainak tanulmányozására szánta egész életét és minden képességeit, nem kell-e annak áthatva lennie attól a hit- és reménytől, hogy az emberi elmének végre mégis sikerülnie fog az élet titkainak fátyolát föllebbentenie úgy, amint már eddig is sikerült előbb hihetetlennek, sőt lehetetlennek látszókat az ismeretlenség, a tudatlanság homályából napfényre hoznia. Honnan merítene e hit nélkül lelkesedést az igazságok kikutatásának fáradságos útján? — Lehet, hogy az életfolyamatok mivolta örök titok fog maradni az emberi elme előtt s hogy ismereteink gyarapodásával csak mindjobban megközelítjük azokat, miként a hyperbola mindig közeledik assymptotáihoz, de azokat soha el nem éri; annyi azonban bizonyos, hogy

a végleges győzelemben való hit termékenyítőbb, mint az „ignorabimus“ álláspontja. *Tangl* ennek a bécsi Urániában 1914-ben tartott előadása alkalmával ilyen szavakkal adott kifejezést: „A buvárra nézve, aki a tudományok fejlődésében minden jelenségnek egységes alapját látja érvényesülni és kidomborodni, fölemelő és egyúttal a kutatásra bátorító és biztató a jelenlegi ismereteinkre támaszkodó tudat, hogy a szervetlen és szerves világban végbemenő jelenségek lényegük szerint nem különbözőek. Ennek fölismerése termékeny is és eredménnyel kecsegtető, mert végkép leszámolt az életerővel és megnyitotta az élet kifürkészésére vezető pályát“.

Nagyszámú tudományos közleményei legkülönbözőbb tárgyuak; az elsők leginkább a pathohistologia és bakteriologia terén mozognak. Orvostanhallgató korából (1887) származó, „Az idegelfajúlásról és újraképződésről“ szóló első közleményében beszámol a lekötés, vagy átmetzés folytán kettészakadt idegek sorsára vonatkozó vizsgálatairól, amelyek szerint az ilyen idegnek periferiás szakasza elfajul, míg centrális csomkjának tengelyfonalaiból új fonalak nőnek ki a környék felé és helyreállítják a beidegzést. Egészen eltekintve a vizsgálat eredményétől, az ebben a dolgozatban megnyilvánuló széles irodalmi tájékozottság, technikai ügyesség és jártasság, józan bíráló képesség és objektivitás fényes tanújelét adja az ifju *Tangl* buvárkodói hivatottságának.

Amióta *Tangl Ferenc* az élettan tanára lett, azóta buvárlati munkálkodása is kizárólag az élettan körében mozog; bár alig van ennek olyan fejezete, amelyben nem kutatott volna, mégis különösen az emésztés, az anyag- és energiaforgalom, szóval az anyagcsere élettana volt az a terraenum, amelyen *Tangl* legtöbbet és legbecsesebbet alkotott és amelyen tanítványait is leginkább foglalkoztatta.

Különösen vonzotta őt a szerves lények fejlődése energetikai szempontból. Minden életjelenség, életfolyamat lejátszódásakor anyagok kémiai átváltozása és ennek kíséretében energia-átalakulás is történik, ami végtére meleg fejlődésében is megnyilvánul. A szerves lények fejlődése is ilyenmü folyamat, amely anyag- és energia-átalakulással kapcsolatos, azaz bizonyos munkába kerül. *Tangl* mint első foglalkozott ennek a munkának meghatározásával. Többféle állatfajon, számos hosszadalmas, fáradságon és széles kritikai körültekinést

igénylő vizsgálatokkal meghatározta, hogy a fejlődés közben mennyi energia használdik el és ezt a fejlődés, az ontogenesis munkájának nevezte. Megállapítván egyrészt friss madártojások, másrészt kiköltöttek, vagyis érett ébrények összes energiataralmát, a két érték közötti különbség jelezte a fejlődés munkáját. Ekképen arra az eredményre jutott, hogy pl. a verébembryo kifejlődése a tojásban foglalt összes energiának mintegy negyedrésszébe kerül; ennek tényleges értéke 755 kis kaloriának, mechanikai munkában pedig 322 kilogramm-meternek felel meg. A tyúk-ébrény fejlődési munkája pedig 23000 kis kaloriával egyenértékű.

A költés folyamán, tehát az embryo fejlődésének különböző szakaiában is vizsgálva a petéket, azt találta, hogy a fejlődés első felében az elhasznált energia jóval több, mint később, amiből következteti, hogy az ébrények megépítése, a sejtalkotás és sejt szaporodás leginkább az, ami sok munkát igényel, míg a már fölépült embryonak megnövekedése már kevesebb energiát fogyaszt.

A fejlődés alatt — régibb buvárokkal egyezően — *Tangl* is a zsírnak megfogyatkozását tapasztalta úgy, hogy a fejlődésre fordított energiának legalább is java részét zsírból származtatja. Annál figyelemre méltóbb, hogy megtermékenyített pisztrángpetékkel néhai tehetséges tanítványával, *Farkas Kálmán*nal együtt végzett kísérleteiben úgy találta, hogy az ébrény kifejlődésére szükséges 6.68 kis kaloriányi munka nem származhat zsírból, mert a zsír a fejlődés folyamán inkább megszorodik, mintsem fogy. A fejlődés energiáját itt nyilván a fehérje szolgáltatja, még pedig annak nitrogenmentes összetevői, minthogy nitrogenfogyás a fejlődés folyamán megállapítható nem volt.

Ezen embryochemiai kutatásai közben *Tangl* még számos más, figyelemre méltó megállapításokat is tett, egyebek között azt, hogy a költés alatt a tojás héja nem teljesen közömbösen viselkedik, — amint eddig hitték —, hanem hogy az ébrény kifejlődése alatt a héjnak úgy szerves, mint ásványi részei, főleg pedig a mész, megfogynak.

Nitrogen az embryo fejlődése közben nem vész el, sem valamely gáz, sem más vegyület alakjában; ez egyaránt áll költött madártojásokra, mint a pisztráng és a selyemlepke petéire, amelyeket *Tangl* szintén *Farkas Kálmán*nal együtt vizsgált.

Nem kevésbé tanulságosak azok a nagy munkát igénylő vizsgálatai, amelyeket az embryo-chemiai kutatásainak mintegy kiegészítéseként rovarok metamorphosisa körül végezett ugyancsak energetikai szempontból. Az *Ophyra cadaverina* érett álcáit vizsgálva, valamint a belőlük átalakult bábokat és kész legyeket, megállapította, hogy sokkal nagyobb energiafogyasztással jár az álcának átalakulása bábbá, mint az utóbbié az imagóvá (léggyé) és hogy ennek az energiának java részét épügy, mint a madárébrény fejlődésében, a zsír szolgáltatja.

Hogy a különböző lények fejlődésére fordított energiamenntiségeket összehasonlíthassa, *Tangl* egységtül vesi azt az energiamentiséget, amely a kifejlett lény szárazanyagának súlyegységeére esik és azt a fejlődés fajlagos munkájának nevezi. Ennek alapján összehasonlítva a metamorphosisra vonatkozólag talált energiát másoknak hasonló tárgyú adataival, valószínűnek tartja, hogy rovarok metamorphosisa, ha egyébként hasonló külső körülmények között megy végbe, egyenlő munkába kerül, akár legyekről, akár lepkékről legyen szó.

Összehasonlítván egyrészt a tyúk-, másrészt a selyemlepke-ébrények fajlagos fejlődési munkáját, vagyis az ébrények szárazanyagának a súlyegységekre eső energiafogyasztását, úgy találta *Tangl*, hogy azok egyenlő értékek, amiből hajlandó levonni azt az általános érvényű hypothesis, miszerint az ébrényi fejlődés, az ontogenesis fajlagos munkája független az állati lények phylogenetikus rangfokozatától, hogy akár alacsony, akár magas fejlettségű valamely állati lény, az ébrény 1 gr. szárazanyagának keletkezése csak egyenlő energiamentiségbe kerül. Továbbá összehasonlítva azt az energiafogyást, amely egyrészt rovarébrényeknek petékből való fejlődése, másrészt álcáknak a kifejlett állatokká való metamorphosisa közben tapasztalható, megállapította, hogy az embryo-genesis sokkal nagyobb energiafogyasztással jár, mint a metamorphosis.

Nem kevésbé élénk tevékenységet, mint főiskolai, illetőleg egyetemi intézetében, fejtett ki *Tangl* és tanítványai az állatélettani állomáson is, aminek fényes bizonyítéka a „Kísérletügyi Közlemények“-ben megjelent nagyszámú értékes dolgozatok. Ezek nagyobbára mezőgazdasági gyakorlati kérdések tisztázására vonatkoznak. *Tangl* maradandó érdeme, hogy az

általa a mai színvonalnak megfelelőleg megállapított állat-élettani állomáson az élettani kutatást és kísérletezést a gyakorlati követelményeknek megfelelőleg meghonosította és ily irányban munkálkodó tanítványokat is nevelt.

Tangl éveken keresztül szerkesztette *Baumgartennel* egyetemben a „Jahresberichte über die Fortschritte in der Lehre von den pathogenen Mikroorganismen“ című folyóiratot. Továbbá társkiadója volt a Berlinben megjelenő „Biochemische Zeitschrift“-nek. A saját és tanítványainak dolgozatait német nyelven külön kiadásban adta közre Bonnban és pedig az egyetemi intézetekben készültek (1916-ig 9 kötet) „Arbeiten auf dem gebiete der chemischen Physiologie“ címen, az állat-élettani állomáson készültek pedig (5 kötet) „Beiträge zur Futtermittellehre und Stoffwechselphysiologie der landwirtschaftlichen Nutztiere“ címen. Ezek a közlemények mindenkori tanubizonyságai lesznek annak az élénk laboratoriumi tevékenységnek, amelyre *Tangl* a maga körébe vonzott fiatalabb erőket serkenteni tudta.

Bár *Tangl* Ferenc aránylag későn jutott arra a helyre, ahova képességei, hajlamai és ambíciója mindig vonzották és bár a halál oly korában ragadta el, amelyben a legszebb tervekkel és munkakedvvel tekintett a jövőbe, mégis megelégedettnek érezte magát mint olyan ember, akinek munka az élete és életöröme a munka eredménye. Büszkének és boldognak vallotta magát, hogy a pályafutása elején maga elé tűzött célt elérte és pedig azon az úton, amelyre anyja vezette és azon a módon, amelyre anyja tanította, t. i. kitartó munkával, saját erejéből, minden külső segítség nélkül; büszke és boldog volt, hogy mint tudós a természet kutatásának szentelhette minden erejét; de a saját kutatásaiból fakadt gyönyörűségnél nem volt kisebb az, amelyet ama buzgó tanítványai szereztek neki, akiket a kutatás szövevényes útjain ő vezetett előre, s akik közül többen tudományos munkálkodásuk révén elismerésre tettek szert, részben pedig már tekintélyes állásokra emelkedtek. Tudományos működésének elismerése abban is jutott kifejezésre, hogy laboratoriumait időnkint fölkeresték külföldi fiatal szakerők tanulás és kiképzésük céljából, amiben *Tangl Ferenc* szintén munkásságának örvendetes jutalmát látta.

Valamint *Tangl Ferenc* gyermek- és ifjukorában a szülői

háznál mindazokban a jótéteményekben részesült, amelyek tehetségeinek zavartalan kimívelhetését biztosították és különösen nemeslelkű édes anyja részéről élvezte a leggondosabb, ambícióját serkentő segítséget és támogatást, amit utolsó lehelletéig fiúi kegyelettel a legnagyobb hálával elismert, hasonlóképpen szerencsés volt élettársának megválasztásában is. Életének 27. évében nőül vette Konečný Olgát, aki nemcsak hű hitvese volt, hanem mint a természettudományok kedvelője, állandó érdeklődéssel kísérte férje tudományos kutatásait, sőt kezdetben, amidőn a családi viszonyok azt megengedték, azoknak kivételében férjének segédkezett is; később is mindenkor szeretetteljes odaadással vállalta magára a gyermekek nevelését és a háztartás gondjait, hogy férje lehetőleg zavartalanul élhessen hivatásának.

Élete fáradhatatlan munkájával *Tangl Ferenc* a magyar tudományosság úttörőinek sorába véste be nevét; mi kortársai pedig kegyelettel őrizzük meg emlékét *Tangl Ferenc*nek, kinek a munka volt éltető eleme és egyúttal öröme és jutalma.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XVIII. KÖTET. — 16. SZÁM.

INKEY BÉLA L. TAG
EMLÉKEZETE.

IRTA
PÁLFY MÓRIC
L. TAG.

(FELOLVASTA A M. T. AKADÉMIA 1924 MÁRCIUS 17-ÉN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

Alapár 1 korona.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1924.

A pápai ref. főiskola nyomdája.

Inkey Béla I. tag emlékezete.

Irta s a M. Tud. Akadémia 1924 március 17-én tartott összes ülésén
felolvasta : Pálffy Móric I. tag.

Előre nem látott, igen gyakran lényegtelennek látszó kis események gyakorolnak sokszor döntő befolyást az emberek életére s munkájukat a régihez képest teljesen más irányú mederbe terelik. Egy jelentéktelennek látszó kis esemény térítette el *Inkey Bédát* is attól a pályától, amit élethivatásának választott s nemcsak a geológusok, hanem az egész társadalom örülhet ennek a véletlen kis eseménynek, mert új pályáján *Inkey* oly érdemeket szerzett magának, amikkel munkásságának nemcsak az ország határain belül, hanem az egész világ szakköreiben elismerést szerzett.

A jogot végzett, sőt birói vizsgát is tett *Inkey* már a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium fogalmazója volt, amikor felmerült a szükségessége annak, hogy az a referens, aki a Bányászati és Kohászati Főiskola ügyeinek intézője, némi szakismeretekre is szert tegyen. Ekkor Ő vállalkozott, hogy hajlandó egy külföldi szakiskolán megszerezni a szükséges szakképzettséget. Ajánlkozása elfogadtatván, 1871-ben egy évi szabadságra, a szászországi freibergi bányászakadémiára ment. Az ottani jeles tanároknak, különösen a világhírű *Cotta Bernát*-nak előadásai teljesen eltérítették őt pályájának eddigi irányától, úgy hogy szabadságidejének letelte után nem is tért többé vissza a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba, hanem továbbra is Freibergben maradt, ahol 1871—1874-ig 7 semes-teren át folytatta tanulmányait s a jogi pályát a természet-vizsgáló geológus pályájával cserélte fel.

Palini Inkey Béla Inkey Zsigmond somogy megyei föld-birtokos és gr. *Batthyány Antónia* fia 1847 december 1-én Pozsonyban született, ahol atyja — mint Somogyvármegye egyik követe — akkor nejével együtt tartózkodott. Közép-

iskolai tanulmányait 1859—1867-ig a jezsuiták kalksburgi nevelőintézetében végezte, az érettségi vizsgálatot 1867-ben Bécsben tette le. Azután, mint az akkori magyar nemes ifjúság túlnyomó része, Ő is a jogi tanulmányokat kezdette meg, még pedig 1867—69-ben a pesti egyetemen hallgatott s letette az első jogi vizsgát. Tanulmányainak további részét magánúton Pozsonyban végezte. 1870-ben letette a bírói vizsgát, 1871-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban lett fogalmazó, ahonnan — mint már említettem — egy évi szabadságra a freibergeri Bányászati Akadémiára ment s onnan többé vissza sem tért a minisztérium kötelékébe, hanem az akadémiai tanulmányainak bevégezése után a geológiai kutatásokra határozta el magát. Hogy ismereteit gyarapítsa és a geológiai vizsgálatokkal a helyszínen megismerkedjék, hazatérte után a kiváló magyar geológushoz, *Hofmann Károly*-hoz csatlakozott s oldala mellett résztvett 1874-ben a villányi és nagyharsányi hegységben, 1875—76-ban a Vas megyében végzett felvételekben, 1877-ben pedig Sopron megyének egy részét már önállóan vette fel.

Figyelmét már ekkor reá irányította az Erdélyi Érc-hegységre; részletesen azonban csak akkor kezdett foglalkozni vele, amikor 1878-ban a kir. m. Természettudományi Társulat nyílt pályázatát megnyerte és megbízták a nagyági bányaterület geológiai, petrográfiai és bányászati leírásával. Külső munkáját, amellyel nem szorítkozott kizárólag csak Nagyág közvetlen szomszédos területére, három év alatt bevégezte ugyan, de munkájának kidolgozása lényeges halasztást szenvedett. 1881-ben ugyanis a bolognai geológiai kongresszus elhatározta Európa átnézetes geológiai térképének kiadását. Hazánk területének akkor legkevesebbé ismert része a délkeleti határhegység volt s talán még kevésbbé volt ismeretes a hegységnek Romániába eső része. Ezeket a területeket tehát — ha átnézetesen is — föl kellett venni, hogy megfelelhessünk internacionális kötelezettségünknek. A Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter megbízására *Inkey* vállalta el az Olt szorosától nyugat felé a Dunáig ezen határhegység geológiai térképének elkészítését, nemcsak a magyar, hanem a romániai területen is. Két év alatt készült el ezen óriási terület felvételével s csak ezen munkájának befejezése után térhetett vissza nagyági munkájának kidolgozásához.

1877-ben a magyarhoni Földtani Társulat első titkárának választotta s 1881 végéig viselte e tiszte, amely idő alatt a Társulat Folyóiratát, a Földtani Közlönyt is szerkesztette. 1884 végén sógorának, *Kendeffy Árpádnak*, halála után unokaöccseinek gyámja és a családi vagyon kezelője lett. Ezek a családi ügyek idejének jórészt annyira lefoglalták, hogy megkezdett tudományos vizsgálatait csak megszakításokkal folytathatta.

Még inkább megnövekedtek gondjai atyjának 1886-ban bekövetkezett halála után. Egészen új térre terelődött most munkássága s mindenféle előképzettség nélkül számtalan mezőgazdasági kérdéssel kellett foglalkoznia. Kiváló szorgalmának és sokoldalú általános műveltségének köszönhetette, hogy csakhamar ebben az irányban is alapos ismeretekre tett szert. Azt hiszem, hogy épen ez az új foglalkozási köre vezette őt reá, innen nyerhette az impulzust, munkásságának másik főirányára, az agrogeológiára és talajtanra. Már az 1885-ik évi országos kiállítás hivatalos jelentésének ismertetése alkalmával (Földtani Közlöny XVII. k.) felvetette a termőtalaj tudományos vizsgálatának rendkívüli fontosságát s megjegyezte, hogy a kiállításon nem voltak valóságos agronómiai térképek geológiai alapon, amint egyáltalában a geológia és agronómia szakemberei között hiányozni látszik az a közvetlen érintkezés, a törekvéseknek egybefoglalása, mely a külföldön máris oly szép gyümölcsöket érlett. A talajismeret pedig csak akkor emelkedik a valódi tudományosság színvonalára, ha egész határozottan a földtanra támaszkodik s csakis így lesz képes az eredmények általánosítása által egy ország mezőgazdaságának lényeges szolgálatot tenni. Ezért felveti az eszmét, hogy magában a Földtani Intézetben alakítsanak egy agronómiai osztályt. A 80-as évek folyamán az ország mind nagyobb területére kiterjedő filoxera-károk azután mindjobban előtérbe tolták a Földtani Intézetben az agrogeológiai osztály felállításának szükségességét. *Böckh János*, a Földtani Intézet igazgatója 1890-ben megújította a földmivelésügyi miniszterhez már 1885-ben is beterjesztett javaslatát a földtani intézetben létesítendő geológiai-agronómiai osztály felállítására vonatkozólag. *Bethlen András* akkori földmivelésügyi miniszter belátva e kérdés nagy tudományos és mezőgazdasági fontosságát, *Inkeyt* kiküldötte a németországi hasonló intézmények tanul-

mányozására s őt, tanulmányi útjáról hazatérve, a Földtani Intézetben létesített agronómiai osztály főgeológusává nevezte ki.

Mint anyagilag független ember, a Vallás- és Közoktatás-ügyi Minisztériumban rövid ideig tartó hivatalnokoskodása, tehát 20 év óta, teljesen kénye-kedve szerint rendelkezhetett idejével s bizonyára az agrogeológia ügyének Ő hozott áldozatot, amikor ismét állami szolgálatot vállalt. Ez a lépése kétségtelenül nem a kenyérkereső állás után való törekvés volt, hanem csak az az ideális cél vezethette Őt, hogy szaktudásával és az agrogeológiai osztály megalapozásával az ország mezőgazdasági tudományának segítségére legyen. Kétségtelenül elhibázott intézkedésnek kell tartani azonban azt, hogy kinevezésével, mellőzve a Földtani Intézetnek régóta az intézet keretében dolgozó és előléptetésre nem kevésbé érdemes tagjait, a Földtani Intézet státusában a legelső helyre került. Ismerve *Inkey*nek talán a túlságba is menő szerénységét, aligha volt neki része az erre a polcra való kinevezésben. Az a rossz benyomás azonban, amit a földmivelésügyi miniszter a következő évben újabb főgeológusi állás szervezésével kísérelt meg enyhíteni, még sem oszlott el teljesen s ennek tudható be, hogy az Intézet belső életébe sohasem tudott belemelegedni. Alig 6 év után, 1897-ben meg is vált az intézettől s visszavonult vasmegyei tuskulánumába, ahol azt a szabadságidejét, amit a gazdaság engedett neki, tudományos tanulmányokkal töltötte el. Bár a tudományos összefüggéseken mind ritkábban vett részt, mégis élénk figyelemmel kísérte a tudományos életet s mindvégig előszeretettel foglalkozott egyrészt a bányageológiai, másrészt pedig a talajtani kérdésekkel. Utolsó nagyobb nyilvános szereplése 1909-ben a Budapesten tartott I. nemzetközi agrogeológiai értekezleten volt, ahol titkárnak és a kiadandó Munkálatok szerkesztőjének választották.

Utolsó éveit a vasmegyei Tarodházán rokonai mellett családi körben töltötte s legutoljára *Wolff*nak a vulkánizmusról írott nagy munkáját tanulmányozta s készített róla egy ma is kéziratban levő kimerítő ismertetést. Itt is hunyta le — rokonai körében — örökre szemeit 1921 augusztus 31-én.

* * *

Inkey Béla nemcsak a szorosan vett szaktudományaiban volt elsőrangú tudós, hanem minden téren igen nagy általános

ismeretekre tett szert. Különös előnye volt nagy nyelvismerete, mert teljesen egyforma tökéletességgel beszélt a német, francia, angol és olasz nyelveket. Különösen sokat gyarapította ismereteit s szélesbítette látókörét tanulmányútjai alkalmával. Meglátogatta a volt Monarchiának geológiaiailag érdekesebb minden vidékét, valamint a szomszédos Romániát, beutazta Német-, Francia-, Svéd-, Spanyol- és Olaszországot s Olaszországnak különösen vulkáni vidékeit és vulkáni szigeteit tanulmányozta részletesen; *Szabó József* társaságában utazta be a Balkánt: Dalmáciát, Montenegrót, Albániát, Görögországot és Szerbiát, legutoljára pedig Mexikóban vett részt 1906-ban a X. internacionális geológiai kongresszuson, ahonnan Észak-Amerikán át tért haza.

* * *

Inkey Béla a geológiának két, nagyon is ellentétes irányában dolgozott. Életének első felében főleg a bányageológia terén mozgott, míg később az agronómia művelése volt kedves studiuma, de élte legvégéig azért nagy figyelemmel kísérte a bányászati-geológiai munkálkodást, vagy pedig az ennek körébe vágó egyéb studiumokat.

Legelső munkája a Földtani Közlöny 1875. évfolyamában jelent meg: *A székesfehérvár-velencei hegység granit- és trachyt-kőzeteiről* címmel.

Buvárkodásának első éveiben munkaköre még nem vesz határozott irányt: 1876-ban a Kamen szigetek kőzeteit ismerteti, 1877-ben az 1876. évi somogyi földrengésekről közöl becses adatokat, 1878-ban két magyarhoni doleritet ír le és a lösz képződéséről értekezik. Ez utóbbi munkája arról a gyakran 50–60 m. vastag, rendszerint rétegzetlen, agyagos, meszes képződményről szól, amely helyenként ősemlős csontokat, igen gyakran pedig nagy mennyiségű szárazföldi csigát zár magába. Ez a képződmény Európában igen sok helyen, különösen a Rajna vidékén (itt nyerte nevét is) és nálunk is nagy területeket borít s képződésére többféle elméletet állítottak fel: némelyek tengeröblökben, mások édesvízi tavakban, ismét mások folyóvizből való iszaplerakodásnak gondolták. Később meglehetősen elterjedt az a felfogás is, hogy gleccseriszappal van dolgunk. Mindezek az elméletek azonban, hol itt — hol ott a megfigyelt tényekkel erős ellentétben voltak. *Richthofen* báróé, a hirneves német geológusé az érdem, hogy

chinai utazásában a lösznek subaërikus képződését kimutatta s 1877-ben megjelent China című munkájának I. kötetében részletesen leírta. *Richthofen* munkájának alapján *Inkey* kimutatta, hogy *Richthofennek* a lösz képződésére vonatkozó elmélete az európai s közelebbről a magyarországi löszre is teljesen reáillik. Ennek az elméletnek helyességét az azóta végzett vizsgálatok csak megerősítették.

Inkey kutató munkássága akkor vesz határozott irányt, amikor 1878-ban a *Semsey Andortól* kitűzött nyílt pályázatot Nagyág bányageológiájának tervezetével elnyerte. Azonban még mielőtt Nagyág részletes tanulmányozásához hozzáférést volna, beutazta az egész erdélyi Érchegységet, hogy megismerje az egész hegység összes képződményeit s a többi bányahelyeken is tanulmányozza az ércelérek előfordulási viszonyait.

Ezen előzetes tanulmányából két becses dolgozatot adott közre: az egyikben *egy feltűnő vonásról emlékezik meg Nagyág vidékének domborzatában*, a másikban pedig *A boiczai ércelérekről* szól. Az utóbbi munkájában a boiczai ércelérek mellékkőzetét quarcporphyrnak határozza meg, amely a melaphyrt és a melaphyrtufát áttöri. Megállapítja, hogy az ércelérek részint a melaphyr és quarcporphyr határán futnak végig, de részint benne vannak úgy a melaphyrban, mint a quarcporphyrban is. A telérek ÉNy—DK-i iránya megegyezik azzal az iránnyal, melyben a quarcporphyrok nagyobb tömegei sorakoznak.

A bányászok általában a telérek nemesérc tartalmára nagy befolyást tulajdonítanak a mellékkőzet keményebb vagy lágyabb megtartási állapotának. Ezt a tapasztalati tényt nagyon helyesen világította meg *Inkey* azzal, hogy az „igen egyszerű magyarázatot nyer, mihelyt nem a mellékkőzet által gyakorolt befolyásról, hanem arról a hatásról szólunk, amelynek a mellékkőzet a telérhasadék különböző részeiben különböző módon volt kitéve“, amely hatás intenzitásával természetesen összefüggésben van a nemesérctartalom is. Vizsgálatai alkalmával nagyon helyesen felismerte, hogy a boiczai ércelérek mind alakilag, mind anyagilag nem különböznek a szomszédos vidék andezitjeiben levő telérektől s azért genetikailag e telérek képződését nem a mezozoós quarcporphyrokhoz, hanem a harmadkori andezitek erupciójához kapcsolja.

Inkeyt itteni megállapításaiban az az egy körülmény tévesztette meg, hogy a Szevregyel hegy kőzetét, amelyben a boiczai telérek vannak, mezozoós quarcporphyrnak tekintette, holott az az erdélyi Érchegység harmadkori eruptiócyklusának legrégibb, külsőleg a mezozoós quarcporphyrokhoz teljesen hasonló kőzete: a rhyolith, tehát ugyanolyan harmadkori eruptiós kőzet, mint pl. a verespataki Kirnik kőzete. Természetes tehát, hogy a boiczai telérek — amint azt *Inkey* nagy éleslátással felismerte — szintén ugyanolyan származásuk és típusuk, mint az Érchegység többi telérei.

Az erdélyi Érchegység területén végzett vizsgálatait csak előtanulmányok voltak nagyági monográfiájához. Ezen örökbecsű munkájában részletesen foglalkozik a terület geológiai viszonyaival, különösen pedig az eruptiós kőzetekkel és az azokkal kapcsolatosan fellépő ércelérekkel, a telérek ásványaival, befejezésképpen pedig a nagyági bányászat történelmével és jelenlegi állapotával.

Vizsgálatai során megállapítja, hogy a nagyági bányákban feltárt eruptiós kőzet az akkori nomenklatura szerint a quarc és biotittartalmú amfibol-labradorittrachytokhoz tartozik, amely különböző időben és egyes tagjaiban módosulást szenvedett. Ezt a módosulást háromféle folyamattal magyarázza: a) külszíni mállással, b) zöldkőnemű átváltozással, c) kaolinos módosulattal. Különösen a két utóbbi módosulatkak magyarázata nagyfontosságú, amennyiben egy régóta folyó vitához szól tulajdonképpen megállapításaival hozzá, egy olyan vitához, amely még ma sincsen lezárva. A zöldkőves andeziteket ugyanis 1861-ben *Richthofen*, mint a harmadkori kőzetek legidősebbikét önálló kőzetfajként vezette be az irodalomba. *Szabó József* volt az első, aki 1873-ban kimutatta, hogy a zöldkővesedés az eruptiós kőzeteknek postvulkáni módosulata s minden eruptiós kőzet átalakulhat zöldkővé, amelyben zöldkővesedésre alkalmas elegyrész van. A zöldkővesedés végső stádiumának azután a kaolinosodást tartották és tartják sokan még ma is.

Amig *Inkey* a zöldkővesedés kérdésében teljesen *Szabó* nézetéhez csatlakozik, addig a kaolinosodást a telérhasadékok mentén a zöldkő újabb átváltozásának tekinti. *Inkeynek* ez a felfogása a világirodalomban is helyet talált, úgy hogy e kér-

dések tárgyalásánál mindig tekintettel vannak az ő megállapításaira is.

Vizsgálatai során megállapította, hogy a nagyági bonyolult telérhálózat képződését bedőléssel, felrepesztéssel vagy egyszerű nyomással megmagyarázni nem lehet s azok a telérek nem lehetnek vetődési síkok sem. Képződésüket annak a dinamikai folyamatnak tulajdonítja, mely a földkéreg bizonyos részeit hajlítani, redőkbe szedni és feltornyosítani törekszik. Feltételezi, hogy a harmadkor második felében is működtek még az erdélyi Érchegységben azok az erők, amik előzőleg a nagyszerű vulkáni tűnemények okozói voltak s ezen erők hajlító vagy csavaró hatása hozta létre a környező üledékes képződmények közé ékelt keményebb és ridegebb erupciós anyagban a telérhasadékokat.

A különböző ellentétes nézetekkel szemben kimutatta, hogy az erupciók idejéről *Grimm* felfogása volt a helyes és a trachytok kitörése a felsőmediterrán üledék képződése után következett be, de a szarmata rétegek lerakódását megelőzte.

A bányászati körökben sokat vitatott kérdés, amit már előbb is megemlítettem, hogy a mellékközetnek van-e befolyása a telérek kitöltésére s ezen kérdés elbírálásánál éppen Nagyágra szeretnek hivatkozni, ahol a gazdag telérek a félkeményre bontott kőzetekben szoktak előfordulni. *Inkey* ez alkalommal is helyesen mutatott rá, hogy a kőzetek elbontása tulajdonképpen a telérhasadékok mentén felszálló gázok és gőzök hatásából indult ki, úgy hogy a telért kísérő kőzetek elbontottsága azok intenzitásának és összetételének következménye, másrésztől azonban rá mutat arra is, hogy az eruptív anyag kezdetben sem volt teljesen egynemű s így a telérhasadékok alakja e különböző rugalmasságu kőzetekben is különböző lehetett.

A nagyági bányákban igen gyakoriak egy sajátos breccias anyagtól, a helyi elnevezés szerint u. n. glauchtól kitöltött telérek. E glauch-telérekről megállapította, hogy azok valódi telérek, melyek a bezáró kőzettől élesen különválnak, fellépésük kizárólag a zöldkőtrachyt régiójára szorítkozik, bár fellépésük nem oly szabályos, mint az ércteléreké. Keletkezésük több időszakban történt, de megelőzte az érctelérek képződését. A glauchtelérek kitöltése sötétszürke, néha fekete, rendszeren szilárd, de sok helyen mállott, lágy, agyagos-

homokos alapanyagból áll, melyben a mellékkőzet kisebb-nagyobb szögletes darabjain kívül a mediterrán kavicsai, sőt a fillit-alaphegység szögletes darabjai is megtalálhatók. A glauch képződésére sok ellentétes magyarázat keletkezett. *Inkey* a *Pošepny*-től felvetett iszapvulkáni működéshez némileg hasonlóan gondolja a glauch képződését és azt úgy magyarázza, hogy a felületen szétterült eruptív tömeg alatt a mediterránban levő víz szabad keringését az eruptiós kürtők meggátolták s a víz a mediterrán-képződmény anyagát iszapszerűvé feláztatta. Ezt az iszapot azután a rajta levő eruptív tömeg nyomása az eruptiós tömeg repedéseibe bepréselte.

Inkey nagyon helyesen felismerte, hogy a glauch nem eruptív, hanem intruzív kőzet, melynél a telérhasadékokba való beszállítás munkáját a víznek kellett végezni, de a víznek a mediterránból való származtatása ellen igen sok ellenvetést lehet tenni s magam, aki később az erdélyi Érc-hegységgel s különösen Nagyággal is részletesen foglalkoztam, a glauch anyagának a telérhasadékokba való beszállítását a vulkáni utóhatásként feltörő melegvíznek és vízgőznek tulajdonítottam.

Inkey a legaprólékosabb részletekre kiterjedő pontossággal, az akkori bányageológiai irodalom teljes felhasználásával végezte a nagyági bányák vizsgálatát. Tulajdonképpen ez az első igazi bányageológiai munka, mely *Pošepny* rész-bányai munkája mellett magyarországi bányáról megjelent, mert *Inkey* nem elégedett meg a megfigyeléseknek egyszerű feljegyzéseivel, hanem igyekezett a jelenségeknek magyarázatát is megkeresni. Erre a célra igénybe vette az experimentális geológia adatait is. Ezért nagyági monográfiája minden időkre nélkülözhetetlen forrásmunkája lesz az erdélyi Érc-hegységet és a nagyági területet tanulmányozó geológusoknak és bányászoknak.

Nagyági munkájának befejezése után is, amikor már az agronómia terén fejtett ki maradandó értékű munkásságot, ismételten visszatért a bányageológia terére. Így az 1906-ban Mexikóban tartott X. nemzetközi geológus kongresszuson az andezitek zöldkővesedéséről és az ércelérekkel való összefüggéséről előadást tartott, melyben a zöldkővesedésről szóló elméletek ismertetése után részletesen kifejtette a zöldkő képződésére vonatkozó felfogását, amit *Szabó Józseffel* egyet-

értőleg postvulkános jelenségnek magyaráz, de tőle eltérőleg nem a telérekből kiinduló elváltozásnak tulajdonítja, ahol szerinte a kaolinosodás jelenségeivel találkozunk, hanem attól függetlenül a zöldkövesedés kiterjed az egész erupeiós tömegre s létrehozására elégségesnek tartja a postvulkános mofettaműködést, a szénsavgáznak a pyroxénekre gyakorolt bontó hatását. A telérekben előforduló nemesércek származását illetőleg a jeienleg általánosságban elfogadott ascenziós elmélettel szemben *Sandberger* régi lateralsecretiós elméletét módosítja, amennyiben feltételezi, hogy a fémek már eredetileg benne vannak a normális állapotban feltolult erupeiós kőzeteknek bázisosabb elegyrészeiben, az amfibolokban és pyroxénekben, amelyekből a zöldkövesedés folyamata alatt vándoroltak a telérhasadékokba. *Inkey*nek ez a magyarázata azonban az irodalomban pártolásra nem talált, sőt az azóta végzett vizsgálatok is majdnem kivétel nélkül az ascenziós elmélet megerősítésére vezettek.

Mielőtt áttérnék *Inkey* munkássága másik főirányának vázolására, meg kell emlékezni azokról a vizsgálatokról is, amiket nagyági munkájának közepette a Déli Kárpátokban végzett.

Már említettem, hogy az 1881. évi bolognai geológiai kongresszus elhatározta Európa átnézetes geológiai térképének elkészítését és evégett megkereste az egyes országok kormányait. Magyarország legkevésbé ismert s akkor talán legnehezebben hozzáférhető részeinek, a Déli Kárpátoknak átnézetes geológiai felvételével a Vallás- és Köznevelésiügyi Miniszter *Inkey Bélát* és *Primics Györgyöt* bizta meg. *Primics* az Olt szorosától keletre eső részt, *Inkey* a nyugatra eső szászsebesi és szebeni havasokat vállalta magára. Ebben a két évig tartó munkában tűnt ki *Inkey*nek szívós, kitartó munkaereje, ebben a teljesen lakatlan s csak lóháton vagy néhol éppen csak gyalog megközelíthető hegységben, ahol csak az ő igénytelensége mellett tölthetett hónapokat el egy személyre való kis sátrában.

Itteni felvételi munkálatairól a Földtani Közlöny egymásután következő több évfolyamában számolt be, míg összefoglaló munkája — mint akadémiai székfoglaló — a magyar tudományos Akadémia Értekezések a természettudományok köréből c. folyóiratának XIX. kötetében 1889-ben jelent meg:

Az Erdélyi havasok az Oltszorostól a Vaskapuig címmel. E munkájában főleg azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy vajjon a déli határhegység a Kárpátok hegyszeréhez tartozik-e s *Suess* értelmében összekötő kapocsnak lehet-e tekinteni a Kárpátok és a Balkán között? Megállapítja, hogy a kizárólag kristályospalákból álló hegységben az Oltszoros táján négy főgyűrődést lehet felismerni, amik csapás irányban nyugat felé haladnak. Közülök a két északi redő északnyugat felé görbül, míg a két déli délfelé kanyarodva a szerbiai hegységbe csap át. Ezekből a jelenségekből azt következtette, hogy „az erdélyi havasok főtörzse két külön, de szorosan egymáshoz szorított hegyláncból áll, amelyek közül az északi a Kárpát rendszeréhez tartozik és északról délfelé mozog, a déli pedig a Balkán-rendszernek folytatása és mozgásának iránya É vagy ÉNy“. Ha ezen felfogás helyességét az újabb, de még be nem fejezett vizsgálatok nem is igazolták a szó szoros értelmében, mégis páratlan éleslátással felismerte azokat a különböző tektonikai egységeket, amiket a későbbi kutatók mint egymásra toldott redőket irtak le. Ő volt az első, aki ezen hegységekben a glecserek nyomait felismerte s amit akkor még csak fentartással mondott ki, azt a későbbi kutatók vizsgálatai megerősítették.

Inkey Béla másik alapvető munkásságának területe a talajismereti kutatások voltak, amely területre abban az idő-tájban lépett, amikor unokaöccsei birtokának kezelését átvette. Ezen időpontok összetalálkozásából azt gyaníthatjuk, hogy talán a gyakorlati élet kényszere terelte erre a térre őtet, aki azelőtt mezőgazdasági kérdésekkel egyáltalán nem foglalkozott.

Magyarország termőtalajainak vizsgálatával *Szabó József* foglalkozott először 1858-ban kiadott alföldi útivázlataiban, majd Budapest környékének földtani leírásában. 1861-ben *Molnár János* chemikussal végzett rendszeres vizsgálatok alapján Békés és Csanád vármegyék talajtérképét, 1867-ben pedig Tokaj-Hegyalja talajtérképét adja ki. 1868-ban Heves és Szolnok megyék geológiai leírásában a megyék talajfajtaival is foglalkozik, végre 1880-ban jelent meg még e szerzőktől Bugyi pestmegyei község határának talajtani leírása.

Szabó József tehát közel 20 éven át igyekezett munkáival a talajtani vizsgálatokra a figyelmet reáirányítani, de követőkre nem talált.

Böckh János, a m. kir. Földtani Intézet igazgatója és **Szabó József**, akikhez azután **Inkey Béla** is csatlakozott, a 80-as évek folyamán hivatalos és tudományos fórumok előtt több ízben hangoztatták az ország agronómiai vizsgálatának szükségességét. Végre 1891-ben *gr. Bethlen András* akkori földmivelésügyi miniszter megbizta **Inkeyt**, hogy Németországban tanulmányozza az ottani síkvidéki felvételeket. E megbízás értelmében 1891 nyarán felkereste a berlini, leipzig, heidelbergi és strassburgi földtani intézeteket, ahol megismerkedett a síkvidéki felvételek szervezetével és a laboratóriumi munkákkal, sőt elfogadva a német szaktársak előzékeny meghívását, hozzájuk csatlakozott felvételi munkáikban is s így betekintést nyerhetett az agrogeológiai munkák gyakorlatába is. Németországból visszatérve részletesen beszámolt utazásának eredményéről s ugyanazon év novemberében főgeológusi rangban kineveztetett a m. kir. Földtani Intézetbe az agrogeológiai osztály vezetőjévé, ahol megvetette alapját az immár több mint 30 éve működő agrogeológiai osztálynak. Németországi útjáról hazatérve, mindenek előtt meg akart ismerkedni az Alföld talajtípusaival s ezen célból pár évet arra fordított, hogy beutazza az Alföldet, de már eközben megkezdte egyes területek részletes tanulmányozását is. Így legelőször is Puszta-szentlőrinc talajtérképét készítette el, mintegy kísérletképpen azon célból, hogy a németországi módszerek alkalmazását hazai területen is bemutassa. Azután a mezőhegyesi állami méneshirtok, majd pedig a debreczeni gazdasági főiskola pallagi birtokát vette fel részletesen s 1895-ben hozzákezdett a Kis-Alföld keleti szélének felvételeihez, ahol két éven át, 1897-ig dolgozott, amikor aztán a Földtani Intézet kötelékéből kivált.

Ezen felvételei és talajtanulmányai folyamán a németországi mintát követte, vagyis az altalaj geológiai kifejlődését vette alapul s azon a talajok fizikai tulajdonságai és pedig elsősorban a talaj kötöttsége alapján határozta el az egyes talajtipusokat s kézi furóval 2 m mélységig meghatározta az altalaj szelvényét. A gyűjtött talajmintákat részben kémiai, de főleg fizikai vizsgálatnak vetette alá. Iszapolással a talajokat szemcse-nagyság szerint felbontotta és a különböző nagyságú szemcséknek az egyes talajtipusokban való $\%$ -os szereplését kimutatta.

Inkey már 1897-ben megvált ugyan a Földtani Intézettől, mégis alig 6 évre terjedő működése alatt megszervezte és megvetette az intézet agrogeológiai osztályának alapját. Ekkor visszavonult ugyan a magánéletbe, de mindvégig a legélénkebb figyelemmel kísérte nemcsak hazánkban, hanem a világirodalomban is a talajtan haladását. A német iskola tanítványa volt ugyan, de annak tanításaihoz nem ragaszkodott mereven s felismerve azt, hogy annak módszerei termő talajokra nem alkalmazhatók mindenben, Ő is csatlakozott tanítványainak: *Treitz Péter*nek és *Timkó Imréné*nek felfogásához, akik oroszországi és romániai tanulmányútjaikon felismerték, hogy az ottani klimazonális talajbeosztás a hazai viszonyokhoz jobban alkalmazható, mint a német.

Utolsó megjelent munkája a magyarországi talajvizsgálat történetének megírása volt.

Inkey Béla azon kevés tudós közé tartozott, akik anyagiilag függetlenek lévén, kizárólag csak saját gyönyörűségükre foglalkozhatnak a tudománnyal. Ezért azután nem is maradt meg egy irány művelése mellett, mert — mint igazi természetvizsgálót — minden érdekelte, hanem felhasználva a kínálkozó alkalmakat, más-más irányu studiumokba merült bele. Az ily irányu kutatókkal azonban gyakran megesik, hogy nem szerezve meg a kellő alapismereteket, felületessé válnak. *Inkey* tudományos munkálkodását azonban éppen az jellemzi, hogy bármily irányu munkára is terelte a sors, abban a munkakörben mindenek előtt az alapismeretek megszerzését tekintette legelső feladatának. Hogy többet ne említsek: amikor a közoktatásügyi miniszteriumban a Bányászati és Erdészeti Főiskola referensi állásának betöltéséről volt szó, vállalkozott arra, hogy a bányászati szakot elvégezze, amikor nagyági munkájára a megbízást megkapta, az egész bányageológiai és kísérleti geológiai irodalom áttanulmányozása után még mindig nem Nagyág közvetlen környékének tanulmányozásához kezdett, hanem átvizsgálta az egész Érchegységet, annak minden bányáját és amikor gazdasági kérdésekkel kellett foglalkoznia, akkor mindenek előtt a talajismeretben és rokontárgyaiban szerzett magának alapos ismereteket. Így válhatott csak az eredetileg jogásznak készült *Inkey*ből a kiváló bányageológus, majd pedig az agrogeológia megteremtője Magyarországon.

Inkey a tudományokkal nem kötelességből, hanem igazán

belső szükségből foglalkozott s munkájáért nem várt elismerést s nem fogadott el kitüntetést, azonban életében mégis elnyerte azokat a legmagasabb elismeréseket, amiket a geológiával foglalkozó magyar tudós nyerhet; elnyerte szaktársainak legmagasabb elismerését, amit kifejezésre juttattak azzal, hogy a m. tud. Akadémia levelező tagjának, a magyarhoni Földtani Társulat pedig tiszteleti tagjának választotta. Nagyértékű munkái pedig halála után is mindörökre hirdetni fogják érdemeit.

A vagyonos földbirtokos, akinek módjában lett volna az élvezetek poharát fenékgig üríteni, egész életében igénytelenül és egyszerűen élt s élvezetét az önként vállalt vagy a sorstól részére kiszabott munkában lelte. Azt hiszem, hogy legtöbb gyönyörűségét utazásaiban találta. Maga családot ugyan nem alapított, de rokonai körében mégis része volt a meleg családi szeretetben s ez a szeretet tette boldoggá életének utolsó éveit. Nővére árváinak apja helyett apja lett s minden törekvése az volt, hogy a családi vagyont szilárd alapokra helyezze.

Inkey Béla nem volt közlékeny természetű s aki vele csak ritkán érintkezett, nem ismerhette fel, hogy a tartózkodó, csendes, kevés beszédű, a nyilvános szerepléstől vagy a zajos társaságtól visszahuzódó ember lelkében mily meleg érzések vannak, agyában mennyi mély érzésű fenkölt gondolat kering s csak legközelebbi hozzátartozói tudták, hogy ezen érzések és gondolatok olykor szárnyra is keltek s a zajos társadalmi élettől visszavonult tudós a költészet gyönyöreiben keresett élvezetet.

Áldás emlékezetére!

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XVIII. KÖTET. — 17. SZÁM.

BÖHM KÁROLY R. T.
EMLÉKEZETE.

IRTA

PAULER ÁKOS

R. TAG.

(FELOLVASTA A M. T. AKADÉMIA 1924 NOVEMBER 17-ÉN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

Alapár 1 korona.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1924.

Böhm Károly emlékezete.

Irta s a Magyar Tudományos Akadémia 1924 november 17-én tartott
összes ülésén felolvasta **Pauler Ákos** r. tag.

A XVIII. század folyamán a philosophia történetében nagyjelentőségű eltolódás észlelhető. Mig a renaissance óta az európai gondolkodást az olasz, a francia és az angol szellem irányította, a magát *Aristoteles* tanítványának valló *Leibniz* felléptével a német speculatio veszi át a vezetést. E mély bölcselő egész jelentőségét még ma sem tudjuk teljesen áttekinteni. Annyit azonban mind világosabban felismerünk, hogy a modern tudománynak úgyszólván valamennyi alapvető fogalma e lángelmében villant meg először. A germán szellem a bölcelet világában ezentúl állandóan megtartja vezetőszerpét. *Kant* hatalmas kritikáját és synthesisét követik a „német idealismus” — *Fichte*, *Schelling* és *Hegel* világ-átfogó rendszerei, melyek a modern gondolkodásnak nagyrészt *rationalistikus* erét táplálják. Viszont *Kant* rendszerének antirationalistikus elemei éreztetik hatásukat másirányú gondolkodóknál *Schopenhauertől Nietzscheig* és *Bergsonig*, kik kétségbevonják annak a lehetőségét, hogy észfogalmakkal meg lehet oldani a világ és az élet nagy problémáit.

A német idealismus szellemvilágtörténeti jelentőségét sem tudjuk még áttekinteni. Mindenesetre sokkal többet köszönünk titáni konstrukcióinak, a mindenség általa megkísérelt kategorizálásának, semmint azt ma általában gondolják. És mélyebb harmonia áll fenn e rendszerek alapgondolata és *Leibniz* bölcelete között, semmint azt a legtöbb történetírója a philosophiának ma még látja. Egy, még a hellén gondolkodásból fakadó hatalmas szellemi világáramlat késő fejleményével találkozunk a német idealismusban, melynek keretében érthetők csak meg a mi nagy és felejthetetlen gondolkodónk: Böhm Károly törekvései is.

Böhm Károly életét és működését hálás tanítványai három hatalmas kötetben örökítették meg.* E körülmény jelentősen megkönnyíti feladatunkat, amennyiben felment bennünket az alól, hogy e rövid megemlékezés keretében részletes életrajzot s egyes munkáinak felsorolását és méltatását adjuk. Annál több terünk marad arra, hogy megkisértsük rendszerének beható elemzését és nagy értékeinek megörökítését.

Böhm Károly 1846 szept. 17-én született Besztercebányán jómódú ágostai hitvallású evangélikus vallású iparos családból. Középiskolai tanulmányait szülővárosában és Pozsonyban végezte. Majd ugyancsak Pozsonyban teológiát tanul s Göttingában és Tübingában hallgat egyetemi előadásokat. 1870-ben elfoglalja Pozsonyban tanszékét, mely őt úgy az ág. hitv. ev. lyceumban, mint a theológián való előadásra kötelezte. 1873-ban a budapesti ág. hitv. ev. főgimnázium rendes tanárává választott. Itt Budapesten alapítja meg 1882-ben nagy önfeledozással és lelkesedéssel a „Magyar Philosophiai Szemlét“, melyet három évig ő maga szerkeszt, azután pedig oszlopos munkatársként támogat. 1883-ban amaz intézet élére kerül mint igazgató, ahol immár tiz év óta lelkes és nagyhatású tanárként működött. Tizenhárom évig vezette mint igazgató iskoláját, melynek fejlesztése körül hervadhatatlan érdemeket szerzett. 1896-ban a Kolozsvári Ferencz József Tudományegyetem a philosophia rendes tanárává hívta meg. Tizenöt évi áldásos és mély nyomokat hagyó működés után itt érte utol a halál 1911. év május 18-án.

Philosophiai gondolkodásának kialakulására *Kant* volt a legnagyobb hatással. Kantban azonban — ma már megállapíthatjuk — *több* van, mint ami a königsbergi bölcs specifikumának tekinthető s ezt a többletet, Kant gondolkodásának ezt a múltból származó tényezőjét kell mindenekelőtt szemügyre vennünk, mert Böhm Károlyra is ez a *teljes* Kant volt döntő hatással.

Kant bölcselkedésének e praekantianus eleme nem egyéb, mint *Leibniz* tanítása, nevezetesen monadologiája. Függetlenül

* Dr. Böhm Károly élete és munkássága. Szerkesztette Kajlós (Keller) Imre. Besztercebánya, 1913.

attól a philologiai kérdéstől, hogy mennyiben ismerte Kant Leibniz tanítását annak közvetlen forrásaiból s mennyiben csak *Chr. Wolff* közvetítésével — *logikai* kapcsolat mindenképen kimutatható e két nagy gondolkodó alaptételei között.

Midőn Kant az autonom és öntevékeny subjectumot állítja világmagyarázata központjába, midőn a gyakorlati ész primatusának tanában nem a *gondolkodó*, de a *cselekvő* alanyban látja az emberi szellem legősibb megnyilvánulását — mindenütt az *öntevékeny* subjectumot hangsúlyozza az emberben, melybe kívülről semmisem kerül, mert *önmagából* fejt ki a Ding an sich „afficiálására“ világát és eszményeit, gondolkodásának és cselekvésének legfőbb szabályait. Kant ez autonom alanya — a mai történeti távlatból tekintve — nem egyéb, mint Leibniz öntudatos monasa, mely a maga önkifejlése által hozza létre világát. Midőn Fichte e kanti subjectumot oly Énére fejleszti, mely világát maga teremti, mestere gondolkodásának e leibnizi elemét ragadja meg s teszi philosophiájának tengelyévé. Szempontunkból nem érdekel bennünket ama különbség, mely Fichte Énjét Leibniz monásától elválasztja, hogy t. i. míg az előbbi világát *önmagából teremti*, az utóbbi annak csak külső ingerlésre történő képét *kivetíti* magából. Mert Böhm Károly gondolkodásában e különbség elmosódik, amennyiben a nagy magyar bölcselőtől seholsem kapunk arra nézve világos választ, hogy az Én absolute *létrehozza-e* világát, vagy azt csupán maga elé állítja-e? Ami *Leibnizet* és *Fichtet* elválasztja egymástól, arra Böhm rendszeres vizsgálatai voltaképpen sohasem terjeszkedtek ki.

E jelenség okát nem nehéz megtalálni. Böhm Károly philosophiai fejlődésének első szakában a positivizmus alapján áll, Kant és Comte tanításait iparkodik összekapcsolni, tehát lehetetlennek tart minden eredményes speculatiót világunk *végső eredetére* nézve. Ezért óvakodott *Leibniz* és *Fichte* említett antagonismusára nézve állást foglalni s meg akart a *tények* birodalmában maradni. *Ténynek* vette a tárgyas világot elének varázsló projectiót s „létezési mechanizmust“ az Énben, melyet csak konstatálni, de tovább magyarázni nem lehet. Hiszen minden metaphysikai elméletet a valóság fölé

emelt kártyavárnak tekintett, melynek tudományos értéke nincs. Meg kell állapítanunk, hogy bölcseleink ez állásfoglalása benső ellenmondást rejtett magába, amelyet erősen logikus gondolkodásának később ki kellett vetnie magából. Így is történt. Az „Ember és Világa” első köteteiben* még nem ébred annak a tudatára, hogy metaphysikai speculációval akarta a metaphysikai speculatiót megdönteni, mert hiszen az Énben rejlő „létezési mechanizmus” fogalmát nem a tapasztalásból merítette, hanem a tapasztalás előfeltételeinek speculativ boncolása által alkotta meg. De nagy művének negyedik, posthumus kötetében** már vajmi kevés positivistikus elemet találunk. Itt már nem fél a metaphysikai fogalomalkotástól s egy „hátmögötti hatalomról” szól, mely „a véges Én törekény edényébe hatol be” s meghatározza annak világát. Ime, bölcseleink itt már oly határozott tanításokat ad a lehető tapasztalat körén túl fekvő mozzanatokra nézve, melyekre nézve régebben nem tartott lehetségesnek érvényes megállapítást.

Ezáltal nemcsak régebbi positivismusát haladta túl, de kiszabadult a subjectiv idealismus szűk börtönéből is és *Schelling* objectiv idealismusához közeledett. Eléggé bizonyítja ezt az a körülmény is, hogy immár a véges Éntől *különböző* nagy hátmögötti, tehát objectiv hatalomról szól. Tehát bölcseleink ez utolsó művében már nincs azon az állásponton, melyet az „Ember és Világa” első kötete még oly határozottan képvisel, hogy csak az emberi Ént s az általa kivetített világot ismerhetjük meg.

E fokozatos távolodás a subjectiv idealismus álláspontjától csak dicsőségére válik Böhm Károly erős logikájának. Mert hiszen e fejlődés szükségképi volt, ha gondolkodása nem akart a solipsismus szűk börtönében elsenyedni s ha utat akart találni arra, hogy az emberi szellem életét beillessze egy nagyobb egész: a világegyetem életébe. Pedig

* I. Rész. *Dialektika vagy Alapphilosophia*. Budapest, 1883.

II. Rész. *A szellem élete*. Budapest, 1893.

** IV. Rész. *A logikai érték tana*. A M. Tud. Akadémia támogatásával. Kolozsvár, 1912. 9. 1.

Böhm Károly erre törekedett már az Ember és Világa második kötetében, hol az Én *önfenntartási* funkciójáról beszél, tehát az Ént már a létezők sokasága *egyik* tagjának fogja fel.

Már az „Ember és Világa” első kötetében kifejtett „alapphilosophia” arra tanított bennünket, hogy a valóságot az „öntét” fogalmával adhatjuk vissza leghivebben. Jelenti ez amaz ideális vagy szellemi egységet, mely által a valóság a maga jelentését *más létezőkkel* szemben sokféle vonásban nyilváníthatja. Ez a conceptio, melyben nem nehéz felismeri a *δουρή*-vel kapcsolódó aristotelesi *εἶδος*-t s Leibniz „conatus”-szal bíró monását — Böhm szerint alaptényként az „alanytárgyra” való megválás mozzanatát mutatja s megnyilvánulásának formáját tekintve *ösztönök rendszereként* lép fel. Mélyenjáró fejtegetések nyomán kimutatja, hogy az Én *nem eredmény*, hanem *forrás*, amelynek kibontakozásából magyarázható csak az emberi lélek élete. Böhm szakavatott kalauzolásá mellett a lelkiélet belülről kifelé fejlődő eleven *organizmusként* tárul fel előttünk. E felfogás eredetisége különösen akkor válik szembeszökővé, ha meggondoljuk, hogy oly korban lépett fel, midőn az akkor teljes virágában álló naturalismus hatása alatt a legtöbb psychologus a lelki életben csupán passiv folyamatok összességét látta. Böhm psychologiai tanítása rendszerének egyik legértékesebb és legeredetibb része s csak mélyen sajnálhatjuk, hogy az „Ember és Világa” II. kötete megjelenése idejében (1893) époly kevés hatást tett közönségünkre, mint a tiz évvel előbb napvilágot látott első rész.

Terünk — sajnos — nem engedi, hogy idevágó jelentős tanításait részletesen ismertessük s ezért csak egy oly pontot ragadunk ki, mely bölcselőnk egész philosophiájának szempontjából jelentőséggel bír. Ez az indulatokról szóló elmélet.

Böhm felfogása szerint — mint már említettük — a lelkiélet legalapvetőbb mozzanatai az ösztönök, azaz önállítások: az érzés az én önállításának módosulata, melynek indoka valamely ösztön állapota. Épúgy mint *Aristoteles*, az érzelmi életet a törekvés (*ὁρμή*) kielégítettségéből vagy ki-nem-ielégítettségéből magyarázza. Ez éppen nem feltűnő megegyezés, mert hiszen a Stagiritá is a lelket „formának”, azaz nem

érzékelhető, öntevékeny és érvényesülni törekvő principiumnak fogja fel. Bölcselőnk magyarázata azonban még mélyebbre hatol. Az indulatban az *Én reakcióját* látja, melyet az vált ki, hogy valamely erő mint inger az ösztön épsége (integritása) ellen tör, ami az egész öntét épségét veszélyezteti. Az ösztön ennél fogva „a leghevesebb önfenntartási nyilatkozat, amelyet mindaz képes előidézni, ami az ösztön épségét veszélyezteti”. Az affectusok gyökere tehát a kínban van.

A szeretet nem tartozik az ösztönök és indulatok köréhez: ott csak kínos hiánynak s önmegfelelkező élvnek van helye. A szeretet csiráját a kielégedésben kell keresnünk. A szeretet nem kész affectus, hanem fokról-fokra növekedő lelki-állapot. A szeretet mint ideálja felé az emberi szellemet már természete hajtja, mely kielégedésre törekszik: benne látja ugyanis azon állapotot kifejezve, melyben az öntét egész tartalma harmonikus egységgé kialakult s ezen fejlett egységet teljes öntudatossággal élvezi. A szeretetet legbensőbb valónkból kifolyólag tehát szabad elhatározással akarjuk. A szeretet mint ideál az akarat szabadságát követeli s mondhatni, hogy az akarat csakis a szeretet által lesz igazán szabaddá.

Nyilvánvaló, hogy Böhm épúgy mint *Aristoteles* és *Leibniz* a szellem lényegét az öntevékeny kibontakozásban látja s affectív életét e kibontakozás függvényének ismeri fel. Eközben ő is meglátja, mint két nagy elődje, hogy e kibontakozásnak *külső akadályai* vannak, hiszen úgy hallottuk, hogy az öntét *más létezőkkel szemben* érvényesül, azokkal mintegy harcban áll. E létezőket Böhm Károly nyilván szintén öntéteknek tekinti, hiszen a mindenséget csak a világot kivetítő öntétekből állónak gondolhatta. Amily mértékben ezt fölismerte, oly mértékben kellett távolodnia régebbi álláspontjának subjectív idealismusától, mely csak *egyetlen*, világát önmagából projiciáló *Én* termékeként iparkodott magyarázni az embert és világát. E távolodás is azonban philosophiájának logikai tisztulása szempontjából csak előnyös volt. Ennek nyomán sokat meglátott, ami azelőtt rejtve maradt előtte: szemében az emberi szellem élete mindinkább egy nagy komplexus életébe illeszkedett bele abban a mértékben, amint az egocentrismustól távozott. Az indulatokról szóló imént ismertetett tanítás ennek

a felismerésnek egy jelentős lépését mutatja. Böhmről is elmondható, mint annyi más mély gondolkodóról, hogy annál nagyobb, mentül inkább közeledik *Aristoteles* és *Leibniz*hez.

A rendszer legragyogóbb csúcsa azonban nem az általános lélektan, hanem az értékelmélet, melyet az „Ember és Világa” harmadik kötete fejt ki.* E téren Böhm úttörő a világirodalomban. Ez folyton tisztuló és mélyülő gondolkodásának legérettebb gyümölcse.

Böhm értékelmélete abból a megállapításból indul ki, hogy az ember világa nemcsak abból áll, amit a tárgy tesz benne, hanem abból is, amit ő maga *alkot benne*. Ez alkotás által mi is részt veszünk „az örök élet munkájában”. Így jó létre a *valóval* szemben a *kellőnek* világa, melynek végző forrása szintén az Én önállítása. A való világ képét az *ontologia*, a kellő világ képét a *deontologia* van hivatva tárgyalni, mely a *létező* elméletével szemben az *érték* teoriáját fejti ki. Az értékelés *ítélés* s így mindenekelőtt az *értékitélet* sajátosságait kell megállapítani, vagyis azon ítéletekét, melyek nem ontologiai jelzőket fejeznek ki (pl. minőség, mennyiség), hanem axiológiai jelzőt állítanak az alanyról (pl. szép, nem-szép).

Az értékitéleteket az jellemzi, hogy *páros ellentétben* lépnek fel, pl. jó-rossz, kellemes-kellemetlen, melyek egymást kizárják. Annak a merő *megállapítása* pl., hogy valami tetszik vagy nem-tetszik — még nem értékelés, hanem csak a tetszés vagy nem tetszés *tényének* a konstatálása. Az értékelés ott kezdődik, midőn ez ontologiai ítéleten felülemelkedünk, azaz az értékitélet ezen alapítélet *felett* elhelyezett ítélet. E felülemelkedés abban áll, hogy a tényálladékokat *hozzámérjük* valamihez, ami változatlanul értékes. Absolut érték nélkül tehát nincs értékelés, mert hiszen ennélkül nem bíránk oly mozzanatot, *melyhez* mérve mondhatnánk valamit többé-kevésbé értékesnek. Ami absolute értékes, az szükségképen olyan, mely önmagára is értékes, tehát az absolut értékű dolog egyúttal *öntudatos*, mert csak így tudhatja önmagát értékesül. Az absolute értékes szereti önmagát, *mert értékes*, de nem azért értékes, *mert szereti* önmagát.

* Kolozsvár, 1906.

Az értékelés tehát nem érzelem, de lényegileg ítélet: az érzelem nem azonos az értékkel, csak annak jelmutatója (indexe). Az érzésmutató és az értékmérő közti megegyezés az értékérzetben (Wertgefühl) nyilvánul meg. Az érték végső meghatározója nem az intensitas, hanem a minőség. E megállapításra építi bölcseleink a hedonismus classikus bírálatát, melynek eredménye, hogy „az élv nem az érték oka, hanem mutatója” s így nem lehet az egyedüli értékmérő.

Ámde az *értékelés* folyamata az öntudat fejlődésével változik, ha maga az *érték* állandó is marad. Az értékelés kifejlődésének benső törvényszerűsége pedig az, hogy az szükségképen *három* fokon megy keresztül: az elsőt az érzékek, a másodikat a schematikus értelem, a harmadikat „a tartalom mélyeit megragadó ész munkája jellemzi”. Az *első* fokon az Én érzéki ösztöneinek él s ezért az *élv* mértékével mér mindent, ami ösztönszerű önzésre vezet. A *második* fokon az értelem uralma a *hasznosság* szerinti értékelést állítja előtérbe. A *harmadik* fokon az Én felfedezi a maga *méltóságát*, midőn *intuitióval* felismeri, hogy abszolút értékű egyedül a szellem. Szükségképen tehát *háromféle* értékelés van: hedonismus, utilismus és idealismus. E legutóbbi fokon ismerjük fel, hogy nem az okozott élv, nem is a haszon, hanem a *minőség* kölcsönöz értéket a dolognak. A szellemben az öntudat, az intelligentia nyilvánul meg: nemes tehát csak az intelligentia. Végelemzésben a szellem az, mely igaz, szép és jó. Minden értékesség végző forrása tehát az Én, a szellem: az ontologia és az aexiologia közös gyökere tehát az Énben van. Az érték végelemzésben annak a kifejezése, hogy az Én természete mily jelentőségű a szellem életére nézve.

Böhm Károly értékelmélete, melyből ép csak néhány vonást ragadhattunk ki, *két* szempontból úttörő és korszakalkotó. Elsőben azért, hogy az „érték” fogalmát élesen elválasztja az „értékelés” folyamatától s így az *értékelméletet* elkülöníti az értékelés *lélektanától* — továbbá, mert ennek nyomán felfedezi az értékek ama benső dialektikáját, melynél fogva a hedonistikus értékelés szükségképen utilitarismussá, majd pedig idealismussá érlelődik. Az értékelmélet korábbi kutatói, pl. *Brentano*, *Ehrenfels*, *Kreibig*,

Meinong bármily érdemes munkát is végeztek, meg sem közelítették Böhm szabatos s erősen differentiált megállapításait. A magyar tudomány mindenkori büszkesége marad, hogy e téren magyar gondolkodó tett legtöbbet a fogalmak tisztázása szempontjából.

Böhm gondolkodásának kialakulásában egyik legérdekesebb vonás az, hogy a korrall mindinkább közeledik az *intuitionismus* álláspontjához. Ezáltal, épúgy mint *Descartes*, ellentétbe jut korábbi intellectualismusával s mindnagyobb súlyt vet a *közvetlen* megismerésre. Ezzel függ össze, hogy mindinkább felismeri az ó-ind bölcselkedés mélységeit, szeretettel merül el annak tanulmányozásába. Felfedezni véli, hogy a *fogalmi* megértésen kívül lehetséges a *beleélés* alapján való elmerülés a tárgyba, mely mélyebb és igazabb tudást eredményez, mint aminőt a dialektikus átvilágítás képes nyújtani. Korunk egy nagy gondolati világáramlata üti itt meg Böhm Károly magányos szellemét, mely ily módon közeledik azon állásponthoz, melyet legkövetkezőtesebben *Bergson* képvisel. Bármily kevésbé is szereti bölcselőnk a „mystiká-“t, mely ellen élete utolsó éveiben is harcol* — kétségtelen, hogy ő maga is mindjobban közeledik feléje. Mint minden mély és önálló gondolkodónál, úgy Böhmnél sem lehet e fordulatot úgynevezett „külső hatásokra“ visszavezetni, hanem az csirájában már meg van philosophiája fejlődésének elején s abból bontakozik ki életének utolsó szakában.

Talán nem tévedünk, ha *két* körülményben látjuk Böhm későbbi intuitionismusának gyökerét. Az egyik maga subjectiv idealismusa, a másik, hogy Böhm nemcsak philosophus, de erősen költői lélek volt. Minden gondolkodó, ki a *subjectív élményben* látja a végső adottságot, szükségképen hova-tovább arra az álláspontra jut, hogy a legteljesebb megismerést csak a subjectiv élmény adja meg, amelyet természetsszerűleg nem máshonnan merített fogalmak segélyével, hanem *közvetlenül* ismerünk és értünk meg. Mivel e közvetlen adottság a subjectiv idealismus szerint mindig és legmélyebb lényegére

* „Mystika az értékelméletben.“ c. felolvasásában a Magyar Filozófiai Társaságban.

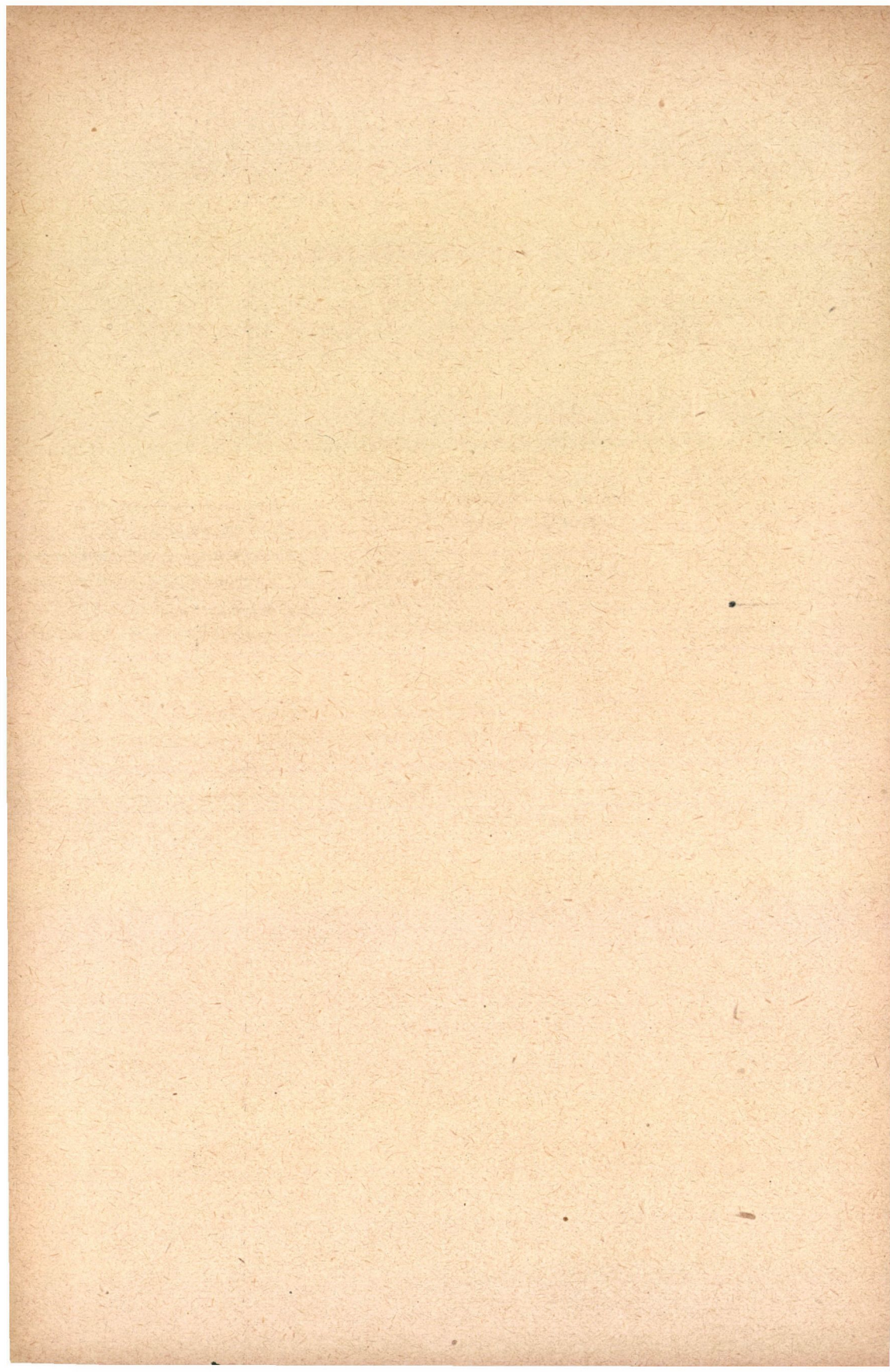
nézve alanyi élmény — misem természetesebb és logikusabb, hogy ily alapon megindulva végül csakis arra az eredményre jut a gondolkodó, hogy minden tárgyi megismerés végső alapja is a subjectiv élmény alapján történő *beleélés* (Einfühlung). Böhm Károly philosophiája is ezt az utat járta meg: már az Ember és Világa harmadik kötetének színes és metaphorikus kifejezésmódja is erre mutat, mely csak fokozódik a negyedik kötetben.

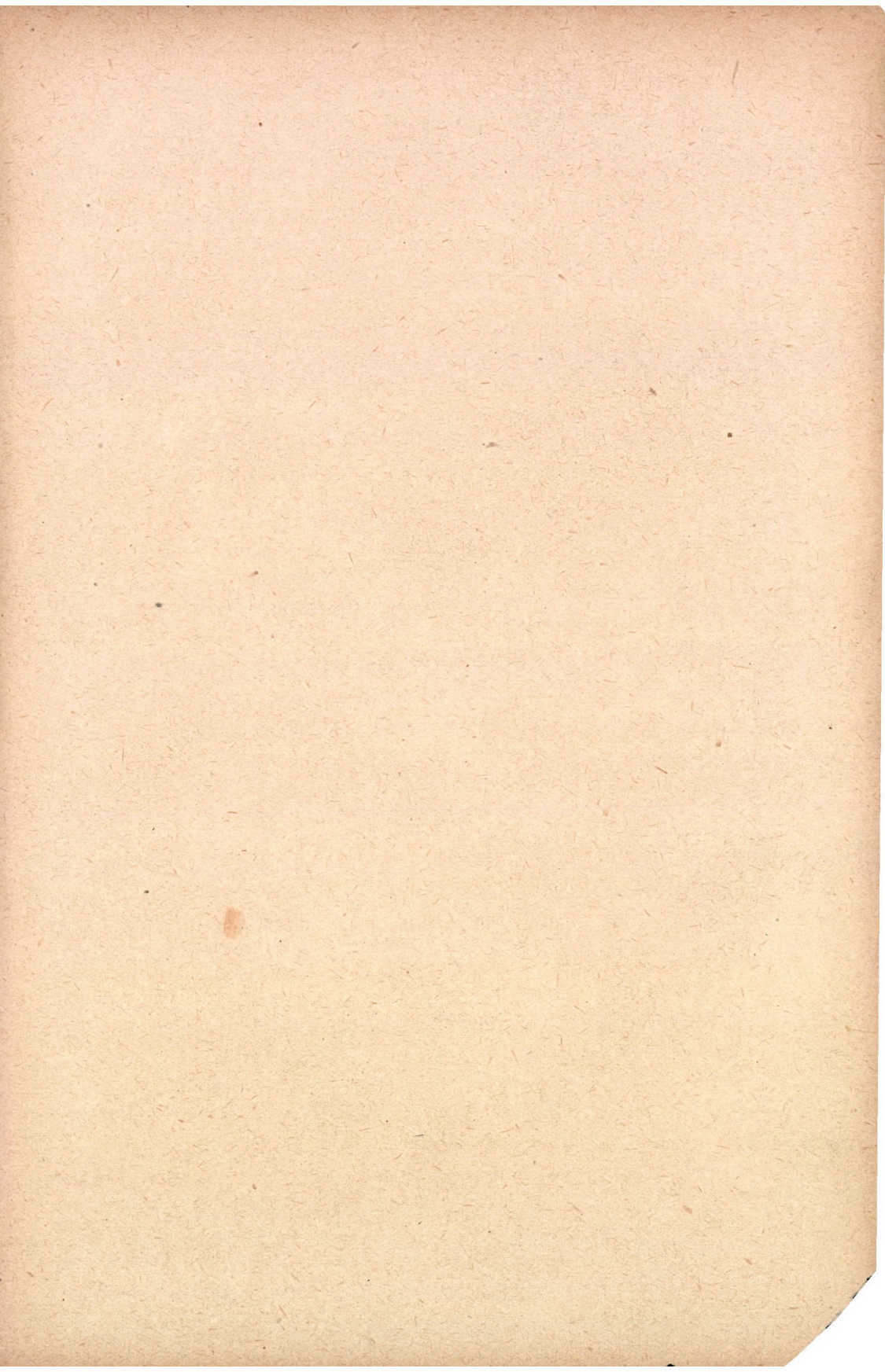
Annál is inkább kellett e fejlődésnek bekövetkeznie, — mert a mi nagy bölcseink minden ízében művészi lélek volt. Ifjúkori költői kísérletei *többet* jelentettek, mint a mindenkinél több-kevesebb erővel jelentkező fiatalkori lyrismus hajtásait. — A költészet, eredeti lelki alkotásánál fogva mindig lelkiéletének egyik nélkülözhetetlen kifejezési formája maradt. Művészet s így költészet sincs erős intuitív hajlandóság s így a mysticismus egy bizonyos foka nélkül. Mystikus a művész azért, mert alapmeggyőződése az, hogy a valóság mély lelkitartalmakat fejez ki — hiszen *ezért* tehet kísérletet abban az irányban, hogy érzékelhető tartalmakkal: kövel, agyaggal, színnel, szóval, hanggal, szintén lelkitartalmakat: a maga subjectiv élményeit adja vissza. Böhm Károlyban is meg volt elejétől fogva a művész e mysticismusa s egyike volt azon erőknél, melyek lelkét mind magasabb és magasabb régiókba emelték.

Már ezért is philosophiáját csak egyéniségéből érthetjük meg teljesen; hiszen egyik mestere *Fichte* mondotta, hogy „aminő az ember, olyan a bölcselete“. *Bergson* találó megjegyzése szerint minden philosophiai rendszer ugrópontja egy alapbelátás s a bölcsele minden törekvése csak arra irányul, hogy ezt az alapvető intiutiót minél teljesebben s minél hivebben kifejezze. Ezért minden philosophus voltaképpen *mindig ugyanazt mondja*, csak más és más vonatkozásban. Mi az alapintuitio, ha tetszik: alaptétel, mely Böhm Károly minden tanítását élteni, amint azt csaknem félszázadon át fejlődő gondolkodása visszatükrözi?

Böhm rendszerének legmélyét annak a felismerése teszi, hogy a mibenlétét szabadon és teljesen kibontakozó Én szükségképpen az abszolút értékek: az igaz, szép és jó szol-

gálatába szegődik s csak ebben tudja magát szabadon és teljesen kiélni. Ez az alapmeggyőződés pedig lélektanilag csak Böhm Károlyból, az *emberből* érthető meg. És valóban: puritán gondolkodás, az igazság rajongó szeretete, az anyagiasság érdekhajhászata mélységes megvetése — egyaránt kiolvasható a mi nagy gondolkodónk bármily személytelennek is látszó fejtegetéseiből. Izzó magyar érzése, a magyar kulturértékeken való nevelődése ez általános emberi vonásokon felül sajátos magyar jelleget is adott lelkiéletének. Arany Jánosra emlékeztető tépelődése és szemérmetessége, sajátos benső szomorúsága és büszkesége a magyar életfölfogás megnyilvánulatainak tekinthetők. Irodalmi alkotásaiban nemcsak tudományos műveket, de lelkét is reánk hagyta, mely világítani fog mindig, amíg magyar kultúra lesz e világon.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FÖTITKÁR.

XVIII. KÖTET. — 18. SZÁM.

PECZ VILMOS R. T.
EMLÉKEZETE.

IRTA

DARKÓ JENŐ

LEVELEZŐ TAG.

(FELOLVASTA A M. T. AKADÉMIÁNAK 1924 NOVEMBER 17-ÉN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

Alapár 1 korona.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1925.

Pápa, 1925. Főiskolai könyvnyomda.

Pecz Vilmos emlékezete.

Irta és a M. Tud. Akadémia 1924 november 17-én tartott összes ülésén
felolvasta **Darkó Jenő** I. tag.

Tekintetes Akadémia!

Mult év november 12-én sirjába dőlt Pecz Vilmos végleg megtört teste, mely születésétől fogva törekeny és kényes egészségű vala s az utolsó két évtized alatt egyre súlyosbodó betegség hálójába kerülve csak nagy szenvedések és erőfeszítések árán s önfeláldozó hitvesének leggyöngédebb ápolása mellett tudta teljesíteni földi hivatását. De ebben a gyenge testben nagy és erős lélek lakozott, szívós, mint az acél és kemény, mint a gyémánt. Lélek, amely feltétlen uralommal állította magasröptű céljainak szolgálatába a gyöngé testet s semmiféle fájdalomtól és fáradalomtól vissza nem riadva kényszerítette a szünetnélküli, nehéz munkára, míg az élet utolsó szikrája is ki nem szállt belőle. Lélek, amely a maga kifogyhatatlan erejével mindvégig ki tudta egyenlíteni a test fogyatkozásait s nem nézve sem jobbra, sem balra, sem szenvedésre, sem akadályokra, nyilegyenesen és feltartóztathatatlanul ment mindig előre a cél felé. Ez a lélek valóban nem a porból lett és nem válhatott porrá az eltemetett testtel. Ez a lélek az eszmék világából jött és költözött bele az esendő testbe, hogy küzdjön az ideálokért, melyek e földön mindig csak tökéletlen formában valósulhatnak meg. Ezért volt küzdelme oly szívós és rendíthetetlen. Amidőn a halál elrabolta tőle a földi küzdelem eszközeit, visszatért oda, ahonnan jött, az eszmék világába, hogy ezek tökéletességének szemléletében elnyerje azt a megnyugvást, melyet a földön csak megközelített, de teljesen elérni természetesen nem tudott.

Az emlékezésnek eme kegyeletes órájában alig mutat-

hatnánk be neki kedvesebb áldozatot annál, mint ha mi is elmerülünk azon eszmék szemléletében, melyek az ő fáradhatatlan lelkét egy hosszú életen át betöltötték és mozgatták s megvizsgáljuk, hogy hányadán állunk az ő eszméinek megvalósulásával a tudományos élet gyakorlatában s mennyivel vitte közelebb a tudományt végtelenbe nyúló céljaihoz? Hogy ezt tehessük, előbb végig kell pillantanunk az ő egész pályáján és tudományos munkásságán.

Pecz Vilmos született 1854-ben március 20-án Horgospatakon (Sztrimbuly), Szolnok-Doboka vármegyében, hol édes atyja, Ágoston, az ottani állami vaskohó tiszviselője volt.¹ Anyja, született De Adda Mária, egy elnémetesedett olasz származású bányatanácsosnak és az osztrák Häckelberg bárói családból származó anyának gyermeke volt. Vilmos anyai részről magasfokú ambíciót kapott osztályrészüi. Elemi tanulmányait részben Rőjahidán (Podurnoj), hol atyja az állami vasgyárnál ellenőrként szolgált, részben Nagybányán végezte, ugyanitt kezdte középiskolai tanulmányait a minoriták algimnáziumában, hol a legjobb tanulók közé tartozott. Akkoriban szokás volt a tanulókat érdemük szerint sorozni és Vilmost osztálytanára, Szijjártó, a negyedik osztályban első eminensnek akarta megtenni, de Faragó igazgató akarására egy Thierry Adolf nevű lett azzá, mert, mint hirtelt, nem akarta azt, hogy egy lutheránus és nem egy katolikus legyen az első tanuló. Ambíciójára jellemző, hogy ez az eset annyira elkésérítette, hogy a nagy szünidőkre szégyelt haza menni s csak nagybányai jóakaróinak vigasztalására tudott a helyzetbe némileg belenyugodni.

A felső gimnáziumi osztályokat részben a máramaros-szigeti ref. lyceumban, részben a Corsan Avendano Gábor igazgatósága alatt álló pesti kir. kath. főgimnáziumban végezte, ez utóbbi intézetben téve érettségi vizsgálatot 1872-ben. Ugyanez évben iratkozott be a budapesti tudományegyetem bölcsészeti karára hallgatónak, hol akkoriban tanárjelöltek ré-

¹ Pecz maga egy terjedelmes önéletrajzot hagyott hátra kéziratban. Az itt következő és helyszűke miatt csak vázlatosan megrajzolt kép főleg ezen önéletrajz adatainak felhasználásával készült.

szére még csak triennium volt. Az egyetemen Télfy Ivántól görög, Szepesi Imrétől latin philológiai előadásokat hallgatott, majd 1874/75-ben az akkor az egyetemi katedrára lépő Ponori Thewrewk Emil szigorú módszerességen alapuló, komoly tudása tett a kezdő philologusra igen mély hatást. Már II. éves egyetemi hallgató korában tagja lett a tanárképző-intézetnek, mely kedvezményt az egyetemi tanulmányokra következő két év alatt is, mikor a Bartal Antal igazgatása alatt álló gyakorló-főgimnáziumban gyakorló tanárként működött, megtartott. A kapott ösztöndíjakból jobbára szakkönyveket vásárolt s minden irányban komoly előkészületeket tesz a tudós életpályára.

Egész életére kiható jelentőségű volt az az irányítás, melyet az egyetemen Thewrewktől kapott, aki tanárvizsgálati thema gyanánt Sophokles tropusainak feldolgozását tűzte ki részére. Pecz mivelődéstörténeti szempontból vizsgálta a tropusokat s dolgozata annyira megnyerte Thewrewk tetszését, hogy közlés végett elküldötte Hartel bécsi egyetemi tanárnak, a Zeitschrift für die österr. Gymnasien szerkesztőjének, aki azt közölte is „Systematische Darstellung der Proportions-tropen bei Sophocles“ címen nevezett folyóirat 1877-iki évfolyamában. Ez a váratlan, korai siker egészen boldoggá tette és annyira föllelkesítette a pályája kezdetén álló philologust, hogy egy egész élet hűségese kitartásával fizette vissza kedvelt themájának pályája első jelentős tudományos sikerét. Ebből a tanárvizsgálati dolgozathoz nőtt ki — amint ő nevezi — élete főműve, mely kisebb-nagyobb megszakításokkal egész életén végig huzódik s melynek themája körébe, lépésről-lépésre haladva, belevonta az ókor egyetemes görög költészetét.

A tropus-tanulmányokkal magára vonta a nagytekintélyű Hunfalvy Pál figyelmét is, kinek, mint a budapesti ág. h. ev. főgymnasium gondnokának meghívására, helyettes tanári alkalmazást nyert ez intézetben 1877-ben. Három évi helyettes tanárkodás után ugyanitt rendes tanárrá választották meg s ebben a minőségben működött egészen az 1890/91-iki tanév végéig. Gymnasiumi tanársága alatt két ízben tett tanulmányutat a nagy szünidők alatt Németországban, hallgatva a berlini, hallei, lipcei és müncheni tanárok classica-philológiai,

nyelvészeti és irodalmi előadásait.¹ Szorgalmas tanulmányai sűrűn látnak napvilágot a hazai és külföldi folyóiratokban, az Akadémia értekezései között, míg végre 1886-ban megjelenik első nagyobb összefoglaló munkája a tropustanulmányok köréből „Systematische Darstellung der Tropen des Aeschylus, Sophocles und Euripides miteinander verglichen und in poetischer und culturhistorischer Rücksicht behandelt“ címmel (Berliner Studien für classische Philologie und Archäologie. III. Band. III. Heft. Berlin, Calvary.)

Ezzel a munkával Pecz az internationalis tudományos kritika ítélőszéke elé kerül s az ítélet általában véve igen kedvező reá nézve. A német kritikai folyóiratokban megjelenő számos recensio egyértelműleg dicsérettel emeli ki az anyag feldolgozásának teljességét és könnyen áttekinthető elrendezését.² Sokan helyeslik a szerző által a tropusok tárgyalásánál először alkalmazott művelődéstörténeti és költészettani szempontokat s azokat a következtetéseket, melyeket a tropusok elemzéséből az egyes költők és koruk szellemére nézve levon. Mintaszerű tárgyalási módszere többeket ösztönzött követésre hazánkban és a külföldön. Így pl. A. Hirzel a Lazarus és Steinhaltól kiadott Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft c. folyóiratban (XIX. k. 2—4. f.) tanulmányt közölt a Rigveda hasonlatairól és metaphoráiról, melynek bevezetésében kijelenti, hogy a felfogás és az anyag beosztása tekintetében Pecz munkáját követi. A már külföldön is nevet szerzett tudóst itthon is sietnek elhalmozni elismerésekkel: a

¹ E tanulmányútjain különösen a nyelvtudományban fellépő újgrammatikai iskola tett rá mélyebb hatást, melyről következő dolgozatai tanuskodnak: Az újgrammatikai irány és pszichologiai momentum a mondatban. Egyet. Phil. Közlöny VI. (1882), 634—645. — System einer Syntax nach den Kategorien der Satztheile und Sätze. Neue Jahrbücher 1890, 381—387. — Az analogia a görög szavak képződésében. Hunfalvy-Album, 228—233. Bpest, Hornyánszky, 1891. — Az analogia az újgörög szavak képződésében. Egyet. Phil. Közlöny XVIII. (1894) 22—34.

² Így Wecklein (Berl. Phil. Wochenschrift, 6. Jahrg. 1886. No. 52.), Hammer (Philolog. Anzeiger 1887. No. 10.), Rappold (Zeitschrift für die österr. Gymnasien 1887. 8—9. Heft), Ziemer (Neuer Philologischer Anzeiger 1886. Beilage zu No. 5—6.) Különösen ez utóbbi fogadja a munkát nagy elismeréssel.

Budapesti Philologiai Társaság 1883-ban második, 1887-ben első titkárává, a Magyar Tudományos Akadémia 1887-ben Ábel Jenő és Hunfalvy Pál ajánlatára levelező tagjává választja. 1885-ben megkezdí egyetemi tanári pályafutását is a budapesti egyetem bölcsészeti karán a görög drámából történt habilitatiojával.

A magyar közönséghez és pedig úgy a szakemberekhez, mint a művelt társadalomhoz fordul „A görög tragédia“ (Budapest, Akadémia, 1889.) c. munkájával, melyben — és ez jellemző a későbbi egyetemes nézőpontú hellénistára — a görög tragédia történetének tömör áttekintését adja a műfaj kezdetétől fogva egészen a középkor végéig. Szerző célja volt itt az antik és modern szakirodalom kimerítő felhasználásával a tragédiára vonatkozó korabeli tudásról teljes képet adni s ami e munkának még ma is bizonyos értéket kölcsönöz, az éppen a pontos bibliographiában s a szétszórt ókori forrás-idézeteknek szöveg alatt történő szószerinti közlésében rejlik. Az alapos tudás és lelkiismeretes kutatás gyümölcse e mű, melyben gyakran jut érvényre a szerző önálló gondolkodása is. Csak az összehordott anyag nyomasztó tömege, mely sem a szerzőnek nem ad módot a részletesebb és színesebb elemzésre, sem az olvasónak a nyugodt elmélyedésre, lehetett az oka annak, hogy e könyv nem tudott szélesebb körökben elterjedni.

Az 1889-ik évvel kezdődik Pecz életének legküzdelsebb korszaka. Ez év elején ugyanis Ábel Jenő kérésére, aki olaszországi tanulmányútra ment, díjtalanul vállalta az ő helyettesítését a budapesti egyetemen heti hét órában, mialatt gimnáziumi tanári óraszámát is teljes egészében megtartotta. A sors úgy akarta, hogy ez az emberfeletti munka teljes másfél esztendeig terhelje őt. Ábel ugyanis még ez év folyamán súlyosan megbetegedett s hamarosan meg is halt s az így megüresedett tanszék folytatólagos helyettesítésével a kar, most már megfelelő díjazással, ismét őt bizta meg. Ehhez járult még egy súlyos lelki harc, a küzdelem Ábel megüresedett tanszékéért, melybe Pecz, mint a kar többségének jelöltje, bevonatott. A küzdelem csak 1891 derekán dőlt el, úgy hogy Pecznek még egy évvel tovább kellett vinnie a tanszék helyet-

tesítését, melyet erősen megviselt idegzetével csak úgy tudott teljesíteni, hogy az 1890/91. tanévre a gimnáziumi tanári teendők alól szabadságoltatta magát. A tanszékre Hegedüs István kolozsvári egyetemi tanár neveztetett ki, míg Pecznek a küzdelem folyamán nyilvánvalóvá lett szilárd positioja a hazai tudós közvéleményben biztosította a megürült kolozsvári tanszéket, melyre még az 1891. év folyamán ki is neveztetett.

Kolozsvárott összesen négy évet töltött s ez a négy év volt — amint ő maga elismeri — élete legboldogabb korszaka. A pesti idegölő küzdelmek után üdítőleg hatott rá Kolozsvárott a nyugodtabb élet és a meghitt baráti kör. Itt találta meg a hozzá minden tekintetben méltó hitvest Graf Emmában, Graf Jakab kolozsvári ref. főgymnasiumi tanár nagyműveltségű leányában, aki nemcsak a mélységes és végtelen szeretet boldogságával ismertette meg, hanem igazi örangyalává lett neki, fáradhatatlan gondossággal őrködve gyengélkedő egészsége felett s erős lélekkel segítve őt az élet terheinek viselésében. Nászútra Görögországba vitte ifjú feleségét 1892-ben s a nászút tudományos fejlődésére döntő jelentőségű tanulmányúttá szélesedik ki.

Az ókori philologus, aki eddigelé jóformán csak a klaszszikus görög irodalom remekeivel foglalkozott, athéni tartózkodása alatt alig mutat érdeklődést az ókornak e városban található nagyszerű emlékei iránt, hanem mohó vággyal fordul az újjörög nyelv és irodalom tanulmánya felé s különösen Hatzidákiszszal, az athéni egyetemen a nyelvtudomány tanárával kötött mély és benső barátsága, melyet élete végéig híven ápolt, volt rá igen erős hatással. E tanulmányútjának legszebb gyümölcse az 1894-ben (Franklinnál) megjelent „Újjörög nyelvtan“, melyben először kísérli meg az újjörög nyelv (és pedig úgy az irodalmi, mint a népnyelv) rendszeres tudományos tárgyalását a legújabb nyelvtudományi módszerek alkalmazásával. A bevezetésben az újjörög nyelv és nyelvtudomány fejlődésének beható ismertetését adja teljes bibliographiával. E jeles munka elsősorban vezérfonalul szolgál egyetemi előadásaihoz az újjörög nyelvről, melyet már kolozsvári tanár korában rendszeresen bekapcsol tanítási programjába. Már ekkor megjelenik érdeklődése körében a középkori görög

philologia is, melyet ő ott ragad meg, hol a hazai tudományra nézve a legfontosabb, t. i. a magyar történetírással való kapcsolataiban.

Az ilyképpen a közép- és újjörög philologia terén is szép sikerrel működő philologust 1895-ben meghívja a budapesti egyetem egy újonnan szervezett tanszékre, melynek jellegét éppen a classica-philológiának a közép- és újjörög philológiával való kifejezett, szoros kapcsolata adja meg¹ s mely e nemben az első volt az egész világon. Az új tanszék csakis ilyen jelleggel volt szervezhető. Egy harmadik classica-philologiai tanszéket, mely mint párhuzamos tanszék sorakozott volna a meglevő kettő mellé, a miniszterium nem tartott szükségesnek, amint ez kiderült már akkor, amikor a kar Peczet röviddel Ábel halála előtt a classica-philologia harmadik tanárául ajánlotta kinevezésre a kultuszkormányának, de eredménytelenül. Viszont a közép- és újjörög philologia, mint újonnan alakult és ekkor csak a fejlődés kezdetén levő disciplina még a kar előtt sem látszott elegendőnek arra, hogy számára külön tanszéket állítsanak fel. Ezért határozta el a kar, Peczzel teljes egyetértésben, hogy olyan tanszék felállítását kéri, mely mindkét igénynek egyaránt megfelel, illetve a kettőt egyszerre elégíti ki.

Budapesti professzorrá történt kinevezése után a classica-philológiát csak kis részben ölelte fel előadásaiban, tekintettel a másik két classica-philologiai tanszékre; a fősúlyt a közép- és újjörög helyezte, mint ennek a karnak az egész országban egyetlen hivatalos képviselője. Tanszékét a philologia reformjáról kifejtett eszméinek megfelelően az egyetemes (ó-, közép- és új görög philologia tanszékévé fejlesztette ki.² Szá-

¹ A budapesti bölcsészeti kar 1895. évi június hó 1-én tartott VIII. rendes üléséből tett felterjesztés szerint: „a törvényhozástól 1895-re engedélyezett tanszék jellege legyen: *harmadik philologiai tanszék, mellyel a közép- és újjörög nyelv és irodalom előadása köttetik össze*”.

² Ezt ő azonban csak átmeneti állapotnak tekintette. A jövőre nézve így nyilatkozik önéletrajzában: „Kíváncsnak tartom, hogy tanszékem nyugdíjazásom, vagy elhalálozásom esetében csak a közép- és újjörög görög philologia tanszékévé alakíttassék át”. Hasonló értelmű nyilatkozatát l. Egyet. Phil. Közlöny XXXVI. (1912), 60. l.

mos lelkes tanítványt nevelt, akik mindnyájan át voltak hatva attól a meggyőződéstől, hogy mesterük reformtörekvései helyesek és szükségesek s akikkel az egyetemi tanulmányok befejezése után sem szűnt meg szoros összeköttetést tartani fenn. Ha így a classica-philologia egyetemi előadásaiiban természetesen háttérbe is szorult, ezt a veszteséget bőven kárpótolta irodalmi működésével, mellyel éppen az ókori philologia terén alapvető fontosságú műveket alkotott. Neki köszönhető a hazánkban évtizedeken át égető szükségként érzett Ókori Lexikonnak több hiú kísérlet után végre elért sikeres megvalósítása, melynél az ő vállaira nehezedett a szervezés és szerkesztés nyolc évet kitöltő megfeszített munkája. A két hatalmas kötetre terjedő mű (1902—4), mely azóta nélkülözhetetlen segédeszközzé vált úgy a philologiai oktatásnak, mint a görög-római ókor iránt érdeklődő művelt közönségnek, az ő fáradhatatlan és körültekintő szerkesztése alatt lett — nem a német Lübkernek egyszerű áttüztetése, hanem annak a tudomány újabb haladását és a specialis magyar igényeket egyaránt kielégítő, nagyszabású átdolgozása.

E nagy munka befejezése után lehetett először észrevenni rajta, hogy egészsége a túlfeszített munka alatt helyrehozhatatlan léket kapott, mely csak a leggondosabb ápolás és a legszigorúbb életmód mellett tette lehetővé további erőfeszítését. De ő ezt a nehézséget is bámulatos önfegyelmeléssel győzte le hű hitvese támogatása mellett: élete végéig megszokás nélkül munkában maradt úgy a katedrán, mint a tudományos irodalomban. Csakhamar visszatér „első szerelméhez, a félbenhagyott tropus-tanulmányokhoz s az idevágó munkáknak egész sorozatát készíti el, melyek egy része még kiadatlanul hever hagyatékában. Megható látvány volt, amidőn élete utolsó éveiben hitvese kíséretében istápjára támaszkodva előadásaira ment, hogy a nagy hévvel tartott praelectio után teste újra kimerülten roskadjon össze. Amidőn a halál mult év novemberében elérte, meggyötört testére nézve ez valóságos megváltás volt az évtizedes kinszenvedésektől. A tudományos érdemekért járó kitüntetések között elérte azt, ami magyar tudósra nézve a legnagyobb, t. i. a Magyar Tudományos Akadémia 1902-ben nyert rendes tagságát; azt, ami szívének

legjobban esett, az athéni egyetemnek 1912-ben nyújtott tiszteletbeli doktori oklevelét és azt is, ami talán mindenek között a legértékesebb: szaktársainak és tanítványainak mindvégig megnyilvánuló, őszinte elismerését és tiszteletét.

Pecz Vilmos tudományos működésében¹ három időszakot különböztethetünk meg, amelyek úgy külső terjedelmüknél, mint belső tartalmuknál fogva élesen elhatárolhatók egymástól s amelyek mintegy a szellemi fejlődés törvényszerűségével mutatják az ő tudományos egyéniségének természetes kikristályosodását. Az első korszak az ő budapesti gymnasiumi tanárságának idejére terjed (1877—90), melyben az egyetemi tanulmányok hatásaként irodalmi működése kizárólag a classica-philologia, legfőképpen a görög tragédia fejlődéstörténete és összehasonlító tropikája körében mozog. A későbbi görögség iránt való érdeklődését ebben a korban csupán az árulja el, hogy a Télfy-től kapott ösztöndízekre elindulva szorgalmasan gyakorolja magát az újjörög beszédben budapesti görögök társaságában. A második időszak felöleli kolozsvári egyetemi tanárságának négy esztendejét, valamint budapesti egyetemi tanárságát az 1904. évig (1891—904). Ebben az időszakban hirtelen erős túlsúlyra jut egész működésében specialisan az újjörög nyelv és általában a közép- és újjörög philologia iránt való beható érdeklődés, úgyannyira, hogy a kolozsvári egyetemen, hol a tiszta classica-philologia tanszékén ült, már kezdettől fogva bevonja előadásai körébe a közép- és újjörög philológiát is, majd a budapesti egyetemen, hová a classica-philologia mellett közép- és újjörög philologiai előadások tartásának kötelezettségével is hivatott meg, tanításának gerincévé erőteljes hangsúlyozással a közép- és újjörögöt teszi meg. Tanításával teljesen párhuzamos irányban halad ez időszakbeli irodalmi működése, melynek főbb ered-

¹ Pecz 30 sűrűn írott oldalt kitevő kéziratban hagyta hátra irodalmi működésének chronologikus sorrendben összeállított, teljes bibliographiáját. Ehhez járul egy 18 lapra terjedő függelék, melyben a főbb műveire vonatkozó recensiókat és ismertetéseket sorolja fel és idézi kivonatosan. Sajnos, hogy ezeknek a nagy gonddal és pontossággal készített összefoglalásoknak e helyen való lenyomatásától a nehéz nyomdai viszonyok miatt el kellett tekintenünk.

ményeit nevezetes Újgörög nyelvtana, az újgörög költészetből való műfordításainak hosszú sora,¹ középkori görög szövegek magyarázata,² a közép- és újkori görög irodalom története³ és a közép- és újgörög philológiának a magyar történetkutatás szolgálatába való tervszerű beállítása⁴ mutatják. Az ógörög tanulmányokhoz ez idő alatt sem marad hűtelen, klasszikuskori tropus-tanulmányait folytatja és kiegészíti, de jellemző, hogy idevágó tanulmányainak eredményeit már nem magyar, vagy német nyelven, hanem az újgörög irodalmi nyelven (*καθαρεύουσα*) teszi közzé,⁵ melyet ő tökéletesen elsajátított s azzal a komoly meggyőződéssel használt, hogy ez a nyelv hivatta van arra, hogy az egyetemes görög philologia internationalis tudós-nyelvévé váljon. Ebbe az időszakba esik népszerűsítő jellegű és egyúttal legnépszerűbb munkája is, az Ókori Lexikon, melynek szerkesztésével a hazai régiségbúvárok gárdáját azóta — sajnos — többé meg nem ismétlődött nagyszabású „erőpróbára“ vezette. Ha azt kérdezzük, hogy mi okozta Pecznek fejlődése eme második időszakában megfigyelhető erős elhajlását a közép- és újgörög philologia felé, akkor ezt az első időszakban tapasztalt, Télyftől eredő ösztönzésekben és a saját újgörög nyelvtanulmányaiban csak éppen megalapozva, de kimerítőleg indokolva nem találjuk.

¹ Legnagyobbrészt Christopulos, majd Rigas és Rangavis költeményeinek fordításai, melyek az Erdélyi Muzeumban, illetve az Erdélyi Irodalmi Társaság évkönyvében, Budapesti Szemlében jelentek meg 1891—1894. évek között.

² Paraspondylos Zotikos költeménye a várnai csatáról. M. Tud. Akadémia I. o. értekezése. XVI. k., 4. sz. (1894.) — Zotikos és Hierax költeménye a várnai csatáról. Századok, 1894 évf.

³ Megjelent a Heinrich szerkesztette Egyetemes Irodalomtörténet I. kötet, 653—722. lk. (Budapest, Franklin, 1903.)

⁴ A magyarok ősi neve Konstantinos Porphyrogenetosnál. Egyet. Phil. Közl. 1896. évf. 385—389; 800—806, 1898 évf. 209—221; 494—495. — Adalék Árpád családjának genealogiájához. Egyet. Phil. Közl. 1897. évf. 6—10.

⁵ *Τὰ μεταφορικὰ σχήματα τοῦ Ἀριστοφάνους παραβαλλόμενα πρὸς τὰ μεταφορικὰ σχήματα τοῦ Αἰσχύλου, Σοφοκλέους καὶ Εὐριπίδου. Ἀθηνᾶ 5 (1893), 241—284. Τὰ μεταφορικὰ σχήματα τῶν μικροτέρων καὶ ἀνωνύμων ἀρχαίων Ἑλλήνων τραγικῶν. Ἀθηνᾶ 6 (1894), 426—441.*

Két új és nagyon fontos hatást kell itt szemügyre vennünk, melyek mindegyike szerencsésen bővítette ki és szilárdította meg a fiatalkori benyomásokat és törekvéseket. Az egyik volt az ő 1892-iki görögországi tanulmányútja, melyről nemcsak az újjörög nyelv elmélyített ismeretével, hanem a mai görögség szellemi életéből merített rokonszenves benyomások egész tömegével tért vissza. Ezek a benyomások már akkor kialakították lelkében azt a nézetet, hogy a mai görög szellemi kultúra szerves összefüggésben áll a középkori, sőt az ókori görögség kulturális örökségével is. Az egység, mely a görögség e három korszakában tárgyilag kimutatható, elég erős ahhoz, hogy maga után vonja e három korszakkal foglalkozó philologiai tudománynak teljes egybeolvadását. A másik nevezetes mozzanat volt a közép- és újjörög philológiának, mint önálló tudománynak a megalapozása és szervezése Krumbacher által éppen a múlt század 90-es éveiben. Pecz nyomban felfogta ennek a szenzációs tudományos tettnek teljes jelentőségét úgy az internationalis görög philologia, mint a magyar történettudomány szempontjából s igyekezett ennek hatását és eredményeit mindkét irányban gyümölcsoztetni.

Ha Pecz fejlődésének első szakában a classica-philologiai tanulmányok uralkodó helyzetben vannak a közép- és újjörög felett, a második szakban viszont emezek kerülnek túlsúlyra amazokkal szemben, úgy a harmadik időszakot, mely 1905-től élete végéig terjed, éppen a két véglet közötti harmonikus kiegyenlítődés jellemzi. Ennek a korszaknak alaphangját mindjárt az 1905-ben tartott akadémiai rendes tagsági székfoglalójában¹ üti meg, melyben újra kifejti a 10 évvel előbb kolozsvári dékáni beszédében hangoztatott felfogását az ó-, közép- és újkori görög és latin philologia szoros összetartozásáról és egybefoglalásának szükségességéről, de most már behatóbb érveléssel, mély és leszűrt meggyőződéssel, nem mint jámbor óhajtást, hanem mint a korszerű fejlődés és a saját jól felfogott érdeke által egyaránt előírt követelményt

¹ A classica-philologia jövője, tekintettel hazai viszonyainkra. — Érték. a nyelv- és széptud. köréből, XIX. k. 5. sz. Budapest, Akadémia, 1905.

állítva ezt az antik philologia elé. Itt adja az egyetemes (ő-, közép- és új-) görög és latin philologia rendszerét a főbb diszciplínák körének egész az újkorig lemenő meghatározásával s az ily értelemben vett görög és latin philologia magyar nyelvű kézikönyvének tervezetét. Bár ezt a kézikönyvet a tudomány nagy kárára meg nem valósíthatta, innen kezdve habozás és ingadozás nélkül az itt kifejtett programm szellemében működött úgy írásaiban, mint a katedrán. „A görög nyelv dialektusai“ (Egyet. Phil. Közl. XXXI. [1907], 273—369. lk.) c. tanulmányában már nemcsak az ó-görög dialektusok ismertetését adja, amint addig általában szokásos volt, hanem úttörőleg hozzákapcsolja az újjörög dialektusok rendszeres feldolgozását is (a középkoriakat csak azért mellőzi, mert ezek még ma is alig ismeretesekek) s a legszélesebb perspektívát nyújtja a görög nyelv fejlődésének tér- és időbeli méreteiről. Majd újra felveszi a tropus-tanulmányoknak pályája derekán elejtett fonalát s hátralevő irodalmi működésének legfőbb céljául azt tűzi ki, hogy ezeket a tanulmányokat, melyeket még egészen fiatal korában oly sok elismerést aratva, de csupán a klasszikus görög költészet egy műfajára, a drámára szorítkozva kezdett, most kiterjessze a műfajokat és korszakokat elválasztó korlátok figyelmen kívül hagyásával lehetőleg az egyetemes görög költészetre. 1911-ben feldolgozza és közzétéshi az Ilias és Odysseia tropusait,¹ 1912-ben Pindaroséit,² 1913-ban összefoglalja és összehasonlítja ezen eredményeit a nagy görög dramatikusok tropusainak vizsgálatából levont következtetéseivel s egy külön kötetben bocsátja közre.³ 1914-ben és 1916-ban tanítványával, Módi Mihállyal együtt kidolgozza előbb Bacchylides, majd a homerosi

¹ Συμβολαὶ εἰς τὴν συγκριτικὴν τροπικὴν τῆς ποιήσεως ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν ποιητικὴν. Μέρος τρίτον. Οἱ τρόποι τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεύς κτλ. Egyet. Phil. Közl. XXXV. (1911), 1—85. lk.

² Συμβολαὶ κτλ. Μέρος τέταρτον. Οἱ τρόποι τοῦ Πινδάρου παραβαλλόμενοι πρὸς τοὺς τῆς Ἰλιάδος, τῆς Ὀδυσσεύς, τοῦ Αἰσχύλου, Σοφοκλέους, Εὐριπίδου, Ἀριστοφάνους. Egyet. Phil. Közl. XXXVI. (1912) 265—309.

³ Συγκριτικὴ τροπικὴ τῆς ποιήσεως τῶν ἐγκρίτων χρόνων τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας. Οἱ τρόποι τῆς Ἰλιάδος καὶ Ὀδυσσεύς, τοῦ Πινδάρου, Αἰσχύλου, Σοφοκλέους, Εὐριπίδου καὶ Ἀριστοφάνους κτλ. Budapest, Akadémia, 1913. — 396 l.

hymnuszok és epigrammák, a Batrachomyomachia és Hesiodos tropusait^{1 2} s nyomban ezen értekezéseinek megjelenése után (1916) kéziratban elkészíti emez újabb tanulmányainak összefoglalását „A klasszikus kor kisebb költőinek tropusai“ címmel,³ amely második kötetként van hivatva sorakozni az előbbi, a klasszikus kor nagy költőinek tropusait összefoglaló kötete mellé. De itt nem áll meg, nem állhat meg Pecz Vilmos. A legnehezebb viszonyok között, a nagy háború végén, majd az utána következő szomorú katasztrófák idejében, amikor minden tudományos produkció már eleve terméketlenségre volt kárthatva s amikor egyre gyengülő egészségét még egy váratlan baleset is megtámadta, megmaradt erejének szívós és heroikus megfeszítésével lát hozzá, hogy tropus-tanulmányaiban is megtegye azt a jellegzetes lépést, mely az egyetemes nézőpontú hellénistát az exclusiv classica-philologustól megkülönbözteti, rálépve a hellenismus hidjára s behatolva abba a syncretistikus jellegű görög szellemi világba, amelyből közvetlenül buzog fel a középkor- és újkori görögség kultúrájának forrása. 1919-re már kéziratban elkészíti az alexandriai kor,⁴ 1920-ra pedig a római kor költőire vonatkozó tropus-tanulmányait,⁵ 1921-ben pedig az Akadémiában bemutatja — saját szavai szerint — „élete főművét“,⁶ minden eddigi

¹ M. Módi—Γ. Pecz, *Οἱ τρόποι τοῦ Βακχλίδου*. Egyet. Phil. Közl. XXXVIII. (1914), 161—175.

² M. Módi—Γ. Pecz, *Οἱ τρόποι τῶν Ὀμηρικῶν ὕμνων καὶ ἐπιγραμμάτων, τῆς Βατραχομυομαχίας καὶ τοῦ Ἡσιόδου*. Egyet. Phil. Közl. XL. (1916), 374—384, 547—553.

³ *Συγκριτικὴ τροπικὴ τῆς ποιήσεως τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας* κτλ. Τόμος δεῦτερος. *Οἱ τρόποι τῶν μικροτέρων ποιητῶν τῶν ἐγκρίτων χρόνων τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας*. 1916. Κéziratban, kiadásra készen.

⁴ *Συγκριτικὴ τροπικὴ κτλ. Τόμος τρίτος. Οἱ τρόποι τῆς ποιήσεως τῶν ἀλεξανδρινῶν χρόνων τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας*. 1919. Κéziratban, kiadásra készen.

⁵ *Συγκριτικὴ τροπικὴ κτλ. Τόμος τέταρτος. Οἱ τρόποι τῆς ποιήσεως τῶν ῥωμαϊκῶν χρόνων τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας*. 1920. Κéziratban, kiadásra készen.

⁶ *Συγκριτικὴ τροπικὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας. Τόμος πρῶτος. Οἱ τρόποι τῶν ποιητῶν τῶν ἐγκρίτων χρόνων τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας. Τόμος δεῦτερος. Οἱ τρόποι τῶν ποιητῶν τῶν ἀλεξανδρινῶν καὶ ῥωμαϊκῶν χρόνων τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας*. Κéziratban, kiadásra készen.

tropustanulmányainak összefoglalását egy kétkötetes műben, melynek első kötete a klasszikus kor, a második az alexandriai és római kor költőinek tropusait öleli fel. Semmi kétségünk sem lehet az iránt, hogy Pecz, ha az isteni gondviselés még további erőt és életet ajándékoz neki, nem állott volna meg az ókor határánál sem, hanem hozzáfogott volna a középgörög költők tropusainak mivelődéstörténeti és költészettani feldolgozásához is. De „ars longa, vita brevis“ s ő annál nyugodtabban rátehetette a kényszerű pontot tropustanulmányai végére, mert legalább az egyetemes görög irodalom egy nagyobb korszakának, az ókornak költészetét e tekintetben teljesen kimerítette. Ez időszakbeli összes tropustanulmányai természetesen mind az újgörög *καθαρεύουσα*-n vannak írva, még tanítványait is, kik az ő nyomdokain haladva dolgoznak, arra ösztönzi, hogy ezen a nyelven írjanak, mivel azon régebbi keletű meggyőződése, hogy a görög philológiának a nemzetközi tudományos érintkezésben nem lehet alkalmasabb organuma a *καθαρεύουσα*-nál, élete vége felé csak megszilárdult.¹ Egyetemi előadásaiiban egyenlő figyelmet szentel a görögség mindhárom korszakának s így természetesen az ógörög rész a közép- és újkorival szemben a rövidebbet húzza: legszívesebben ad elő olyan tárgyakról, melyeknél a görög philologia nagy egységének szemléltetésére legbővebb alkalom nyílik, ahol úgyszólván egy pillantásra át lehet tekinteni a görögség három évezredet felölelő életét s ahol igazi hellén szellemnek továbbélése, ha megváltozott alakban is, de világosan felismerhető.²

Attól kezdve tehát, hogy Pecz tudományos egyénisége szilárdan kifejeződött, egy szívós erejű vezérmotivumot fedezhettünk fel annyira szétágazónak látszó működésében, amelynek gyakorlati megvalósítására és igazolására irányult minden törekvése: az egység hangsúlyozása a görög szellemi

¹ Külön tanulmányban vette vizsgálat alá ennek a nyelvformának a mivoltát és jogosultságának kérdését a mai görög irodalomban, I. Egyet. Phil. Közlöny, XXXIII. (1909), 1—16, 241—250.

² Összes egyetemi előadásainak félévek szerinti, sajátkezűleg írt kimutatását hagyta hátra önéletrajzához csatoltan.

élet egész történetében a legrégebbi időktől kezdve a jelenkorig, ennek az egységnek elismertetése a philologia által s az egész görög szellemi kultúrának egységes tudományos szemlélete és feldolgozása az egyetemes görög philológiában. Az egység a római kultúrában nem mutatható ki oly világosan, mint a görögben, ha e kultúra hordozóit nézzük a középkorban, de tekintettel e kultúra forrásának azonosságára s az antik római korból származó hatások intenzív voltára, Pecz megállapította a latin kultúra egységét is az ó-, középkorban s a görög analógiájára követelte az egyetemes (ó-, középkor- és új) latin philologia elismerését és megalapítását is. A classica-philologia helyébe tehát jöjjön az egyetemes görög és egyetemes latin philologia! Ez oly mélyreható reform, amilyent a philológiának Wolf Frigyes Ágost által történt első rendszerbe foglalása óta senki sem kísérelt meg, mert azt hangsúlyoznunk kell, hogy az egyetemes görög és latin philologia rendszere Pecznek egészen saját, eredeti gondolata, melyet ő előtte senki sem hangoztatott ennyire tudatosan, ily nagy határozottsággal és következetességgel. Ha tehát Pecz tudós egyéniségét gyökereiben óhajtjuk felfogni és méltányolni, akkor mindenekelőtt meg kell vizsgálnunk az említett vezérmotívum eredetét, helyességét és jelentőségét: e szemszögből láthatjuk csak helyes megvilágításban az ő egész tudományos működését. Hogy ezt megérthessük, kerülő utat kell tennünk s egy futó pillantást kell vetnünk a philologia történetére az olasz renaissancetól kezdve napjainkig.

A renaissance philologusai nem viselkedtek elutasítólag a későbbi görögség, sem a görög kereszténység irodalmi termékei iránt; a főszólyt ugyan a klasszikus kor remekeire helyezték, de mellettük szorgalmasan tanulmányozták a későbbieket is. Ficino (1433—1499), a firenzei platonikus akadémia lelke, nemcsak Platon műveit fordítja le, hanem az újplatonikus philosophusokat (Jamblichos, Proklos, Porphyrios, Plotinos), sőt a keresztény újplatonista Pseudo-Dionysios Areopagitist s a bizánci Psellost is. Az újplatonismus utolsó bizánci képviselőjének, Plethonnak alakját oly nagy tisztelet övezte az olasz humanisták körében, hogy Sismondo Malatesta, amikor 1464-ben a velencei hadak élén megszállja Spártát, kivonulása előtt

exhumáltatja Plethonnak ott porladó hamvait s átszállítva Riminibe, az ottani dómban helyezi azóta többé meg nem zavart nyugalomra.¹ Petrus Victorius a görög és római klaszszikusok mellett kiadja Clemens Alexandrinus műveit (1550), Erasmus főműve pedig minden egyebek mellett az Uj Testamentum korszakalkotó kiadása (1516) marad. Ezt a nem nagyon válogató és történeti távlatra törekvő felfogást teszi még jobban elmélyítve és kibővítve a philologiai kutatás vezérszavává a XVI. században a genialis Scaliger, aki teljes mértékben be vonja vizsgálatai körébe a keresztény görög krónikákat és egyházi írókat, sőt tekintettel van a görögséggel szomszédos és kapcsolatos orientális kulturákra is. Ő nemcsak az aesthetikai-művészi oldalt, hanem a legkülönbözőbb szaktudományokban elért értékeket is meglátta a görögségben és latinságban, a legegyetemesebben fogta fel a görög és latin philológiát, a legszélesebb történeti horizont mellett vizsgálta a szellemi élet minden ágát az összes kapcsolatok és vonatkozások figyelembevételével, korok és népek közötti mesterséges korlátok kikapcsolásával. Ennek a felfogásnak köszönhető, hogy a XVII. századi Franciaországban magának a napkirálynak a védnöksége alatt a legkiválóbb tudósok közreműködésével megvalósítanak egy nagyszabású tudományos vállalatot, mely úgy gigászi méreteit, mint korához képest magas színvonalát tekintve ma is a legelső alkotások közé tartozik a bizánci philologia mezején: a bizánci történetírók és krónikások első nagy gyűjteményes kiadását. A vállalat egyik főmozgatója, Du Cange pedig egyszerre standard-munkákkal jön a közép- és újkori görög lexicographia és politikai történet köréből.² Németország nagy philologusai a XVIII. században, Fabricius és Reiske, még universalisan fogják fel a görög és latin philológiát, az előbbi Bibliotheca

¹ L. Gregorovius: *Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter*. II. Bd. (Stuttgart, 1889.), 409. l.

² *Histoire de l'empire de Constantinople sous les empereurs François*, Paris, 1668.

Historia byzantina duplici commentario illustrata. Paris, 1680.
Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis. Lugduni, 1688.

Graeca és Latina-jában alapját veti meg a Pecz-féle értelemben vett egyetemes görög és latin irodalomtörténetnek.

De nemsokára jött a *reactio*. Ez Hollandiából indult ki, ahol a híres leideni philologus-triumviratus, Hemsterhuis, Valckenaer és Ruhnken a görögnek előkelőbb pozíciót akarva biztosítani a szellemi tudományok körében, felszabadítják azt a szaktudományok, főképp a theologia szolgálatából s ezen törekvésük hangsúlyozásául a kutatás súlypontját a kereszténység előtti, tehát pogány, klasszikus kori görögségre tolják vissza, a keresztény írókkal szemben bizonyos tartózkodást, illetve szűkmarkúságot tanúsítanak. A német neohumanismus a XVIII. század végén csak megerősíti ezt a törekvést, amidőn kiindulva Winkelmannak az antik művészettörténetre vonatkozó nagyhatású megállapításaiból, az antik szellem alkotásai között mindenütt csak az aesthetikailag szépet és a művészt keresi és utánozza. Amennyire üdvös volt ez az áramlat a korabeli művészetre és szépirodalomra nézve, amennyiben a rokokó elfajulásaival szemben az antik görög szépségideál hangsúlyozásával tisztultabb és nemesebb műizlésnek vetette meg alapját, ép oly aggodalmas és következményeiben bomlasztó hatású volt ennek a szempontnak souverain uralomra-juttatása a philológiában, mint tudományban. A neohumanisticus szellemtől telített philologia teljes erejével a görög és római műrekekre veti magát, fölveszi a „classica-philologia“ büszke címét s mindazt, ami ezekben a remekművekben megnyilvánuló szellemmel nem áll fölmenőleg, vagy lemenőleg szoros rokonságban, nem ismerik el az antik görögség és latinság szellemi alkotásai gyanánt, hanem mint „nem antik“, azaz „modern“ elemet kizárják a classica-philologia köréből.¹ Így jut a philologia merev ellentétbe egyikével a legnagyobb-szerű alkotásoknak, melyben a görög és római szellemnek a történet folyamán része volt s amellyel igazán a legszilárdabb alapját vetette meg a mi mai kulturánknak, t. i. a kereszténységgel, illetve a keresztény görög és latin irodalommal, melynek termékei rövid úton kiközösíttetnek az „antik“ philologia

¹ L. M. Hertz : Zur Encyclopädie der Philologie (Commentationes Mommsenianae. Berlin, 1877.), 507. sk. lk.

berkeiből. Ilyen fölényes elzárkózottsággal megy végig a philologia német vezetés mellett az egész XIX. századon és — mondhatni — az egész föld kerekiségén. A szórványos kivételek csak megerősítik a szabályt. Lachmann, aki mint modern philologus is nagyjelentőségű, nem vonakodik a klasszikusok mellett az Uj Testamentummal is foglalkozni s elkészíti ennek Erasmus óta legjelentékenyebb haladást felmutató kiadását (1842—52). Niebuhr, aki mint vérbeli historikus a XIX. századi philologia exclusiv magatartását nem osztotta s egyenesen Scaliger universalis felfogásához tért vissza, legfőbb ambícióját helyezte abba, hogy a német philologusokat a bizánci történeti irodalom gyűjteményes nagy kiadására egyesítse, amellyel túl akarta szárnyalni a francia philologusoknak 200 évvel azelőtt e körben elért kiváló teljesítményét. Az eredmény az lett, hogy a Bonni Corpus egészben véve alig haladta túl a Párisi Corpus színvonalát, sőt sokban határozott visszaesést mutat vele szemben. Világosan lehetett látni, hogy az ókori remekművek aesthetikai emlőin nevelkedett, elfogult philologus-gárda csak nehezen tudott beleilleszkedni a Niebuhr által kijelölt útvonalba s kedv és érdeklődés nélkül végezte munkáját.

Az elárvult, lenézett, a maga természetes kapcsolataiból erőszakosan kiszakított keresztény görög és latin philologia kénytelen új elhelyezkedést keresni, hogy létét megmentse. Ez meg is történik a XIX. század végén. Az ókori rész egyelőre a theologia védelme alá menekül, míg a közép- és újkori rész teljes elszántsággal lát hozzá az önálló szervezkedéshez, hogy mint teljesen különálló és egyenrangú faktor sorakozzék a küzdőtéren az antik philologia mellé. Krumbacher szerencsés kézzel és nagy gyorsasággal hajtja ezt végre a közép- és újjörög philológiára nézve, úgy hogy vállalkozásának sikerét még az antik philologusok táborában is sokan kénytelenek elismerni. Traube megkísérli ugyanazt a közép- és újlatin philológiára nézve, de a félúton megakad.

Igy állottak a dolgok akkor, amikor Pecz a XX. század fordulójánál ismert tételeivel előállott s követelte, hogy az antik philologia fogadja kebelébe a keresztény görög és latin irodalmat s az így kiegészített ókori görög és latin philologia

fogjon kezét a már kialakult közép- és újrörög- és a kialakulóban levő közép- és újlatin philológiával s olvadjon össze ezekkel egy egyetemes görög- és latin philológiává. Pecz behatóan indokolja tételeit. Kimutatja a súlyos érvek egész sorával, hogy ó-, közép- és újkori görögség és latinság között az egység nem csupán a nyelvben, hanem az irodalomban is oly mértékben fennáll, amely lehetővé teszi, sőt egyenesen kívánja az egységes feldolgozást. Különös részletességgel foglalkozik annak a tévhitnek a megcáfolásával, mely szerint a kereszténység lenne az elháríthatatlan akadálya az egységes görög és latin philologia megvalósításának. Rámutat arra az egyre szaporodó bizonyságokkal támogatható tényre, hogy a kereszténység még az ókorban benső, őszinte és a sajátos kulturértékek kölcsönös kicserélésével megpecsételt szövetséget kötött a hellenizmussal, képletesen szólva; a kereszténység felszállt a hellenismus hajójára s ennek köszönheti, hogy a világot oly gyorsan beutazta és egyuttal meg is hódította. Hogy ezek az igazságok mennyire kézen fekvők voltak s úgy szólva a levegőben röpködtek, mi sem igazolja jobban, mint az a körülmény, hogy ugyanazon évben, melyben Pecz ismeretes követeléseit felállította a philologia reformja érdekében, megjelent Németországban egy görög irodalomtörténet, mely a száz év óta üzött visszasságokkal tudatosan szembehelyezkedve s arra mintegy egészséges reakcióképpen a tárgyalás súlypontját az addig erősen privilegizált klasszikus korról a hellenisztikus korra tolja előre s a keresztény görög írókat is teljes egészükben bekapcsolja az ókori egyetemes görög irodalom természetes fejlődési menetébe. Ennek az irodalomtörténetnek a szerzője nem más, mint az antik philologia elismert és ünnepelt vezére, v. Wilamowitz-Moellendorff.¹ Amidőn ő ezt az újítást teszi, kifejezetten elítéli a XIX. századi philologia exclusiv magatartását, amellyel a görög és római kultúra egységét a kereszténység miatt megbontotta s kiadja a jelszót, hogy e tekintetben a megelőző

¹ Megjelent a Hinneberg-féle „Die Kultur der Gegenwart“ Teil I., Abteilung VIII.-ban; I. kiadás 1905-ben, II. kiadás 1906-ban, III. kiadás 1912-ben.

századok egyetemes nézőpontjához kell visszatérni.¹ Wilamowitz nem csinál titkot abból sem, hogy azt a merev aesthetikai-művészi álláspontot, mely a XIX. század philológiáját az antik kultúra ily szűkkeblű felfogására vezette, nem helyesli.² Nemcsak azért, mert ez a mai kor gyermekét, aki gazdagabb tartalmú életet él, nem elégítheti ki, hanem azért sem, mert az életnek ez a művészi szempontokon jóval túlmenő gazdagsága meg volt már az ókori nagy kulturnépeknél is s a philologia kötelessége a kulturéletnek ezt a gazdagságát a maga egyetemességében feltárni s ami a fő, ennek a kultúrának továbbélését, a mi modern művelődésünkre ható eleven erejét az összes vonatkozásokban érzékeltetni. Hogyan lehetne ezt a hatást meggyőzőbben kimutatni, mint a történeti folytonosság szoros szem előtt tartásával végigkísérni az antik kultúra sorsát egész a jelenkorig az összes levezető csatornákon, melyek eme régi kultúra termékenyítő erejét a modern művelődésbe átömlesztették? Ha ezzel szemben a jelenkorban mind szélesebb körökben kezd elterjedni az a vélemény, hogy az antik kultúra halott s ránk nézve legfennebb csak muzeális értéke lehet, úgy ennek a teljesen hamis felfogásnak kialakulásában első sorban az a philologia a hibás, amely a történeti folytonosság erőszakos megszakításával éppen azokat a szájakat vágta el, melyek az antik kulturát a mi modern művelődésünk alapjaihoz fűzik s eldobta kezéből azokat a bizonyítékokat, melyek az „antik“ és „modern“ világ szerves összefüggését a legvilágosabban igazolják.

Az antik philologia atyamesterének emez energikus állásfoglalása nem maradhatott hatás nélkül a philologusok táborában sem. Az 1910-ben megjelenő Gercke—Norden-féle „Einleitung in die Altertumswissenschaft“-ban Wendland bekapcsolja az ókori keresztyén irodalmat úgy a görög, mint a római irodalomtörténetbe, Christ Görög Irodalomtörténete 5. kiadása átdolgozásánál (1913) Stählin Christtel ellentétben beható részletességgel tárgyalja a keresztyén görög irodalmat,

¹ L. id. m. III. kiadás 315. és 317. l.

² Philologie und Schulreform c. prorektori beszédében (Reden u. Vorträge. Berlin, 1902.) 114. és k. lk.

mint a görög irodalomtörténet integráns alkotó részét s nem azért mentegődzik, hogy ezt az újítást megtette, hanem azért, mert praktikus okokból a keresztyén írókat nem a pogányokkal vegyesen, mint Wilamowitz tette, hanem külön fejezetben összefoglalva ismerteti. Érdekes, hogy ezeket az újításokat gyakorlati megvalósításuk után mindenki egészen természetesen találta, miután belátták, hogy a pogány és keresztyén írók egészen jól megférnek egymás mellett, mint lényegileg egy és ugyanazon szellemnek a természetes fejlődés folyamán újabb elemekkel bővült megnyilatkozásai.

Látjuk tehát, hogy Pecznek első és egész elméletére döntő jelentőségű alapkövetelése, t. i. a keresztyén irodalomnak beillesztése a philológiába már az ókor határain belül, még az ő életében általános helyeslés mellett megvalósult. De ezzel egyuttal elkészült az a szilárd hid, mely az ókorból átvezet a közép- és újkorba. Az ókori philologusok, amint ezen a hidon átmennek és a tulsó parton szétekintenek, meglepődve látják, hogy a középkori görög kultúra tulajdonképpen semmi egyéb, mint minden részletében egyenes folytatása és konzerválása annak a nagyszabású amalgamizáló folyamatnak, amely az ókori hellén, orientális, római és keresztyén elemek között már az ókorban végbement. Így semmi sem állja útját annak, hogy Pecz követelésének második része, amely az ó- és középkori görögség egységének a philologia szempontjából való elismerését illeti, a gyakorlatban is megvalósuljon. Ennek legerősebb bizonyága az, hogy újabban egyre-másra jelennek meg a görög ó- és középkort egységben feltüntető, illetve ezen egységet szem előtt tartó munkák¹

¹ Hogy csak néhány példát említsünk, ilyenek: Wilamowitz—Kromayer—Heisenberg, *Staat u. Gesellschaft der Griechen u. Römer bis zum Ausgang des Mittelalters*. (Kultur der Gegenwart T., II. Abt. IV., 1.) 2. Aufl. Teubner, 1923. — P. Maas, *Griechische Metrik* (Einl. in die Altertumsw. I. Bd. 7. Heft) Lpz. Teubner, 1923. Az ókor mellett tárgyalja röviden a középkort is. — Drerup, *Demosthenes im Urteile des Altertums*. Würzburg (Stud. zur Gesch. u. Kult. des Altert. 12. Bd. 1. u. 2. H.) felöleli az antik Demosthenes-biographiák mellett a bizánciakat is egészen a XII. századig. — Heiberg, *Les sciences grecques et leur transmission*. Scientia, 1922., 1—10., 97—104. kiterjeszkedik a bizánci korra is.

s Európa különböző egyetemein az utóbbi években állítanak fel olyan tanszékeket, amelyeken a bizánci philológiát a késő-antik, vagy éppen a classica-philológiával a legszorosabb egységben tárgyalják.¹

Pecz követelte, amint ismeretes, az újjörögnek teljes bekapcsolását is az egyetemes görög philológiába, valamint az alakulófélben levő közép- és újlatin philológiának az ókorral való teljes egybeforrasztását. Ezen követeléseivel valóban némileg elébe vágott a dolgok természetes fejlődésének, azokat a nehézségeket, melyek a philologia eme legújabb hódításai elismertetésének, illetve az antik philológiával való egyneműsítésének a gyakorlatban még útját állották, nem tartotta lényegeseeknek s tényleg ez lehetett az oka annak, hogy elmélete nem találkozott azzal az osztatlan helyesléssel, melyet megérdemelt volna. Az újjörögöt a philologia csak részben ismerte el, mint az egyetemes görögség integráns alkotó részét, t. i. nyelvtudományban, de itt aztán teljes mértékben. A görög nyelv fejlődésének elválhatatlan egysége ó-, közép- és újkorban ma már dogmájává lett a nyelvtudománynak, amely az új görögben nem csupán az ókori *κοινή* egyenes és törvényes leszármazottját látja, hanem éppen ezért a mai görög nyelvet a *κοινή* jelenségeinek magyarázására, sőt rekonstrukciójára egész terjedelmében felhasználja. Egészen hasonló eredményekkel kecsegtet az újjörög irodalom és folklóre kutatása. Az újabb kutatásoknak sikerült megtalálni az újjörög néplélekben a sokféle orientalis és occidentalis hatás lefejtésével azt a hellénisztikus magot, mely az idyllikus természetszemlélet és a sentimentalismus alaphangjánál fogva a hellénisztikus és római kori görög költészet egyenes hatását tükrözteti a mai görög népköltészetben s Musaios, Nonnos és Quintus Smyrnaeus erős, nem a műköltészet tudatos utánzása, hanem a néplélek átöröklött dispositiójának

¹ P. Maast 1920-ban nevezték ki a berlini egyetemen a „classica és bizánci philologia” rk. tanárává. O. Schissel v. Fleschenberg-et 1923-ban terjesztette elő a gráci egyetem bölcsészeti kara a „késő antik és bizánci philologia” rk. tanárául leendő kinevezésre s bár a tanszék pénzhány miatt egyelőre szervezhető nem volt, Schissel megkapta a jogot arra, hogy nevezett szakból doktori szigorlatokat tartson.

állandó érvényesülése folytán jelentkező visszhangját mutatja a mai görögöknek költőileg és folklórisztikusan megnyilatkozó érzés- és gondolatvilágában.¹ Valamint a mai tzakon dialektusban a régi dór nyelvjárás szinte változatlanul él tovább s az újjörög népnyelvben sokfelé fel lehet ismerni az ősi homerosi nyelvkincsnek bár új foglalatba helyezett, de el nem homályosított gyöngyszemeit,² époly meglepődéssel tapasztalhatjuk ókori mythologiai alakoknak a kereszténység ellenére is kiirthatatlan belegyökerezését az újjörög néphitbe s az ógörög költészetből származó motívumoknak és képeknek gazdag utóvirágzását a mai görögök népies költészetében.

Alig lehet kétségünk az iránt, hogy, ha ezek a meglepő eredmények teljesen átmennek a philologiai köztudatba s ha mindig újabb és újabb bizonyságok fogják hirdetni, hogy az újjörög irodalom tanulmányozásának magára az ógörögre nézve is van bizonyos fontossága, ez a disciplina is minden nehézség nélkül beilleszthető lesz az egyetemes görög philológiába annál is inkább, mert a bizánci philologia nem állhat meg az újjörög nélkül s az antik philologia, mely a bizáncival máris szövetségre lépett, nem riadhat vissza e szövetség végső consequentiájának levonásától sem.

Más természetűek azok a nehézségek, melyek a közép- és újlatin philológiának az ókorival való teljes egybekapcsolását ma még akadályozzák. A baj itt az, hogy az egység még magának a középkori latin kultúrának a területén belül sincs teljesen elismerve. Ezt Pecz is érezte s kifejezetten hangsúlyozta, hogy a középkori latinságban az egyetemes philologia eszméje nem talál oly kedvező talajra, mint az önmagában zárt egységet alkotó bizánci görögségben. Az a körülmény, hogy a latin nép az ókor végén kiveszett s kulturáját tőle különböző nemzetiségű népekre hagyta örökölni, az átvett kultúrának államok és vidékek szerint való erős nationalis színezését és nemzetek szerint való lassú differentiálód-

¹ Dieterich: Geschichte der byzantinischen u. neugriechischen Litteratur (Die Litteraturen des Ostens in Einzeldarstellungen IV. B. Leipzig, Amelang, 1902).

² Κοινοτόπουλος: Ἀθανασία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἐν ταῖς δημώδεσι διαλέκτοις τῆς συγχρόνου Ἑλληνικῆς. 1884.

dását vonta maga után, mely végső kifejlésében a mai nyugat-európai népek modern nemzeti kulturáinak teljesen különvált megalapozásához vezetett. De viszont, bármennyire meg is hajlunk ezen tények súlya előtt, azt sem lehet tagadni, hogy sok, nagyon sok olyan jelenség van a közép- és újkori nyugateurópai kultúra bonyolult tényezői között, amelyekben az idegen elemekkel való egyesülés dacára is döntő túlsúlyban marad a tiszta latin elem s amelyek tehát nagyobb joggal követelhetők az egyetemes latin, mint a nemzeti philológiák körébe. Ezek a jelenségek biztosítják a közép- és újkori latin philologia számára a talajt s csak egy Krumbacherre van szükség, aki az eddigi kísérletek után a közép- és újkori latin philológiát bátor és biztos kézzel teljesen megszervezi, akkor az egységet a latin philológiában, ha nem is oly mértékben, mint a görögben, de ép oly gyorsan és biztosan lehetne kimutatni és elismertetni.

Pecz tehát tisztán látta a dolgok összefüggését s helyesen tűzte ki a philologia jövő fejlődésének végső céljait. Amit ő követelt, az fontosabb részeiben máris megvalósult s ami még hátra van, az a már egyszer megindult folyamat természetes kiegészítéseképpen lépésről-lépésre fog megvalósulni. Az antik philologia a berlini mester ösztönzésére a maga egész hatalmas constructiójával új vágányokra tért át, a történeti folytonosságnak korokat és elöitéleteket áttörő vágányaira. Szemünk előtt megy végbe ez az áldásos folyamat. Ez az út azonban már a Pecz Vilmos útja, melynek végső állomása az ő eszméinek diadalát is fogja jelenteni.

Pecz idevonatkozó írásaiban seholsem említi a Scaliger nevét, mégis kétségtelen, hogy az egyetemes philologia elméletének felállításánál tulajdonkép egy csapáson halad a nagy francia philologussal. A Scaliger universalismusa, mely a philológiából azóta soha teljesen ki nem vezett s Fabricius, Niebuhr és Wilamowitz közvetítésével átöröklődött a jelenkorra, jut érvényre lényegileg a Pecz eszméiben is. Ami azonban Peczet összes nagy elődeitől megkülönbözteti s törekvéseinek határozottan az eredetiség zamatját kölcsönzi, az abban van, hogy ő az universalis elv alapján mindjárt egy jól átgondolt és következetesen felépített rendszert is alkotott a görög-latin

philológiában s nagy szívóssággal és bátorsággal ennek a rendszernek érvényrejuttatását tette egész tudományos működése tengelyévé.

Az idegen eredetű universalismus mellett észre kell vennünk azt a speciális magyar szempontot is, mely Peczet a philologia horizontjának ily nagyarányú kiszélesítésére vezette. A bizánci tanulmányok nagy fontossága a magyar történetkutatás szempontjából, az a páratlanul intenzív hatás, melyet a közé- és újkori latinság a mi egész művelődésünkre tett a múlt század elejéig, ott világoltak, mint magyar vezércsillagok, az ő szeme előtt akkor, amikor a maga egyetemes rendszerét kidolgozta. Ő sohasem mulasztotta el hangsúlyozni, hogy a bizánci görögségnek és a közé- és újkori latinságnak bekapcsolása az egyetemes philológiába többek közt speciális magyar érdek is. Nem véletlen tehát, hogy ezeknek a disciplinának megfelelőbb elhelyezése és méltányolása érdekében egy magyar tudós emelt először szót az internationalis tudományban. Ha eszméi egykor a gyakorlatban egészükben meg fognak valósulni, ez egyszersmind a magyar szempont érvényesülését is fogja jelenteni s az úttörő rendszerezőnek a mi szemünkben nem a legutolsó dicsősége lesz, hogy az egyetemes tudományos érdek mellett a magyar ügyet is oly hiven és sikeresen szolgálta.

Tudományos irodalmi működésének nagy vonalaihoz méltóan csatlakoznak azok a kiváló egyéni tulajdonságok, melyek őt, mint tanárt és mint embert ékesítették. Alapos és lelkes tanításával nem csupán érdeklődést tudott kelteni tárgya iránt, hanem tartósan le is tudta kötni tanítványait a tudományos munkához s nem szünt meg őket az egyetem padjain messze túl is vezetni, buzdítani és támogatni. Nemes és jó-ságos egyéniségének varázsa, önzetlen és szíves szolgálat-készsége, melyet mindenki érezhetett, ki vele bárminemű összeköttetésben állott, még a távolabbállókban is rokonszenvet és tiszteletet váltott ki; bizalmas barátaival pedig szeretetreméltóságának emléke talán még fájdalmasabban érezteti azt a veszteséget, melyet az élők sorából való elköltözése okozott.

De valamint tudományos munkáinak, úgy egyéniségének

hatása sem szűnhetik meg a koporsójánál. Ő évszázadokra szóló programot adott a philológiának s az ösztönzéseknek, példaadásoknak és szervező munkálatoknak az a hatalmas feszítő ereje, mely belőle kiáradt, nem szorítható bele az arasznyi földi lét szűk keretébe. Sok dolog tanításaiból, ami még az ő életében talán nem tűnt föl elég világosnak, csak halála után bontakozik ki a maga teljes igazságában; azok, akik őt életében egyben-másban esetleg nem értették volna meg, a halála után fognak meggyőződni az ő jövőbe látó tekintetének tisztaságáról és erejéről. Önfeláldozó munkásságával gazdag örökséget hagyott hátra úgy kiadatlan műveiben, mint a gyakorlati megvalósításra egyre jobban megérlelődő eszméiben. A magyar tudományos életre vár az a szép, becsületbeli hivatás, hogy ezt az örökséget minden romlástól megóva méltóképpen és véglegesen béeépítse a tudomány hatalmas épületébe!
